Baština Akademije nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine

Godišnjak 3: Centar za balkanološka ispitivanja

Benac, Alojz

1965

Naučno društvo NR Bosne i Hercegovine

https://bastina.anubih.ba/items/6c206e00-4644-4742-84a6-e9940e64b862

Preuzeto s Baštine Akademije nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine

https://bastina.anubih.ba/

NAUČNO DRUŠTVO BOSNE I HERCEGOVINE

GODIŠNJAK

KNJIGA III

CENTAR ZA BALKANOLOŠKA ISPITIVANJA

Knjiga 1.

Redakcioni odbor:
Alojz Benac, Borivoj Čović i Esad Pašalić

Urednik,
ALOJZ BENAC,
dopisni član Naučnog društva BiH

SARAJEVO
1965

SOCIÉTÉ SAVANTE DE BOSNIE-HERZÉGOVINE

ANNUAIRE

TOME III

CENTRE D'ETUDES BALKANIQUES

Livre 1.

Comité de Rédaction:
Alojz Benac, Borivoj Čović et Esad Pašalić

Rédacteur en chef
ALOJZ BENAC,
membre correspondant de lá Société savante de B. H.

Inv. br. 989

SARAJEVO
1965

SADRŽAJ

Strana

Milan Budimir:
De Hil(l)uriorum Pelastarum vestigiis quibusdam lexicis — Neki leksički tragovi ilirskih Pelasta 5

Dušica i Mihailo D. Petruševski:
Najstariji pisani podaci o zanatstvu na Balkanu — Les métiers dans les Balkans d'après les documents écrits les plus anciens 13

Radoslav Katičić:
Zur Frage der keltischen und pannonischen Namengebieten im römischen Dalmatien — O pitanju keltskih i panonskih imenskih područja u rimskoj provinciji Dalmaciji 53

Duje Rendić-Miočević:
Prolegomena ilirskoj numografiji — Prolégomènes à l'étude de numismatique illyrienne 77

Franjo Barišić:
„Monemvasijska" hronika o doseljavanju Avaro-Slovena na Peloponez 587. — La Cronique de „Monemvasie" sur l'arrivée des Avaro-Slaves a Péloponnèse en 587 95

Idriz Ajeti:
Poreklo nekih mitskih i demonskih naziva u šiptarskom — Origine de certains noms mythologiques et démoniaques dans la langue albanaise . . 111

Dimitrije Sergejevski:
Iz problematike ilirske umjetnosti — Zur Problematik der illyrischen Kunst 119

Branko Gavela:
O ilirskom supstratu na Balkanu — Über das illyrische Substrat auf dem Balkan 143

Mate Suić:
Autohtoni elementi u urbanizmu antičkih gradova našeg Primorja — Elèments autochtones dans l'urbanisme des villes antiques de litoral yougoslave 163

Ivan Pudić:
Šudikovski znaci — Inscriptions de Šudikova 179

Milovan Gavazzi:
Stone-encircled Graves in Bosnia-Herzegovina — Grobovi s vijencen od kamena u Bosni i Hercegovini 187

Ljeposava Čović-Vekić:
Izbor tekuće bibliografije radova iz paleobalkanistike u Jugoslaviji (1963—1964) 195

Hronika 209

Esad Pašalić:
In memoriam Dimitriju Sergejevskom 221

Štampa: Izdavačka ustanova „Naučno delo“ — Beograd, Vuka Karadžića 5

MILAN BUDIMIR

DE HIL(L)URIORUM PELASTARUM VESTIGIIS QUIBUSDAM LEXICIS

Nostris temporibus varia innotuerunt Illyriorum genera quamquam ipsi Illyrii apud antiquissimos auctores Romanos tantummodo *Hillurii* audiebant. Quae forma antiquior meluis quam nominis Illyriorum forma vulgata quadrat cum genuina Sicula nominatione clientium indigenarum quam nobis Herodoti (VII 155) codices falsam tradiderunt ut Κυλλύριοι Καλλικύριοι sive Κιλλικύριοι. De forma Κυλλύριοι iam H. Herwerden in *Lexico* suo (739) recte iudicavit atque editor novissimus Ph. Legrand formam Κιλλύριοι restituit. Formae Καλλικύριοι Κιλλικύριοι aeque ac Κυλλύριοι paretymologorum veterum lusui procul dubio debentur.

Differentias initiales inter formas Ἰλλύριοι *Hil(l)urii* Κιλλύριοι phonologiae mixoglottae proprias nominationibus Pelasticis γάπος καπάνα ἀπήνη ἁμάνα „vehiculi genus" liceat illustrare.

Auctores Romani duo genera Hilluriorum esse docebant: praeter „*Illyrios proprie dictos*" etiam Hillurios sensu latiore postulare debemus qui non erant „Illyrii proprie dicti". Archaeologus C. Schuhardt nova duo genera Hilluriorum esse statuit: „*Illyrier*" atque „*Urillyrier*", qui nondum dialecto quadam indoeuropaea imbuti erant. Qui autem viri docti Indoeuropaeos Hillurios cognoscunt, eos satemistas (V. Pisani) aut centumistas (H. Krahe) esse decernunt. Itaque grammatici indoeuropaeos Albanos, quos satemistas esse putant ab Hilluriis quasi centumistis separantes trans Danuvium ad Thraces transdanuvianos transferunt (V. Georgiev), quod Thraces meridionales consonas medias promoveant („Lautverschiebung"). Itaque Indoeuropaei Albani et Dacia mediterranea versus septemtrionem migrare coguntur.

Quibus sex Hilluriorum generibus septimum quoque genus addere liceat quos, Pelasticos, non Palasgicos nominari velim, qui Pelasgorum nomen nullo testimonio locali confirmatur, ut nomina geographica *Palaista Palaistinos* atque ethnica *Penestai Apenestai*.

Variam lectionem Πελαστικός pro vulgato Πελασγικός suppeditat nobis non solum scholiasta Homericus ad Π 234 sed etiam Hesychius, qui ordine alphabetico hoc loco severe servato ex Herodoti (V 64) codice quodam talem formam nobis tradit. Sed inscriptiones Atticae solum

lectionem Πελαργικόν praebent, quod unicum exemplum rhotacismi quem dicunt Attici H. Herwerden notat. Qua de causa non solum Thucydidis editiones sed etiam Ph. Legrand in Herodoto suo iocum Aristophaneum aeque atque Strabo receperunt. Itaque Pelasgis ciconiarum nomen inditum est.

Attamen Ammonius grammaticus p. 111 Πελάσταc „partiarios vel mercenarios Atticos" memorat, quae stirps nominis Pelastici genuina optime cum iis quae Herodotus (VI 137) ex Hecataeo Milesio de his agricolis Atticis eximiis sumpsit. Haec sunt verba Hecataei, qui Pelasgos ex Attica iniuria esse expulsos dicit: Ἐπείτε γὰρ ἰδεῖν τοὺc Ἀθηναίουc τὴν χώρην, τὴν cφίcι αὐτοῖcι ὑπὸ τὸν Ὑμηccὸν ἐοῦcαν ἔδοcαν δικῆcαι μιcθὸν τοῦ τείχεοc τοῦ περὶ τὴν ἀκρόπολίν κοτε ἐληλαμένου, ταύτην ὡc ἰδεῖν τοὺc Ἀθηναίουc ἐξεργαcμένην εὖ, τὴν πρότερον εἶναι κακήν τε καὶ τοῦ μηδενὸc, ἀξίην, λαβεῖν φθόνον τε καὶ ἵμερον τῆc γῆc, καὶ οὕτω ἐξελαύνειν αὐτοὺc οὐδεμίαν ἄλλην πρόφαcιν προϊcχομένουc τοὺc Ἀθηναίουc.

Itaque lectio Πελαστικός non solum Homero sed etiam Herodoto et Hesychio ut antiquior quam Πελαcγικός et Πελαργικός tribuenda est. Formae autem posteriores Πενέcται — Μενέcται ex antiquiore forma *Πελεcται defluxerunt, ut exmpla Ἐλιπεύc — Ἐνιπεύc, ἐλπίc — ἐνπίc docent. Nomina Πενέcται (gens Thessalica atque Hillurica) et Ἀπενέcται (oppidum Dauniorum) aeque ac Γραῖοι — Ἀγραῖοι, Τιντηνοί — Ἀτιντᾶνεc diiudicanda sunt. Forma antiquior nominis Pelastici exstat praeterea in toponymo Epirotico Παλαίcτη atque in hydronymo Παλαιcτῖνοc ut secundum Plutarchum (De fluviis XI 1) Strymo i. e. „fluvius" appellabatur.

Habemus igitur Penestas Illyrios, Penestas Thessalos, Apenestas Daunios Apenestas atque Pelastas Atticos, deinde Pelasrgos Atticos et per totam Graeciam atque Italiam dissipatos Pelasgos Accedit toponymia Epirotica Palaista (diphthongus -ai- pro priore -a- ut in Asklapios Aisklapios, Chalastra Chalaistra et asty aisty) unde *deae Palaestinae* „Furiae" apud Lucanum et hydronymia vel anthroponymia Palaistinos, antiquius Strymonis nomen. In hac quaestione onomastica diiudicanda item viam monstrat Homerus, cuius Τευταμίδηc Πελαcγός ad Illyrios dialectosque Pelasticas tendit. Iam A. Fick Pelasgos cum Pelagonibus coniunxit, quorum sedes inter Thessalos Penestas atque Hillurios Penestas, haud procul ab „Illyriis" (Plinianis) „proprie dictis" quaerendae sunt. Itaque fidem habeat P. Kretschmer, qui nomen Pelasgorum ex appellativo pelagos „planities, aequor" atque antiquiore forma pelagskos deduxit. Sane sunt rarae consonae -cγ- iunctae in vocabulis Graecis, sed extant nonnulla exempla: μίcγω *μιγcκω „misceo", λίcγοc *λιγκοc „ligo", φάcγανον *(c)φαδcκανον „gladius" (cf. μάχη μάχαιρα), Ἀcγελάταc „sol dulce ridens". Exstat etiam exemplum indoeuropaeum **mosgo-*, **modsko-* „cerebrum", unde slav. *мозг*, germ. *Mark* „id".et latinum derivatum corradicale *medulla*. Qua de causa consonas coniunctas -cγ- non licet in dubium vocare.

Nomen Graecum Πελαcγός, interpretation Graeca esse videtur nominis barbari Πελάcτηc, cuius forma posterior Πενέcτηc neglecta mutatione barbara π/μ quae in forma Μενέcτηc occurrit, etiam nunc falso cum nomine Graeco πένηc coniungitur. Ammonius autem gram-

maticus l. l. scribit. πελαστής pro recto Πελάστης, quod nomen neque cum πελάτης neque cum ἐργάτης confundi licet, quamquam et veteres et noviores ut Liddel-Scott-Jones id faciunt. Formam genuinam Πελάστης probat non solum adiectivum Πελαστικός, de quo iam supra actum est, sed etiam locus ille memorabilis Hecataei Milesii ab Herodoto traditus (VI 137) et supra citatus qui de Pelasgis, immo Pelastis, agrorum cultoribus egregiis ex Attica iniuria expulsis agit. Idem Herodotus alio loco (V 6) de Thracibus narrat: ἀργὸν εἶναι κάλλιστον, γῆς δὲ ἐργάτην ἀτιμότατον.

Ex quibus sequitur et Pelastas et Penestas non aliter quam Κιλλυρίους Siculos atque *Helotas* Lacedaemonios bello oppressos et captos esse ut Ammonius grammaticus docet.

Sequitur nunc et Pelastas Atticos sub monte Hymetto et Penestas in planitie Thessala et Penestas Hillurios sub monte Scardo imprimis fuisse agri cultores egregios, qui rem rusticam, in Attica λεπτόγεω, valde difficilem, multo melius quam Graeci cognoscebant atque exercebant. Quam ob rem mutata forma nominis Pelasgorum, i. e. Πελαργοί pro Πελασγοί, vix cum ciconiis, ut Strabo docet, coniungi potest, quia ciconiae vagabundae nihil cum agricolis atque Πελάσταις partiariis domisedis atque glaebae adstrictis commune habent.

Ad quaestionem spinosam de nomine Pelasgorum vel potius Pelastarum solvendam in memoriam opportet revocare non solum Τευταμίδην Πελασγόν Homericum B 843, sed etiam narrationem Marci Catonis de Pelasgis Teutanae i. e. Pisae conditoribus. Unde satis luculente apparet nominis Pelastici origo hillurica, i. e. indoeuropaea. Nam nomina non classica suffixi -στ- ope formata in permultis innotuerunt locis citra atque ultra mare Hadriaticum: *Segesta* in Sicilia eiusque formae posteriores *Egesta*, *Acesta*, *Aigesta*, ludi Patavini *cetai*, vel *cetarii*, vel *cetasti* (unde *catasta*), supra memorati *Apenestae* et nomina adiectiva derivata ut *albaster*, *calvaster* aliaque. De appellativo autem *teuta* eiusque derivatis uberrime disputavit E. Norden, *Altgermanien* 283, qui hoc nomen „*alteuropäisch*" esse putat, quamquam forma apophona *toutā in dialectis balto-slavicis exstat (*tauta*, тужд, чужд, шчужд).[1] In paeninsula nostra centrali in Macedonia servata sunt in titulis Apollinis epitheta Ὀτευδανός Ἐτευδάνισκος, in quibus dentalis posterior media aeque atque in corradicalibus slavicis et in nomine Scythico Τεύδαρος apud Herodotum apparet.

Qua de causa etiam nomen Pelasticum una cum tota serie onomastica stirpis hilluricae *pela/pala* propter verba Hecataei supra repetita non solum cum adverbio *palam*, cuius prima syllaba propter mutationem *o/a* originem hilluricam non minus quam *Palatium* indicat, sed etiam cum alb. *špal* „patefacio", germ *West-falen*, *Ost-falen*, slav. поље „πεδίον, κάμπος", пол „palam" et derivata ethnica Полянин, Поляк „Пе-

[1] Dux Daciae ripensis appellatur Tautomedes, W. Barloewen, Abriss der Gechichte antiker Randkulturen, 79, ubi p. 89. omittitur forma genuina nominis Paeonii λυκρεῖος, quod est maximi momenti ad condicionem trigutturalem Pelasticam, cf Meisterhans-Schwyzer, *Gramm. d. Attischen Inschriften*[3] 76, 1.

διακός, πεδιονόμος", пропланак polonyna „planities alta, pascua montana" coniungendum est. Item procul dubio etiam seriem onomasticam *pala*, de qua agit E. Norden (l. l. 88), huc referre debemus. Propter *s- mobile* quod dicunt in albano corradicali *spal* his nominibus derivatis non solum *Spalos* slavicos addas, sed praeter *Palatium* etiam *Latium* ex antiquiore *Splatiom*, quia hoc minimum lexicum duplicem formam *pel/ pelă* habet.

Praeter suffixa hillurica potiora *-st-* et *-nt-* habemus etiam suffixum *-ōt-*, quod exstat in nominibus Βοιωτός, Βουθρωτός Βαιῶτις (Veneris epiclesis apud Syracusanos). Nomen ipsum Syracusarum, suffixi *-nt-* ope formatum, hilluricae originis esse demonstravit P. Kretschmer. Prope Syracusas fontis Arethusae antiquius nomen erat Κυπάρα quod nomen cum кипети „fervere" coniungimus (cf. врети „fervere", врело, fons, et hung. *forró* „fervidus", *forrás* „fons"). Noti erant antiquitus vates Siculi quos Aelianus *Var. hist.* 12, 46 Γαλεώτας nominat. Sed nescio utrum in hoc derivato suffixum hilluricum -ωτ- quaerere debemus, nam apud Hesychium formam breviorem invenimus: Γαλεοί. μάντεις (Archipp. com. fr. 15) οὗτοι κατὰ τὴν Σικελίαν ᾤκησαν καὶ γένος τι, ὥς φησι Φανόδημος (fr. 23 M) καὶ Ῥίνθων Ταραντῖνος (fr. 17). Sed utraque forma vernacula esse potest atque Galeotis vel Galeis Siculis Gallos et Archigallos Phrygios adiungere audemus, quia Phrygi in nostra paeninsula centro occidentali cum gentibus Hilluricis permixti erant. Suffixum hilluricum -ωτpostremo in nomine Helotum vel (H)ilotarum Lacedaemoniorum perspici licet, cuius stirps haud facile ab nomine Κιλλυρίων Siculorum seiungi potest, quia suffixorum mutatio ōt/ōr in morphologia indoeuropaea non rara et (cf. lat. ignotus iuxta ignoro). Sed tamen ipsa nominis radix in obscuro manet (∞ *solum* седо, germ. *sal?*), quamquam mutatio s/gutturalis in vestigiis Pelasticis apparet.

Extant alia quoque vestigia Hillurica vel Pelastica in ipsa Sicilia praeter Segestam, fontem Κυπάρα, Syracusas (**Surakontjai* „loca palustria"): Ζάγκλη „falx" secundum Thucydidem 6, 4, Ταυρομήνιον, σαῦκος „siccus". Quod nomen adiectivum nullo pacto ab cyx **sauso-* „siccus" сахнути **susnou-* „exarescere" seiungas, nam mutatio sibilantis inter vocales in aspiratam vel gutturalem et in Creta Minoica et in paeninsula nostra invenitur: δαῦκος „*Daucus carotta*" **dhousos* „herba odorifera" non minus quam δαυχμός **dhousomos* vel δαυξμός et cum monophthongo Hillurica au/u δάφνη quae phytonyma cum дух **dhousos* „odor" coniunguntur. Atque huius phytonymi alia forma δυαρεία· ἡ ἐν τοῖς Τέμπεσι δαφνη, Apollinis sacra, ad litteram quadrat miro quodam modo cum **dhor* твор **dhusaros* „putorius".

In radicibus montis Aetnae situm est oppidum orae maritimae Siciliae orientalis Ταυρομήνιον (*Taurominium*), cuius nominis primam partem P. Kretschmer cum nominibus Ἐπίδαυρος *Taurisci* cum oronymo notissimo *Taurus* (inde ab Liguria usque ad Syriam et Armeniam) et cum zoonymo indoeuropaeo **tauros* coniunxit. Sed nescio utrum et bos et mons una onomasiologia comprehendi possint, praesertim cum ταῦρος et *taurus*, gall. *tarvos* apophonice non respondent germ. *Stier steuro*. Qua de causa A. Meillet[4] 677 recte concludit: Le mot a l'instabilité d'un terme

populaire. Quamquam, corradicalia balto-slavica cum germ. **steuro* apophonicas leges tenent. In terra Hillurica occurrunt toponymia *Taurunum* atque ethnicum *Deuriopes Derriopes* eiusdem suffixi ope formatum ut *Dolopes Almopes Mopsopes Burdopes Aeropes*. Qua de causa comparatis nominibus Ἐπίδαυρος et *Deuriopum* cum appellativo *taurus* restat inexplicata consona dentalis et sententiam magistri mei P. Kretschmer sequi non possumus. Immo repetenda est mihi explicatio H. Osthoff, qui adiectivum *durus* **drouros* vel **dreuros* cum δρύς aliisque corradicalibus coniungit. Ita factum est ut hill. *dreuro-/drauro-* „mons silvosus" eodem modo primam liquidam ut φατρία φρατρία, γαστήρ γραστήρ perdere potuerit.

Sed hoc loco ipsum suffixum nominis *Tauriminii* maioris est momenti, nam illud nos ad Hillurios ducit, in quorum finibus non solum Μελκομένιοι *Melcumani* sed etiam *Birziminium* (*Bersumno Bursumon*) hodie Titograd originem Hilluricam huius suffixi probant. In ipsa Boeotia, quae antea *Messapia* appellabatur cuiusque nominis originem Hilluricam W. Schulze ostendit, exstat oppidum Ἀλαλκομεναί prope lacum situm, cuius onomasiologia cum verbo Graeco ἀλαλκεῖν nihil habet atque ad *Amalchium* Plinianum Oceanum et Ἀμαλκείδην τριτοπατρῆα Atticum pertinet. Accedit huc quod *Melcomenii* in proximitate aquarum Saraievoensium (Ilidža?) et fontes Bosnae quaeruntur. Ipsius suffixi *men/mn*, situm indicantis, vim primigeniam non solum in sanskr. nimnáḥ „inferior" sed etiam in exemplis Minois δίκταμνον, quod secundum P Chantraine idem valet atque Δικταῖον et Homericus Ἰδα/ομενεύς „heros Idaeus". Dauco Creticae supramemoratae phytonymum hilluricum corradicale *laurus* **dauso-* **dhouso-* addendum est.

Sed gravioris est momenti oppidum Siciliae Ζάγκλη, quod Thucydides appellativo „falx" interpretatus est, quia hoc nomen optime cum lithuan. *giñclas* „arma" et serie slavica жњети coniungitur. Unde sequitur Hillurios Siculos, qui item secundum Thucydidem undecimo saeculo ex Italia in Siciliam venerunt, trigutturales fuisse, i. e. neque centumistas neque satemistas Indoeuropaeos. Hanc opinionem de linguae Albanae et Hilluricae condicione primum a. 1926 in Južnoslov. filolog VI 161 protuli et postea etiam Ed. Schwyzer, *Grich. Gramm.* I 66 Hillurios trigutturales fuisse declarat, sed nullum exemplum attulit.

In lexico Latino habemus exempla, procul dubio peregrinae, Hilluricae originis, propria condicionis trigutturalis: *asia ocje sēria чapa, p(a)lasea*, vet. iran. *spərəzan* σπλάγχνα, *gigerium*, neopers. *jigar* et *gizerium* **iequer-* (cf. *iecinis* **iequenos*). De Hilluriorum Pelastarum atque Albanorum condicione haec sentenia igitur similis esse veri mihi quidem videtur.

Indoeuropaei Albani, paeninsulae nostrae antiquissimi incolae, segregandi sunt ab Indoeuropaeis satemistis non minus quam ab Indoeuropaeis centumistis, quia unamquemque seriem consonarum gutturalium distinguunt, palatalem, velarem, labiovelarem: alb. *kohë* **qēsā* *чac* „tempus", *rë-kuall -kël* „plantae pungentis genus" (Xanthium spinosum. L. ?) iuxta alb. *sjel‹* **quel-* „verto, torqueo" ~ чело „spatium duodecim horarum" et κολο „orbis, horus", alb. *zjarm* „calor", θερμός", quod nomen cum Ca-

rystio καρμός „formus" optime quadrat. Addas fortasse etiam arcad. ξέρεθρον similiaque de quibus plura alio loco, nam adhuc supersunt varia et multa vestigia dialectorum Pelasticarum trigutturalium. (De expandendis gentibus Hilluricis versus orientem mediterraneum v. Fr. Schachermeyr *Griech. Geschichte* 70.)

MILAN BUDIMIR

NEKI LEKSIČKI TRAGOVI ILIRSKIH PELASTA

KRATAK SADRŽAJ

Pisac najpre pokušava da dokuči stariji oblik ilirskog imena, pa dolazi do zaključka da je Herodotov etnikon Κιλλύριοι, koji obeležava dogrčke poluslobodne zemljoradnike u oblasti Sirakuze, najbliži arhaičnom latinskom Hil(l)urii. Kolebanje u inicijalu ima paralela u grčkoj miksoglotskoj fonetici: γάποσ καπάνα ἀπήνη ἀμάνα, „vrsta kola", i carpisculum, od starijeg carpastrom, καρπ/βατίνη, γάρβουλα ἀρβύλη, pored ἀρβύλη, (cf. καθάρβαλος) ἀρπίδες, te, s ilirskom metatezom κρηπίδες„ „vrsta obuće," tehnički termin indoevropskog porekla, konačno slovenskog koradikala, k r p lj e.

Manje poznat naziv dogrčkih starinaca Πελάσται zabeležen je kod gramatičara Amonija s oksitonom kao δικαστὴς, ali je derivat Πελαστικός, za koji zna ne samo sholijast uz Ilijadu, XVI 232, nego i Hesihijev Rečnik, s.v., gde se takav oblik pripisuje Herodotu kad donosi Hekatajev tekst o antičkim Pelazgima, boljim zemljoradnicima od doseljenih Atičana.

U prilog obliku Πελάσται, koji Amonije smatra sinonimom za spartanske Helote — Hilote — i tesalske Peneste, govori ne samo ovaj tesalski naziv poluslobodnih zemljoradnika nego i Livijev, verovatno Polibijev, izraz Penestae Illyrii u oblasti planine Skarda, kao i južnoitalsko naselje Ἀπενέσται, a pogotovo epirski toponim Παλαίστη i stariji naziv Strimona Παλαιστῖνος, koji se potpuno podudara s imenom oblasti Παλαιστίνη i njenih stanovnika Pilištim — Filistejci. Promenu λ/ν, koja je očigledna u varijantama Πελάσται — Πενέσται, pored docnijeg Μενέσται, objašnjavaju grčke dublete tesalskog hidronima Ἐλιπεύς — Ἐνιπεύς i imenice ἐλπίς — ἐνπίς.

Za ilirske tragove na Siciliji zna ne samo Tukidid, kad govori o njihovu prodoru iz Italije u 11. v. st. e., nego i P. Krečmer, kad toponmi Συρακοῦσαι tûmači do starijeg Συρακοντjαι sa poznatim ilirskim formansom ντ. U tom pogledu je dragocena Hesihijeva glosa σαῦκος, od starijeg σαυσος, koja se bukvalno podudara sa slovenskim pridevom suh, i Tukididova interpretacija toponima Ζάγκλη, „srp", koja pokazuje palatalizaciju labiovelarnog guturala ispred prednjih vokala. Još je interesantniji toponim Ταυρομένιον na istočnoj obali Sicilije, koji se u gopledu sufiksalnog μεν podudara ne samo s ilirskim etnikom Μελκομένιοι i toponimom Birziminium nego i sa bojotskim Ἀλαλκομεναί (osnova malka. = mlaka) i starokretskim imenom Ἰδομενεύς = Ἴδαῖος, te fitonimom δίκταμνον = δικαῖον.

Promenu intervokalskog sibilanta u gutural ne pokazuje samo σαῦκος sa Sicilije nego i starokretski fitonim δαῦκος, „daucus carotta", koje je postalo od starijeg dhousos = d u h u složenici m i l o d u h, pored nulte baze u koradikalnom fitonimu δυάρεια, „sveta Apolonova biljka". Ovaj drugi fitonim važan je sa dva razloga: prvo što pokazuje gubitak intervokalskog sibilanta kao u potonjim grčkim dijalektima, a drugo što se od slova do slova poklapa sa slovenskim nazivom s m r d l j i v o g tvora, dhor „putorius fetidus".

Istu promenu zvučnog labiovelarnog guturala u palatal kao u Tukididovu toponimu Ζάγκλη nalazimo u Hesihijevoj glosi s Euboje καρμοί, „θερμοί", koja se bukvalno podudara sa arbanaškim zjarm, „vrućina". To znači da je ova palatalizacija labiovelarnih guturala

zahvatila celi prostor od Sicilije i od Apenina prema Ajgajskom Moru, jer u latinskom postoji ilirska tuđica sēria, „veća posuda", koja odgovara ruskom ČARA (od starijeg qwera). Potpuno istu palatalizaciju, pored pomenutog abranaškog zjarm, nalazimo u arbanaškom sjel, „okrećem, obrćem", od starijeg qwel-, od kojeg je i naše čelo, „spatium duodecim horarum", koradikalno sa k o l o, ali ne sa čelo, „frons".

Sasvim protivno ovoj palatalizaciji labioverlanih guturala sačuvali su velarni guturali i u današnjem abranaškom svoj prvobitni eksplozivni karakter, isto onako kao što vidimo u ilirskom terminu ludi Cetasti — Catasti, koje Takit pominje za ilirski Patavijum. Istu sudbinu pokazuje i današnje arbanaško kohë, „vreme", koje je istovetno sa slovenskim č a s (od starijeg qesa). Drugi je primer složeni fitonim rë-kuall, od starijeg për-kel (v. Pokornijev Rečnik 545).

Sve ovo znači da ni antički Pelasti ni današnji Arbanasi ne mogu pripadati ni kentumskim ni satemskim Indoevropljanima: kentumskim stoga što znaju za palatalne guturale (Birziminium), a satemskim stoga što razlikuju velarne guturale od labiovelarnih. Za takvu razliku ne znaju satemski Indoevropljani. Prema tome i Pelasti i Arbanasi mogu se sa dovoljno razloga zvati Indoeuropaei trigutturales. Stoga mi se čini da su Hil(l)urii trigutturales arhaičniji i autentičniji Iliri od Illyrii proprie dicti, pa prema tom i od Illyrier i Urillyrier kao i od satemskih i kentumskih Ilira. U prilog triguturalnim Ilirima govori i pajonski antroponim Λύππειος, Λύκκειος, zapravo, kako zahteva atička psefizma.

Ovu moju tezu o triguturalnim Ilirima i Arbanasima izneo sam prvi put pre četrdeset godina, a desetak godina ranije nego Švicer. Na Ženevskom lingvističkom kongresu u razgovoru sa mnom prihvatio ju je i Holger Pedersen.

DUŠICA I MIHAILO D. PETRUŠEVSKI

NAJSTARIJI PISANI PODACI O ZANATSTVU NA BALKANU

Doskora su najstariji izvori o zanatima na Balkanu bili, u stvari, arheološki podaci: ostaci materijalne kulture koji nam direktno govore o stepenu razvitka pojedinih zanata jednoga određenog područja. Samo što mi nismo uvek pouzdano znali da li je neki predmet materijalne kulture proizvod mesne izrade ili import sa strane i odakle, iz kojega mesta i od kojih majstora, jer nam to nisu mogli izričito kazati nepisani arheološki izvori. Osim toga, dobar deo proizvoda raznih zanata izrađenih od trošnog materijala (kao što su drvo, tkanine i koža), koji lako i brzo propada u zemlji i vlazi, retko su kad i ostali do naših dana, naročito predmeti iz onoga najstarijeg doba prvobitne istorije. S druge pak strane, najstariji pismeni izvori o zanatima Balkana, a to su Homerovi epovi, nisu, u stvari, direktni spomenici samoga doba o kojem govore, budući da potiču od pesnika koji je živeo docnije nego što su se odigravali događaji koji se opisuju u Ilijadi i Odiseji; oni, prema tome, nose pečat vremena u kojem su nastali. Pa ipak, u nedostatku boljih i autentičnih pisanih podataka o najstarijem zanatstvu Balkana, Homerove su pesme donedavna bile prvi pisani izvori o tome. Pored toga, ostaci materijalne kulture iz Mikene, Tebe, Knosa i uopšte sa Krita, a kasnije i iz Pila, bili su ti direktni spomenici svoga vremena, pa su često ovi upoređivani s onim što nam je o materijalnoj kulturi mikenske epohe ostalo kod Homera, u njegovoj Ilijadi i Odiseji. Sličnosti su bile vrlo velike, razume se u slučaju onih predmeta koji su se mogli očuvati posle 3.000 godina ležanja u zemlji, a to su bili uglavnom predmeti od metala, kamena, pečene gline i donekle od slonovače. O velikom delu predmeta, odnosno opreme i odela, kao i o gornjem delu kuća i monumentalnih zgrada, mikenskih dvoraca, imamo nepotpune i grube predstave sa slika, reljefa i fresaka, sačuvanih na pojedinim metalnim predmetima i na zidovima mikenskih palata.[1]

Pre nešto više od deset godina postignut je u ovom pravcu veliki napredak, naročito posle otkrića linearnog pisma B, koje je 1952. uspešno

[1] Vid. A. Evans, *The Palace of Minos*, I (London, 1921); D. Fimmen, *Die kretisch-mykenische Kultur*, Leipzig—Berlin, 1921.

dešifrirao mladi engleski naučnik Michael Ventris.[2] Mnogobrojne glinene ploče i pločice iz Knosa, Pila i Mikene, ispisane znacima tzv. linearnog pisma B, i natpisi sa vaza iz Tebe, Mikene i drugih mesta, napisani istim pismom, najzad su progovorili i otkrili nam, pored ostaloga, podatke o neviđenom bogatstvu kulturnoga života jednoga naroda i jedne epohe koji su nam bili poznati više na osnovu arheološkoga materijala, onoga čvrstog inventara mikenskih dvoraca, privatnih zgrada i radionica koje nisu mogli uništiti zemlja, vlaga i atmosferilija. Sada se odlično potvrdilo ono što smo naslućivali i mogli videti na osnovu ranije otkrivenoga materijala iz mikenske epohe: bogatstvo oblika mikenskoga posuđa, luksuznih predmeta umetničke izrade od retkih i skupih metala i drugoga dragocenog materijala, pre svega dragoga kamenja i slonovače, koje svedoči o bogatstvu mikenskih dvoraca, visokom stepenu mikenske kulture i prefinjenom ukusu mikenskih vlastodržaca i njihovih majstora umetnika. Sada smo direktno, najneposrednije i izrično, obavešteni o procvatu umetnosti i znatnoj razvijenosti i razgranatosti raznih zanata, o kojima su ahajski Grci mikenske epohe, a pre svega njihova dobro organizovana dvorska administracija, ostavili dosta podataka u svojim arhivama. Iz tih arhiva nam je samo jedan mali deo ostao sačuvan u trošnim glinenim pločicama. Ove su pune podataka o životu i svakodnevnim poslovima i potrebama mikenskih dvoraca, o raznovrsnim međusobnim odnosima njihovih vlastodržaca i mnogobrojnih od njih zavisnih podanika, majstora raznih zanata, radnika, robova, sveštenika, velikih i malih posednika i njihovih arendatora i nadničara, vojnih i civilnih velikodostojnika, ratara, pastira i ljudi raznih drugih zanimanja. Na ovim pločicama nailazimo najčešće na podatke o raznim primanjima i dugovanjima, o dažbinama i inventaru (živom i neživom), o materijalu datom na čuvanje ili na preradu. Neke od njih sadrže spiskove imena raznih lica ili opis predmeta, ponekad (što će za nas biti od posebnoga interesa), luksuznoga i skupocenog nameštaja i posuđa, dela ruku veštih mikenskih majstora i zanatlija, kao što je slučaj sa gotovo celom serijom *Ta*-natpisa iz Pila.

Iako nije bilo uvek lako identificiranje mikenskih tekstova, pojedinih reči i izraza iz ovih obično kratkih natpisa pisanih relativno nesavršenim pismom i pravopisom, ipak su još prvi istraživači ovoga materijala, pokojni M. Ventris i njegov saradnik John Chadwick, pročitali ceo jedan dugi spisak raznih zanimanja i zanata, među kojima ponekad i vrlo specijaliziranih, kao što su izrađivači lukova (*to-ko-so-wo-ko* = τοξοϝοργός) ili duboresci *(ko-wi-ro-wo-ko* = κοϝιλοϝοργός), ilj žene koje su izrađivale trake (vence) za glavu *(a-pu-ko-wo-ko* = ἀμπυκοϝοργός) i dr.

Još u početku, prilikom prvoga dešifriranja i tumačenja ovih kratkih natpisa, pala je u oči ova osobenost i osnovna razlika između onoga što smo odranije znali iz Homera i ovoga što nam sada otkrivaju ahajski tekstovi iz Knosa, Pila i Mikene. Homer spominje samo nekoliko naziva zanata, a za mnoge ne daje njihov poseban naziv, nego ih zove opštim

[2] Rezultati njegova otkrića izneti su u zajedničkom članku - studiji *Evidence for Greek Dialect in the Mycenaean Archives*, što su objavili M. Ventris i J Chadwick u *Journal of Hellenic Studies*, LXXIII (1953), str. 84—103; u daljem tekstu citirano kao *(VC) Evidence.*

imenom τέκτων, što, obično, prevodimo sa „majstor". Od mnogobrojnih zanata koje su ahajski Grci poznavali kod Homera srećemo prvo grnčare (κεραμεύς, ε 601). Reč je izvedena od κέραμος, „pečena glina", a u Ilijadi je upotrebljena dvaput, oba puta u izvedenom značenju: 1) „posuđe od pečene zemlje" I 469) i 2) „kućica od pečene gline koja služi kao zatvor", „zatvor" (E 387). Homerovi grnčari znaju za „grnčarsko kolo" (τροχός, Σ 600). Drugi važan zanat koji se spominje kod Homera, je kožarski (σκυτοτόμος, H 221). Σκυτοτόμος, „sarač", kod Homera, pored ostalih kožnih predmeta, izrađuje i štit (upor. lat. *scutum*, „štit"). On ga, u stvari, dovršava postavljajući metalnu ploču kožom, najčešće govedom, ali i kozjom (upor. izraz αἰγίς za štit) u nekoliko slojeva (upor. σάκος ἑπταβόειον). Da je Homerovim kožarima (=„saračima") bilo poznato štavljenje kože, vidi se iz izraza ἀδέψητος, „neštavljen", upotrebljenog dvaput u Odiseji (υ 2 i 142); od ovakve neštavljene govede kože spravlja sebi opanke (πέδιλα, ξ 23) Odisejev svinjar Eumaj. Kolarski je zanat isto tako bio dobro poznat ahajskim Grcima: Homer nam u jednom poređenju daje tehnički termin za kolara (ἁρματοπηγός, Δ 485; upor. kasniji ναυπηγός, „brodograditelj"). Iako je K. Grashof u svoje vreme izrazio sumnju da je u doba Homerovih heroja mogao postojati specijalizirani kolarski zanat i da spomenuti tekst iz Ilijade, kao poređenje, predstavlja vreme pesnika, a ne njegovih junaka, danas možemo sa pouzdanošću tvrditi da su Ahajci mikenske epohe, naročito njihovi bogati vlastodršci, za svoje potrebe, ne samo ratne nego i mirnodopske, pomagali i razvijali ovaj koristan zanat, o čemu ćemo niže nešto podrobnije govoriti.[3]

Dva su zanata kod Homera po svome značaju ipak daleko natkrilila ostale. To je na prvom mestu drvodeljački, tesarski zanat (τεκτοσύνη, τέκτων), koji je postao simbol mnogih ako ne i svih zanata, jer se kod Homera reč τέκτων upotrebljava u veoma širokom značenju te označava ne samo drvodelju, tesara i ostale zanatlije koji rade u drvetu, kao što su stolari, kolari, brodograditelji i dr., nego pre svega zidara i svakoga majstora uopšte.[4] Drugi je zanat kovački (χαλκεύς,-ῆες); on obuhvata ne samo kovače koji rade u bakru i tuču (χαλκός), po čemu je ovaj zanat dobio svoje ime, nego i sve ostale koji rade sa metalom, sa železom (σίδηρος, Δ 510, τ 212 i dr.) ili sa zlatom (γ 432), iako se ovaj majstor malo više zove svojim pravim specijaliziranim imenom „zlatar", dosłovno „zlatolivac" (χρυσοχόος, γ 425).

Izvestan broj zanata ostao je kod Homera bez svoga specifičnog naziva. Takvi su, npr., pletački, tkački, pekarski i mnogi drugi, iako se o mnogima od njih govori u Ilijadi i Odiseji.[5] Kod Homera postoji i jedan naziv za sve zanatlije i javne radnike, za sve javne službe i ostala zanimanja. To su δημιοεργοί, „radnici naroda". To su bili razni službenici, poseban stalež robovlasničke države, koji je radio za potrebe

[3] K. H. F. Grashof, *Über das Fuhrwerk bei Homer und Hesiod* (Progr. d. königl. Gymn. zu Düsseldorf, 1846); str. 5; upor. E. Buchholz, *Homer. Realien*, II. Bd. 1 Abt. (Das öffentliche Leben), Leipzig, 1881, str. 217, nap. 6.

[4] E. Buchholz, *o. c.*, str. 165. i d., 41. i d. i

[5] E. Buchholz, *o. c.*, str. 183. i dd., 179. i

ahajskoga društva, upravo za potrebe mikenskih vlastodržaca i uticajnih bogatih građana, za klasu robovlasnika, koji su, kao i oni iz kasnije epohe grčkih polisa, nastojali da se oslobode teškoga, za slobodnoga građanina i robovlasnika „nedostojnog" fizičkog rada. Δημιοεργοί su bili i ribari, i skeledžije, i mornari, kao i vidari, vrači, pevači i glasnici.[6] Mi se, razume se, nećemo zadržavati na svim službama i zanimanjima koja se i u našim mikenskim natpisima spominju. Nas interesuju sada prvenstveno zanati i, donekle, njihovi proizvodi. Mi ćemo se ovde upoznati sa bogatom mikenskom terminologijom za razne zanate, od kojih neki nose drukčije nazive nego kod Homera ili kod kasnijih Grka.

PODACI O MIKENSKOM ZANATSTVU IZ NATPISA IZ KNOSA, PILA I MIKENE

Kao što je poznato, veliki broj zanata je u prvobitnom društvu bio na stepenu domaće radinosti, budući da je to bio osnovni način privrede prvobitne zajednice i rodovskoga poretka.[7] Sredstva za proizvodnju kao i potrebe ljudi rodovske formacije bili su vrlo skromni. Sve potrebe su se mogle zadovoljiti proizvodima sopstvene domaće radinosti. Tek su sa usavršavanjem sredstava za proizvodnju, sa prvim raslojavanjem prvobitne zajednice i formiranjem prvih početaka državne organizacije, životne potrebe gornjega, vladajućeg sloja počele rasti; produkcioni odnosi se menjaju a ujedno s time javlja se želja vladajućeg sloja da se oslobodi fizičkog rada.[8] Za zadovoljavanje tih naraslih potreba nije više bila dovoljna domaća radinost. Na njeno mesto dolaze vešte ruke najboljih radnika sopstvenog plemena ili pokorenih radnika i majstora drugih plemena, odnosno kupljenih robova iz drugih susednih i daljih država.[9]

Prve države ahajskih Grka iz mikenske epohe formirane su na zgarištima starih predgrčkih „minojskih" gradova i naselja, čiji su ostaci otkriveni pre svega u donjim slojevima poznatih kritskih gradova Knosa, Fajsta i drugih. Razvijena „minojska gradska" kultura nije nestala bez ikakvoga traga. Ona je duboko uticala na formiranje prve gradske kulture najstarijih grčkih (ahajskih) država. Gornji, vladajući sloj tih najstarijih ahajskih država vrlo je brzo usvojio način života i osnovne tekovine „minojskoga" društva i njegove kulture, među kojima je i „minojsko", odnosno „mikensko" pismo. Takozvano linearno pismo B je,

---

[6] E. Buchholz, *o. c.*, str. 4; 27. i d.

[7] Vid. Schrader-Nehring, *Reallexikon d. idg. Altertumskunde*, Bd. I, str. 393.

[8] Vid. G. V. Plehanov, *Prilog pitanju o razvitku monističkog pogleda na svet* (srpskohrv. prevod u izd. „Kultura" od 1948), str. 137. i dd., u vezi sa Plutarhovim stavom i mišljenjem (Vita Marcelli, c. XIV), da je nedostojno jednog filozofa (radi se o naučniku Arhimedu) da se bavi izradom sprava (u konkretnom slučaju za odbranu Sirakuze). — Upor. grčki izraz ἀνελεύθεραι τέχναι.

[9] Vid. M. Ventris — J. Chadwick, *Documents in Mycenaean Greek*, Cambridge (University Press) 1956, str. 133. i dd.; (u daljem tekstu: *Docs.*).

u stvari, samo doterano i malo izmenjeno pismo predgrčkih „minojskih" vlastodržaca, nazvano linearno A, koje je, sa svoje strane, nastalo iz starijega „minojskog" slikovnog (hijeroglifskog) pisma.[10]

Podatke o najstarijem zanatstvu Balkana crpemo, zasada, uglavnom iz materijala sa glinenih pločica (ređe sa vaza) ispisanih linearnim pismom B. Ove natpise vrlo dobro čitamo i dosta dobro razumemo, jer je jezik kojim su napisane glinene pločice i vaze iz mekenske epohe, u stvari, jedan starinski dijalekat ahajskih Grka. Međutim, još nam nije pošlo za rukom da sasvim pouzdano pročitamo i rastumačimo natpise linearnoga pisma A i „minojskih" hijeroglifa.[11] Dakle, kada govorimo o najstarijem zanatstvu Balkana, mi imamo u vidu zanatstvo najstarijih grčkih država na balkanskom kopnu i na Kritu iz doba procvata ahajskih gradova mikenske epohe ili, možda tačnije, iz doba kada su se ti gradovi nalazili pred samu propast. Mi upravo imamo poslednje pisane podatke što su nam ih o sebi ostavili mikenski vlastodršci, njihova administracija i računovodstvo.[12]

Da počnemo sa podacima o jednome od najstarijih zanata koji se, po svoj prilici, odvojio još u prvobitnoj zajednici, tj. pre formiranja države, o grnčarstvu.

Grnčari i crepari

Pismeni podaci o ovome zanatu, u stvari, nisu tako mnogobrojni kao o drugima, iako je nađen veoma bogat i raznovrstan grnčarski materijal, kako po obliku tako i po tehnici i stilu, u Knosu, Mikeni, Tirinsu, Tebi, Pilu i drugde.[13] Osnovni termin za oznaku grnčara je *ke-ra-me-u*. To je opštepoznata grčka reč κεραμεύς, koja se u našim natpisima iz Pila i Mikene sreće u ovim oblicima: *ke-ra-me-u* (=κεραμεύς, PY Cn 1287,4), *ke-ra-me-wo* (=κεραμῆϝος: κεραμέως, PY En 467,5), *ke-ra-me-we* (=κεραμῆϝε, dual, PY An 207,7) i *ke-ra-me-wi* (=κεραμῆϝι: κεραμεῖ, MY Oe 125). U tesnoj vezi s ovim je, svakako, i oblik *ke-ra-me-ja* (=Κεράμεια ili Κεραμεία), koji se javlja na knoskoj pločici Ap 639,7, u spisku žena. Radi se, verovatno, o ličnom imenu jedne žene, odnosno kćerke nekoga grnčara, jer su pripadnici raznih zanata i drugih zanimanja često nosili takva imena koja su ukazivala na njihov stalež, odnosno zanimanje njihovih roditelja, pošto se zanimanje i zanat roditelja nasleđivao, prelazio sa oca na sina i sa majke na kćer.[14] Manje je verovatno, iako nije

[10] Vid. A. Furumark, *Ägäische Texte in griechischer Sprache*, u švedskom časopisu ERANOS, Vol. LI (Uppsala, 1953), str. 103. i dd.; upor. *Docs.*, str. 28.

[11] Treba da spomenemo pokušaje V. Georgieva, E. Peruzzia, P. Meriggia i C. Gordona, koji polaze od različitih pretpostavki i u osnovi se ne slažu.

[12] Vid. *Docs.*, str. 138.

[13] A. Furumark, *The Mycenaean Pottery: Analysis and Classification*, Stockholm, 1941.

[14] Vid. G. Thomson, *Grühgeschichte Griechenlands und der Ägäis* (nemački prevod od E. Sommerfelda u Akademie - Verlag), Berlin, 1960, str. 277, i d.; O. Landau, *Mykenisch-griechische Personennamen* (Stud. Graeca et Lat. Gothoburg. VII)[c] Göteborg, 1958, str. 206.

isključeno, da je to, možda, jedna *grnčarica* — κεράμεια (ž. r. prema κεραμεύς; upor. ἱέρεια prema ἱερεύς i βασίλεια prema βασιλεύς), sa napomenom da to ipak nije žensko zanimanje. Zanimanje, odnosno reč κεραμεύς, krije se, verovatno, u knoskom natpisu X 1052, gde se iza ličnoga imena *A-tu-ko* (Ἄτυχος, ili Ἄστυγος) može pročitati još samo *ke-ra-*[. Ovo je samo deo prekinute reči, po svoj prilici oznake zanimanja napred navedenoga lica, koja se može dopuniti slovima [*-me-u*, dakle *ke-ra-*[*me-u* = κεραμεύς.

U gore spomenutom natpisu En 467,5 iz Pila čitamo sledeći tekst: *pi-ri-ta-wo-no ko-to-na ki-ti-me-na ke-ra-me-wo to-so-de pe-mo...*, a u Eo 371:

pi-ri-]*ta-wo 'ke-ra-me-wo wa-na-ka-te-ro' ko-to-na* (sledi znak za žito). Jasno je da oba natpisa govore o istome licu: grnčaru (odnosno creparu) po imenu *Pi-ri-ta-wo* (*-no*). U oba spomenuta natpisa sadrži se podatak koji interesuje dvorsku administraciju iz Pila, a to je njegova (privatna) njiva (*ko-to-na ki-ti-me-na* = κτοίνα κτιμένα) i veličina njena prinosa, radi evidencije, vrlo verovatno — u vezi sa njegovim oporezivanjem. U prvome se natpisu nalazi bliža odrednica za njivu: ona nije obeležena prosto kao *ko-to-na* (kao što je rečeno u Eo 471), već kao *ko-to-na ki-ti-me-na*,[15] a u drugome natpisu ima jedan podatak više o njenu sopstveniku, koji nije označen prosto kao grnčar, već se precizira kao *ke-ra-me-u wa-na-ka-te-ro* (= κεραμεὺς Ϝανάκτερος), tj. „kraljev(ski), odnosno „dvorski[16] grnčar („crepar"). Ovaj nam je podatak veoma interesantan jer iz njega saznajemo nešto više o strukturi mikenskoga društva. Kralj (Ϝάναξ), odnosno dvor u Pilu, ima svoga sopstvenog grnčara (ili crepara), što znači da je bilo grnčara koji su radili i za potrebe ostalih građana, a ne samo za dvor. Drugi se, opet, podatak krije u njegovu imenu, koje je švedski filolog G. Björck pokušao da identificira kao *Brithawon*, što su Ventris, Chadwick i većina mikenologa prihvatili kao tačno.[17] Međutim, mi se nismo mogli saglasiti s ovakvom identifikacijom imena *Piritawo* jer bismo za grčko ime *Brithawon* očekivali mikenski oblik **Qi-ri-ta-wo* budući da je etimologija elementa βριθ- u grčkome potpuno pouzdana sa labiovelarom *gw-* na početku, dakle iz **gwri(dh)-* i u neposrednoj vezi sa βαρύς, gde je labiovelar isto tako neosporan.[18] Zato smo mi pomislili na mogućnost da ga identificiramo kao *Plinthawon*,[19] u vezi sa predgrčkom reči πλίνθος, „cigla", „opeka", koja dosad nije dokumentovana u mikenskim tekstovima, ali je ulazila u domen crepara (odnosno ciglara) kao njihov proizvod, budući da je reč κεραμεύς opšti termin za zanatliju koji proizvodi predmete od pečene gline (crepove, cigle, grnčariju), kao što i osnovna reč κέραμος, od koje je izveden i naziv zanata (κεραμεύς), ozna-

---

[15] Prvo kratko tumačenje i značenje reči *ki-ti-me-na* i *ke-ke-me-na* dao je, u stvari, A. Furumark u drugom delu (nastavku) navedenog članka *Ägäische Texte in gr. Spr.* u ERANOS, Vol. LII (1954), str. 36; upor. L. Palmer, *Mycenaean Texst from Pylos* (u *Transactions of the Philol. Soc.*, 1954, izašla 1955), str. 24. i dd. i *Docs.*, str 232. i d.,

[16] Reč je pravilno shvaćena i objašnjena još u *Evidence*, str. 96; 98—99.

[17] *Evidence*, str. 94; *Docs.*, str. 423 (s. v.) upor. str. 246.

[18] Vid. H. Frisk, *Griech. etym. Wb.*, s. v.

[19] *ŽA* (= Živa Antika) IX (1959), str. 230.

čava ne samo grnčariju nego pečenu glinu uopšte, a tek kasnije je, u izvedenom deminutivskom obliku κεραμίς, -ίδος, postala opšti balkanski pojam za crep (upor. naše *ćeramida*, *ćeremida*, mak. *keramida*, *keramitka* i *geramida*, *geramitka* itd.). Da li i u imenu drugoga grnčara iz Pila *Qe-ta-ko*, iz natpisa Cn 1287, 4, treba da vidimo elemenat *qe-to*, tj. naziv za jedan sud (v. PY Ta 641,2 i MY Ue 611,2), kao što je i njegov izvedeni, verovatno deminutivski, i svakako pluralski oblik *qe-ti-ja* (MY Ue 611,3 i Wt 504), nije sasvim pouzdano jer postoji i druga mogućnost etimološke interpretacije imena *Qetako*, koje nosi i jedan kovač iz pilskoga natpisa Jn 431,3.[20] S druge strane, i identifikacija oba mikenska oblika *qe-to* i *qe-ti-ja*, koji sasvim pouzdano označavaju sudove, nije potpuno sigurna.[21]

Pored opštega i običnog naziva za grnčara *ke-ra-me-u* (=κεραμεύς), kojim su bili obuhvaćeni ne samo izrađivači glinenog posuđa nego i crepari i ciglari,[22] postojao je, kako izgleda, i jedan uži termin za grnčara koji je izrađivao obično posuđe, u koje su spadali χύτροι (odnosno χύτραι). To bi bio iz kasnijega vremena dobro poznati χυτρεύς, „grnčar", u užem smislu reči. Reč je dokumentirana u obliku *ku-te-re-u-pi* na pilskim pločicama An 607,2 i Na 926. Prvi ispitivači i interpretatori ovih tekstova M. Ventris i J. Chadwick ovaj su oblik shvatili kao instrumental ili lokativ jednoga etnikona **Ku-te-re-u* =Κυθηρεύς i prevodili ga sa „with the Cytherian colony"[23] ili „among the Kytherans",[24] što je većina zapadnih naučnika i ispitivača prihvatila. I L. Palmer ovu reč shvata i tumači kao oznaku mesta u etimološkoj vezi s elejskim hidroninom Κυθήριος.[25] Međutim, V. Georgiev, G. Andrews, S. Lurje i mi, polazeći pre svega od konteksta pilskoga natpisa An 607, shvatamo ga kao oznaku zanimanja, odnosno zanata χυτρῆϝες.[26]

Pošto nam druga pilska pločica, Na 926, ne može ovde pomoći, budući da se na njoj ne nalazi nijedna reč više osim spomenute *ku-te-*

---

[20] Vid. E. L. Bennett, *The Pylos Tablets* (=*PT* II), Princeton, 1955, str. 169. — U 11. redu istoga natpisa navodi se i jedan rob, verovatno njegov (*qe... jo doero* =*Qetakojo doero*).

[21] Reč *qe-to* sreće se dvaput (PY Ta 641,2 i MY Ue 611,2), a i *qe-ti-ja* dvaput, ali samo u mikenskim natpisima (Ue 611,3 i Wt 504). — Natpise iz Mikene izdali su E. L. Bennett i J. Chadwick u *Transactions of the Amer. Philos. Soc.*, Vol. 48, Part 1 (1958), i Vol. 52, Part 7 (1962); u daljem tekstu citiraju se kao *MT* II i *MT* III (=*The Mycenae Tablets* II Philadelphia, 1958, i III, Philad. 1962). — Prvu indentifikaciju reči *qe-to*=πίθος bio je predložio E. L. Bennett (upor., VC, *Docs.*, str. 327) ali etimologija ne odgovara jer se u π- ne radi o labiovelaru, kao što se može videti iz koradikalnog πιθάκνη, φιδάκνη i lat. *fidelia* (v. i str. 407. u *Docs.*) Možda se radi o mikenskom obliku grč. κύαθος< *κυεθος.

[22] Kao što se vidi iz značenja reči κέραμος (upor. i Pollux, *Onom.* VII 162).

[23] U *Evidence*, str 92.

[24] U *Docs.*, str. 167.

[25] Vid. L. Palmer, *The Interpretation of Mycenaean Greek Texts*, Oxford 1963, str. 128.

[26] Vid. В. Георгиев, *Словарь крито-микенских надписей* (u daljem tekstu: *Словарь*), Sofija 1955, s. v. *ku-te-re-u-pi;* M. D. Petruševski u *ŽA* V (1955), str. 395; 398; i 401; С. Я. Лурье, *Язык и культура микенской Греции*, Москва-Ленинград, 1957, str 255; 354; upor. *Docs.*, str. 399, s. v.

re-u-pi, oznake „SA" i brojne vrednosti „100", mi se na ovome natpisu nećemo ni zadržavati. Uzmimo, međutim, tekst prvoga, i to onaj koji je sasvim jasan:

An 607 — 1. *me-ta-pa ke-ri-mi-ja do-qe-ja ki-ri-te-wi-ja*
2. *do-qe-ja do-e-ro pa-te ma-te-de ku-te-re-u-pi*
3. FEMINA 6 *do-qe-ja do-e-ra e-qe-ta-i e-e-to*
4. *te-re-te-we* FEMINA 13
5. *do-qe-ja do-e-ro pa-te ma-te-de di-wi-ja do-e-ra*
6. FEMINA 3 *do-qe-ja do-e-ra ma-te pa-te-de ka-ke-u*
7. FEMINA 1 *do-qe-ja do-e-ra ma-te pa-te-de ka-ke-u*
8. FEMINA 3 .....

Me-ta-pa je, po svoj prilici, ime mesta (= Μέταπα), ali ne znamo o kome se mestu radi, jer naselja s ovim imenom moglo je biti na raznim stranama. Reči *ke-ri-mi-ja*, *do-qe-ja* i *ki-ri-te-wi-ja* označavale su, kako se pretpostavlja, neka ženska zanimanja, no nije utvrđeno koja. Za osnovnu reč *do-qe-ja*, koja je ponovljena šest puta u ovome natpisu, a ne javlja se ni na jednom drugom mestu, pored oznake zanimanja „beračica (plodova)",[27] predložena su i druga značenja. L. Palmer[28] i F. Adrados[29] misle da označava neko žensko božanstvo, a C. Gallavotti[30] smatra da je žensko lično ime. Mi bismo ovde očekivali ili oznaku zanimanja, kao što je predloženo „beračica (plodova)", ili etnikon, kao što je, npr., arkadski Ζοιτεύς, Ζοίτεια (iz starijega *Δοίϙεια). Međutim, nas ovde najviše interesuju zanimanja i staleži koji se spominju od 2. do 7. reda. U 2. i 3. redu natpisa ima spisak šest žena čiji je otac rob, a majka iz *ku-te-re-u-pi: do-qe-ja do-e-ro pa-te ma-te-de ku-te-re-u-pi* (D = δόελος πατήρ μάτηρ δὲ K.). Da bismo bolje razumeli značenje reči *ku-te-re-u-pi*, treba da pogladamo redove 5—7, gde se opet nabrajaju žene s istom oznakom *do-qe-ja*, u 5. redu: d. *do-e-ro pa-te ma-te-de di-wi-ja do-e-ra* (= D. δόελος πατὴρ μάτηρ δὲ Διϝία ili Διϝίας δοέλα), tj. tri žene čiji je otac r o b, a majka r o b i n j a Zevsa ili boginje Divije (ženski pandan Zevsov), u stvari jedna vrsta *hijerodula* u kultu spomenutog božanstva; ili u 6. i 7. redu, koji jednako glase: *D. do-e-ra ma-te pa-te-de ka-ke-u* (= D. δοέλα μάτηρ πατὴρ δὲ χαλκεύς), tj. četiri (3 + 1) žene čija je majka r o p k i n j a, a otac k o v a č. Sada je jasno da se u ovome spisku žena govori o njihovom socijalnom poreklu, odnosno o zanimanju i staležu njihovih roditelja: ili je o t a c r o b ili k o v a č,

[27] Vid. *Docs.*, str. 167. i 391 (s. v.); upor. lesb. μαλοδρόπηες (kod Safe).
[28] *O. c.*, str. 95. i 128 (upor. i str. 414, s. v.).
[29] Vid. njegov članak „*Do-qe-ja*, diosa micénica de la fecundidad" u MINOS V (1957), str. 53—57).
[30] U *Parola del Passato* XVI (1961), str. 36—38. I E. L. Bennett (u MINOS VII, 1961, str. 10) misli da je *Doqeja* ime gospodarice spomenutih žena. — Interesantna je pretpostavka S. Lurja (*o. c.*, str 353—354), koji u D. vidi posebnu socijalnu grupu žena rođenih iz mešovitog braka, gde je jedan od roditelja slobodan građanin a drugi rob.

a majka ili obična ropkinja ili robinja u kultu Zevsa, odnosno njegova ženskog pandana boginje Divije (Διϝία je, možda, identična sa kasnijom Διώνη). Kad imamo ovo u vidu, onda nam i izraz *ku-te-re-u-pi* postaje razumljiv i potpuno jasan. Nema sumnje da se i ovde, u vezi s majkom spomenutih žena, radi o njenom socijalnom poreklu. Prema tome, u izrazu *k.* krije se majčin stalež, odnosno njeno zanimanje. Pošto je oblik *k.* instrumental plurala, u pitanju je, svakako, stalež, odnosno korporacija jednoga zanimanja (zanata), a to su, bez ikakve sumnje, grnčari — χυτρῆϝες.

Dakle, gore navedeni tekst *ma-te-de ku-te-re-u-pi* treba transkribirati kao μάτηρ δὲ χυτρεῦφι, gde je poslednja reč instrumental plurala od χυτρεύς s ablativskim značenjem (*ablativus originis*), i prevesti: „a majka od grnčara".[31] Majke spomenutih šest žena su iz staleža grnčara, a ljudi tog staleža koji su se bavili ovim zanatom pripadali su, verovatno, jednoj demi i živeli, po svoj prilici, koncentrirani na jednom mestu.[32] Kao što čemo dalje, i u drugim zanatima, videti, a naročito u slučaju kovača, pojava zanatskih kolektiva, odnosno korporacija, nije bila nepoznata u mikensko doba, tako da su neki od ovih kolektiva živeli zajedno, vezani i krvno i prostorno, budući da su zanati i druga zanimanja prelazili sa roditelja na decu te se, verovatno, dešavalo da su i celi rodovi obrazovali te korporacije i deme.[33]

Od reči sa značenjem proizvoda grnčara, pored navedenih *qe-to* i *qe-tija*, koji nisu sasvim pouzdano identificirani te su ostali bez sigurne etimologije i grčke transkripcije, treba da spomenemo na prvom mestu one čiji se oblik lako može prepoznati i sigurno identifikovati i transkribirati. To je pre svega *a-pi-po-re-we* (KN Uc v. 1) = ἀμφιφορῆϝες (plural od ἀμφιφορεύς; upor. Homera β 290, ψ 92, ω 74), ili, u njegovu mlađem obliku, *a-po-re-we* (MY Ue 611,1) = ἀμφορῆϝε (na navedenom mestu je *a.* oblik duala, jer se iza njega nalazi brojna vrednost „2"); u pilskome natpisu Tn 996,3 nepotpuno sačuvana reč]*re-we* AMPHORA 2 može se sigurno dopuniti, ako pođemo pre svega od gotovo identičnog ideograma za amforu, kao *a-po-*]*re-we*[34] = ἀμφορῆϝε (i ovde u dualu), *pa-ko-to* (PY Ta 709&712,1) = φάκτω (dualski oblik od *φάκτης; upor. Hesihijevu glosu: φάκται· ληνοί, σιπύαι, πύελοι); iza nje se nalazi reč *a-pe-te-me-ne* = ἀπέθμενε, ἀπύθμενε, ideogram za sud bez držaka i brojna vrednost „2„, *i-po-no* (KN Uc 160, v. 2) = ἰπνός, „crepulja", „vršnik" (na čemu su pekli hleb i druga peciva), *ka-ra-re-we* (KN Uc 778,1; PY Fr 1184,3) = χλαρῆϝες, „krčag (za ulje)"; upor. Hesihijevu glosu χλαρόν· ἐλαιηρὸς κώθων[35], *u-do-ro* (PY Tn 996,2; KN Uc 160, v. 3) = ὕδρος,

---

[31] Vid. M. D. Petruševski, l. c.; upor. i P. Hr. Ilievski, *Ablativot, instrumentalot i lokativot vo najstarite grčki tekstovi*, Skopje, 1961, str. 60. i 124.

[32] Vid. Dušica Petruševska, *Kutereupi* u *ŽA* XV (1965), str. 28; upor. i Id., *Nekolku beleški vo vrska so proučavanjeto na strukturata na mikenskoto opštestvo* u *God. Zbornik na Filoz. fak.* 16—17, Skopje, 1965, str.

[33] Vid. С. Я. Лурье, *o. c.*, str. 251, i d.; upor. G. Thomson, l. c.

[34] Vid. E. L. Bennett, PT II, str. 188 (njegova je i rekonstrukcija teksta u *a-po-re-we*); upor. Anna Morpurgo, *Mycenaeae Graecitatis lexicon*, s. v.

[35] Identifikaciju *ka-ra-re-u* = χλαρεύς predložio je prvi F. W. Householder u *Class. Journal* 54 (1959), str. 379; upor. M. D. Petruševski u *ŽA* XI (1961). str. 96.

„vedro" (verovatno, za polivanje bašte); upor. izvedenicu ὑδρία, „krčag (za vodu), *ko-te-ri-ja* (PY Ta 709 & 712,1) = κοτέλια, κοτύλια.[36]

Što se tiče sudova — *pi-a$_2$-ra* (PY Tn 996,2) = φιάλα, φιάλη, ili *pi-je-ra$_3$* (PY Ta 709,1) = φιέλα, *di-pa* (KN K 740,1; K 875; PY Ta 641, 2/ bis i 3/ bis) = δέπας (upor. i dualski oblik *di-pa-e* = δέπαε u PY Ta 641,2), *a-te-we* (PY Tn 996,3) koji nije identificiran te je ostao bez sigurne transkripcije, *ka-ti* (PY Tn 996,3) = κάθις, κηθίς[37] i *qe-ra-na* (PY Ta 711,2/bis i 3) = *gwelana*[38], od kojih se neki javljaju sa odgovarajućim ideogramom za sud i oznakom za zlato ili bronzu ispred sebe, ili su navedeni zajedno sa posuđem koje je obično od metala[39] — ne može se sa sigurnošću tvrditi da su bili izrađivani i od pečene gline.

Kovači

Podaci o ovom zanatu su najmnogobrojniji, a naročito oni iz Pila. Dok smo od grnčara upoznali uglavnom samo dvojicu po imenu,[40] od kojih je jedan (*Pi-ri-ta-wo* = *Plinthawon*) bio „kraljev(ski)" (*wa-na-ka-te-ro* = *wanakteros*), odnosno „dvorski" (PY En 467,5 i Eo 371), kovača je ceo puduži spisak imena i desetak njihovih kolektiva (korporacija), raspoređenih po raznim mestima pilskoga „carstva". Bolje nam je poznato i ponešto što je u vezi sa njihovim poslom i obavezama koje su imali prema državi, odnosno dvoru u Pilu. Najviše nam podataka pruža serija natpisa *Jn* iz Pila, oko 30 pločica sa natpisima, od kojih je samo nekoliko u fragmentima. Druga brojna serija natpisa iz Pila je *Ma*, koja sadrži uglavnom veoma kratke tekstove i, u stvari, dopunjava prethodnu seriju, kao što ćemo niže videti; u ovoj ima 18 kratkih natpisa. Treća

---

[36] U ŽA VIII, 1958, str. 240, predložena je identifikacija sa grčkim χυτήρια (deminut. izvedenica od χυτήρ) pod uticajem analogije sa ποτήριον. Polazeći od jedne osobenosti fonetske mikenskoga dijalekta (u Pilu), konstatovane u nekoliko primera iz pilskih natpisa (*apetemene* = ἀπύθμενε, *poroeketerija* = προεκχυτήρια, *apedoke* = ἀπύδωκε, *parakewe* = *parakuwe* = σφραγύη) da ponekad predaje kratko *u* kao *e*, danas možemo sa više sigurnosti identificirati reč *ko-te-ri-ja* sa kasnijom κοτύλια (nom. pl. od demin. obrazovanja κοτύλιον od κοτύλη, κότυλος).

[37] Identifikacija *ka-ti* = κηθίς predložena je u isto vreme i od autora *Docs.* str. 327, i 396, i od V. Georgieva, Второе дополнение к словарю, s. v.

[38] Za mikenski oblik *qe-ra-na* predloženo je više identifikacija, od kojih nijedna ne zadovoljava. — Mi smo došli na ideju da se, možda, radi o jednom izgubljenom ahajskom terminu γϝελάνα = βελάνα = βαλάνη, od kojega je ipak, u kasnijem gačkom, ostala izvedenica βαλανεύς (sa sekundarnom izvedenicom βαλανεῖον), ali s asimiliranim vokalom iz prvog sloga prema akcentiranom vokalu iz drugog sloga, u izvedenicama, a ne sa starim ahajskim *e* (vid. M. D. Petruševski, *Qerana* u ŽA XV, 1965, str.).

[39] *Di-pa* sa knoskog natpisa K 740,1 i *a-te-we* sa pilskoga Tn 996,3 su od bronze. U Tn 316 najmanje tri vrste sudova (u vidu zdele, kupe i vrča), obeleženih samo svojim ideogramima, navode se kao darovi (votivni) raznim božanstvima, među kojima se nalaze i Zevs *(Diwe)*, Hera *(Era)* i Potnija *(Potinija)*, a ispred svakog ideograma, odnosno suda, stoji znak zlato. Sudovi na žalost, nisu imenovani. Upor. *Docs.* str. 323—29.

[40] Treći je, verovatno, neki *Atuko* sa knoskoga natpisa X 1052, na kojem se osim njegova imena može pročitati samo još *ke-ra*[; iza ove okrnjene reči je prelom. Mi mislimo da se reč može dopuniti kao *ke-ra*[*-me-wo* = κεραμῆϝος. Inače je ime *Atuko* poznato sa više pilskih natpisa (En 609,5; Eo 221,2; Ep 301,5; Jn 658,10; 725,7; 927,3) i sa knoskoga Dg 1102.

pilska serija u kojoj se spominju kovači (*ka-ke-we* = χαλκήϝει odnosno *ka-ke-u-si* = χαλκεῦσι) je *Na* sa više natpisa, od kojih 7 sadrže podatke o kovačima.[41] Zatim spomenuti natpis An 607, koji smo opširnije analizirali u vezi sa grnčarima (χυτρῆϝες, odnosno *ku-te-re-u-pi* = χυτρεῦφι), pa An 129,7, Nn 831,11 i 1357,3, te po jedan iz Mikene (Oe 121,2) i Knosa (V 958,3a). Da vidimo šta se govori o kovačima u natpisima iz Pila. Uzmimo, npr., prvi natpis iz spomenute serije Jn — 310:

Jn 310: 1. *a-ke-re-wa ka-ke-we ta-ra-si-ja e-ko-te*
2. *ti-qa-jo* AES LB 1 OZ 2 *qe-ta-wo* AES LB 1 OZ 2
3. *ai-so-ni-jo* AES LB 1 OZ 2 *ta-mi-je-u* AES LB 1 OZ 2
4. *e-u-ru-wo-ta* AES LB 1 OZ 2 *e-u-do-no* AES LB 1 OZ 2
5. *po-ro-u-te-u* AES LB 1 OZ 2 *wi-du-wa-ko* AES LB 1 OZ 2
6. (prazan neispisan red)
7. *to-so-de a-ta-ra-si-jo ka-ke-we*
8. *pa-qo-si-jo ke-we-to wa-*[..]*re-u*
9. *pe-ta-ro*
10. (prazan red)
11. *to-so-de do-e-ro ke-we-to-jo i-wa-ka-o*
12. *pa-qo-si-jo-jo po-ro-u-te-wo*
13. (prazan red)
14. *po-ti-ni-ja-we-jo ka-ke-we ta-ra-si-ja e-ko-te*
15. *i-ma-di-jo* AES LB 2 *tu-ke-ne-u* AES LB 3
16.] AES LB 3 *i-wa-ka* AES LB 3
17. *to-so-de a*]*-ta-ra-si-jo pu*$_2$*-ri-ja-ko.*[42]

U gornjem natpisu su podaci o kovačima iz važnoga naselja u pilskoj državi *A-ke-re-wa* (verovatno) = Ἀκρεια (odnosno Ἀκριαί, ili Ἀκρίαι) u kasnijoj Lakoniji, a ne mesenski Ἀχίλλειον.[43] I u ovom naselju, kao gotovo u svakome gde se nalaze kovači, oni su podeljeni u dve grupe: u prvoj se nalaze oni koji od države, odnosno dvora, dobijaju izvesnu količinu bronze na obradu; to su k o v a č i k o j i „i m a j u“ s v o j „o b r o k“ b r o n z e ili, kako se to na mikenskome grčkom kaže, *ka-ke-we ta-ra-si-ja e-ko-te* (= χαλκῆϝες ταλαντσίαν ἔχοντες); ovaj se izraz ponavlja skoro u svakom natpisu iz serije Jn bar jedanput (ovo

[41] To su Na 104; 106; 252; 425; 529; 923 i 941.

[42] U natpisu su upotrebljene skraćenice-simboli za težine LB i OZ, od kojih prva (LB) označava otprilike 1 kg, a druga (OZ) oko 250 gr, o čemu vid. više u *Docs.*, str. 53, i dd. (a osobito str. 57).

[43] M. S. Ruipérez je prvi pokušao da identificira *Akerewa* kao Ἀχίλλειον; vid. *Études Mycéniennes* (izd. M. Lejeune), Paris, 1956, str. 118. i d. V. Georgiev (*2. dopoln. k slov.*, s. v.) odbija tu mogućnost iz formalnih, fonetskih, razloga (vid. *Ling. Balk.* IX, 1964, str. 6—7) i zalaže se za transkripciju Ἀγρέϝα, a dopušta mogućnost i za identifikaciju sa kasnijim lakonskim naseljem Ἄκρεια (kako je predložio S. Lurje *o. c.* str. 252). Mi mislimo de je ova „poslednja“ mogućnost najverovatnija.

vredi za cele, odnosno bolje očuvane natpise). Ταλαντσία je, u stvari, izvedenica od τάλαντον i označava određenu težinu, odnosno količinu, (verovatno) sirovog materijala (= „obrok") koji se daje nekom radniku ili zanatliji za preradu.[44]

Prva grupa kovača dobijala je, dakle, *sirovu bronzu* od pilske države, odnosno dvora, koji uostalom i vodi ovu evidenciju i očekuje za to prerađeni materijal.[45]

U drugoj grupi kovača navode se imena onih koji su ostali bez „obroka" ili, kako se u našim tekstovima zovu, *a-ta-ra-si-jo ka-ke-we* (= ἀταλάνσιοι χαλκῆϝες), te ovde osim njihova ličnog imena ne sledi nikakva druga oznaka.[46]

U prvoj grupi kovača gotovo se redovno navodi koliko je bronze dato svakome pojedinačno; samo se u jednome natpisu (Jn 725) ne navodi količina za svakoga kovača pojedinačno, već se iza spiska imena daje ukupna težina bronze koliko je dodeljeno celoj grupi (dva talenta i 18 LB, tj, oko 78 kg).

U natpisu Jn 829 zapravo nema direktnih podataka o kovačima, ali se ovde, možda, kriju detalji kako je država, odnosno kako je dvor organizovao raspodelu sirove i sakupljanje prerađene bronze.[47] Ovo je, u stvari spisak nekakvih službenika (po naseljima) koji su dužni da dadu određenu količinu bronze. Evo prve rečenice ovoga natpisa.
Jn 829:

1. *jo-do-so-si ko-re-te-re du-ma-te-qe*
2. *po-ro-ko-re-te-re-qe ka-ra-wi-po-ro-qe o-pi-su-ko-qe o-pi-ka-pe-e-we-qe*
3. *ka-ko na-wi-jo pa-ta-jo-i-qe e-ke-si-qe ai-ka-sa-ma*

Iza nje sledi 16 redova sa podacima iz 16 naselja koliko će dati bronze putem svojih službenika, od kojih se navode samo dvojica iz svakoga mesta, po jedan *ko-re-te* i po jedan *po-ro-ko-re-te*. Naselja su gotovo ona ista koja su navedena i u ostalim natpisima ove serije, gde su davani podaci o kovačima, ili u seriji Ma, s tom razlikom što su ovde u

---

[44] Izraz *ta-ra-si-ja* = ταλα(ν)σία upotrebljen je više puta na pilskim (isključivo u seriji Jn za „obrok" bronze), četiri puta na knoskim i jedanput na mikenskom natpisu Oe 110,1 (triput u Knosu, Lc 535 A, L 642,1 i Lc 7383+7731 A i jedini put u Mikeni izraz se odnosi na *obrok* v u n e odnosno t e k s t i l a, jedanput u vezi sa kolskom opremom na knoskoj pločici So 4442). U mikenskom se izraz odnosi na *obrok* vune; u knoskim natpisima Lc 535A; 7383+7731A i L 642,1 odnosi se na tekstil, a u So 4442 upotrebljen je u vezi sa kolskom opremom, odnosno točkovima. Knoske natpise citiramo prema poslednjem izdanju: J. Chadwick — J. T. Killen, *The Knossos Tablets* (Third Edition), University of London —Institute of Classical Studies *Bulletin Supplement* № 15, 1964 (u daljem tekstu: KT III).

[45] Vid. *Docs.*, str. 352. i d.; M. Lejeune, *Les forgerons de Pylos* u časopisu *Historia* Bd. X (1961), str. 409—434; upor. L. Palmer, *o. c.*, str. 279. i dd.

[46] Ideogram za talenat je predstava terazija. Talenat težine je izračunat kao, otprilike, 30 kg; upr. *Docs.*, l. c.

[47] Vid. L. Palmer, *o. c.*, str. 283, i upor. *Docs.*, str. 352.

jednome natpisu sakupljeni podaci za sva naselja odakle svaki njihov *ko-re-te* mora dati po 2 ili 3 LB (oko 2—3 kg), a svaki *po-ro-ko-re-te* po 3 OZ (oko 750 gr) bronze.

Ko-re-te (= κορε[σ]τήρ) i *po-ro-ko-re-te* (= προκορε[σ]τήρ) su mesni službenici, koji su svoje sedište imali, možda, uz svetilišta najvišega lokalnog božanstva i bili dužni da državi, odnosno dvoru, daju izvestan deo danka u bronzi. U konkretnom se slučaju radi o predaji bronze koja je pripadala hramu,[48] odosno svetilištu (*ka-ko na-wi-jo* = χαλκὸν νάϝιον) za izradu šiljaka (*ai-ka-sa-ma* = αἰξμάνς, αἰχμάς) za strele ili džilite (*pa-ta-jo-i-qe* = παλταίσίqε παλταίοις τε) i za koplja (*e-ke-si-qe* = ἔγχεσί τε).

Među kovačima se, pored spomenutih grupa, sreću još dve-tri oznake, a neki od kovača imaju i svoje robove. Tako npr., u Jn 750 kovači iz mesta *A-si-ja-ti-ja* (verovatno, kasnija Ἀσέα u Arkadiji) nose bližu oznaku *pa-ra-ke-te-e-we*. Tako je i među kovačima iz naselja *Ro-u-so* (= Λουσός, kasniji Λουσοί, u Arkadiji) jedan obeležen kao *pa-[ra-ke-]te-e-u*, a grupa je inače označena izrazom *a-ke-te-re*, kao što čitamo u Jn 832,1: *ro-u-so ka-ke-we a-ke-te-re* (= Λουσοῖ, ili Λουσῶι χαλκῆϝες ἀσκητῆρες). On je, verovatno, označavao veštoga majstora prerađivača sirovog materijala (ovde, svakako, bronze). Navedeni termin je izvedenica od glagola ἀσκέω, koji kod Homera označava veštu, majstorsku obradu materijala. Budući da se za jednoga od spomenute grupe kovača kaže da je *pa-ra-ke-te-e-u* (Jn 832,11) dopušteno je pretpostaviti da je poslednji izraz izveden, možda, od istoga korena sa prefiksom παρ(ά) — koji je u mikenskom glasio *pa-ro*. Reč bi, prema tome, označavala nekakvoga pomoćnika prvoga, a ne samoga majstora zvanog ἀσκητήρ. Druga mogućnost objašnjenja spomenute složenice sastoji se u tome da se reč *pa-ra-ke-te-e-u* izvede (u njenu drugom delu) od jedne proste imenice koja je počinjala sa *a-* a pripadala osnovama na *-es*; možda se radi o reči ἄχθος, „teret", sa spomenutim prefiksom παρ(ά), dakle o složenici παρ-αχθεύς, „pomoćnik kovača" (koji mu dodaje i premešta teške terete bronze, odnosno njegova alata, npr. nakovanj i sl.).

U istome se tekstu spomenutog natpisa, na kraju, navodi spisak kovača označenih kao *a-to-mo ka-ke-we a-ke-te-[re?]*, gde je izraz *a-to-mo* transkribiran kao ἀρθμοί, ali bez zadovoljavajućeg značenja. Možda so radi o mikenskom obliku docnije zabeleženoga ἄτμῆν (upor. glag. ἀτμεύω) za oznaku neke vrste kovača nižega reda,[49] što bi izlazilo i iz oznake *pa-ra-ke-te-e-u* za jednoga od njih, kao što smo već videli.

---

[48] Vid. L. Palmer, l. c. — VC (u *Evidence*, str. 101, i *Docs.* str. 357) uzimaju reč *na-wi-jo* = νάϝιος kao da je izvedena od ναῦς i da označava „bronzu za brodove" (ali je u *Docs.*, str. 358, J. Chadwick ipak odvojio svoje mišljenje i dopustio mogućnost da se radi o bronzi koja se nalazi u hramu: „the bronze that is in the temples").

[49] O identifikaciji izraza *a-to-mo* ima više pokušaja, o čemu vid. *Docs.*, str. 389, s. v.; V. Georgiev, *Slovar*, s. v. (gde se citira Ventrisova indentifikacija" = ? ἀρθμός") i Id., *Vtor. dopol. k slov.*, s. v. (gde je predložena identifikacija „ = ? ἄτμων, cp. ἀτμήν, -ένος, „Diener, Sklave"); H. Mühlestein (vid. niže). — Problematičnost izraza istakao je i M. Lejeune, *o. c.*, str 424 (upor. L. Palmer, *o. c.*, str. 281, koji u njemu vidi ime mesta).

Posebno treba još jedanput naglasiti da neki od kovača imaju i svoje robove, kao što se vidi iz redova 11—12. napred navedenoga natpisa Jn 310: *to-so-de do-e-ro ke-we-to-jo* 1 *i-wa-ka-o* 1 *pa-qo-si-jo-jo* 1 *po-ro-u-te-wo* 1 (= τοσοίδε δόελοι Σκευέστοιο, 1 'Ιϝάκαο 1, Παμφονσίοιο 1, Πλουτῆϝος 1). Pri tom treba zabeležiti da su ovde pomešani robovi iz svih triju navedenih grupa kovača: *Ke-we-to* (= Σκεύεστος, ne sasvim pouzdana transkripcija) i *Pa-qo-si-jo* (= Παμφόνσιος, možda, bolje nego Παμβώσιος) su iz druge grupe kovača, koji nisu dobili obrok „bronze" (ἀταλάνσιοι); *I-wa-ka* (= 'Ιϝάκας, vrlo verovatno, pre nego 'Ιϝάχας) je iz treće grupe kovača, koji su, po svoj prilici, na neki način povezani sa kultom boginje Πότνια (*Po-ti-ni-ja-we-jo* = Ποτνιάρϝειοι), prema pretpostavci M. Ležena.[50] I u Jn 418,7 spominje se, po svoj prilici, jedan rob — *do-*[*e-ro*], kako verovatno, treba dopuniti prekinutu reč posle genitiva *de-ko-to-jo* (= Δέκτοιο), koji je naveden u nepotpunom spisku kovača *bez obroka* (ἀταλάνσιοι). I u Jn 431 (& 433), 11 navodi se među kovačima „bez obroka" jedan rob kovača *Qe-ta-ko*: *Qe-*[*ta-ko-*]*jo do-e-ro* 1 (= Θεστάκοιο δόελος 1), a sam *Qe-ta-ko* je spomenut u spisku kovača koji su dobili svoj „obrok". Zatim, u Jn 605 (& 942), 9—10 navedeno je šest robova u trećem spisku, iza spiska kovača „bez obroka", po dvojica od *Pe-re-qo-no*(*-jo*) i *Ai-ki-e-wo* i po jedan od *Mi-ka-ri-jo* (*-jo*) i *Pu-ra-ta* (*-o*), pri čemu su *Mi-ka-ri-jo* i *Pu-ra-ta* spomenuti u spisku kovača koji imaju „obrok", a imena *Pe-re-qo-no* i *Ai-ki-e-u* ne figuriraju u tome natpisu ni u jednoj grupi. Isto tako i u Jn 750,13 navodi se jedan rob kovača *E-u-we-to* (*E-u-we-to-ro do-e-ro* = Εὐ- ili, bolje, 'Ηυϝέστορος δόελος) u istome odnosu: kovač *E-u-we-to* nalazi se u spisku onih koji imaju „obrok", a njegov rob među kovačima „bez obroka". Na kraju, u Jn 706 nalazio se spisak robova u kojemu nisu sačuvana imena petorice kovača jer je spisak fragmentaran te nema upravo onoga dela (leva strana natpisa) gde su se nalazila njihova imena, a svaki je od njih imao po jednoga roba. Treba, osim toga, podvući činjenicu da se robovi ne navode nijedanput među kovačima koji su dobili „obrok", već se nalaze u spisku robova, uvek s oznakom njihovih „sopstvenika", ili u spisku kovača koji ne dobijaju „obrok" bronze, dok njihovi „sopstvenici" mogu biti ili kovači s „obrokom" ili bez njega.

Kao što smo napred spomenuli, podaci ove serije natpisa iz Pila mogu se u ponečemu dopuniti kratkim tekstovima serije Ma, u kojima se nabrajaju izvesna primanja iz raznih mesta, a ova su uglavnom navedena u sumarnom natpisu Jn 829. Ta su mesta: *Me-ta-pa* (Μέταπα, neizvesno koja), *Pe-to-no* (= Πέτνος, odnosno Πέφνος, u kasnijoj Lakoniji), *Ti-mi-to-a-ke-e* (= Θέμιστος ἀγγέε, instrumental — ablativ od *a-ko* = ἄγγος), *A-pu*$_2$*-we* (bez sigurne transkripcije), *Ri-jo* (= 'Ρίον, verovatno, u Meseniji), *Ra-wa-ra-t*(*i*)*ja* (bez sigurne transkripcije), *Pa-ki-ja-pi* (instrumental -ab-

[50] Vid. njegov članak „Notes mycéniennes" u *Parola del Passato*, fasc. LXXXVII (1962), str. 401—407 (osobito poslednja, 407. str.). Međutim, glas *r* ispred *w* u mikenskom se ne gubi uvek (upor. *a-ra-ru-wo-a* = ἀραρϝός, ali *ko-wo* i *ko-wa* = κόρϝος, κόρϝα). Možda se, ipak, radi o demotikonu, odnosno etnikonu od jednog mesta Ποτνιαί — *Ποτνιαῆϝες, od kojega je bio obrazovan posesivni oblik *Ποτνιαήϝιος, i od ovoga metatezom izvedeni Ποτνιαϝη/ειος.

lativ od *Pa-ki-ja-ne* = ? Σφαγιᾶνες, možda, u vezi sa kasnijom Σφαγία), *Pi-82* (bez sigurne transkripcije), *E-sa-re-wi-ja* (neizvesno naselje), *E-ra-te-re-we* (etnikon od *E-ra-te-re-wa* = 'Ελάτρεια), *Ka-ra-do-ro* (= Χάραδρος, naselje na istoimenoj reci u Meseniji), *Ro-u-so* (= Λουσός, kasniji Λουσοί, u Arkadiji), *Sa-ma-ra* (bez sigurne transkripcije), *Za-ma-e-wi-ja* (naselje bes sigurne etimologije i transkripcije), *A-[si-ja-]t(i)ja* (verovatno, kasnija 'Ασέα, u Arkadiji).[51] U 10 od navedenih mesta kovači su oslobođeni davanja nekakvih prihoda, odnosno danka u materijalu (obično tekstil, koža i med), pri čemu identifikacija pojedinih oznaka nije sasvim pouzdana. To je izraženo rečenicom *o-da-a_2 ka-ke-we o-u-di-do-si*, u kojoj se reč *o-da-a_2* obično shvata i tumači kao sveza sa značenjem „ali", „a", „međutim", a ostatak je potpuno jasan (= χαλκῆϝες οὐ δίδονσι, „kovači" ne daju") Razume se da mi još ne znamo sve detalje u vezi s ovom „privilegijom" kovača iz *Me-ta-pa* (Ma 90), *Pe-to-no* (Ma 120), *Ti-mi-to-a-ke-e* (Ma 123), *A-pu_2-we* (Ma 124), *Ri-jo* (Ma 193), *Pa-ki-ja-pi* (Ma 221), i *Re-u-ko-to-ro Pi-82* (Ma 225),[52] *Ro-u-so* (Ma 365),[53] *Sa-ma-ra* (Ma 378), i *A-[sija-]t(i)ja* (Ma 397 & 1048). Mi ne znamo da li ovu „privilegiju" imaju svi kovači (tj. cele korporacije) navedenih mesta ili samo jedna njihova grupa i koja, da li ona koja je dobila „obrok" ili ona druga, koja je ostala bez „obroka" bronze. Vrlo je verovatno da se nije radilo o nekoj stalnoj „privilegiji", nego samo o privremenom odlaganju plaćanja, kao što se za kovače iz mesta *Pi-82* ili iz *Re-u-ko-to-ro* kaže da „ne daju ove godine", ili za kovače iz naselja *Ro-u-so* — da će dati „iduće („druge") godine".

I u seriji Na ima izvesnih dopunskih podataka o sličnim „privilegijama" kovača. Tako je npr., kovač iz mesta *E-ri-no-wo* (Na 106) „oslobođen" davanja izvesne količine lana:[54] *to-sa-de ka-ke-we e-re-u-te-ra* = τοσάδε ili τοσαίδε (što zavisi od oznake „SA", da li je treba shvatiti kao imenicu srednjeg ili ženskog roda) χαλκήϝει ἐλεύθερα(ι). Pošto se u Na 69 čita i spomenuta formula *o-u-di-do-si* = οὐ δίδονσι dvaput, po svemu izgleda da je i ova „privilegija" oslobođenja od davanja, po svoj prilici, samo privremeno, možda ne za više od godinu dana, kao što smo i gore pretpostavili.[55]

Među kovačima iz raznih naselja pilske države spomenuto je preko 100 imena, od kojih neka predstavljaju poseban interes, jer nam potvr-

---

[51] Vid. *Docs.*, str. 147 (upor. A. Morpurgo, *Lex.*, s. v.)

[52] Iz navedenog natpisa ne može se jasno videti koji su kovači zapravo oslobođeni davanja, da li oni iz *Pi-82* ili iz *Re-u-ko-to-ro*, budući da se jedino u ovom natpisu sreću dva imena mesta, od kojih je drugo naknadno dodato iznad drugog reda a iza prve reči, odnosno između nje i druge.

[53] Iz ovog se natpisa, možda, jasnije vidi da se, u stvari, nije radilo o potpunom oslobođenju od dažbine, već samo o privremenom odlaganju „plaćanja", jer se ovde izrično kaže: *odaa$_2$ kakewe a$_2$tero weto didosi* = *od.* χαλκῆϝες ἄτερον ϝέτος δίδονσι, tj. da će *kovači platiti* (dati) *i d u ć e* (= druge) *godine.*

[54] Silabički znak № 31 koji ima vrednost „sa", upotrebljen je na više mesta i kao simbol za jedan predmet, odnosno proizvod, koji je s izvesnom sigurnošću identificiran kao „lan" odn. „kudelja" (možda se radi o ahajskom obliku reči *sasama* = σασάμα odn. σήσαμον, koja je dokumentirana u natpisima iz Mikene Ge 602,3—4; 605,2 i 6; 606,4).

[55] Upor. napomenu br. 53.

duju ranije iznete pretpostavke, o naslednosti zanimanja, odnosno zanata, u mikensko doba. To se, npr., može reći za lično ime jednoga kovača koji se zove *Ka-ke-u* = Χαλκεύς, „kovač", u spisku kovača iz mesta *A-si-ja-ti-ja* (Jn 750,8), a u grupi koja nosi posebnu oznaku, *pa-ra-ke-te-e-we*. U istoj se grupi (red 10. spomenutog natpisa) nalazi i jedan kovač po imenu *E-ke-i-ja-ta*, čije je ime dovedeno u vezu sa toponimom Ἐχειαί, njegov etnikon.[56] Nama se, međutim, čini da se u njegovu imenu sadrži reč ἔγχος, ἔγχεος (vidi, npr. reč *e-qe-si-ke* = ἔγχεσί τε, u Jn 829), odnosno ἐγχείη = ἔγχος (upor. i složenice ἐγχείβρομος, ἐγχεικέραινος, ἐγχείμαργος = ἐγχεσίμαργος, ἐγχεσίμωρος, kao i Afroditin epitet Ἔγχειος kod Kiprana, prema Hesihiju, te ime Ἐγχώ za Semelu, kod istoga, kao i ime jedne Amazonke, Ἐγχεσίμαργος, kod Ceca). U pitanju je, možda, složeno ime sa ἔγχος, odnosno ἐγχεϊ-, otprilike Ἐγχε(σ)ιάλτας ili Ἐγχε(σ)ιάρτας, kao što bi, s druge strane, ime napred navedenog kovača *I-wa-ka* = Ἰϝάκας (Jn 310,11 i 16) bilo u etimološkoj vezi sa ἰϝός, „strela", i ἀκή (= ἀ-κωκή), „oštrica", „šiljak", ili ime *Ka-ra-wi-ko* (Jn 389,3) = Κλαϝίσκος, „Ključić", ili, *Qe-re-me-ne-u* (Jn Jn 845,13) = Βελεμνεύς, izvedeno od βέλεμνον = βέλος, „strela" ili „džilit". Karakteristična su i imena *E-u-to-ro-qo* (Jn 478,10) = Εὐ-, odnosno Ὑστροφος, *Pi-ro-we-ko* (Jn 389,12) = Φιλόϝεργος, *Ma-na-si-we-ko* (Jn 431,3) = Μνασίϝεργος, *Ai-ta-ro* (Jn 415,2) = Αἴθαλος, *Ku-ke-re-u* (Jn 845,12) = Κυκλεύς, izvedeno od κύκλος, „točak" itd., itd..

U Jn 829 videli smo zašto će se upotrebiti bronza koju će dati razna naselja pilske države putem svojih službenika, koji su, vrlo verovatno, u vezi sa svetilištima jer je i bronza njihova (*ka-ko na-wi-jo* = χαλκὸς νάϝιος): pre svega za vrhove i oštrice strela i kopalja (*pa-ta-jo-i-qe e-ke-si-qe ai-ka-sa-ma*). To se potvrđuje i iz Knosa. Tako se u KN R 4481 čita reč *ka-ka-re-a*$_2$ = χαλκάρεα (χαλκήρεα) iza *e-*]*ke-a* (= ἔγχεα) a ispred ideograma za *koplje* i brojne vrednosti „12". Ali ne samo za oružje nego i za delove kola i točkova, kao što se vidi iz knoskih serija Sd (4409: *ka-ke-ja-pi* = χαλκείαφι), Se (893: *ka-ke*[*-ja* = χαλκεία), So (894,2 : *ka-ki-jo* = χαλκίω, χαλκείω] i pilske Sa (794 : *ka-ko de-de-me-no* = χαλκῶ-δεδεμένω); upor. KN So 894,2: *ka-ko-de-ta* = χαλκόδετα.

Zlatari

Zlato i zlatari ne spominju se u našim natpisima toliko često kao bronza i kovači. Treba odmah, u početku, podvući činjenicu da se kovači u mikensko doba, sudeći prema datom materijalu, nisu bavili obradom zlata i da je, prema tome, zlatarski zanat bio, svakako, potpuno odvojen od kovačkoga. Mikenski kovači radili su samo sa bronzom (odnosno bakrom), a ne i sa zlatom, kao što je bio slučaj kod Homera, gde se na spomenutom mestu iz Odiseje (γ 425) zlatar zove čas χρυσοχόος (reč je jedan jedini put upotrebljena kod Homera), a čas

[56] Vid. V. Georgijev, *Vtor. dopoln. k. slov.*, *s. v.* (upor. O. Landau, *o. c.*, str. 46, s. v.). Danas, međutim, i V. Georgiev (citirani članak u *Ling. Balk.* IX, 1, str. 12, s. v.) misli da je njegovo ime u vezi sa. ἐγχείη.

χαλκεύς „kovač". U mikenskome grčkom, osim toga, zlatar se ne zove χρυσοχόος (**ku-ru-so-ko-wo*), već *ku-ru-so-wo-ko* = χρυσοϝοργός, χρυσουργός. Ovaj se termin sreće svega jedanput u pilskome natpisu An 207,10, gde se pored raznih drugih zanatlija i radnika iz mesta *A-nu-wa* spominju i 4 zlatara (. . . *A-nu-wa ku-ru-so-wo-ko* HOMO 4 = Ἀνύα χρυσοϝοργοί 4).

Reč *zlato* i pridev *zlatni*, koji u muškom rodu glasi isto kao i imenica *ku-ru-so* = χρυσός, sreće se više puta (jedanput u Knosu, K 872,3a, i 7 puta u Pilu, Ta 714,1. 2. 3. Ta 716,1 i Ae 303; u poslednjem je upotrebljen oblik genitiva uz predlog *e-ne-ka* = ἕνεκα, v. niže) i dvaput ženski rod prideva u instrumentalu plurala *ku-ru-sa-pi* = χρυσάφι (Ta 707,1 i 714,3).

Kao što je bronza bila delom sopstvenost svetilišta, odnosno hramova, te su njome raspolagali njihovi službenici, *ko-re-te-re*, i zamenici ili pomoćnici poslednjih, zvani *po-ro-ko-re-te-re* (upor. Jn 829, gore str. 24), tako je i sirovo zlato bilo u rukama istih, tj. u svetilištima. To se može videti iz pilskoga natpisa Ae 303, u kojemu se spominju nekakve robinje „sveštenice" (najmanje njih 14) koje u Pilu čuvaju (ili su, možda, kupljene za) „sveto zlato" (verovatno, koje pripada svetilištu, odnosno svetilištima): *Pu-ro i-je-re-ja do-e-ra i-je-ro-jo e-ne-ka ku-ru-so-jo* = Πύλος, ili Πύλοι ἱερείας (ili ἱέρειαι) δόελαι ἱεροῖο ἕνεκα χρυσοῖο. Ili iz natpisa Jo 438, gde se navode *ko-re-te* i *po-ro-ko-re-te* iz raznih mesta (natpis je inače dosta oštećen), kao što su poznata *E-re-e* (= Ἔλος), *Pa-ki-ja-ni-jo*[57], etnikon od *Pa-ki-ja-ne*, *Ka-ra-do-ro* (= Χάραδρος), *E-ra-te-re-wa* (= Ἐλάτρεια), *A-ke-re-wa* (= Ἄκρεια), ali i drugi službenici i „funkcioneri", kao što su *Ru-ro mo-ro-qa* (= Λύρος βλόπας, odnosno βλάβας; upor. Hesih. glosu: ἀβλοπές· αβλαβές, neki „mulctator", ili βράβας = βραβεύς, neki „arbiter"), *A-ke-ro qa-si-re-u* (= Ἄγγελος βασιλεύς), navedeni po imenu i zanimanju bez oznake iz kojega mesta, ili neki sasvim *dobro poznati*, navedeni samo po imenu, dakle i bez oznake zanimanja, kao što su *Po-ki-ro-qo* (= Ποικίλοψ), *Au-ke-wa* (= Αὐγεϝας, Αὐγείας), *A-ka-wo* (Ἀχαιϝός ili, možda, Ἀγαυός) i *E-ke-me-de* (= Ἐχεμήδης), ili samo naziv mesta, kao što je *Pi-82*. Iza svakoga od ovih sledi ideogram za *zlato* s oznakom za meru i sa brojnom vrednošću.

Zlato je bilo upotrebljavano, uglavnom kao i docnije pa sve do dana današnjega, za luksuzne predmete i posude i za skupocene ukrase na nameštaju i opremi. U natpisu Tn 316 oznaka za *zlato* nalazi se ispred ideograma mnogih posuda koje su određene kao darovi (*do-ra-qe* = δῶρά τε) raznim božanstvima (*di-ve* = Διϝεί, „Zevsu", *e-ra* = Ἥρᾳ, „Heri", *po-ti-ni-ja* = Ποτνίᾳ, „Gospodarici", verovatno Artemidi ili Kori, i drugim) u nekoliko svetilišta (*Pa-ki-ja-si*, *Po-si-da-i-jo*, *Pe-re-82-jo* i *Di-u-jo*) prilikom neke svečanosti, odnosno svečanog ophoda održavanog

[57] *Pakijanijo*, ili kako je i ovde E. L. Bennett pročitao, odnosno rekonstruirao, *Pakijanija*, u stvari je posesivni oblik (pridev) izveden od imena mesta *Pakijane*. Poslednji je nominativ plurala prvobitno jednog etnikona, odnosno oznaka file ili deme, izvedene od imena mesta *Pakija* ili *Pakijo*, kao što su plemenske oznake Δυμᾶνες, Ἕλλανες, (= Ἕλληνες), Αἰνιᾶνες, Ἀζᾶνες, itd. Ime je vrlo rano (još u *Evidence*, str. 90. i 98) identificirano kao Σφαγία = Σφακτηρία. Vid. našu belešku u *ŽA* IX, str. 84.

u mesecu *Po-ro-wi-to-jo* = (gen. temporis) Φλοϝι(σ)τοῖο, verovatno s proleća,[58] u Pilu (*PU-RO* = Πύλος, ili Πύλοι; upor. *wa-tu* = ϝάστυ, „grad", odnosno „Grad"). Zlatne i bronzane posude spominju se i u Tn 996,3 i 4, gde se oznake za *zlato* i *bronzu* mogu naći ispred ideograma kojima su označene tri posude (od kojih je jedna zlatna, a dve bronzane).

U Ta 716 opisane su dve zlatne grive (*pa-sa-ro ku-ru-so* = ψάλωχρυσώ), a u Ta 714 jedna stolica i jedan stočić (podnožje) s ukrasima od zlata i drugoga skupocenog materijala, o čemu će docnije biti više reči u poglavlju o stolarima, gde ćemo navesti i ceo tekst ovoga interesantnog natpisa.

Od drugih metala spomenuto je jedanput s r e b r o, u pilskome natpisu Sa 287, gde se za jedan p a r kolskih točkova kaže da su „vezani" s r e b r o m (*a-ku-ro de-de-me-no* = ἀργύρω δεδεμένω; upor. ranije spomenute izraze *ka-ko de-de-me-no* i *ka-ko-de-ta*), i triput o l o v o u knoskom natpisu Og 1527,1. 2. 3, ispred oznake za težinu i brojne vrednosti (*mo-ri-wo-do* = μόλιϝδος, kasnije μόλυβδος, μόλυβος i βόλιμος). Zasada se ne može naći nijedno mesto gde se spominje železo, jer nije ni u jednome natpisu pročitana reč σίδαρος,odnosno σίδηρος (**si-da-ro* ili slično), niti ijedna njena izvedenica, ukoliko Ahajci mikenske epohe nisu imali neki svoj poseban naziv za železo.[59]

Kopaničari i duboresci

Kao što ćemo videti iz pilske serije Ta, gde je opisan pre svega luksuzni nameštaj, obični stolari ne mogu nikako sami izrađivati sve one predmete, jer su neki od njih rađeni na drugom, tvrđem i krtijem, materijalu nego što je drvo, a poneki i od metala, te je, svakako, bila potrebna saradnja većeg broja raznih majstora: stolara, kamenorezaca, duborezaca, zlatara i specijalnih majstora radnika s dragocenim materijalom, kao što je drago kamenje, koje zahteva precizno rezanje i specijalno glačanje.

U knoskome natpisu B 101 srećemo reč *ko-wi-ro-wo-ko* ispred ideograma za muškarca (*HOMO*) bez brojne vrednosti (što je, verovatno, izbrisana), koja je identifikovana i transkribirana kao κοϝιλοϝοργός, κοιλουργός[60]); to je, po svoj prilici tehnički termin za d u b o r e s c a, prvobitno, vrlo verovatno, u njegovu starijem značenju „kopaničar" (duborezac koji radi u drvetu), a docnije, možda, i za kamenoresca, vajara i gliptičara. Iza toga se nalazi (u istome natpisu) reč *ai-te-re* s istom oznakom čoveka (muškarca) i brojnom vrednošću „8". Nama je

[58] Vid. našu studiju „Discussions mycénologiques" u *ŽA* XII, 2 (1963). str. 302. i dd. Ranije tumačenje i identifikaciju ovog pilskog meseca dao je L. Palmer, koji je u njemu video izvedenicu od glagolske osnove πλεϝ, — πλωϝ — tj. jedno obrazovanje, Πλωϝιστός, što bi označavao mesec u kojem se može ploviti, kada se „otvara" plovidba (vid. L. Palmer, *Mycenaean Calendar of Offerings* u ERANOS LIII, (1955, str. 11).

[59] Vid. naš članak „The Phonetic Value of the Mycenaean Syllabic Sign *85" u *ŽA* VIII, 1958, str. 271 (nap. 16).

[60] Indentifikaciju je prvi predložio Ph. P. Katzouros (Ἡλέξις κοιλουργός ἐν πινακίδι Κνωσοῦ καὶ Ζηνωνείῳ παπύρῳ) u Νέον Ἀθήναιον I, 1955, str. 7—8.

danas jasno da je poslednja reč nominativ plurala αἰτῆρες od jedne imenice koja je izvedena od glagolske osnove αἰ- a ova nam je osnova vrlo dobro poznata. Ona je naročito često zastupljena u knoskoj seriji Sd i pilskoj Ta, gde je na više mesta upotrebljen njen particip perfekta pasiva *a-ja-me-no* i *a-ja-me-na* (αἰαμένος,-να) sa specijalnim značenjem „ukrašavati" (materijal, odnosno) drvo ili kamen ubacivanjem pločica ili oblaganjem njima i malim delovima raznog skupocenog materijala: slonovače (*e-re-pa-te* = ἐλεφάντη), zlata i dragog kamena (*ku-wa-no* = κυάνω i *pa-ra-ke-we*, odnosno *pa-ra-ku-we* = σφραγέϝη,-γύη). Ovo specijalno značenje „ukrašavati" izvedeno je, po svoj prilici, od prvobitnoga „uhvatiti, uzeti, držati" preko „pokriti, obložiti". Glagol je inače poznat kod Homera i docnije u prezentskoj osnovi medija αἴνυμαι. Imenica αἰτήρ, koja je poznata samo iz spomenutog natpisa iz Knosa, pravilno je izvedena od glagolske osnove αἰ- (a ne od prezentske αἰνυ-!); upor. στατήρ od ἵσταμι, ili σβεστήρ od σβέννυμι, κρατήρ od κεράννυμι, στρωτήρ od στορέννυμι itd.

Izraz i tehnika majstora *ko-wi-ro-wo-ko* (= κοϝιλοϝοργός, κοιλουργός), kako izgleda, odgovaraju docnijim *toreutima* (τορευτικὴ τέχνη) ili rimskim *caelatores (caelo*, l., *caelatura)*, a tehnika majstora αἰτήρ, možda, tehnici i n t a r z i j e. Izrazu *a-ja-me-no* (= αἰαμένος) „ukrašen", odgovara u Knosu *a-na-to*, *a-na-ta* (v. Sf 4420, Sg 888, 4423 & 4471 i 4425) i *a-na-i-ta* (Sf 4419) = ἄναιτος,-α, „neukrašen"[61].

U mikenskoj seriji Oi javlja se izraz *ku-wa-no-wo-ko-i* u svih pet natpisa (Oi 701—705). Ovde ima interesantna složenica od *ku-wa-no* = κύανος, verovatno „lapis lazuli" (možda „safir"?) i *-wo-ko* = -ϝοργός, koja označava, po svoj prilici, rezbara, odnosno glačara dragog kamenja uopšte, a ne samo safira, iako je u početku označavala, možda, samo prvoga, dakle i one koji su obrađivali gorski kristal, smaragd, oniks i dr. (upor. izraze *we-a-re-ja we-a*$_2$*-re-jo* = ϝεάλειος, ὑάλειος, verovatno od ὕαλος, „planinski kristal, staklo", *pa-ra-ke-we*, *pa-ra-ku-we* = σφραγέϝη, σφραγύη, tj. docniji σφραγίς, koji je prvobitno označavao specijalnu vrstu dragog kamena u boji i upotrebljavao se za ukrašavanje prstenja te služio u isto vreme i kao pečat, odakle se razvilo i obično značenje reči σφραγίς, „pečat"[62]). I spomenuti izraz *ku-wa-no-wo-ko-i* = κυανοϝοργοῖ,-ϝοργοῖς je u dativu plurala, čime se i opet potvrđuje da su pripadnici raznih zanata i drugih zanimanja vrlo često obrazovali korporacije, kao što ćemo videti i u drugim zanatima.

Drvodelje i tesari

Drvodelje i tesari, kao i stolari i kolari, dobijali su drvo od drvosеča (*du-ru-to-mo* = δρυτόμοι, upor. pilski natpis Vn 10), ali su ovi poslednji, tj. δρυτόμοι, prema spomenutom natpisu, pre *drvodelje* nego

[61] Korensku vezu između izraza *ajameno*, *-na* i *aite(re)* prvi su naslutili VC u *Docs.*, a utvrdio ju je M. Lejeune („Essais de philologie mycénienne: VI — Les dérivés en *-ter*)" u *Revue de Philologie*, XXXIV (1960), str. 18. O obliku i značenju spomenutih izraza vid. sada i našu belešku *Parakuwe:parakewe* u *ŽA* XV 1, 1965, str. 202.

[62] Vid. *Parakuwe:parakewe*, l. c.

drvoseče, jer su dužni da daju gotove drvene delove za kola (ukoliko ne treba drukčije shvatiti tekst, tj. d a d a j u drveta za izradu), t liko *e-pi-pu-ta* (verovatno: „gornji deo kola"), možda = ἐπίφυτα, i toliko *a-ko-so-ne* = ἄξονες, „osovine". Ceo tekst glasi:

Vn 10 — 1. *o-di-do-si du-ru-to-mo*
2. *a-mo-te-jo-na-de e-pi-pu-ta* 50
3. *a-ko-so-ne* 1100I 50
4. *to-so-de ro-u-si-jo a-ko-ro a-ko-so-ne*
5. 100 *to-so-de e-pi-pu-ta* 100.

Reč *a-mo-te-jo-na-de* (= ἁρμοτειῶνάδε) je ἅπαξ λεγόμενον, i, prema Leeu,[63] trebalo bi da označava *kolarsku radionicu*. To je, u stvari, mesto opredeljenja označenih delova za izradu, odnosno sklapanje, (50) kola. Iz navedenog natpisa može se videti da se drvo dobija iz *Ro-u-si-jo a-ko-ro* (= Λούσιος ἀγρός, ili, možda pre, Λούσιον, ἄκρον, „lusijska gora"). Iz knoske serie Se i, naročito, iz So vidi se da je za kola, odnosno za kolske točkove, upotrebljavana b r e s t o v i n a (*pte-re-wa*, *pe-te-re-wa*) = πτελέα/η) i v r b o v i n a (*e-ri-ka* = ἐλίκη), a možda i palmovo drvo (*po-ni-ki-ja*, *po-ni-ke-a* = φοινικεία).[64]

Pored drvoseča (*du-ru-to-mo* = δρυτόμοι), koji se u spomenutom natpisu Vn 10 javljaju i kao drvodelje koji izrađuju delove za kola, ima jedna pretpostavka da se i reč *pi-ri-je-te*, sa sporednim oblicima *pi-ri-je-te-re*, *pi-ri-e-te-re* i *pi-ri-e-te-si* (KN Ra 1547; 1548 i 1549; PY An 207,5; Fn 1427,2 i An 7,10) = πριετήρ, može shvatiti i protumačiti, kao izveden *nomen agentis* od glagolske osnove πρίω, πρίζω, „piliti, testerati" (upor. πρίων,-ονος i πριστήρ) u vezi i s izrazom *pi-ri-je*, koji se jedanput javlja u knoskom natpisu K 740,4 među izrazima za posuđe, a ispred ideograma za „testeru",[65] te bi *pi-ri-je* = πρίην mogao biti stariji ahajski oblik kasnije reči πρίων, „testera". Međutim, i ovde treba biti oprezan pa značenje „testeraš" za gore navedeni *nomen agentis pi-ri-je-te* (= πριετήρ) treba uzeti s izvesnom rezervom, jer ima više verovatnoće da bi se gornji izraz morao shvatiti i protumačiti kao „izrađivač testera (mačeva i noževa)", odnosno prevesti našom reči „nožar" (samo u širem značenju ove reči), budući da se u knoskom natpisu Ra 1547, posle

[63] D. J. N. Lee, *A RA RO MO TE ME NA* u *Bulletin of the Institute of Classical Philology* (= BICS), str. 64.

[64] Upor. L. Palmer, o. c., str. 446, s. v. *po-ni-ki-ja*, koji dopušta i tu mogućnost („crimson . . .; or o f p a l m w o o d").

[65] Ideogram za testeru ima silabičku vrednost „ze" (serija slogova „za", „ze", „zo" itd. ima uslovnu vrednost, jer „z" ovde nije identično sa docnijim *z*, već označava ili jedan, odnosno seriju, palatala *ć*, *ǵ* i *čh*, ili frikativne *c*, *dz* i sl.), te je i ovde, u početku, bio protumačen kao skraćenica-simbol za grčku reč ζεῦγος, „par", koja je u nabrajanju nekih predmeta i životinja dobro odgovarala (kao npr. u slučaju kolskih točkova koji se broje po parovima). Međutim, ovde se radi o ideogramu „testera", te bi prethodna reč *pi-ri-je* mogla označavati ahajski oblik πρίην za kasniji πρίων, „testera".

imena DA-ZO[66], nalazi dotična reč (*pi-ri-je-te*) a na kraju ideogram za „mač" i brojna vrednost „5". To se još jasnije vidi u sledećem natpisu Ra 1548, gde čitamo:

KU-KA-RO pi-ri-je-te 'deso-mo' pa-ka-na a-ra-ru-wo-a ENSIS 3

(=Κύκαλος πριετήρ· δεσμός, ili δεσμῶ, odnosno δεσμοὶ φάσγανα ἀραρϝόα 3), tj, da „nožar" Kukal ima (da preda) „svežanj" (ili tri „svežnja") „skopljenih", odnosno gotovih mačeva. I u pilskim se natpisima sreću ovi „nožari" (ili „testeraši") triput: jedanput, možda, u dativu singulara *pi-ri-e--te-re* (=πριετήρει, u Fn 1427,2) ispred oznake za „ječam", jedanput u nominativu duala *pi-ri-je-te-re* (=πριετῆρε, u An 207,5) ispred ideograma za „čoveka" („muškarca") i brojne vrednosti „2", zajedno sa rečima o drugim zanatlijama, odnosno zanimanjima, i jedanput u dativu plurala *pi-ri-e-te-si* (=πριετῆρσι, u An 7,10), takođe zajedno sa rečima o drugim zanimanjima (npr. *to-ko-do-mo*=τοιχοδόμοι), ispred reči *o-pi-me-ne*, koja je u svakome redu i iza svakoga zanimanja a ispred oznake sledovanja (verovatno u hrani) i brojne vrednosti. Navedeni izraz *o-pi-me-ne* mogao bi da označava mesečno sledovanje (*opi mene*=ὀπί, odnosno ἐπὶ μηνεί, „na mesec")[67] od čega je u klasičnom grčkom izveden pridev ἐπιμήνιος, „mesečni" (upor. τὰ ἐπιμήνια, „mesečno sledovanje").

Graditelji (tesari i zidari)

Drvodelje, odnosno tesari „par excellence", su, svakako, prvobitno i *te-ko-to-ne* = τέκτονες, koji se spominju u natpisima iz Knosa (Am 826,2), njih petorica, pored 45 *te-re-ta* (=τελεσταί, možda u starijem značenju „težak", „zemljoradnik") iz mesta *A-pa-ta-wa* = Ἄπταρϝα, Ἄπτερα (u tekstu je upotrebljen etnikon *A-pa-ta-wa-jo* = Ἀπταρϝαῖοι), na Kritu ili u Likiji,[68] i iz Pila (An 18,11). U poslednjem se na kraju natpisa, posle teksta (u 11. redu) *pa-ki-ja-si to-so te-ko-to-ne* . . . , u 12. redu nalazi ideogram za „čoveka" („muškarca") i brojna vrednost „254" (najmanje toliko, jer se iza poslednje crte nalazi prelom). Iznenađuje, svakako, veliki broj „tesara", odnosno „zidara", samo iz mesta *Pakijane*. Možda se i u izrazu *te-ko-to-na-pe* (An 18,2 i 852,3), i *te-ko-to-a-pe* (An 5, 1—5), krije ista reč τέκτων sa nekom oznakom *a-pe*, koja je, možda, identična s *a-pe-o* = ἀπεών, „odsutan", budući da se u An 18,6 navodi jedan *zidar* (*to-ko-do-mo* = τοιχοδόμος) s oznakom *a-pe-o* iz mesta *Te-re-ne-we*. Po-

[66] Ime je za nas vrlo interesantno jer nas podseća na ilirska imena: *Dazos, Dazios, Dazaios* i sl. Ali, radi li se zaista o ličnom imenu ili toponimu? Ako je na drugom knoskom natpisu, gde se ovo ime sreće, dobro pročitan prvi slog („da"), onda bi moglo pre da označava mesto nego lice, jer se iza reči *da-zo* (u KN As 5549,2) nalazi ideogram za muškarca („VIR") i brojna vrednost „2". Ako je pak ime mesta, onda je u slogu „zo" uslovno obeležen završetak *-(s)kion*; upor. *ka-zo*=χάλκ(ε)ιος, „bronzan", *ai-za*=αἴγια, „kozja", i dr.) te bi se, u tom slučaju, radilo o nekom manjem naselju na Kritu, Δάσκιον.

[67] Druga je mogućnost koja je u *Docs.* uzeta kao prva (str. 402, s. v), da je to oblik (3. lice sg.) glagola ὀ/ἐπιμένω.

[68] Iako se etnikon *A-pa-ta-wa-jo* može uzeti kao da se odnosi i na likijsku Aptarvu (kasnije Ἄπταρα, Ἄπτερα), etnikon od poslednje glasio je Ἀπτερεύς. Po svoj prilici je u pitanju kritski grad.

slednji izraz (*to-ko-do-mo*) je zapravo pravi tehnički termin za z i d a r a, kao što se može videti iz elementa *-do-mo* (= -δόμος), kojim se grade *nomina agentis* tipa οἰκοδόμος. S istim ovim elementom *-do-mo* sreće se, verovatno, barem još jedna složenica u mikenskome grčkom, a to je *na-u-do-mo* (PY Na 568; Vn 865,1 i KN U 736,1); što se tiče reči *e-te-do-mo* (PY Ea 808; En 609,5; Eo 211,2; Ep 301,5 i KN Uf 432,6), nije sasvim sigurno da li se u ovom slučaju radi o složenici s elementom -δόμος ili elementom -δμώς, tj. o mikenskoj varijanti kasnije dokumentiranog ἑτεοδμώς [69]). U An 35,1, iza reči *to-ko-do-mo*, sledi izraz *de-me-o-te*, koji je, u stvari, particip futura aktiva u nominativu plurala δεμέοντες, od istoga glagola, δέμω, od kojega je izveden i element -δόμος, čime se još jasnije potvrđuje pravilnost transkripcije i značenje reči *to-ko-do-mo* = τοιχοδόμος, „zidar".

Gore spomenuta složenica *na-u-do-mo* bila je shvaćena i objašnjena kao da je nastala od ναῦς, ναϝός, „brod", i navedene -δόμος, tj. kao tehnički termin za *brodograditelja* (ναυδόμος). Mi smo još 1955. god. izrazili sumnju da je predložena identifikacija i transkripcija ναυδόμος ispravna, najviše zbog elementa -δόμος, koji se u grčkom ne upotrebljava za ovakva značenja,[70] gde bismo očekivali element -παγός (upor. kasnije dokumentirani tehnički termin za brodograditelja ναυπηγός i ἁρματοπηγός za *kolara*, kod Homera). Mi mislimo da se u elementu *na-u-* krije docnije dokumentirani ναός, „hram" (upor. spomenuti pridev *na-wi-jo* u izrazu *ka-ko n.* = χαλκὸς νάϝιος, „bronza koja pripada hramu", a ne „brodska"[71]).

O r u ž a r i

Gore smo izneli jednu mogućnost da reč *pi-ri-je-te* objasnimo kao stručni termin za nožara u širem značenju te reči. Među izraze sa značenjem sličnih zanimanja, u vezi s izradom oruđa i oružja, ubrojeni su i izrazi *e-te-do-mo* (v. gore navedena mesta) i *e-to-wo-ko*, pri čemu su i jedna i druga reč objašnjene kao složenice u prvom delu od ἔντος, ἔντεος (upotrebljene kod Homera obično u pluralu ἔντεα, „oruđa" i „oružje"), a u drugome od -δόμος, odnosno -ϝοργός, dakle kao ἐντεσδόμος i ἐντοϝοργός. Dok je u prvom terminu element -δόμος, „graditelj", kao što smo gore spomenuli, malo teško da se primi za značenje koje bi ta reč trebalo da ima, drugi termin, sastavljen u drugom delu sa -ϝοργός, „izrađivač", izgleda verovatan, iako i za ovu ima jedno tumačenje kao da je složena u prvom delu od priloga ἐντός te bi mogla označavati neke „unutrašnje" radnike, tj. *dvorske*, za razliku od ostalih, „spoljnih" (upor. izraz ἐνδοθιδίαν δόλαν iz gortinskog zakonika sa Krita), kao što se i za *e-te-do-mo* može pretpostaviti ahajski oblik ἐτηδμώς za kasnije ἑτεοδμώς „verni sluga", ili, možda, i jedan oblik ἐτηδόμος sa približnim značenjem „stalni zidar" (= „pravi, dobar majstor"). Jedan od ovih majstora bio je

[69] Vid. naš članak u *ŽA* V 2, 1955, str. 393, i d., i 400 (upor. E. Benveniste u *Bull. de la Soc. ling.* L, 1955, str. 19, nap. 1).

[70] Vid. napred navedeni članak, str. 394, i 400.

[71] Vid. danas i J. Chadwick-L. Baumbach, *The Mycenaean Greek Vocabulary* u GLOTTA XLI Bd. (1963), str. 223, s. v. ναός.

u službi dvora i pripadao vladaru (Fάναξ-u), kao što se vidi iz En 609,5 i Eo 211,5: *A-tu-ko e-te-do-mo wa-na-ka-te-ro e-ke o-na-to* (= Ἄτυχος, ili Ἄστυγος ἐτηδμώς, odnosno ἐτηδόμος Fανάκτερος ἔχει ὀνατόν). Ime *A-tu-ko* sreće se više puta u pilskim natpisima: pored spomenuta dva v. još Ep 301,5, gde se, svakako, radi o istom licu, jer se sva tri puta iza imena nalazi ista oznaka *e-te-do-mo*, a jedanput, u En 609,5, nosi i oznaku *wa-ne-ka-te-ro* (= Fανάκτερος), „gospodarev (odnosno vladarev, kraljev)"; i u Jn 658,10 i 725,7 javlja se ime *A-tu-ko*, koje nosi jedan od kovača iz „deme"[72] *E-ni-pa-te-we* (u oba natpisa radi se, verovatno, o istome licu); i u Jn 927,3 jedan se kovač zove isto, ali je, po svoj prilici, drugo lice; isto ime *A-tu-ko* može se pročitati i u knoskom natpisu X 1052. Po svemu izgleda da se u pilskim natpisima pod imenom *A-tu-ko* kriju bar tri lica, od kojih je, jedno, ili, možda, dva, *e-te-do-mo* (jedno je, svakako, *dvorski*, odnosno *kraljevski e-te-do-mo*), a dva su kovači. Onaj iz Knosa je, vrlo verovatno, g r n č a r (v. napred str. 18).

Iako je drugi termin, *e-to-wo-ko* (upor. ἐντεσιεργός), jasniji i njegovo značenje „oružar", odnosno „izrađivač oružja i oruđa", verovatnije, ipak se to iz konteksta ne može videti, jer se sva tri, odnosno četiri puta (triput u pilskim natpisima An 39,5; Fn 50,6; 79 & 1192,13 i jedanput u knoskom Fh 462,2) javlja zajedno sa drugim oznakama za zanimanja[73] ili uz lična imena a ispred oznaka za sledovanja ječma. Iz oblika dativa plurala *e-to-wo-ko-i* (= ἐντοFοργῖ, ἐντοFοργοῖς) sa Fn 79 & 1192,13 vidi se da je njih bilo više i da se tretiraju kao kolektiv, odnosno korporacija. Međutim, pored ovoga opšteg naziva za izrađivača oruđa i oružja, među koje je, verovatno, spadao i spomenuti *pi-ri-je-te* (= πριστήρ), „izrađivač testera i mačeva", odnosno „nožar", sreće se i tehnički termin *to-ko-so-wo-ko* = τοξοFοργός, „izrađivač lukova", u spomenutom natpisu iz Pila An 207 (& 360), zajedno sa drugim oznakama zanimanja, kao što slede: *pi-ri-je-te-re* 2, *a-ke-te-re* 2, *ke-ra-me-we* 2, *da-ko-ro* 12, *ku-ru-so-wo-ko* 4, *to-ko-so-wo-ko* 5 (ili 6), *ra-pte-re* iz pet mesta, od kojih u poslednjem ima bar 20.

Kolari

U poglavlju o kovačima smo videli da su za neke delove kola, naročito za točkove, upotrebljeni metali: bronza, srebro i, ređe zlato (v. napred str. 28). Mikenski dvorci u Knosu, Pilu i drugim gradovima imali su velike potrebe za raznim vrstama kola, te su podaci o njima,

[72] VC u *Docs.*, misle da se radi o toponimu u lokativu i da ima veze s elejskim hidronimom odnosno bogom reke Ἐνιπεύς; V. Georgiev ga je shvatio kao dativ — lokativ toponima ili, možda, antroponima („NP dat.? cp. (?) Ἐνίπας, -αντος NP") u *Vtor. dopoln. k slov.*, s. v., a danas (u Ling. Balk. IX, 1, str. 13, s. v.) dopušta mogućnost i jednoga etnikona („NL ou ethn".) = „+Ἐνι(σ)πα(ρ)τεFες ethn. de ἐνισπαρτῷ... dérivé de σπείρω ..., cf *apata* = Ἄ(σ)πα(ρ)τα n. pl. ...„Mi mislimo da je E. jedna tipično kovačka „dema", kao i *Naisewijo* (iz istoga natpisa Jn 725,18; upor. i Jn 692,1). Mi smatramo, isto tako, da obe „deme", sudeći i po podacima koji se o njima daju u jednom istom dokumentu, žive i rade u neposrednoj blizini i da imaju veze sa docnijim toponimima iz jugozapadne Arkadije, Ἐνίσπη i Νᾶσοι.

[73] Kao što su *di-pte-ra-po-ro*, *a-to-po-qo*, *ze-u-ke-u-si* ili *i-po-po-qo-i*, *me-ri-du-(ma-)te*, *po-ro-du-ma-te* i dr. (u Fn 50).

pre svega u natpisima iz Knosa, osobito brojni i opširni. To su na prvom mestu knoske serije Sd, Se, Sf, Sg i So. Odgovarajuća serija natpisa iz Pila je Sa, u kojoj se sadrže podaci o kolima, odnosno kolskim točkovima, a u jednom natpisu (Sa 22) navodi se i jedan par konja od nekoga *Te-ra-u-re-o*.[74]

Kolari su, kao i ostale zanatlije, radili uglavnom za potrebe dvora. U pilskome natpisu Ea 421 sadržani su podaci o zemljoposedu jednog kolara (od njegova imena sačuvan je samo kraj]-*te-i-jo*) koji je pripadao jednom *ra-wa-ke-ta* (*a-mo-te-wo ra-wa-ke-si-jo-jo* = ἁρμοτῆϝος λαϝαγεσίοιο, „vojvodinog", odnosno „vojskovođinog kolara"), verovatno nekakvom višem vojnom funkcioneru (upor. Hom. ἡγήτωρ λαῶν).

Stručni termin za „kola" u Knosu je *i-qi-ja* (= ἱππία, nazvana tako po konjima koji ih vuku; to su dakle kola sa konjskom zapregom), a u Pilu, verovatno, *wo-ka* (= ϝοχά, „voz", izvedenica od glagolskog korena ϝεχ- „voziti"); kažemo „verovatno" jer je dato i drugo tumačenje za izraz *wo-ka* = ϝοργά, kao da se njime označava „radionica" (od osnove ϝεργ-, ϝοργ-, „raditi"), što je manje verovatno.[75]

Treba, međutim, spomenuti da je H. Mühlestein[76] predložio prihvatljivu hipotezu u vezi sa zagonetnim izrazom *i-za-a-to-mo-i* sa pilske pločice Fn 50,8 i odgovarajućim *e-qe-o a-to-mo* (Sn 64,8), koji je pomoću knoskoga *e-qe-a-o a-to-mo* (V 56, b) objasnio kao da označava majstore koji sklapaju kola, jer su kola sastavljena od raznih delova, od kojih su najvažniji točkovi (*a-mo-ta* = ἅρματα, u starijem značenju „točkovi" i tek kasnije „kola", „bojna kola"), dok bi *a-mo-te-u* bio, u stvari, „izrađivač točkova" = „kolar".[77]

Pošto su točkovi s osovinom jednim svojim delom bili od metala (tj. od bronze, upor. spomenute izraze *ka-ko-de-ta* i *ka-ko de-de-me-no*), prirodno je da njihove metalne delove izrađuju kovači, te se, možda, na njih i odnosi izraz *a-to-mo*, koji smo sreli u spomenutom natpisu Jn 832, 9 ispred reči *ka-ke-we a-ke-te*[*re*, pogotovu što se taj isti izraz u Knosu i Pilu (ako prihvatimo Mühlesteinovu pretpostavku) nalazi povezan sa nazivom za kola *i-qi-ja*, odnosno *e-qe-a-o* i *e-qe-o* (s izostavljenim slogom *-a-* um. *e-qe-a-o*), iako bi bilo, možda, prirodnije da reč *a-mo-te-u* označava kovača izrađivača točkova, *a-to-mo* kolara, koji sastavlja i

---

[74] I ovo je ime simbolično jer nam otkriva da je sopstvenik tih konja iz jedne sredine, odnosno porodice, u kojoj je odgajivanje konja i upravljanje njihovo stalno zanimanje; vid. naš prilog u *God. Zborn. Fil. fak.*, kn. 16 (1965), Skopje, str. 158.

[75] Vid. M. Lejeune, *Mémoires de philologie mycénienne*, VI („Nouveaux inventaires de roues"), Paris, 1958, str. 114. L. Palmer u GNOMON 29, 1957 (prikaz *Docs.*), str. 580.

[76] Vid. njegov članak „Zur mykenischen Schrift: die Zeichen *za, ze, zo*" u *Mus. Helv.* XII (1955), str. 126. i d.

[77] Vid. D. J. N. Lee, l. c.; iako je značenje „kočijaš", koje je prvi predložio L. Palmer, dosta privlačno i Palmer se njega drži i u svojim najnovijim radovima, mi mislimo da ne odgovara ni za mikensko vreme, gde *a-mo* = ἅρμο/α nisu „kola", nego „točak" (upor. dual *a-mo-te*, „dva točka", odnosno „par točkova", i pl. *a-mo-ta*, „točkovi"), ni po načinu kako je reč izvedena. U najboljem slučaju reč bi mogla označavati „kolara".

sklapa delove (pre svega točkove) u celinu, ako je *a-to-mo* zaista u vezi sa glagolom ἀραρίσκω (odnosno ἀρτάω) kao njegova izvedenica ἀρθμός (upor. međutim drukčije tumačenje ovog izraza na str. 25). Veći deo posla, ipak, pripada, svakako, drvodeljama, jer su čak i osovine bile od drveta, kao što smo videli iz pilskog natpisa Vn 10 (v. napred str. 32). I u pilskoj seriji Sb nalaze se podaci o kolskoj i konjskoj opremi. Da vidimo jedan od dužih knoskih natpisa iz serije Sd, gde se opisuju kola i kolska oprema: Sd 4405 + 4410

.a *wi-ri-ni-jo o-po-qo ke-ra-ja-pi o-pi-i-ja-pi o-u-qe pte-no* CURRUS
.b *I-QI-JA po-ni-ki-ja a-ra-ro-mo-te-me-na a-ra-ru-ja a-ni-ja-pi.*

U svim ovim natpisima iz Knosa, koji imaju dva reda, glavni tekst nije u prvom, nego u drugom redu, obeleženom od izdavača sa „b". Oznaka predmeta o kojem se govori, najvažnija reč u natpisu, ispisana je, obično, krupnijim znacima. U našem slučaju radi se o kolima *i-qi-ja* = ἱππία, i to, sudeći prema ideogramu №241, o kolima bez točkova (koja nisu potpuno sklopljena). Druga reč *po-ni-ki-ja* (prema Ventris-Chadwicku, *Documents in Mycenaean Greek*, str. 366. i 405) označavala bi „crvenu" boju kola upor. φοινίκιος, φοινίκεος, „crven"). Međutim, kao što smo već napomenuli na str. 32, može se ovde dopustiti i značenje „palmova",[78] tj. „od palmova drveta". Treća reč *a-ra-ro-mo-te-me-na* je, u stvari, particip perfekta pasiva od glagola *ἁρμότjω, koji je izveden od imenice ἅρμο/α, „točak" (up. *a-mo-te* = ἅρμοτε, -ματε, *a-mo-ta* ἅρμοτα, ἅρματα, *a-mo-si* = ἅρμο/αζι i *a-na-mo-to* ἀνάρμο/ατος, „bez točkova"), pa bi, prema tome, prvobitno označavala kola „sa namešteним točkovima", što bi na prvi pogled protivurečilo ideogramu, koji prikazuje kola bez točkova.[79] Pošto je u seriji Sd uglavnom (sa jednim izuzetkom) upotrebljen ideogram 241 a jedino u njoj se javlja i particip *a-ra-ro-mo-te-me-na* (jedanput svega, u Sd 4401) i oblik duala *a-ra-ro-mo-te-me-no* (= ἀραρμοτμένος), možda se ipak radi o izvedenom značenju spomenutog glagola, otprilike: „sklopiti, opremiti" ili slično.[80] *A-ra-ru-ja* je i opet particip perfekta ženskog roda (ali u aktivu) od osnove ἀρ- (= ἀραρυῖα): „namestiti, spremiti". Ovde je aktivni perfekt samo po obliku, a značenje mu je pasivno, kao što se ovaj glagol upotrebljava i kod Homera.[81] *A-ni-ja-pi* je instrumental plurala od *a-ni-ja* (= ἀνία, ἡνία, -αι, *a-ni-ja-pi* = ἀνίαφι, „s uzdama"). U redu „a": *wi-ri-ni-jo* je posesivni pridev od imenice Ϝρινός, „koža", a *o-po-qo* je deo konjske opreme, verovatno „naočnjaci" (*op-oqwon* od *opi* = ὀ/ἐπὶ, „na", i *oqw-* = ὀπ-, „oko"; upor. ὄπις, ὀπωπή, ὄμμα); oblik je, po svoj prilici, instrumental plurala (= Ϝρινίοις ὀπόποις, „sa kožnim naočnjacima"); *ke-ra-ja-pi* je, svakako, instrumental plurala od prideva žen. r. κεραίαφι, „rožnat", izvedenog

---

[78] O upotrebi palmova drveta za izradu kipova i o njihovim dobrim kvalitetima vid. Theophr., *Hist. plant.* V 3,6 i 6,1.

[79] Vid. P. Chantraine, *Quelques termes mycéniens relatifs aux chars* u MINOS IV, 1 (1956), str. 50-65. Upor. i L. Palmer, *Interpr.*, str. 318. Međutim vid., svakako, nav. Palmerovo delo str. 314. i d. (osobito nap. 1. na str. 315).

[80] Vid. D. J. N. Lee, l. c., i P. Chantraine, l. c.

[81] To je, u stvari, intranzitivno značenje glagola; upor. Hom. Δ 134; E 744 H 339; I 475; Λ 31; M 454; O 530 itd.

od κέρας, -αος, „rog"; i *o-pi-i-ja-pi* je instrumental plurala od jedne imenice[82] koja se teško može identifikovati i čije nam značenje nije sasvim jasno. I poslednji nam izraz *o-u-qe pte-no* zadaje teškoće jer ne znamo šta tačno znači πτέρνον (odnosno πτέρνω, dual od πτέρνα?), dok je *o-u-qe* = οὔ τε, otprilike: „nema" ili „bez". Među kolima se nalaze i luksuzna, odnosno paradna, koja imaju obruče od srebra (*a-ku-ro de-de-me-no* = = ἀργύρῳ δεδεμένῳ, PY Sa 287) ili su pojedini delovi ukrašeni slonovačom (*a-ja-me-no, -na e-re-pa-te* = αἰαμένος, -να ἐλεφάντη, KN Sd 4401; 4403; 4408—4411; *e-re-pa-te-jo o-po-qo* = ἐλεφαντείοις ὀπόποις, „sa naočnjacima od slonovače", 4403; *e-re-pa-te-jo-pi o-mo-pi* = ἐλεφαντείοιφι ὄρμοιφι, „sa dve ogrlice od slonovače", KN Se 1006—1042). Treba podvući da se terminologija u Knosu i Pilu ne poklapa uvek. Tako npr., izrazi *a-ra-ro-mo-te-me-no, -na* i *a-na-mo-to, -ta*, koji su tipični za knoske serije Sd, Sf i Sg, ne sreću se nijedanput u Pilu; isto tako ni izrazi *we-je-ke-e, -a_2*, i *no-pe-re-e, -a_2*, koji su veoma česti u pilskoj seriji Sa, ne javljaju se nikako u Knosu. Ovo je jedan od očiglednih primera koji svedoči o postojanju lokalnih razlika u govoru i terminologiji ovih dvaju važnih centara mikenske epohe i kulture. Razlike u jeziku su mogle doći i zbog vremenskog nepoklapanja ovih dvaju centara, odnosno arhivskog materijala iz Knosa s onim iz Pila, jer je prvi za 200 godina stariji od drugoga.[83]

Stolari

Pored drvodelja, tesara i kolara, drvo su obrađivali i stolari (*to-ro-no-wo-ko* = θρονοϝοργός), koji se izrekom spominju svega jednom u knoskoj pločici As 1517,11 (r. 11: *o-pi e-sa-re-we to-ro-no-wo-ko* = ὀπὶ, odn. ἐπὶ Ἐσαλήϝη θρονοϝοργῶ), a u 12. i 13. redu, verovatno, su spomenuta po imenu njih trojica (*Po-to-ri-jo, Pe-we-ri-jo* i *Ai-nijo*). Na poleđini natpisa stoji reč *za-mi-jo*, s ideogramom za muškarca („VIR") i brojnom vrednošću „9". *Za-mi-jo* = ζάμιοι (upor. ζαμία, ζημία) su, verovatno, „kažnjenici", odnosno „prinudni radnici" („kulučari"), dodeljeni, po svoj prilici, na rad stolarima, kao što su *za-mi-jo* (= ζάμιοι) sa pilske pločice An 129,4, njih deset iz Pila (*Pu-ro-jo* = Πύλοιο), na radu kod nekoga *Ti-ki-jo* (= Στίχιος), dok je kovačima (s iste pločice) dodeljen izvestan broj (brojna vrednost nije sačuvana) ljudi obeleženih rečju *we-ro-ta*, što bi moglo da označava „helote" (εἰλῶται), „pokorene", „zarobljene" ljude, a ne, stanovnike naselja Ἕλος, kao što misli Sp. Marinatos.[84] Istina je da se u pilskim natpisima ne sreće termin *to-ro-no-wo-ko* = θρονοϝοργός, kao i to da se „stolica" u Pilu ne zove (odnosno ne piše) **to-ro-no*, već *to-no* (= θόρνος), ali je, s druge strane, pilska serija nameštaja (Ta) dragocena za

[82] Razne pokušaje objašnjenja ove zagonetne mikenske reči vid. u *Docs.*, str. 365. Upor. L. Palmer, *o. c.*, str. 316, koji se drži predloženog tumačenja u BICS № 2, 1955, str. 36. i d. Vid. i J. Chadwick u *Studii Clasice*, 2. Bucureşti, 1960, str. 64.

[83] Vid. *Docs.*, str. 38, i upor. L. Palmer, *o. c.*, str. 106. i dd.

[84] Vid. njegov članak Ἀλασία — Ἀλασυῆς καὶ ὁ Ἑλληνικὸς ἀποικισμὸς τῆς Κύπρου u Πρακτικὰ τῆς Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν, T. 36, 1961, str. 13.

poznavanje stolarskog zanata i njegovih umetničkih izrađevina: stolova, stolica i stočića - podnožja što se najbolje može videti iz teksta pločica (Ta 707; 708; 710; 713,3; 714,3; 715; 721 i 722). Neke od ovih stolova, stolica i podnožja nisu ni mogli izraditi obični stolari, jer nisu svi rađeni od drveta: ima stolova i stolica od luksuznog kamena sa delovima od slonovače, zlata, gorskog kristala, lapis-lazulija i, možda, smaragda;[85] ali je dobar njihov deo od skupocenog drveta *ku-te-so* (verovatno jedna vrsta abonovine), kao što je većina stolova i stolica u gore navedenim natpisima. Da uzmemo za ilustraciju dva od najtipičnijih, Ta 707 i 715:

Ta 707 — 1. *to-no 'ku-te-ta-jo' ku-ru-sa-pi o-pi-ke-re-mi-ni-ja-pi* 1 *ta-ra-nu-qe a-ja-me-no e-re-pa-te-jo au-ke-pi* 1

2. *to-no ku-te-se-jo e-re-pa-te-ja-pi o-pi-ke-re-mi-ni-ja-pi se-re-mo-ka-ra-o-re qe-qi-no-me-na a-di-ri-ja-te-qe po-ti-pi-qe* 1

3. *ta-ra-nu ku-te-so a-ja-me-no e-re-pa-te-jo au-ke-pi.*

Glavni predmeti koji se opisuju u ovom natpisu nalaze se na početku redova, označeni prvom reči u redu, a to su *to-no* = θόρνος, „stolica", „naslonjača", *ta-ra-ni* = θρᾶνυς, θρῆνυς, „stočić" ili „klupica za noge", „podnožje". Međutim, i u drugoj polovini 1. reda se jedno „podnožje" spominje tako da su u 1. redu opisana dva predmeta. U prvom redu je pisar bio zaboravio oznaku materijala od kojega je izrađena stolica, pa je docnije nju dodao iznad reda između reči *te-no* i *ku-ru-sa-pi*, ali je pogrešno napisao treći slog sa „ta" umesto sa „se". Reč treba, svakako, da glasi *ku-te-se-jo* = κυτέσειος (a to je materijalni pridev od *ku-te-so* = κύτεσος, κύτισος, „vrsta abonosa"), kao što se vidi iz sledećeg reda i iz natpisa Ta 708,1,2,3 i Ta 713 (v. i u Ta 715,1). Stolica je skupocena, sa „zlatnim" (možda „pozlaćenim") gornjim delovima naslona *ku-ru-sa-pi o-pi-ke-re-mi-ni-ja-pi* = χρυσᾶφι ὀπικελεμνίαφι. Drugi predmet, koji se opisuje u istom redu, je „podnožje", koje nije dobilo oznaku za osnovni materijal od kojega je izrađeno, ali se veli da je „ukrašeno" (možda „obloženo") „pločama" (odnosno „slojevima") „od slonovače" (*a-ja-me-no e-re-pa-te-jo au-ke-pi* = αἰαιμένος ἐλεφαντείοις αὔδεσφι). Stolica koja se opisuje u 2. redu je takođe od *abonovine* (*ku-te-se-jo*), „sa naslonima (za ruke) od slonovače" (ἐλεφαντείαφι ὀπικελεμνίαφι), a „sa gornjim naslonom (za glavu) ukrašenim figurama čoveka i junica „u duborezu" (*qe-qi-no-me-na* = δεδινωμένα?). Oblik i značenje reči *se-re-mo-ka-ra-o-re* nisu definitivno protumačeni, ali mi verujemo da ovaj „tehnički termin" označava naslon za glavu (u drugom delu složenice *-ka-ra-o-re*, koji su autori dela *Documents*, odn. M. Ventris, pročitali kao *-ka-ra-o-i*, svakako se krije reč κάρα, „glava", dok je prvi još manje jasan). Podnožje koje je opisano u 3. redu izrađeno je od abonovine (*ku-te-so* = κυτέσω; možda se radi o instrumentalu singulara od imenice), a „ukrašeno" je (odnosno „obloženo"), kao i prvo, „pločicama od slonovače".

[85] Vid. M Ventris, *Mycenaean Furniture on the Pylos Tablets* u ERANOS LIII, Uppsala, 1955, str. 117 (upor. *Docs.*, str. 340).

Ta 715 — 1. *to-pe-za ku-te-se-ja e-re-pa-te-jo e-ka-ma-pi a-pi-qo-to e-ne-wo pe-za ko-ki-re-ja*

2. *to-pe-za a-ka-ra-no e-re-pa-te-ja a-pi-qo-to* 1 *to-pe-za a-ka-ra-no e-re-pa-te-ja po-ro-e-ke* 1

3. *te-pe-zo mi-rja a-pi-qo-to pu-ko-so e-ke-e e-ne-wo pe-zo to-qi-de-jo a-ja-me-no pa-ra-ku-we.* 2

U 1. redu je opisan sto koji je identičan (barem tekstualno) sa stolom iz Ta 713,3. Drvo i ovde nije obično, već skupocena a b o ŋ o v i n a, kao i u slučaju naslonjača i jednoga podnožja (*ku-te-se-ja* = κυτεσεία). Termin za „sto" je ahajski oblik *to-pe-za* = τόρπεζα, τράπεζα (oblik *to-pe-zo*, τορπέζω, je dualski jer se odnosi na oba stola opisana u 3. redu ovog natpisa). Prvi sto je sa nekakvim „držačima" od slonove kosti (ἐλεφαντείοις ἔχμαφφι ; izraz ἔχμα označava ovde, verovatno, rubove, odnosno ivice stola) ; ima „devet ŋogu" (ἐνεϝοπέζω) ; tehnički termin *a-pi-qo-to* (možda ἀμφίβο/ατός) nije na zadovoljavajući način objašnjen.[86] Ako se poveže sa prethodnim instrumentalom plurala (*e-ka-ma-pi*), možda se može dovesti u vezu i sa glagolom ἀμφιβάλλω, kao njegov verbalni adjektiv * ἀμφιβολτός (= ἀμφιβλητός), te bi, u tom slučaju, značio otprilike „optočen"[87]. I reč *ko-ki-re-ja* nije potpuno jasna. Složena je kao materijalni pridev na -ειος, - εία, - ειον i možda se odnosi na oblik njenih ŋogu „u vidu spirale" (upor, κοχλίας i pridev κοχλιο-ειδής). Drugi sto je obeležen kao *a-ka-ra-no* (možda ἀκάρανος „nedovršen" ?) ili je tehnički termin za neki njegov deo (instrumental singurala ž. r. od osnove na -o, tj. -άνω), što bi se slagalo sa sledećim pridevom, *e-re-pa-te-ja* = ἐλεφαντεία ili se poslednji odnosi na c e o s t o ; i ovaj je *a-pi-qo-to* (v. gore). U istom redu se opisuje još jedan sto, sličan prethodnom, ali koji nije *a-pi-qo-to*, već *po-ro-e-ke* = προεχής, možda „izdužen", „elipsast"; u tom slučaju bi *a-pi-qo-to* ἀμφίβοατος moglo da znači „okrugao". U trećem redu su opisana dva identična stola, po svoj prilici od jasenova drveta (*mi-rja* = μελία/η, verovatno od starijega *μίλια, upor. σμῖλαξ, σμῖλος); pored spomenute oznake *a-pi-qo-to*, ovi su obeleženi i kao *pu-ko-so e-ke-e* (= πυξοεχής, „sa rubovima od šimširovine") sa „devet nogu" (kao i onaj iz 1. reda) i *to-qi-de-jo* (= στροφίδειος, „izvijen", možda „u vidu vitica" ili slično); ukrašeni su, osim toga, skupocenim kamenom σφραγίς (*a-ja-me-no pa-ra-ku-we* = αἰαιμένοι σφραγύη).

---

[86] Vid. *Docs.*, str. 388, s. v. i L. Palmer, o. c., str. 31.

[87] Mi mislimo da se radi o drevnom ahajskom tehničkom terminu, izvedenom od glagola ἀμφι-βάλλω, a ne ἀμφι-βαίνω. Slog *-qo-* je lakše objasniti u vezi s vokalnim *-l-* ili *-r̥-*, od starijeg oblika verb. adjektiva, koji se normalno izvodi od nulske baze osnove (upor. τατός do τείνω, σπαρτός od σπείρω, σταλτός od στέλλω i sl.), dok je u atičkom oblik = βλητός verovatno kasniji obrazovan po ugledu na d v o s l o ž n e o s n o v e. Ahajski oblik prezentske osnove se isto tako razlikuje u ovom glagolu od atičkoga i glasio je, verovatno, γϝέλλω (upor. arkad. ζέλλω i ἐσδέλλω), dok je u atičkom prezentska osnova obrazovana od nulske baze.

Kožari (tabaci) i valjari

Štavljenje kože bilo je poznato, kao što smo napred videli, u doba, Homerovo sudeći po izrazu ἀδέψητος, „neštavljen", koji se dvaput sreće u Odiseji[88], iako stručni naziv βυρσοδέφης (βυρσοποιός)kod Homera nije nijedanput upotrebljen, verovatno ne zato što Homeru nije bio poznat, već, po svoj prilici, zato što se ne može uklopiti u njegovu metriku. Metrika i prozodija su bile glavna smetnja i za mnoge druge reči i izraze koji su ostali lišeni mogućnosti da uđu u epski rečnik. Umesto gornjega termina Homer ima reč σκυτοτόμος, „sarač". Ovaj je izrađivao razne predmete od gotove štavljene kože : kaiševe, amove, obuću i dr..

U vezi sa kožarskim zanatom veoma je važna pilska pločica Ub 1318, gde se javlja reč *di-pte-ra* = διφθέρα, „koža (štavljena)" pet puta (dva puta u 1. i po jedanput u 3, 4. i 7. redu), pa reč *pe-di-ra* = πέδιλα, „cipele", „sandale" (odnosno „opanci") u 3, 5. i 7. redu (u sporednim oblicima *pe-di-ro* = πεδίλω, nominativ duala u 5, i *pe-di-ro-i* = πεδίλοιϊ u dativu plurala u 7), pa izraz *o-pi-de-so-mo* = ὀπίδεσμος, ἐπίδεσμος, „zavoj" (verovatno *od kože*) u 2, i *wo-ro-ma-ta* = Ϝλώματα, „kaiševi", „remenje", u istom redu.

Pre nego što su bili pronađeni i objavljeni pilski natpisi Sb 1315 gde se u 1. redu sreće reč *di-pte-ra*$_3$ = διφθέραι) i navedeni Ub 1318, izraz διφθέρα bio je poznat samo iz mikenske složenice *di-pte-ra-po-ro* (PY Fn 50,6; Un 219,6 i Ea 814), u kojoj drugi deo (*-po-ro*) nije sasvim pouzdano identificiran, jer se veže ili za φέρω (= -φόρος: „koji nosi kožu") ili za πωλέω (= -πῶλος: „prodavac kože"), ili je pak pretpostavljeno da označava „pisara" (tj. u značenju kiparske glose διφθεράλοιφος), odnosno neko svešteno lice.[89] Međutim, ima izgleda da je reč u drugom delu složena od πορεῖν, „nabavljati", pa bi se mogla identificirati kao nova ahajska složenica διφθεραπόρος, „nabavljač (odnosno snabdevač) koža" (od iste je, prema tome, osnove kao i docniji ἔμπορος, „trgovac"). Ali nije isključeno da je i διφθεραπόρος, kao i κορε(σ)τήρ i neka druga zanimanja, imao veze i sa kultom, odnosno sa svetilištem, jer su svetilišta, hramovi i panađuri od najstarijih vremena bili centri za razmenu robe.[90]

U pilskim i mikenskim natpisima srećemo poznati grčki termin *ka-na-pe-u* (= κναφεύς, γναφεύς), „valjar," „suknar" u PY Cn 1287,2 između drugih oznaka zanimanja.

Cn 1287 — 1. *a-*64-jo a-ke-ro*	CAPRA	1
2. *te-re-do ka-na-pe-u*	CAPRA	1
3. *na-ma-ru-ko*	CAPRA	1
4. *qe-ta-ko ke-ra-me-u*	CAPRA	1
5. *da-u-da-ro pe-re-ke-u*	CAPRA	1

[88] υ 2 i 142.

[89] Vid. J. -P. Olivier. *A propos d'une „liste" de desservants de sanctuaire dans les documents en linéaire B de Pylos*, Bruxelles, 1960, str. 122—125.

[90] Vid. L. Palmer, *o. c.*, str. 95; 137; 221. itd. Upor. M. M. Vasić, *Preistoriska Vinča* I, Beograd, 1932, str. 149. i dd.

6. *mu-ti-ri-ko di-u-ja do-e-ro* CAPRA 1
7. *a_2-ra-ka-wo ke-re-ta-o do-e-ro* CAPRA 1
8. *a-sa-ma-o* CAPRA 1
9. *mo-ri-wo* CAPRA 2
10. *ma-ni-ko* CAPRA 1 . . .

. . . . . .

Kao što vidimo iz natpisa, prvi je na spisku g l a s n i k (*a-ke-ro* = ἄγγελος) čije ime ne možemo sasvim dobro pročitati jer još ne znamo silabičku vrednost znaka *64. Naš valjar (κναφεύς je u stvari „valjar", „suknar") se zove *Te-re-do* (poslednji slog nije sasvim siguran; tako je obeležio izdavač). Svih deset ljudi iz spiska imaju (ili su, možda, dužni da predadu) neke koze (njih devet po jednu kozu, a samo jedan, deveti iz spiska, po imenu *Mo-ri-wo*, dve). Jedan od pilskih valjara, po imenu *Pe-ki-ta* (verovatno = Φεγγίτας ili, možda, Πε[σ]κίτας, PY En 74,3 i 23; Eo 160, 3 i Eo 276,2) pripadao je „kralju" u Pilu, odnosno radio za „njega" (on je *ka-na-pe-u wa-na-ka-te-ro* = κναφεὺς Ϝανάκτερος, „kraljevski", ili „dvorski", suknar); u pilskom natpisu Eo 269 spominje se jedan valjar po imenu *A-ka-ta-jo A-ka-ta-jo-jo ka-na-pe-wo ko-to-na ki-ti-me-na* (= Ἀκταίοιο κναφῆϜος κτοίνα κτιμένα), a u Mikeni (Oe 129,2): *di-du-mo/ ne-wo ka-na-pe-we* LANA 5 = Διδύμῳ (ili διδύμω) νέϜῳ κναφήϜει (ili νέϜω κναφῆϜε), ili nekakav *mladi valjar* po imenu Didim, ili možda bolje, dva mlada blizanca po zanimanju valjari, pri čemu je verovatnija prva mogućnost.

U mikenskim natpisima Oi 701,5 i 704,2 sreće se dativ plurala *ka-na-pe-u-si* (= κναφεῦσι), iza čega sledi oznaka nekakvog materijala (ideogram № 190) i brojna vrednost (oba puta po „6"), što je, po svoj prilici, njihovo sledovanje. Oni se navode zajedno sa drugim zanimanjima, među kojima se, oba puta, nalaze i napred spomenuti *ku-wa-no-wo-ko-i* (= κυανοϜοργοῖς). Značenje ideograma pod brojem № 190 dosad nije otkriveno pa se ne može znati od čega se sastojalo njihovo sledovanje, a ne znamo ni za koje vreme im pripada, pošto nam nije sačuvan osnovni tekst gde je to bilo rečeno, budući da su gotovo sve pločice (iz serije Oi) u gornjem delu jako oštećene, te se prvi redovi ne mogu pročitati. Među onima kojima se daje spomenuto sledovanje u Oi 701,4 navode se i *po-ro-po-i*. I ovo je, svakako, jedna korporacija, kao i gore spomenuti *tabaci* i *duboresci*, ali ona do danas nije identifikovana, jer se nije mogla pronaći u docnijem grčkom jeziku odgovarajuća reč za izvesno zanimanje koja bi mogla da zadovolji mikensku transkripciju. Međutim, samo jedan red više, u stvari u 1. redu koji se u spomenutom natpisu može pročitati, čita se reč *si-to-po-ti-ni-ja*, te ista oznaka №190, iza koje nije sačuvana brojna vrednost (ili je, možda, nije ni bilo). Tekst je napisan kao da se radi o jednoj reči, ali u slučaju ovakvih pojmovnih celina mikenski pisari mogli su i pogrešiti pa napisati jednu složenu reč odvojeno, kao dve reči, npr. *ke-re-si-jo we-ke* = ΚρησιοϜεργής, kako su u PY Ta 641,1 i 709 & 712,3 obeleženi tronošci specijalne „kritske" iz-

rade, odnosno u stilu kritskih tronožaca, i obratno — dve reči koje obrazuju jedan pojam kao jednu reč, npr. *a-ne-mo-i-je-re-ja* = ἀνέμων, odnosno Ἀνέμων ἱέρεια u KN Fp 13,3/bis (upor. Fp 1,10, gde je isti tekst napisan pravilno, tj. odvojeno).

Si-to-po-ti-ni-ja je protumačena ili kao Σιτώ (odnosno Σιτοῖ) Πότνια (Ποτνίᾳ) ili kao σίτων Πότνια, jedno božanstvo žita, kao što je Δημήτηρ, koja je poznata i kao Σιτώ iz njenog kulta na Siciliji.[91] Mi mislimo da su i *po-ro-po-i* u vezi sa kultom, možda ne samo sa njenim, ali, verovatno, i sa njenim, te pomišljamo na kultnu korporaciju vrača: προποί. Istina reč προπός nije bila dosad dokumentirana u grčkom jeziku kao prosta, ali nam je još od Homera poznata složenica θεοπρόπος i izvedene reči θεοπροπία, θεοπρόπιον i θεοπροπέω. Da je nekada postojala i prosta reč προπός, moglo se videti iz Hesihijeve glose ἄπροπον· [ἄτροπον]ἀπρεπές. To je, u stvari, imenica izvedena od glagola πρέπω, verovatno s onim značenjem koje imaju spomenute Homerove izvedenice i Hesihijeve glose πρέπον· τέρας. Κύπριοι i πρεπτά· φαντάσματα. εἰκόνες. S etimološke strane, kao što može da se vidi iz etimološkog rečnika grčkog jezika, nema nikakve smetnje da se mikenski oblik *po-ro-po-i* transkribira dativom-lokativom plurala προποῖ^ι], tj. kasnijim dativom προποῖς (koji je, u stvari, prvobitni instrumental), budući da su oba π u slučaju glagola πρέπω prvobitna.

Uljari (parfimeristi).

U natpisima iz Pila srećom se oblici *a-re-pa*, *a-re-pa-te*, *a-re-pa-zo-o* i *a-re-po-zo-o*, od kojih je prvi, u Un 718,8, napisan pogrešno: *a-re-ro*, umesto *a-re-pa* (kao što se može pročitati u *simbolu* iza njega, gde se silabički znaci *a*, *re* i *pa* nalaze napisani jedan iznad drugoga, a ne jedan iza drugoga). Radi se o grčkom terminu za „ulje (za mazanje)" ἄλειφαρ, -ατος (sa sporednim oblikom ἄλειφα, -ατος). U navedenom natpisu „ulje" se spominje kao „žrtva", odnosno „dažbina", koju, možda, treba da dâ *da-mo* (= δᾶμος, δῆμος) svetilištu Posejdona *(Po-se-da-o-ni)* ili nekog drugog božanstva, ili ga pak neko drugo lice duguje δᾶμος-u („opštini", odnosno d v o r u). Nejasnoće proizlaze uglavnom zbog „telegrafskog" stila natpisa. Jasniji je tekst pilskog natpisa Un 267, koji glasi:

1. *o-do-ke a-ko-so-ta*
2. *tu-we-ta a-re-pa-zo-o*
3. *tu-we-a a-re-pa-te [ze-so-me]*
4. *ze-so-me-no [ko]*
5. *ko-ri-a_2-da-na* AROM 6
6. *ku-pa-rjo* AROM 6 157 16

[91] Vid. Polemon. kod *Athen.* X 416b (upor. *Athen.* III 109a; Ael., *Var. hist.* I 27; *Eust.* p. 265,28). Upor. MT III, str. 58.

Odavde saznajemo da je neki *Aksota*, neka vrlo ugledna ličnost iz Pila, sudeći prema čestom navođenju njegova imena u pilskim natpisima,[92] dao „uljaru" (parfimeristi) Tiestu *(Tu-we-ta* = Θυέστα*)* nekekvu količinu mirisa *(tu-we-a* = θύεα, mirisnih biljaka) za „kuvanje", odnosno spravljanje *(ze-so-me-no)* ulja za mazanje, te se navode mirišljave biljke: korijandar, kiper i dr. U ovom natpisu imamo sigurno dokumentirani tehnički termin za „uljara", specijalistu za spravljanje mirisnih ulja, a to je *a-re-pa-zo-o* = ἀλειφαζόος. Ovaj se izraz nalazi, možda, i u Un 249,1, gde je kraj reči oštećen te se mora dopuniti: *a-re-pa-zo-*[*-o*, ali se ovde ne radi o spomenutom Tiestu, već o drugom uljaru, koji se zove *Pi-ra-jo* (= Φίλαιος). Poznata su imena još dvojice parfimerista iz Pila; to su: *E-u-me-de a-re-po-zo-o* (= Ἠυμήδης ἀλειφοζόος) s Ea 812 i 820 i *a-re-pa-zo-o Ko-ka-ro* (= ἀλειφαζόος Κώκαλος) sa Fg 374. Oba poslednja spominju se i u natpisu Fr 1184, gde čitamo:

Ko-ka-ro a-pe-do-ke e-ra$_3$*-wo to-so*
E-u-me-de-i OLEUM + *WE* 18
pa-ro- I-pe-se-wa ka-ra-re-we 38.

Tu se beleži da je Kokal predao (ἀπέδωκε) Eumedu 18 velikih mera (oko 648 litara) ulja, a ima da primi od Ipseve 38 krčaga (χλαρῆϝες).[93] Oba oblika (*a-re-pa-zo-o* i *a-re-po-zo-o* = ἀλειφο/αζόος) mogu se razumeti kao dve varijante u kojima je samoglasnik u slogu φα, odnosno φο, dobijen od nazalnoga sonanta $\underset{o}{n}$ = *a* ili = *o* (poslednje, možda, pod uticajem vokalnoga $\underset{o}{r}$ iz nominativa).

Interesantno je lično ime uljara *Tu-we-ta* = Θυέστας, koje je inače poznato iz grčke mitologije, jer se ovako zvao brat Atrejev i stric Agamemnonov. Međutim, ovo ime ne nosi „slučajno" navedeni pilski „parfimerist", budući da je ovaj zanat u njegovoj porodici bio, svakako, nasledan (i njegov je otac, po svoj prilici, bio „uljar"). Ime Θυέστας je u direktnoj vezi sa njegovim zanatom: ono je izvedeno od reči Θύος, -εος, odnosno od osnove θυεσ — „miris", „duh" (upor. „miloduh"). Tako se i ovde potvrđuje napred izneta postavka da su imena mnogih zanatlija i zanimanja uopšte neposredno povezana sa njihovim poslom, oruđem i proizvodima njihova rada. Od neocenjive su vrednosti natpisi pilske serije Fr, koji sadrže mnogo materijala i podataka o raznim vrstama ulja, Ovde se sreće i drugi oblik, odnosno druga izvedenica, *a-ro-pa* = ἀλοιφά, za „(ulje za) mazanje" u Fr 1225,2. Terminologija mikenskog uljarstva je naročito obogaćena podacima s ovih pločica. Tu se javljaju posebni termini za razne vrste mirisnih ulja, kao što su: *wo-do-we* = ϝοῥδόϝεν, ῥοδόεν, „ružino" *scil.* ulje. (Fr 1203; 1204; 1207; 1208; 1223; 1238;

[92] Npr. Cn 40,3. 7. 11—13; 45,6. 9. 10; 453; 599,2; 719,8. 10—11; An 435,11; Eq 213,1 i dr.

[93] Upor. nap. 35. — Mikensko χλαρεύς je tehnički termin za amforu sa lažnim grlom (ustima), tzv. Bügelkahne (=stirrup-jar), koja je služila za držanje i transport zejtina, a, u isto vreme, i kao određena mera.

pa-ko-we = σφακόϝεν, „ulje od žalfije" (Fr 1200; 1202; 1216; 1217; 1220; 1223 idr.); *ku-pa-ro-we* = κυπαιρόϝεν, „kiprovo" (Fr 1203); *e-ti-we* = ἠθίϝεν (verovatno pre nego ἐρτίϝεν), „ceđeno" (Fr. 1209 + 1211; 1224 i 343) i, protivno od toga, *a-e-ti-to* = ἀήθιτον, „neproceđeno" (Fr 1200), pa *we-ja-re-pe* odnosno *we-a-re-pe* = ϝε(ι)αλειφές, „za mazanje" (to je, u stvari, opšti termin za ulje koje nije za jelo, već isključivo „za mazanje"; Fr 1205; 1215; 1217; 1218; 1223; 1255).

S ovim zanatom je, svakako, tesno povezana i mikenska serija natpisa Ge (602—608), gde se pored mnogih imena spominju razne mirišljave biljke, kao što su *ko-ri-a*$_3$*-do-no* = κορίαδνον, κορίανδρον, *ku-pa-rjo* = κύπαιρον, *ka-na-ko* = κνα/ηκός (i to *re-u-ka* = λευκά, „bela", i *e-ru-ta-ra* = ἐρυθρά, „crvena"), *ko-no* = σχο/ῖνος, *se-ri-no* = σέλινον, *ku-mi-no* = κύμινον, *sa-sa-ma* = σα/ησάμα/η i dr.

Arheološki nalazi iz Mikene još pre toga su nam otkrili, u jednoj mikenskoj zgradi, tragove magacina jednoga „trgovca" uljem. Mi sada znamo da se u toj zgradi, u stvari, nalazila radionica za spravljanje mirisnih ulja.[94]

Krojači i švalje.

Tehnički termini za krojača („šavca") i švalju u grčkom jeziku su ῥάπτης i ῥάπτρια. U mikenskome grčkom je ovaj izraz uglavnom isti, iako je njegovo značenje mnogo osporavano.[95] To je *ra-pte* = ῥαπτήρ, (PY An 172,1; 298,2; Ea 28; 29; 56; 325; 460; 754 i 813), odnosno *ra-pte-re* = ῥαπτῆρες (Kn 159,5; Fh 1056; PY An 424,1; 207,14—18; 298,1—2), odnosno *ra-pi-ti-rja* i *ra-qi-ti-rja (-o)* = ῥάπτρια (ῥαπτριάων). Muški rod *ra-pte* i množina *ra-pte-re* sreće se dvaputa u Knosu i više puta u Pilu (v. navedena mesta u zagradama), a oblici ž. r. tri puta u Pilu (Ab 555; 356 i Ad 667). Osim navedenih javlja se jedanput i posesivni pridev izveden od *ra-pte* — *ra-pte-ri-ja* (PE Sb 1315,2) — u vezi s imenicom *a-ni-ja* = ἀνία, ἠνία, „uzde izrađene od *ra-pte-re*". Malo je čudno zašto se u obliku ženskog roda javlja razlika u krajnjem slogu (odnosno glasu) osnove *rap-:raq-*.[96] Od iste je osnove, kako izgleda, i particip perfekta pasiva *e-ra-pe-me-na* = ἐρραφμένα (ἐρραμμένα), koji srećemo u knoskom natpisu L 647,b.

U velikom broju oznaka za krojače (v. KN V 159,5 i PY An 207 i 424) srećemo i nekoliko ličnih imena, kao što su *Ti-ri-da-ro* (Ea 28; 460 i 754) = verovatno, Τρί-δαρος, -δαλος ili, možda, Θρίδαλος, *E-rjo-qo* (Ea 29; 325 i 813) = Ἔλλοϙς (odnosno Ἔλλοψ).

Među „švalje" (odnosno „krpačice") ubrajaju neki i značenje reči za obeležavanje ženskog zanimanja *a-ke-ti-ri-ja* = ἀκέστρια, koja se sreće i u knoskim (Ai 739,1; Ak 7001,1), i u pilskim (Aa 85; 717; 815;

[94] Vid. MT II (5. „The House of the Oil Merchant" od A. J. B. Wace), str. 6. i dd. Sp. Marinatos, Βασιλικὰ μυρεψεῖα καὶ ἀρχεῖα ἐν Μυκήναις, u Πρακτικὰ τῆς Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν, T. 33 (1959), str. 161. i dd.

[95] Vid. članak B. Čopa „Zwei mykenisch-griechische Wortdeutungen" u *ŽA* VIII (1958), str. 245. i dd., i J. -P. Olivier, o. c., str. 79—96.

[96] Vid. B. Čop, l. c.

Ab 564; 1099), i u mikenskim natpisima (Oe 119,1), i od koje je upotrebljen i oblik genitiva plurala *a-ke-ti-rja-o* = ἀκεστριάων (PY Ad 290 i 666) i dativ plurala *a-ke-ti-ri-ja-i* (PY Fn 187,15; Un 219,4; MY Fo 101,10).

Kao specijalno žensko zanimanje, možda veoma blisko krojačicama i švaljama, uzima se i *a-pu-ko-wo-ko* = ἀμπυκοϝοργός, odnosno ἀμπυκοϝοργοί. To su bile žene koje su izrađivale ukrasne trake za glavu (ἄμπυξ). Da se zaista radi o ženskom, a ne o muškom zanatu, vidi se po ideogramu „žene" (v. PY Ab 210), iza kojega stoji brojna vrednost („8"). U Ad 671 je isti oblik, ali u genitivu plurala, kako se vidi po sledećoj reči, a nabraja se 6 muškaraca, sinova tih žena iz Pila *(Pu-ro a-pu-ko-wo-ko pa-ke-te-ja-o-qe 'ka-ru-ti-je-ja-o-qe'* VIR 6 = Πύλοι ἀμπυκοϝοργῶν *pa* — κτειάων τε Καρυστιειάων τε κόρϝοις). L. Palmer, međutim, misli da su sve tri oznake, uključujući i *a-pu-ko-wo-ko*, samo imena mesta, odnosno njihovi etnikoni. Što se tiče poslednjih dveju reči, i nama se čini da bi mogle označavati etnikone, koji pokazuju poreklo tih žena; ali smatramo da je *a-pu-ko-wo-ko*, po svoj prilici, oznaka zanimanja a ne mesta.

Obradivanje vune i lana.

S izuzetkom „striže" ovaca, i valjanja sukna, što je spadalo u muške poslove, češljanje, grebenanje, vlačenje i predenje bilo je, kako izgleda, uvek u ženskim rukama. Kao reči sa značenjem ženskih zanimanja se prema tome i u ovim tekstovima javljaju *pe-ki-ti-rja* (PY Ab 578) = πέκτρια; upor. i oblik genitiva plurala *pe-ki-ti-rja-o* (Ad 694 i, možda, 891), „grebenalje", i *ri-ne-ja* (PY Ab 745; 746) = λίνεια, možda „kudeljarka". Ovamo su neki ubrojili i *a-ra-ka-te-ja* (KN Lc 531; PY Aa 89; 240) = ἀ/ἠλακάτεια, možda — „prelja". U Pilu se sreće i izraz *we-we-si-je-ja* (Aa 762; Ab 217) = ϝεϝεσίεια (?), ali značenje ostaje nerešeno (upor. εἶρος, ἔριον i εἰρεσιώνη).[97]

Pekari.

Mešenje i pečenje hleba bili su prvo posao muškaraca, a docnije i žena. Žene su ipak pripremale „materijal" za pekara, tj. mlele su brašno u ručnim žrvnjima. Ovaj prvobitno ženski posao, i u mikenskim gradovima, vršile su žene, koje se u natpisima iz Pila zovu *me-re-ti-ri-ja, -ti-rja, me-re-ti-rja-*[*o* (Aa 62; 764; Ab 789; Ad 308) = μελέτρια, ἀλετρίς (upor. *me-re-u-ro* = μέλευρον, ἄλευρον, u Un 718,10, „brašno"), „mlinarice".

Pekari se u mikenskom zovu slično kao i u docnijem grčkom, *a-to-po-qo* = ἀρτοπόqοι, odnosno ἀρτοκόποι (poslednje je dobijeno od ἀρτοπόποι sa disimilacijom π-π u κ-π). Sreću se i u pilskim (Fn 50,7; An 39,11; 427,3) i u mikenskim natpisima (Au 102,14 i Oe 117). Da li se radi o oznaci sličnog zanimanja „pekarskom" i u izrazu *a-si-to-po-qo*, koji su neki pročitali kao *a-pi-to-po-qo* (u PY Ep 617,6; upor. i Eb 177,1) i identificirali kao ἀλφιτοπόqος, nije sasvim pouzdano, budući da prvi

[97] Vid. M. Lejeune, *Mém. de phil. mycén.*, XI („Remarques sur les redoublements en mycénien"), str. 233. i d.

slog *a-* nije potpuno siguran, a drugi se deo može identificirati i transkribirati i kao *-qorβός* (upor. i *i-po-po-qo-i* = verovatno ἱπποφορβοῖ, ἱπποφορβοῖς, u PY Zn 79 + 1192,10).

*

Pored gore navedenih zanata i drugih zanimanja, pojedini filolozi nalaze među raznim terminima i mnoge druge, dok neki osporavaju postojanje, odnosno verodostojnost i izvesnog broja navedenih, kao što smo videli u slučaju reči *a-ra-ka-te-ja* i *a-pu-ko-wo-ko*, gde L. Palmer misli da odgovajući izrazi označavaju imena mesta. S druge strane, S. Lurje uzima i neke toponime, odnosno etnikone, kao oznake zanimanja.[98]

Među razna zanimanja ubrojani su i *pe-re-ke-we* (PY Ae 574; 765. u MY Oe 130,2 je isti oblik, kako izgleda, u dativu singulara, upor. *pe-re-ke-u* u PY Ch 1287,5) sa nesigurnom transkripcijom i značenjem,[99] *o-pi-ka-pe-e-we* (PY Jn 829,2) = ὀπι- odnosno ἐπισκαφεῆϝες, nejasnoga značenja, *o-pi-te-u-ke-e-we* (PY An 39,4 i 9; Fn 41,14; 50,8) = ὀπι-, ἐπιτευχεῆϝες takođe nepreciziranog značenja (upor. i nepotpune oblike *o-pi-te-ke-u o-pi-te-u-ke-we*), *we-te-re-u* (PY Eb 317,2; 472,1; 477,1; En 74,16; 659,4; Eo 247,7; 444,3 i Ep 539,13), što može da bude i lično ime, sudeći barem prema poslednjim dvama mestima (Eo 444,3 i Ep 539,13), gde se iza reči *we-te-re-u* navodi i zanimanje *i-je-re-u* = ἱερεύς, „sveštenik“,[100] *ki-re-se-we* (PY An 298,2) sa nejasnim značenjem[101] i mnoga druga, ali za neka od njih ima više izgleda da označavaju etnikone, imena mesna ili lična, kao što je, možda, slučaj i sa poslednja dva koja smo maločas naveli. Za mnoge reči ne može se opredeliti šta tačno znače, jer nemamo dovoljno podataka iz naših natpisa, koji su, vrlo često, sasvim kratki. Mnoge su reči, osim toga, ἅπαξ λεγόμενα pa se ne može uvek nedvosmisleno utvrditi da li su potpuno pouzdane, budući da ima i dosta pisarskih grešaka, a i čitanje pojedinih znakova nije uvek sasvim sigurno.

* * *

Ako se na kraju još jednom osvrnemo na inventar, čiji smo samo jedan deo tretirali, i ako se zapitamo šta nam on pruža i kakve zaključke možemo izvući, videćemo da nas arhivski materijal iz Knosa, Pila i Mikene direktno obaveštava o jednom sasvim kratkom vremenskom periodu iz raznih oblasti života mikenskoga društva i njegove državne i privredne organizacije. Iz tekstova koje smo ovde citirali i tretirali moglo se videti koliko je ta privredna organizacija mikenskih centara bila razvijena. U njoj je zanatstvo zauzimalo jedno od prvih mesta, jer su njegove proizvode konsumirali ne samo dvorci i bogatiji građani, vladajući sloj mikenskih državnih centara, već je dobar njihov deo, po svoj prilici, bio namenjen i služio za izvoz i razmenu sa drugim razvijenijim državama

[98] Npr. *ma-ra-te-u* ili *ki-ni-di-ja* u nav. delu na str. 254. i d.
[99] Vid. A. Morpurgo, *o. c.*, s. v.
[100] Vid. *Docs.*, str. 427, s. v.
[101] Vid *Docs.*, str. 397, s. v.; upor. L. Palmer, *o. c.*, str. 136.

na Bliskom istoku. Od ovih su ahajski Grci tako mnogo učili i naučili. Uticaji, direktni i indirektni, Egipta, Babilona, Asirije, Hetita i drugih istočnih naroda i država bili su veliki i presudni za brzi razvoj i procvat mikenske državne i društvene organizacije, njihove materijalne civilizacije i duhovne kulture.

Kada čitamo opise skupocenih predmeta i luksuznog nameštaja u natpisima serije Ta iz Pila ili opise kola i tekstila[102] na pločicama iz Knosa, mi imamo utisak kao da se opisuju nameštaj i posuđe iz Tutenhamonove riznice ili da čitamo pločice iz Nuzija.[103] Ove sličnosti nisu slučajne, već proizlaze iz veza i uticaja. Ahajci mikenske epohe bili su marljivi i dobri učenici, a jedan deo skupocenog nameštaja i posuđa mogli su nabaviti i izvan zemlje i doneti ga kao import. U prvo vreme su mikenski vlastodršci, verovatno, angažovali, dovodili u svoje dvorove i onde izdržavali i dobro nagrađivali inostrane majstore da bi im ovi radili i izrađivali onakve raskočne predmete, nameštaj, opremu, oružje i odelo, kakve su videli na raskošnim dvorovima istočnih vladara.[104]

Sa materijalnom kulturom koja se prenosila iz bogatih centara Bliskoga istoka dolazili su ponekad i strani termini za pojedine zanate, predmete i tehničke tekovine. Ciglarstvo i creparstvo, kao i mnogi drugi zanati, razvili su se vrlo rano u Mesopotamiji i Egiptu, pa su Ahajcima i Joncima iz doba pre Homera mogli doći razni tehnički izrazi u vezi sa zanatstvom i obradom materijala. Grčke reči κέραμος, πλίνθος, χαλκός, χρυσός, κύανος, σφραγίς, ἐλέφας, πέλεκυς i dr. nemaju sigurnu etimologiju i verovatno su tuđice. Broj stručnih termina koje ne možemo sa sigurnošću identificirati i potpuno razumeti mnogo je veći u mikenskome grčkom nego u kasnijem, a i u mikenskom su reči i stručni termini iz knoskih natpisa teži i manje jasni nego oni iz pilskih, jer se i u istome području (kao što smo videli u terminologiji za kolsku i konjsku opremu) javljaju izvesne razlike u terminologiji i jeziku Knosa i Pila.

I u organizaciji, društvenoj i privrednoj, i u celokupnoj strukturi mikenskih država, odnosno državnih centara, ima velikih sličnosti sa Bliskim istokom. Nazire se i ovde izvesna vrsta kastinskog uređenja, gde su pojedini staleži i zanati vezani i krvno i prostorno, pri čemu deca nasleđuju zanimanje roditelja, što smo mogli videti i iz onomastikone. Verske i kultne institucije sa velikim brojem raznih sveštenika i sveštenica, koji imaju svoje robove i robinje, a naročito institucija hijerodula i teodula, sudeći po velikom broju robova i robinja koji pripadaju božanstvu *(teojo doero, teojo doera)* i imaju velike površine zemlje kao privatni sopstvenici ili kao arendatori, odnosno nadničari, ukazuju isto tako na istočni uticaj.[105] Svetilišta su, osim toga, tesno povezana sa dvorom, neka vrsta njegove filijale. Ali o svemu ovome govorićemo drugom prilikom.

[102] Tu su naročito dragocene serije knoskih natpisa Lc, Ld, Le i L, koje mi nismo razgledali. O tome vid. *Docs.*, str. 313—323, i L. Palmer, *o. c.*, str. 290—299

[103] Vid. H. Carter, *The Tomb of Tutankhamen*, London, 1927 (passim); upor. *Docs.*, str. 342, 343, 366. i 369.

[104] Vid. G. Thompson, *o. c.*, str. 5. i dd. H. L. Lorimer, *Homer and the Monuments*, London, 1950, str. 85. i dd.

[105] Vid. L. Palmer, 1. c.; upor. nap. 91.

DUŠICA ET MIHAILO D. PETRUŠEVSKI

LES MÉTIERS DANS LES BALKANS D'APRÈS LES DOCUMENTS ÉCRITS LES PLUS ANCIENS

RÉSUMÉ

Les auteurs de l'article ci-devant soulignent que les plus anciens documents relatifs à l'artisanat des pays balkaniques étaient, il y a une dizaine d'années encore, les objets et les restes archéologiques et que c'étaient les poèmes homériques qui nous en offraient des données écrites les plus anciennes.

Dès 1953, après le déchiffrement du linéaire B, heureusement réalisé par feu M. Ventris, les documents écrits de 4—6 siècles plus vieux que Homère ont commencé à parler. L'article cité représente donc un précis des documents écrits en linéaire B provenant des archives royales de Cnossos, de Pylos et de Mycènes relatifs à l'artisant de l'époque mycénienne. Les auteurs s'arrêtent particulièrement aux données concernant les métiers des potiers, des forgerons, des orfèvres, des graveurs, des charpentiers, des maçons, des charrons, des menuisiers, des tanneurs, des foulons, des parfumeurs etc.

P o t i e r s. — Outre le terme connu et incontestable *ke-ra-me-u* = κεραμεύς, qui est une dénomination commune pour les artisans d'objéts en terre cuite, on insiste sur l'existence d'un terme spécialisé χυτρεύς pour l'artisan de marmites que l'on reconnaît dans la forme *ku-te-re-u-pi* = χυτρεῦφι des deux tablettes pyliennes An 607 et Na 926. La forme citée n'est pas un locatif ni un instrumental-locatif ni un instrumental primitif; c'est un instrumental du pluriel à la fonction et la signification d'un ablatif d'origine indiquant, dans le cas concret, l'origine et la condition sociale de la mère de 6 femmes dont le père est un esclave (*do-e-ro* = δόελος, δοῦλος). Sous le pluriel se cache le groupe ou bien le dème d'artisans de marmites d'où provient la mère des 6 femmes citées. L'existence de tels collectifs et corporations unis par des liens de profession, de sang et d'habitation est constatée aussi chez les autres métiers traités dans les inscriptions de Cnosos, de Pylos et de Mycènes. La transcription et l'identification de *ku-te-re-u-pi* = χυτρεῦφι est maintenant certaine. Le copiste de l'inscription ou mieux son comettant ne s'intéresse pas d'où viennent les parents des femmes citées, mais, surtout, de leur condition sociale et de la profession, comme il est évident du contexte de l'inscription en question.

Dans le nom du potier „royal" *Piritawo(no)*, identifié par M. D. Petruševski comme Πλινθάϝων, on a reconnu le terme „minoen" πλίνθος „brique"; la transcription Βριθάϝων ne correspond pasvu que la consonne de la l-ère syllabe *B-* n'est pas primitive et qu'elle provient de la labiovélaire: *gw-* qui aurait été transmise par le syllabogramme *qi-* (et non pi-) en grec mycénien si le nom était bien identifié (cf. les noms mycéniens correspondants *Qiritako* = Βρίθακος, *Qiritaro* = Βρίθαλος et Pu_2 *keqiri* = Φύγεβρις ou Φυρκε[σ]βρις). *P.* = Πλινθάϝων serait donc un des noms „symboliques" révélant de relations sociales de l'état mycénien.

Parmi les produits des potiers, outre les identifiés déjà *a-(pi-)-po-re-we* = ἀμ(φι)φορῆϝε, *pi-a_2-ra* = φιάλη et *pi-je-ra* = φιέλη, *ka-ti* = κηθίς, *u-do-ro* = ὕδρος (cf. ὑδρία), *i-po-no* = ἱπνός, *pa-ko-to* = φάκτω (cf. la glose d'Hésych. φάκται), *ka-ra-re-u* = χλαρεύς (terme technique pour le „vase à étrier" qui est en effet un „vase à huile"), on propose une nouvelle identification de *ko-te-ri-ja* = κοτέλια, κοτύλια (avec l'alternance vocalique *u:e* caractéristique pour le parler de Pylos et constatée déjà dans les exemples *a-pe-te-me-ne* = ἀπύθμενε, *po-ro-e-ke-te-ri-ja* = προεκχυτήρια, *pa-ra-ke-we* = *pa-ra-ku-we*, *a-pe-do-ke* = *a-pu-do-ke* et la transcription *ge-ra-na* = *gwelana* c.-à-d. δ/βελάνα et *βαλάνα (non attestée) dont est dérivé le postérieur βαλανεύς avec βαλανε/ῖον.

F o r g e r o n s. — Ceux-ci paraissent dans les tablettes pyliennes comme la classe le mieux organisée avec ses corporations artisanales disposées en divers endroits de l'état pylien. Ils sont divisés en quelques groupes parmi lesquels deux se présentent distinctement: dans le premier se trouvent des forgerons qui ont reçu (de la part de la cour) une attribution de bronze et dans l'autre ceux qui n'en ont pas reçu, les „non-attributaires". Entre autre,

on cite le groupe des forgerons désigné par le terme *pa-ra-ke-te-e-we* (de la localité *Asijatija* peut-être la postérieure Ἀσέ/ία) avec la remarque qu'il pourrait être transcrit παραχθεῖϝες (comme un dérivé de παρ[ό] et ἄχθος) désignant peut-être des forgerons d'un rang inférieur. D'une manière semblable, on a rapproché le groupe *a-to-mo* au postérieur ἀτμός désignant chez les anciens Achéens (pet-être sous la forme ἀτμός, cf. le dénominatif ἀτμεύω comme δουλεύω de δουλος) des artisans d'un rang très bas.

Parmi les corporations de forgerons des différentes localités se distinguent les *po-ti-ni-ja-we-jo*, peut-être Ποτνιάϝη/ειοι (venu par métathèse de Ποτνιαήϝιοι) qui se trouvent „sous l'égide" de la déesse Πότνια. On y souligne aussi que d'entre les nombreux noms de forgerons (c'est d'ailleurs le plus riche inventaire onomastique de Pylos) figurent souvent des noms „symboliques" qui révèlent leur condition sociale et celle de leurs parents, ce qui confirme l'existence de traces d'une société organisée en classes fermées, c.-à-d. un système de castes à l'exemple des systèmes monarchiques orientaux. Outre les identifiés *Qeremeneu* = Βελεμνεύς, *Aitaro* = Αἴθαλος, *Karawiko* = Κλαϝίσκος, *Eutoroqo* = Εὐστροφος, *Piroweko* = Φιλόϝεργος, *Manasiweko* = Μνασίϝεργος, *Kukereu*, = Κυκλεύς, on a accepté l'identification de la I-ère partie du nom *Ekeijata* = Ἐγχεϊ — et on en a proposé la transcription Ἐγχεϊάρτας; dans le nom *Iwaka* = Ἰϝάκας on a distingué les éléments ἰϝός „flèche" et ἀκά = ἀκωκή „pointe". On a, en outre, reconnu, parmi les divers groupes des forgerons, du moins deux dèmes artisanaux: *Enipatewe* et *Naisewijo* résidant, tous les deux, selon toute apparence, en Arcadie de sud-ouest (cp. les localités postérieures Ἐνίσπη et Νᾶσοι).

Orfevres. — Dans ce chapitre on a accepté la transcription *85-*ke-wa* = *Aukewa* = Αὐγέ(σ)ϝας c.-à-d. Αὐγ(ε)ίας qui est probablement un personnage historique et identique avec le roi mythique des Epéiens de l'Elide; ainsi que l'identification de *Porowitojo* = Φλοϝι(σ)τοῖο (cp. Φλοῖος et Φλοιάσιος).

Graveurs et ciseleurs. — On y a adopté la transcription et l'identification de *a-ja-me-no, -na* = αἰαμένος,-να et de *ai-te(-re)* = αἰτήρ(ες) dérivés de la racine verbale αἰ- (conservée dans l'homérique αἴ-νυ-μαι) avec un usage et un sens spécifiés en termes techniques dans le dialecte achéen de l'époque mycénienne se rapportant probablement à la technique de l'incrustation. On a proposé l'identification de *parakewe-parakuwe* = σφραγύη (d'un theme ent *-u* perdu en grec postérieur) dont est resté le dérivé σφραγίς, avec la désinence *-ιδ-* déterminant des diminutifs et un sens primitif „pierre précieuse en couleur", „émeraude".

Charpentiers. — Dans ce chapitre on a accepté l'identification *o-pi-me-ne* = ἐπὶ μηνή (μηνή est un instrumental; cp. l'instr. pl. *qe-to-ro-po-pi* avec la préposition *o-pi* = ἐπί). A cause de l'inscription cnossienne Ra 1548, le sens du mot *pi-ri-je-te* = „scieur" est pris avec réserve et on en a proposé la signification „coutelier", ce serait l'artisan qui fabrique des couteaux, scies, épées etc.

Maçons. — On y a appelé l'attention sur les identifications de *e-te-do-mo* = ἐτε(ϝο)δμώς et *na-u-do-mo* = ναϝοδόμος (l'existence des temples chez les Achéens de l'époque mycénienne vient d'être confirmée par l'expression *ka-ko na-wi-jo* = χαλκὸς νάϝιος scil. τοῦ ναοῦ ou τῶν ναῶν bronze des temples").

Charrons. — On a adopté l'identification de *a-mo-te-wo* = ἁρμοτῆϝος la signification „charron" et non pas „voiturier, cocher". En effet, c'est l'artisan qui fabrique des roues, vu que le terme *amoteu* = ἁρμοτεύς est un dérivé de *a-mo* (*a-mo-te, a-mo-ta*) = ἅρμο/α, „roue" et plus trad „voiture". On a préféré la transcription *wo-ka* = ϝοχά (non ϝοργά „fabrique") „voiture". Pour le déterminatif *po-ni-ki-ja* des tablettes de Cnossos on a admis la possibilité d'une signification „en bois de palmier" (cp. Théophr. *Hist. plant.* V 3,6 et 6,1). On admet aussi la transcription de *a-ro-ro-mo-te-me-no, -na* ἀραρμοτμένος (de ἁρμοτ-γω) avec la signification „muni de roues" et *a-na-mo-to* = ἀνάρμοτος „sans roues".

Menuisiers. — Dans ce chapitre on a avancé l'hypothèse que sous le terme *za-mi-jo* = ζάμιοι se cacherait le sens de „condamnés aux travaux forcés", „forçats" et sous *we-ro-ta* les = εἰλῶται des temps postérieurs avec le sens „prisonniers (de guerre)" et non pas les habitants de la localité Ἕλος, qui s'appellent *Ereewe* = Ἑλεῆϝες. Pour le terme *a-pi-qo-to* on a fait ressortir la possibilité d'une dérivation du verbe ἀμφιβάλλω (et non de ἀμφιβαίνω) sous la forme achéenne ἀμφι-γϝέλλω (cp. arc. ζέλλω et ἐσδέλλειν = ἐκβάλλειν), c.-à-d. de son adjectif verbal ἀμφίγϝολτος (de-*gwl̥to-* avec la signification „recouvert, revêtu" (la priorité de la solution formulée ainsi consisterait surtout dans la meilleure interprétation de *o* dans la syllabe *qo* d'une liquide voyelle *l̥* = *ol* = *or* que de la nasale voyelle *n̥* ou *m̥*).

Tanneurs et foulons. — On fait ressortir la possibilité d'une transcripition du nom d'un des foulons *Pe-ki-ta* = Πε(σ)κίτας. On y a proposé l'identification de la corporation des *po-ro-po-i* = προποῖ'ι où l'on a reconnu la profession des „devins" (cp. l'homérique θεοπρόπος „devin, prophète" et les gloses d'Hésychius πρέπον, πρεπτά et ἄπροπον). L'identification de *wo-ro-ma-ta* = Ϝλώματα semble être certaine. On propose une nouvelle transcription de *di-pte-ra-po-ro* = διφθεραπόρος avec la signification „acheteur (ou fournisseur) de cuirs" (pour la cour); pour la signification cp. le corradica ἔμπορος „marchand" et le sens du verbe πορεῖν.

Les fabriquants des parfums. — La transcription du noms d'un des parfumeurs de Pylos *Tu-we-ta* Θυέστας, qui est de même „symbolique", à donné l'occasion de souligner une fois encore la caractéristique de structure de la société et de l'état grec de l'époque mycénienne avec ses classes fermées et avec l'organisation de groupes et de corporations professionelles, dont quelques unes se trouvent sous le patronage de divinités (cp. la corporation des forgerons *Potinijawejo*). L'image de la structure sociale et de l'état mycéniens rappellent en beaucoup de détails les systèmes sociaux des monarchies orientales.

RADOSLAV KATIČIĆ

ZUR FRAGE DER KELTISCHEN UND PANNONISCHEN NAMENGEBIETE IM RÖMISCHEN DALMATIEN

Die neuere Forschung hat gezeigt, dass die einheimische Namengebung im römischen Dalmatien nicht einheitlich war und in mehrere Namengebiete aufgeteilt werden muss.[1] Auf Grund der räumlichen Verteilung des zur Verfügung stehenden Personennamenmaterials konnten drei Namengebiete festgestellt werden: das Liburnische im Nordwesten in dem Land zwischen den Flüssen Titius (Krka) und Arsia (Raša) bis zum Kamm des Velebitgebirges, das südöstliche (illyrische) von der Mündung des Nestos (Cetina) bis zum Akrokeraunischen Vorgebirge und im Binnenlande ungefähr bis zur Wasserscheide zwischen dem Adriatischen Meer und der Donau, und schliesslich das mitteldalmatische in den restlichen Gebieten der Provinz. Unter den angewandten methodischen Voraussetzungen konnten keine weiteren Namengebiete festgestellt werden. Das grösste von den dreien, das mitteldalmatische, weist zwar eine innere Gliederung auf, seine Teile bilden aber den übrigen zweien Namengebieten gegenüber ein Ganzes. Das liburnische Namengebiet ist nur ein Glied des nordadriatischen, zu dem noch das übrige Istrien und das Land der Veneter gehören.

Der einheimischen Namengebung der römischen Provinz Dalmatien hat nun auch G. Alföldy[2] einen Aufsatz gewidmet. Er will dabei nicht nur die erkennbaren Namengebiete feststellen, sondern sie auch mit den aus den literarischen und epigrafischen Quellen bekannten ethnischen Einheiten in Verbindung stellen.[3] Es handelt sich also bei ihm um das Erfassen der

[1] Vgl. D. Rendić — Miočević, *Onomastičke studije sa teritorije Liburna*, Zbornik Instituta za historijske nauke u Zadru 1 (1955) 125—144; R. Katičić, *Die illyrischen Personennamen in ihrem südöstlichen Verbreitungsgebiet*, Živa Antika 12 (1962) 95—120; *Das mitteldalmatische Namengebiet*, Živa Antika 12 (1963) 255—292; *Namengebiete im römischen Dalmatien*, Die Sprache 10 (1964) 23—33; *Suvremena istraživanja o jeziku starosjedilaca ilirskih provincija* (Die neuesten Forschungen über die einheimische Sprachschicht in den illyrischen Provinzen, serbokroatisch und deutsch) Posebna izdanja Naučnog društva SR Bosne i Hercegovine, knj. III (Centar za balkanološka ispitivanja knj. 1), Simpozium o teritorijalnom razgraničenju Ilira u praistorijsko doba, Sarajevo.

[2] *Die Namengebung der Urbevölkerung in der römischen Provinz Dalmatia*, Beiträge zur Namenforschung 15 (1964) 55—104.

[3] *O. c.* 56.

gegenseitigen Verhältnisse der onomastischen und der ethnischen Gebiete innerhalb der Provinz. Alföldy übernimmt dabei die oben kurz dargestellte Einteilung in Namengebiete, ergänzt sie aber dahin, dass er die Existenz des grossen mitteldalmatischen Namengebietes bestreitet und an seiner Stelle fünf selbständige und hierarchisch gleichgestellte Namengebiete unterscheiden zu können glaubt. Diese verbindet er mit den ethnischen Gruppen der Iapoden, Dalmaten, Skordisker und Pannonier. Den Dalmaten weist Alföldy zwei der festgestellten Namengebiete zu, nämlich ihr eigentliches Stammesgebiet und die Umgebung von Pljevlja, deren eimheimische Namengebung der von Rider beim heutigen Šibenik besonders nahe steht. Deshalb unterscheidet er in Dalmatien fünf Namengebiete aber nur vier ethnische Einheiten.

Durch seinen Aufsatz hat G. Alföldy nicht nur einen interessanten Versuch gemacht, die in der neueren Forschung erarbeitete Aufteilung der Provinz Dalmatien in Namengebiete weiterzuführen und zu vervollkommnen, sondern er hat auch wichtige Fragen aufgeworfen, die in ihr zunächst beiseite gelassen worden waren. Es ist dies die ethnische Zugehörigkeit der Träger einzelner Namengebungstypen und das Vorkommen von Gebieten mit keltischer oder pannonischer Namengebung. Wenn wir es für nötig halten, diese Forschungsergebnisse zu überprüfen, geschieht das nicht deshalb, weil wir eine weitere Aufteilung des bei uns als mitteldalmatisch bezeichneten Namengebietes grundsätzlich ablehnen. Es liegt im Wesen der Methode, deren wir uns bedienten, dass sie nur diejenigen Aufteilungen erkennen lässt, die sie auf Grund ihrer Voraussetzungen im Quellenmaterial erkennen kann. Die Aufteilung in Namengebiete, zu der sie führt, muss immer als vorläufig betrachtet werden, und es ist immer möglich, dass eine Verfeinerung oder Bereicherung der methodischen Voraussetzungen neue, bisher nicht erfasste, Aufteilungen erkennen lässt. Es kann auch geschehen, dass nachgewiesen wird, dass bei der Anwendung der objektiven Kriterien subjektive Fehler untergelaufen sind. Die Ergebnisse, zu denen Alföldy gekommen ist, sind also an sich durchaus wahrscheinlich und im Lichte unserer Kenntnis der ethnischen Verhältnisse im römischen Dalmatien einleuchtend und überzeugend. Es sind deshalb im wesentlichen methodologische Erwägungen, die uns bestimmen, seine Beweisführung zu überprüfen und in wesentlischen Punkten abzulehnen. Dies um so mehr, als er sich in seinem Aufsatz[4] gerade auf die Methode, die wir in unseren Arbeiten für die Klärung dieses schwierigen Fragenkomplexes zu erarbeiten bemüht waren, beruft.

Bevor die einzelnen Fragen eingehender behandelt werden, ist es noch nötig einige allgemeine theoretische Voraussetzungen zu erörtern. Es handelt sich hier hauptsächlich um die gegenseitigen Beziehungen von Namengebieten und von sprachlichen und ethnischen Einheiten. Dabei kann nicht genug hervorgehoben werden, dass durch die Feststellung der Zugehörigkeit eines Namens zur Namengebung eines bestimmten Gebietes noch nichts über seine sprachliche Zugehörigkeit gesagt ist. Wenn man feststellt, dass Iohannes zur deutschen Namengebung gehört, bestreitet man nicht das der Name hebräisch ist. Durch semitische Parallelen und Anknüpfungsmöglichkeiten kann also die Zugehörigkeit zur deutschen Namengebung nicht

[4] *O. c.* 56.

bestritten werden, sondern es wird gezeigt, dass der Name in der deutschen Sprache nur als Fremdwort vorkommt. Es handelt sich hier um zwei verschiedene Einteilungen, die sich überschneiden und vier Mengen von Namen bilden:

	I	II	III	IV
Gehören zur deutschen Namengebung	+	+	—	—
Sind von deutschem Sprachmaterial gebildet	+	—	+	—

Die beiden Klassifikationskriterien müssen bei allen Überlegungen sauber geschieden werden. So kann der Nachweis, dass es in der mitteldalmatischen Namengebung Namenelemente mit keltischen Anknüpfungsmöglichkeiten gibt, an sich noch nicht als Grundlage einer neuen Aufteilung in Namengebiete dienen.

Will man weiter die Verhältnisse zwischen Namengebieten und ethnischen Einheiten studieren, müssen die beiden Mengen der Einheiten (die onomastischen und die ethnischen) zuerst vollkommen unabhängig voneinander und nach eigenen Kriterien festgestellt werden. Erst dann können ihre gegenseitigen Verhältnisse folgerichtig in Betracht gezogen werden. Das bedeutet in unserem Falle, dass bei der Feststellung und Lokalisierung der Namengebungseinheiten keine Nachrichten über die Stämme und ihre Gebiete gebraucht werden dürfen, und umgekehrt, dass bei der Feststellung und Lokalisierung der ethnischen Einheiten keine Angaben über die Namengebiete benutzt werden dürfen. Sonst wird nämlich dem Vergleich vorgegriffen und die so gewonnene Klassifikation kann nicht mehr folgerichtig sein, da die zu vergleichenden Einheiten in ihrer Bestimmung den Vergleich schon voraussetzen. In leicht verständlichem Drang, dem spärlichen Quellenmaterial auf einmal so viele Angaben wie nur möglich zu entreissen, hat Alföldy auf diese Forderungen der Methode nicht genug geachtet und deshalb glauben wir seine Ergebnisse überprüfen zu müssen.

1. DAS IAPODISCHE NAMENGEBIET

Bei seiner Aufteilung der Provinz Dalmatien in Namengebiete geht Alföldy von den ethnischen Einheiten aus. Dabei kommt das onomastische Quellenmaterial überhaupt nicht selbstständig zur Sprache. Auf unser geschichtliches Wissen über den Stamm der Iapoden gestützt, untersucht er die Namengebung des Stammes nach den epigraphischen Quellen. Es war aber auf Grund onomastischer Angaben erst zu zeigen, dass es eine eigene Namengebung gibt, deren Gebiet mit dem Gebiet des Stammes der Iapoden gleichgesetzt werden kann.

Das die Namengebung im Gebiete der Iapoden eigene Züge aufweist ist sicher.[5] Es fragt sich nur, ob es sich um eine innere Gliederung des mitteldalmatischen Namengebietes handelt oder um ein hierarchisch gleichgestellts Namengebiet. Um die Richtigkeit der zweiten Annahme zu stützen, führt Alföldy an, dass in dieser Namengebung nicht nur mitteldalmatische (nach Alföldy dalmatische) sondern auch liburnische und keltische Namen vorkom-

[5] Vgl. Katičić, *Das mitteldalmatische Namengebiet* 279.

men. Wenn man wirklich beweisen kann, dass es in der Namengebung des Iapodenlandes liburnische und keltische Namen gibt, die anderswo im mitteldalmatischen Gebiet nicht zur einheimischen Namengebung gehören, dann kann nur von einem iapodischen Untergebiet der mitteldalmatischen Namengebung die Rede sein, in dem fremde Elemente in grösserer Zahl in die einheimische Namengebung aufgenommen worden sind. Das gleiche gibt auch von der Namengebung in Rider mit stark ausgeprägtem Einfluss der liburnischen Namengebung. Und doch klassifiziert sie Alföldy nicht als besonderes Namengebeit. Diese Unkonsequenz in der Anwendung der Klassifikationskriteria kommt aber daher, dass für ihr die Stammesgebiete für die Bestimmung von Namengebieten entscheidend sind. Rider gehört zum Stammesgebiet der Dalmaten, bildet also für Alföldy auch onomastisch mit ihm eine Einheit. Anders aber das Unatal und die Lika. Sie gehören dem Gebiete eines anderen Stammes an, und so bildet ihre Namengebung ein besonderes Namengebiet, obwohl sie sich von der übrigen mitteldalmatischen Namengebung grundsätzlich nicht anders unterscheidet als die von Rider.

Es muss aber noch die Stichhaltigkeit der epigraphischen Quellenangaben geprüft werden, auf die sich die Behauptung von der venetischen und keltischen Komponente in der einheimischen Namengebung des Stammesgebietes der Iapoden stützen. Für den liburnischen Bestandteil werden nur drei Belege angeführt[6] und alle gehören zur weitverbreiteten Namensippe von T u r u s.[7] Diese Namensippe ist auch im übrigen mitteldalmatischen Namengebiet gut belegt, kann also für eine Sonderstellung des Stammesgebietes der Iapoden nichts beweisen.

Die Zahl der keltischen Namen ist weit grösser[8], es werden ihrer 16 angeführt. Die Behandlung von keltischem Namenmaterial ist viel schwieriger, weil die Namengebiete der keltischen Länder noch nicht eingehend untersucht sind. Wir haben deshalb keine sichere Vergleichsbasis. Keltisch und mitteldalmatisch sind nämlich keine hierarchisch gleichgestellten Begriffe, denn der erste bezieht sich auf eine Sprache und der zweite auf einen Namengebungs typmit bestimmten Gebiet. Um diesen Misstand zu beheben, kann man sich vorläufig damit helfen, dass man eine keltische Namengebung und ein keltisches Namengebiet bestimmt. Diese Begriffe beziehen sich jetzt natürlich nur auf die Namengebung und nicht mehr auf die Sprache. Ohne eingehende Forschung, die ein grosses Quellenmaterial zu bewältigen hat, kann diese Bestimmung nichts als eine ganz provisorische Abhilfe sein. Man wird aber wohl nicht allzusehr fehlgehen, wenn man als zur keltischen Namengebung gehörig alle diejenigen Namenelemente ansieht, die nicht offensichtlich einer unkeltischen Namengebung angehören und deren Kerngebiet der Verbreitung in Gallien oder Britannien oder Norditalien oder Norikum oder in mehreren dieser Provinzen liegt.[9] Hispanien, Raetien, Vindelicien und Pannonien, deren Personennamengebung weniger einheitlich ist, bleiben besser einstweilen ausser Betracht.

---

[6] Alföldy, *o. c.* 61.
[7] Vgl. Untermann, *Die venetischen Personennamen* II, Wiesbaden 1961, 68—69.
[8] Alföldy, *o. c.* 61—63.
[9] Vgl. R. Katičić, *Keltska osobna imena u antičkoj Sloveniji*, štampa se u Arheološkom vestniku Slovenske akademije znanosti in umetnosti.

Durch diese groben Kriterien kann man jetzt einen Namengebungstyp bestimmen, der als keltisch gelten kann, weil sein Gebiet mit den Gebieten der Stämme keltischer Sprache übereinstimmt. Der so bestimmte Typ der Namengebung ist nicht durch eine vorweggenommene Gleichung zwischen Namengebiet und Siedlungsgebiet sprachlich und kulturell verwandter Stämme gewonnen worden, wie es bei oberflächlicher Betrachtung vielleicht scheinen kann, denn das keltische Siedlungsgebiet ist hier nur als willkürlich gewählter Raum eingeführt worden, mit Rücksicht auf welchen die Verbreitung einzelner Namenelemente untersucht wird.[10] Es lässt sich leicht zeigen, dass, wie zu erwarten war, eine grosse Zahl von Namenelementen in diesem willkürlich gewählten Raum das Kerngebiet ihrer Verbreitung hat. Es genügt hier auf solche Namen wie D u m n o r i x, D u b n u s, I a n t u m a r u s, I a n t u l u s usw. zu erinnern. Erst das Vorhandensein einer Liste von Namenelementen mit solcher Verbreitung, die komplementär ist mit der Verbreitung von Namenelementen anderer Listen, kann als gültige Grundlage für die Feststellung eines Namengebungstyps und eines Namengebietes gelten. Dieses Namengebiet kann dann auch als keltisch bezeichnet werden, weil die Benennung immer willkürlich gewählt wird. Das Namengebiet selber ist aber nicht durch die Quellenangaben über die Sitze keltischer Stämme sonder durch die räumliche Verbreitung gewisser Namenelemente bestimmt.

Durch diese vorläufige und grobe Bestimmung einer keltischen Namengebung hat man erst ein Kriterium für die Beurteilung des von Alföldy behaupteten keltischen Anteils in der einheimischen Namengebung des Iapodenlandes gewonnen. Von diesem Standpunkt kann man jetzt die 16 bei ihm angeführten Namen mustern:

Ammida — Ohne weitere Belege. Der Name kann zur Namensippe von A m m a, die in Gallien belegt ist, gehören. Ein zufälliger Anklang ist aber ziemlich wahrscheinlich, weil *Am(m)* ein in vielen Namengebungen rekurrierendes Element ist. Der Name ist als römisches Kognomen belegt. Vgl. Holder I 128f, III 595f.

Andes — Der Name kommt im Unatal und Umgebung öfters vor, ist aber ausserhalb dieses Gebietes nicht belegt. Ein Element *Ande-*begegnet in der keltischen Namengebung als erster Teil zusammengesetzter Namen vor. Einmal ist es auch in *Iantumarus Andedunis f. Varcianus* (CIL XVI 4) belegt. Fur unsere Untersuchung ist es nicht relevant, ob der japodische Name mit dem keltischen Element etymologisch verbunden ist, was möglich aber keineswegs sicher oder auch nur sehr warhscheinlich ist. Ein gleiches Namenelement kommt in der dardanischen Namengebung vor.[11] Es ist unmöglich zu entscheiden, wo

[10] Über die Einzelheiten dieses methodischen Verfahrens vgl. Katičić, *Suvremena istraživanja* 11 = 34.

[11] Vgl. Katičić, *o. c* 22 = 46.

man hier mit etymologischer Verwandtschaft und wo mit zufälligem Gleichklang zu tun hat. Die Bildung unseres Namens ist aber, nach dem jetzigen Stand unseres Wissens, nur der iapodischen Namengebung eigen. Dieser Name hebt zwar die Namengebung des Unatales und seiner Umgebung von der übrigen mitteldalmatischen als eine besondere Untergruppe ab, verbindet sie aber nicht mit der keltischen. Das Vorkommen von A n d u e i a in Dakien, wo auch andere mitteldalmatische Namen belegt sind, weil Bergleute aus Dalmatien dort angesiedelt worden sind, zeugt davon dass das Stammeselement wahrscheinlich auch der zentralen mitteldalmatischen Namengebung angehört hat, und im übrigen mitteldalmatische Gebiet nur durch Zufall nicht belegt ist.[12] Der Name ist in der einheimischen Namenformel belegt.

Iaritus

Der Name ist noch in Pljevlja auf zwei ganz gleichen Inschriften belegt.[13] Nach den Voraussetzungen der angewandten Methode, muss der Name in die Liste der mitteldalmatischen Aufgenommen werden, obwohl es nicht nur möglich, sondern sogar warscheinlich ist, dass er zur keltischen Sippe von I a r a c i o, I a r b o, I a r d a r u s, I a r e t i u s, I a r i l l a, I a r i o v i d i u s, I a r i p o s, I a r o n i u s, I a r s a, I a r u s, die alle in Gallien belegt sind, gehört. Die Rekurrenz eines Namens muss nämlich als relevanter gelten als die Rekurenz von Namenelementen. Nur wenn der Name I a r i t u s auch im keltischen Namengebiet belget wäre, könnte man ihn aus der mitteldalmatischen Liste streichen oder als beiden Namengebungen gemeinsam betrachten. Dieser Name ist aber überhaupt für die mitteldalmatische Namengebung nur in vermindertem Masse relevant, da er auf allen Belegen Sklaven gehört, die sich aus der Gegend ihrer Abstammung noch öfter entfernten als freie Leute. Vgl. Holder II 12f.

Matera

Belegt noch in Poetovio. Es handelt sich wohl um vulgäre Formen des lateinischen *mater* oder um das Kognomen *Materna*.[14] Die Anknüpfung an die keltische Namenssippe M a t - ist, nach dem jetzigen Stand unseres Wissens, nur als weniger wahrscheinliche Möglichkeit in Betracht zu ziehen. Für eine solche Annahme spricht in erster Linie das in Norikum belgete N a m m o n i a M a t e r i u. Vgl. Holder II 459f.

[12] Vgl. Mayer, *Die Sprache der alten Illyrier* I, Wien 1957, 45.

[13] Vgl. Mayer, *o. c.* 161.

[14] Vgl. A. Móscy, *Die Bevölkerung von Pannonien bis zu den Markomannenkriegen*, Budapest 1959, 181.

Maxa m. Ohne weitere Belege. Ein Frauenname Maxo in Mediolanum. Vgl. Holder II 488f. Ein Beleg des Stammeselements im keltischen Namengebiet ist nicht genug um irgend welche Schlüsse zu gestatten.

Mellito f. Das Stammeselement ist wohl griechisch, in der keltischen Namengebung bildet es aber eine reich belegte Namenssippe. Es wird sich also, so weit man ohne eingehendere Untersuchungen sehen kann, um ein in die keltische Namengebung übernommenes griechisches Namenelement handeln. Die Femininbildung auf -ōn ist aber charakteristisch Mitteldalmatisch, und so hat man in unserem Beleg ein griechischkeltisches Stammeselement, das mit einem mitteldalmatischen Bildungselement zu einem Namen verbunden ist. Das griechischkeltische Stammeselement ist also auch in die mitteladalmatische Namengebung der Iapoden aufgenommen worden, falls der Name A e l i a M e l l i t o nicht nur durch Zufall auf iapodischem Gebiet belegt ist. Vgl. Holder II 537 ff.

Muntanus Der Name ist lateinisch und in der Gestalt *Montanus* im keltischen Namengebiet reich belegt, wie Alföldy sehr richtig bemerkt. Das bedeutet aber noch nicht, dass der Name nur zur keltischen Namengebung gehört. Erst wenn dies erwissen wäre, könnte dieser Beleg für unsere Untersuchung relevant sein.

Nantia Name und Namensippe sind in Gallien belegt. Holder II 684.

Nonntio Ohne weitere Belege. Kann zur Sippe von *Nonnos* gehören, das zweimal in Norikum und mehrere Male in Gallien belegt ist.

Parmanicus Dieses Stammeselement ist in dem keltischen Namengebiet nicht belegt.

Poia Gehört wohl zur Sippe von P o i u s oder P o i o in Norikum. Der Name ist in der römischen Formel E r e n n i a R u f i n a P o i a belegt. Vgl. Holder II 1029.

Sarius Ein Gentile, das, nach Alföldys Wissen, auch in Norditalien und in Norikum belegt ist. Dazu vgl. das zu Muntanus gesagte. Das Gentile ist aber italisch[15] und folglich für diese Untersuchung irrelevant.

Seneca Der Name ist im ganzen Orbis Romanus weit verbreitet und besonders in den Gegenden mit keltischer Namengebung. S e n a c o s und S e n o c u s sind

[15] Vgl. W. Schulze, *Zur Geschichte lateinischer Eigennamen*, Berlin 1904, 224.

als gallische und britannische Namen gut belegt. Es besteht kein Zweifel, dass der Name Seneca oft als Latinisierung eines keltischen Namenelementes erscheint. Es bleibt jedoch sehr fraglich ob unser S e n e c a S e s(t i) R u s(t i c i) f i l. gerade in diesen keltischen Zusammenhang gestellt werden muss, oder eher zur einheitlichen kaiserzeitlichen römischen Namengebung, die im ganzen Reich verbreitet war, gehört. Vgl. Holder II 1467f.

Sicu m. Der Name ist noch einmal, und zwar als Femininum, in Makedonien belegt. Die Bildung ist für die keltische Namengebung in Norikum charakteristisch. Auch das Stammeselement kann mit dem von *Sicco* (mehrmals in Gallien) und *Sicconia* (Norikum) gleichgesetzt werden. Vgl. Holder II 1539. Dieser Name kann also mit grösserer Sicherheit als keltisch angesehen werden als die meisten in der Liste. Dennoch zeigt der Beleg aus Makedonien in einer einheimischen Namenformel und mit thrakischen Vatersnamen, dass auch eine nicht keltische Herkunft in Erwägung gezogen werden muss. Hier im Nordwesten, nahe dem keltischen Namengebiet, ist keltische Zugehörigkeit jedenfalls wahrscheinlicher.

Silus Der Name ist, wenn nicht ursprünglich, dann gewiss schon seit alter Zeit lateinisch. Vgl. Holder II 1554. *Silo* m. ist nach Ausweis seiner Verbreitung eher venetisch. Seiner räumlichen Verteilung nach gehört das Stammeselement nicht zur keltischen Namengebung.

Sinus Der Name kommt in einer einheimischen Namenformel vor: *Andes Sini f.* und ist noch zweimal im mitteldalmatischen Gebiet belegt. Nach den methodischen Voraussetzungen muss er also in die Liste der mitteldalmatischen Namen aufgenommen werden. Dass es auch keltische Namen mit dem Stammeselement S i n - gibt (Vgl. Holder II 1567 f.) ändert daran nichts. Es muss nur die Möglichkeit erwogen werden, dass die mitteldalmatische Namengebung hier ein keltisches Namenelement übernommen hat.

Bei der Durchmusterung der Namen aus Alföldys Liste mussten manche Bemerkungen gemacht werden, die die keltische Zugehörigkeit einzelner Namen weniger sicher erscheinen lassen. Doch die Beweiskraft des von Alföldy angeführten Materials liegt nicht in den Einzelnen Namen, sonder in der Liste als Ganzem. Diese muss jetzt mit einem umfassenden Rückblick als Ganzes gewertet werden. Acht von den sechzehn Namen müssen nach der Ergebnissen unserer Untersuchung als für die gegenwärtige Beweisführung irrelevant aus der Liste ausgeschieden werden. Es sind

dies: Andes, Iaritus, Maxa, Muntanus, Parmanicus, Sarius, Sinus, Silus. Bei vieren ist keltische Zugehörigkeit überwiegend wahrscheinlich und sie müssen als sicherer Kern der Liste voll anerkannt werden. Es sind dies: Nantia, Nonntio, Poia, Sicu. Weiter ist bei Mellito der Stamm wohl griechischkeltisch, die Bildung aber mitteldalmatisch. Bei der Übernahme des griechischen Stammeselementes ist keltische Vermittelung sehr warhscheinlich. Die mitteldalmatische Bildung muss aber auf iapodischem Gebiet, wo die mitteldalmatische Namengebung bei der einheimischen Bevölkerung auch sonst überwiegt, als Beweis betrachtet werden, dass das griechischkeltische Stammeselement in die mitteldalmatische Namengebung aufgenommen worden ist. Es bleiben dann noch drei Namen: Ammida, Matera, Seneca, deren keltische Zugehörigkeit recht fragwürdig aber neben dem sicheren Kern der Liste doch erwägenswert ist. Die Beweiskraft der Liste wird jedoch durch diese drei Namen nur wenig erhöht.

Es fragt sich nun, was der Teil der Liste, der anerkannt werden konnte, eigentlich zeigt. Er deckt zweifellos Verbindungen zwischen der Namengebung der Iapodenländer und dem keltischen Namengebiet auf. Welcher Art aber diese Verbindungen sind, hängt in erster Linie davon ab, ob die Namen der Liste zur einheimischen iapodischen Namengebung gehören oder nicht. Gerade diese wesentliche Frage vernachlässigt Alföldy. Zu ihrer Beantwortung verfügen wir aber über einige relevante Angaben. So muss zuerst bemerkt werden, dass keiner der Namen, die in der Liste geblieben sind, in einer Peregrenen Namenformel belegt ist. Die einzige Ausnahme ist Sicu. Weiter ist keiner der in der Liste verbliebenen Namen auf dem Gebiet der Iapoden rekurrent. Vergleicht man ausserdem die Namen aus der Liste mit der Namengebung keltisch besiedelter Länder, so muss sofort auffallen, das keiner von ihnen zum ursprünglicheren und älteren Namengut der Kelten gehört. Sie können nur mit derjenigen keltischenNamengebung in Verbindung gebracht werden, die sich erst später im Prozess der Romanisation gebildet hat. Auch hier ist Sicu die einzige mögliche Ausnahme. Wo immer sich im römischen Reich ursprüngliche keltische Stammesverbände erhalten haben, begegnet man auch auf den Inschriften der ursprünglicheren keltischen Namengebung. Ein Vergleich unser Liste mit den Personennamen auf den Inschriften aus dem Gebiet der pannonischen Civitas Boiorum ist in dieser Hinsicht besonders lehrreich.[16] Wenn wir nun das Vorhandensein der keltischen Namen auf iapodischen Gebiet als einen Überresst der keltischen Komponente im iapodischen Mischstamm (Strab. 4, 6, 10; 7, 5, 2 und Dion-Hal. bei Steph. Byz.) erklären wollen, wie Alföldy es tut,[17] müssen wir annehmen, dass diese iapodisch-keltische Namengebung zuerst weitgehend romanisiert wurde, und erst stark romanisiert im epigraphischen Material Spuren hinterlassen hat. Das nichtkeltische Namengut der Iapoden ist dagegen auf den Inschriften in ursprünglicher und nur wenig oder gar nicht romanisierter Gestalt gut belegt. Eine solche Annahme ist natürlich wenig wahrscheinlich. Die romanisierte keltische Bevölkerung nahm im Leben des ganzen Reiches, besonders seiner westlichen Hälfte,

[16] Vgl. Mócsy, *o. c.* 226 f.
[17] *O. c.* 61.

lebhaften Anteil und war dabei auch sehr beweglich. Für Pannonien hat das Mócsy[18] eingehend behandelt. Es ist also viel wahrscheinlicher, dass unsere Liste von keiserzeitlichen Ankömlingen als von keltischen Iapoden stammt. Dies um so mehr, als die Namen in der revidierten Liste doch wenig zahlreich sind, und an sich schon ganz gut durch den Grenzkontakt mit den Nachbargebieten, deren Namengebung keltisch war, erklärt werden können.[19]

Bei dieser Sachlage muss man sich fragen, ob von einem keltischen Anteil in der einheimischen Namengebung des Iapodengebietes überhaupt die Rede gewesen wäre, wenn wir die erwähnten Nachrichten über die Iapoden als keltischillyrisches Mischvolk nicht hätten. Auf Grund der Personennamengebung allein wäre man wohl nicht zu einem solchen Schluss gekommen. Es ist dies ein gutes Beispiel für die Notwendigkeit die Namengebiete und Stammesgebiete zuerst jede für sich zu bestimmen, und erst dann ihre gegenseitigen Verbindungen zu untersuchen. Wenn diese methodische Forderung vernachlässigt wird, muss es, wie in unserem Falle, dazu kommen, dass Annahmen über diese gegenseitige Beziehung zuerst schon bei der Bestimmung der Einheiten vorausgesetzt werden, um dann noch einmal mit täuschendem Schein der Präzision als Bestätigung ihrer selbst bei der Erforschung der gegenseitigen Beziehungen festgestellt zu werden. Dabei wird als Beziehung zwischen den Einheiten nur das entdeckt, was bei ihrer Bestimmung schon vorausgesetzt wurde. Bei Alföldy wird so ein besonderes iapodisches Namengebiet festgestellt, weil man schon im voraus annimmt, dieses Mischvolk werde eine durch keltische Namen charakterisierte Namengebung haben. Die Liste, die das beweisen soll, wird dann im Vertrauen auf die geschichtlichen Nachrichten recht grosszügig zusammengestellt. Was wunder, dass dann alle diese Annahmen scheinbar bestätigt werden durch eine tadellose Übereinstimmung zwischen dem keltisch-dalmatischen Namengebiet in der Lika und im Unatal und dem Stammesgebiet des keltisch-illyrischen Mischvolkes der Iapoden. Das Namengebiet wurde aber im Wesentlichen auf Grund der Nachrichten über das Mischvolk festgestellt. Beide *müssen* also übereinstimmen.

Diese methodischen Bemerkungen sollen keineswegs die Berechtigung der Fragestellungen Alföldys in Zweifel ziehen. Es ist richtig und notwendig im Iapodengebiet nach keltischen Namenelementen zu suchen, und es wird sein dauerndes Verdienst bleiben, dass er als erster diese Frage angegriffen und eine Liste von Personennamen mit solchen Elementen aufgestellt hat.[20] Auch hat er einen charakteristischen Keltischen Einfluss auf die mitteldalmatische Namengebung der Iapoden erwiesen. Dieser Einfluss ist nicht der einzige Zug, durch den sich die iapodische Namengebung als besondere Einheit innerhalb des mitteldalmatischen Namengebietes abhebt. Es ist nur ganz unsicher, ob dieser Einfluss auf den ursprünglichen Anteil bei der Bildung des Iapodenstammes zurückzuführen ist, oder auf nachbarliche Beziehungen mit Völkerschaften, deren Namengebung keltisch war. Diesen Einfluss zeigen

[18] *O. c.* passim.

[19] Über diese Nachbargebiete vgl. Katičić, *Keltska vlastita imena u antičkoj Sloveniji*, štampa se u Arheološkom Vestniku Slovenske akademije znanosti in umetnosti.

[20] Über keltische Sprachreste im römischen Dalmatien handelt B. Žganjer, *Kelti u Iliriku*, Vjesnik za arheologiju i historiju dalmatinsku, LIII (1950—51) 13—22.

Mellito und auch Andes und Iaritus, wenn ihre Stammeselemente wirklich keltisch sind. Von diesen Einfluss werden auch einige der in der Liste verbliebenen Namen zeugen. Die Liste als ganzes zeugt aber am wahrscheinlichsten von der Herkunft aus keltischen Provinzen eines Teiles der romaniserten Bevölkerung des nordwestlichen Dalmatien. Der einzige Name, der einem urwüchsigen Kelten zu gehören scheint, ist Sicu. Dadurch bekommt auch das Kognomen seines Vaters Maxa mehr Bedeutung als es an sich beanspruchen könnte. Der makedonische Beleg zeigt, dass auch hier die Lage nicht ganz klar ist. Aber auch dessen ungeachtet können aus einem Namen, oder auch aus zweien, besonders wenn sie einer Familie angehören, keine Schlüsse über die Namengebung eines Gebietes gezogen werden. Dazu sind die Personnamen und ihre Träger viel zu wenig beständig und auf ein Gebiet gebunden. Die iapodische Namengebung kann also nach dem zur Verfügung stehendem Quellenmaterial, und nach den bis jetzt erarbeiteten methodischen Voraussetzungen nicht als selbstständige Einheit der mitteldalmatischen gegenübergestellt werden. Doch kann man ziemlich deutlich erkennen, dass sie innerhalb der mitteldalmatischen eine eigene Untereinheit bildet, indem sie sich durch einige Züge, darunter auch durch einen stärkeren keltischen Einfluss, von der übrigen mitteldalmatischen Namengebung abhebt.

2. DAS SKORDISKISCHE NAMENGEBIET

Die einheimische Namengebung im nordöstlichen Dalmatien in der Gegend zwischen der Drina und der Provinzialgrenze, die hier zwischen Požega und Čačak auf dalmatischer und Ivanjica auf moesischer Seite verlief,[21] ist nur ungenügend bekannt. Es liegt dies nicht am Mangel epigraphischer Quellen, die gerade für die Gegend von Skelani an der Drina, Užice, Požega und Čačak verhältnismässig reich fliessen, sondern an der geringen Zahl einheimischer Personennamen, die auf diesen Inschriften belegt sind. Die Bevölkerung dieser Gegenden fing erst dann an, nach Brauch der griechisch-römischen Kultur Grabsteine mit Inschriften aufzustellen, als sie auch in der Namengebung schon fast ganz romanisiert war. Für die Einteilung in Namengebiete war diese Nordostecke der Provinz weitgehend eine Terra incognita. Bei der ersten Sichtung des Materials und bei den ersten Versuchen die Grenzen der Namengebiete zu bestimmen wurde diese Gegend mit vielen Vorbehalten vorläufig dem mitteldalmatischen Gebiet zugewiesen.[22] Das geschah deshalb, weil das mitteldalmatische Namengebiet zuerst durch die Ausscheidung des illyrischen im Südosten und des liburnischen im Nordwesten gewonnen war und mehrere Namenselemente der mitteldalmatischen Namenliste in ihrer Verbreitung auch das Gebiet von Skelani, Užice und Požega umfasste: Catta, (2 Mal) Seia (Skelani), Daza, Dazier Dasius (Užice), Pinenta (Požega). Dagegen umfasste

[21] Vgl. G. Alföldy, *Des territoires occupés par les Scordisques*, Acta antiqua Academiae scientiarum Hungaricae, XII 1—2 (1964) 109 und 122. Die ungarische Fassung, des gleichen Aufsatzes: *A szkordiszkuszok szállásterülete*, Archaeologiai Értesitö 2 (1962) 147—159.

[22] Vgl. Katičić, *Das mitteldalmatische Namengebiet* 279 und 292; *Namengebiete im römischen Dalmatien* 31—32, wo diese Gebiete wegen der bestehenden Unsicherheit gar nicht erwähnt werden.

die Verbreitung nur eines Namenelementes der südöstlichen Namenliste unser Gebiet, nämlich G e n t h e n a, und keines der nordwestlichen. Bei dieser Sachlage musste die nordöstliche Ecke Dalmatiens vorläufig und in vollem Bewusstsein der Unzulänglichkeit unseres Wissens dem mitteldalmatischen Namengebiet zugeordnet werden.

In seiner neuesten Arbeit stellt G. Alföldy[23] in diesen Gegenden ein eigenes zur keltischen Namengebung gehöriges Namengebiet fest, das er mit dem keltischen Stamm der Skordisker verbindet, der nach Ausweis der literarischen Quellen die Gegend südlich des untersten Laufes der Save bewohnte. Das Gebiet, das später zur Provinz Dalmatien gehörte, bewohnten nach Strabo 7, 5, 12 die Grossen Skordisker, die unter der kaiserzeitlichen Provinzialverwaltung in der Civitas Dindariorum organisiert waren.[24] Diese Ansicht begründet Alföldy dadurch, dass die Mehrzahl der auf den Inschriften belegten einheimischen Personennamen in dieser Gegend der keltischen Namengebung angehöre. Er bringt eine Liste von 15 Namen, die die Richtigkeit seiner Annahme erweisen sollen. Auf Grund der im vorangehenden Abschnitt gegebenen vorläufigen Bestimmung der keltischen Namengebung kann jetzt eine eingehende Musterung von Alföldys Liste vorgenommen werden:

Aioia — Ohne weitere Belege. Kann zur Namensippe von *Aio* gehören, das dreimal in Gallien und Britannien belegt ist. Vgl. Holder I 70, Mócsy o. c. 163.

Andetia — vgl. An d e s im vorangehenden Abschnitt.

Baeta — enthält kein Namenelement der keltischen Namengebung. Vgl. Holder I 327 f.

Bidna — enthält kein Element der keltischen Namengebung. Die Verbindung mit irischem *Bidagnos* und *Baidagnos* sehr wenig wahrscheinlich, Vgl. Holder I 416 f II 861.

Catta — Der Name ist im keltischen Namengebiet reichlich belegt und gehört ohne jeden Zweifel zur keltischen Namengebung. Wenn mit Sicherheit angenommen werden könnte, dass die einheimische Namengebung zwischen Drina und Provinzialgrenze mitteldalmatisch war, müsste man wegen *Cato* in Pljevlja schliessen, dass dieser Name auch in die mitteldalmatische Namengebung aufgenommen worden ist und auch zu ihr gehört. Auf Grund der mit Vorbehalt gemachten Annahme von der Ausdehnung des mitteldalmatischen Namengebietes über die Drina bis an die Provinzialgrenze, wurde auch C a t t a in die Liste der mitteldalmatischen Namen aufgenommen.[25] Das Vorkommen keltischer Namenelemente

[23] *Die Namengebung* 96 f.

[24] Vgl. Alföldy, Des territoires 110 und 126.

[25] Katičić, *Das mitteldalmatische Namengebiet* 266.

in dieser Gegend wurde damals noch nicht untersucht. Dieser Name muss aber natürlich als relevante Quellenangabe für die Feststellung eines keltischen Namengebietes im nordöstlichen Dalmatien betrachtet werden. Vgl. Holder I 843 ff. III 1150.

Dussona enthält kein Element der keltischen Namengebung. Verbindung mit D o s s o (m). wenig wahrscheinlich. Vgl. Holder I 1310, 1387. Dieser Name ist auch *nur einmal* in Gallien belegt und kann somit nicht zur keltischen Namengebung gezählt werden.

Enena Dieser Name, dessen Lesung überdies fraglich ist, enthält kein Element der keltischen Namengebung. Vgl. Holder I 1435

Iaca So verbessert Alföldy die ältere Lesung Z a c a. Der Name ist im masculinum als Iacc(h)us in Gallien und in Norditalien je einmal belegt. Holder II 5.

Madusa Das Stammeselement gehört nicht zur keltischen Namengebung, und auch das Bildungselement ist nicht nur für sie charakteristisch. Vgl. Holder II 370.

Matisa Das Stammeselement kann mit dem *Mat*-keltischer Personennamen in Verbindung gebracht werden. Der Gleichklang kann aber auch auf Zufall beruhen. Vgl. Holder II 457f.

Nindia Verbindung mit dem Stammeselement von keltisch *Ninnos*, das in Gallien reich belegt ist, ist wenig wahrscheinlich. Es ist wohl wahrscheinlicher, dass der gleiche Anlaut auf Zufall beruht. Vgl. Holder II 748.

Sarnus Der Name, dessen Lesung fraglich ist, kommt im keltischen und im mitteldalmatischen Namengebiet vor. In Gallien ist er zweimal belegt und einmal in Promona. Eine Ableitung des Stammeselementes S a r n - S a r n u n i a ist in Rider als Gentilname belegt. Vgl. Holder II 1369 und Alföldy, Die Namengebung 80. Es ist möglich, aber keineswegs sicher, dass der Name aus der keltischen in die mitteldalmatische Namengebung übernommen worden ist. Für unsere Untersuchung ist aber diese Frage ganz ohne Bedeutung, da unser Name in keinem Fall als relevante Angabe für das Vorhandensein eines keltischen Namengebietes am Unterlauf der Drina in der nordöstlichen Ecke Dalmatiens anerkannt werden kann. Der Name könnte mit gleichem Recht als mitteldalmatisch (gleichgültig ob keltischer Herkunft) angeführt werden. Der Name kann auch zu einer italischen Namensippe gestellt werden, wodurch die Lage noch mehr kompliziert wird. Vgl. Schulze, Lat. Eigennamen 224.

Seia Auch dieser Name kann zu einer gut belegten mitteldalmatischen Namensippe gestellt werden. Vgl. Katičić, Das mitteldalm. Nmng. 276. Die drei Belege aus Gallien, Norditalien und Norikum, die Alföldy Namengebung 97 anführt genügen zwar, um dem Stamm auch der keltischen Namengebung zuweisen zu können, doch wird unser Name dadurch nicht zu einer für unsere Fragestellung relevanten Angabe, da er sowohl der mitteldalmatischen als auch der keltischen Namengebung angehört. Da in unserem Falle gerade zwischen diesen beiden Namengebungen unterschieden werden muss, kann dieses Namenelement für keine der beiden möglichen Annahmen als Argument ins Feld geführt werden. Dabei ist es gleichgültig, ob das Stammeselement aus einer dieser Namengebungen in die andere übernommen worden ist oder in beiden unabhängig voneinander vorkommt. Es handelt sich ausserdem um den Namen einer Sklavin, deren Herkunft noch weniger gewiss ist als die der Freien. Bei der Abgrenzung des mitteldalmatischen Namengebietes gegenüber dem illyrischen (südöstlichen) musste der Name zu den Belegen der mitteldalmatischen Namensippe gestellt und als relevante Angabe betrachtet werden.[26] Erst wenn die keltische Namengebung berücksichtigt wird, muss der Name als zweideutig betrachtet werden. Es muss aber auch mit der Möglichkeit gerechnet werden, dass die drei Belege im keltischen Namengebiet Auswanderern aus Mitteldalmatien angehören.

Totia Der Name und die Sippe sind im keltischen Namengebiet gut belegt. Vgl. Holder II 1895 f.

Pinenta Es besteht kein Grund diesen Namen, den auch Alföldy nur zögernd seiner Liste zufügt, der keltischen Namengebung zuzuschreiben, obwohl in dieser ein Stammeselement P i n - vorkommt, da der Name mit dem Stammes- und dem ersten Bildungselement in der mitteldalmatischen Namengebung belegt ist. Vgl. Katičić Mitteld. Nmng. 272.

Überblickt man die Liste als Ganzes, so ergibt sich, dass nur drei der Namen mit Sicherheit als keltisch betrachtet werden können. Es sind dies: C a t t a, I a c a und T o t i a. Möglich doch nicht sehr wahrscheinlich, und deshalb nicht beweiskräftig, ist eine solche Zuweisung bei: A i o i a, B i d n a, M a t i s a, N i n d i a. Nach den angewandten Kriterien sind nicht als keltisch zu betrachten : A n d e t i a, B a e t a, D u s s o n a, E n e n a, M a d u s a, P i n e n t a. Ihrer Zugehörigkeit nach zweideutig und deshlab für uns unbrauchbar sind S a r n u s und S e i u s.

Nach dieser eingehenden Musterung ist auch die Liste für das keltische Namengebiet der Skordisker stark zusammengeschmolzen. Als sicherer Kern sind nur drei Namen mit vier Belegen geblieben. Da jetzt die keltische

[26] Vgl. Katičić *l. c.*

Namengebung in Rechnung gezogen wird, muss die am Anfang des Abschnittes gegebene Liste der mitteldalmatischen Namen aus der Nordostecke der Provinz überprüft werden. Aus ihr muss C a t t a gestrichen werden, da es entschieden keltisch ist und nur so lange in der mitteldalmatischen Liste stehen kann, als die keltische Namengebung unberücksichtigt bleibt. Ebenso kann S e i o nicht mehr in der Liste bleiben, da durch die Berücksichtigung der keltischen Namengebung der Name zweideutig geworden ist. Es bleiben also D a z a, D a z i e r, D a s i u s P i n e n t a und es stehen somit vier Namen gegen vier. Die weiteren vier, die zur keltischen Namengebung gehören können, müssen bei der grundlegenden Entscheidung, ob im nordöstlichen Dalmatien ein keltisches Namengebiet anzusetzen ist, ausser Betracht bleiben. Erst wenn dies auf Grund der sicher als keltisch zu betrachtenden Namen erwiesen oder recht wahrscheinlich gemacht worden wäre, könnten auch sie in die Liste der keltischen Namen Nordostdalmatiens aufgenommen werden und ihr etwas zusätzliches Gewicht verleihen um mit der Zeit dann selber auf ihre keltische Zügehörigkeit geprüft zu werden. Neue Funde im keltischen Namengebiet können die Sache klären.

Mit vier keltischen und vier mitteldalmatischen Belegen bleibt die Lage in der Gegend östlich des Unterlaufes der Drina wenig klar. Man weiss nicht ob in dieser Gegend ein Untertyp der mitteldalmatischen Namengebung mit bedeutendem keltischen Einfluss anzusetzen ist, oder aber ein eigenes keltisches Namengebiet, dessen Namengebung mitteldalmatische Namenelemente übernommen hat.

Die Lage ist aber hier anders als im Iapodenlande. Denn hier ist die keltische Komponente in der Namengebung zwar kaum besser belegt, die nichtkeltische Namengebung ist aber viel weniger vertreten und man kann nicht wissen ob sie auf dem Gebiete vorherrscht oder nicht. Es gibt auch keine keltischen Nachbarlandschaften, so dass vereinzelte keltische Namen neben der einheimischen Namengebung weniger zu erwarten sind. Gerade dieser Umstand kann vielleicht zusätzliche Kriterien geben, um die unentschiedene Frage zu lösen. Es wäre hier wesentlich etwas über die wirtschaftliche Struktur dieses Gebietes in der Kaiserzeit zu erfahren und über eventuelle Wechsel in der Zusammensetzung der Bevölkerung. Wir hoffen in dem angekündigten und schwer erwarteten zussammenfassenden Werk von G. Alföldy,[27] eine eingehende und massgebende Bearbeitung dieser Frage zu finden. Davon hängt nämlich ab, ob die Namenbelege aus der hier untersuchten Gegend als vollwertige Angaben über die Namengebung der einheimischen Bevölkerung zu betrachten, sind oder nicht. Wenn wir keinen Grund haben anzunehmen, dass während der Kaiserzeit Fremde sich in grösserer Zahl im Nordosten Dalmatiens niedergelassen haben, dann gewinnt das Vorhandensein einer Liste von Belegen keltischer Namen in dieser von grossen keltischen Namengebiete abgeschnittenen Landschaft eine grössere Bedeutung. In solchem Falle muss dann die keltische Namengebung, die durch keine nachbarlichen Kontakte erklärt werden kann, als der ursprüngliche Kern angesehen werden, der dann in Folge von nachbarlichen Kontakten auch eine mitteldalmatische Komponente aufgenommen hat.

[27] *Bevölkerung und Gesellschaft der Römischen Provinz Dalmatien,* Budapest 1965.

Bei der überaus geringen Zahl der Belege müssen diese Schlussfolgerungen bei aller Folgerichtigkeit, mit der sie aus den methodischen Voraussetzungen gezogen sind, höchst unsicher bleiben und Funde mit neuen relevanten Angaben können leicht dazu führen, dass sie auf Grund der gleichen Voraussetzungen geändert werden müssen. Es bleibt also die Frage offen, weil die jetzt möglichen Antworten nur als vorläufig zu betrachten sind.

Will man nun die Einheiten der Namengebung in Verbindung bringen mit den aus literarischen Quellen bekannten ethnischen Einheiten und mit den Einheiten, die auf Grund der Erforschung der Überreste der materiellen Kultur gewonnen sind, muss man zuerst feststellen, dass die einheimische Namengebung im nordöstlichen Dalmatien nur mit geringer Sicherheit eindeutig beurteilt werden kann. Die Namengebung bietet also für den beabsichtigten Vergleich keine sichere Grundlage. Was nun die ethnische Einheit der Skordisker betrifft, mit denen Alföldy die einheimische Namengebung im Nordosten Dalmatiens in Verbindung bringt, so ist ihr Vorhandensein in diesen Gegenden ausser jeden Zweifel. Auch die Ausdehnung ihres Gebietes hat Alföldy[28] wohl im Allgemeinen richtig bestimmt. Für unsere Untersuchung ist aber der Umstand wichtig, dass in den Quellen nirgends bestätigt wird, dass dieser Stamm im Westen noch das rechte Ufer des Unterlaufes der Drina im Besitz hatte. Die Nachricht bei Strabo 7, 5, 12 kann nur dann als Bestätigung dieser Annahme gelten, wenn man mit Alföldy[29] annimmt, dass unter N o a r o s die Drina zu verstehen ist. Da dies aber keineswegs sicher ist, müssen wir beim Vergleich der onomastischen mit den ethnischen Einheiten dessen bewusst bleiben, dass die Skordisker an der Drina eine zwar nicht unwahrscheinliche, aber doch nur eine Annahme sind. Alföldy verbindet also unsicheres mit unsicherem. Das bedeutet natürlich nicht, dass es unwahrscheinlich ist, dass neues Material die Richtigkeit der beiden Annahmen erweisen wird. Dies um so mehr, als auch Überreste keltischer materieller Kultur aus der Römerzeit in diesem Gebiet gefunden worden sind.[30]

Die Beurteilung des keltischen Bestandteiles in der Personennamengebung wird auch im Nordosten Dalmatiens dadurch erschwert, dass die Namen, die als keltisch angesehen werden können, nicht der ursprünglichen keltischen Namengebung angehören, wie sie die Kelten beim ersten Kontakt mit den Römern hatten, sondern derjenigen, die sich im langwierigen Prozess der Romanisierung als Übergangsstufe zur einheitlichen römischen Namengebung entwickelt hatte. Deshalb können die keltischen Namen zwischen der Drina und der Provinzialgrenze auch einem in der Kaiserzeit angesiedelten Bevölkerungsteil gehören. Auch hier fällt es schwer zu glauben, dass ein keltisches Namengebiet im Nordwesten Dalmatiens je festgestellt worden wäre, wenn man nichts von den keltischen Skordiskern zwischen Save, Donau und Morava wüsste.

---

[28] *Des territoires, passim.*

[29] *Des territoires* 110.

[30] Vgl. I. Čeremošnik, JÖAI 44 (1959) Bb. 207 f; GZMS 12 (1957) 232 f; 13 (1958) 147 f. Es ist jedoch zu vermerken, dass einige dieser Funde auch als thrakisch beurteilt werden. Vgl. I. I. Russu, *Granita etnică intre Traci şi Illiri*, Anuarul Institutului de Studii Clasice 4 (1941) 135 f.

Trotz den Mängeln an methodischer Folgerichtigkeit, muss aber voll anerkannt werden, dass Alföldy mit seiner Arbeit die Erforschung der Personennamengebung im römischen Dalmatien nicht unbedeutend gefördert und auf interessante Möglichkeiten aufmerksam gemacht hat.

3. DAS PANNONISCHE NAMENGEBIET

Im nördlichen Binnenlande der Provinz Dalmatien glaubt G. Alföldy[31] ein weiteres Namengebiet feststellen zu können. Die dortige Namengebung ist nach seiner Meinung der nichtkeltischen in Pannonien gleich, und somit ist dieses Namengebiet im Norden Dalmatiens nichts als der südliche Teil des pannonischen Namengebietes, das seinerseits nicht die ganze Provinz Pannonien umfasst, sondern nur seinen südlichen Teil. Die übrigen Teile der Provinz gehören zum norischen Namengebiet, welches wieder ein Teil des keltischen ist. In Pannonien konnte ein pannonisches Namengebiet festgestellt werden mit einer Reihe von nichtkeltischen Namenelementen.[32] Sein Vorhandensein steht also ausser Zweifel, und es gilt nur seine Südgrenze dem mitteldalmatischen Namengebiet gegenüber und sein Verhältnis zu diesem zu bestimmen. Da aus dem nördlichen Binnenlande der Provinz Dalmatien nur wenige Inschriften bekannt sind, und auf ihren nur wenige einheimische Personennamen vorkommen, ist es nicht leicht diese Frage mit einiger Sicherheit zu beantworten. Bei der ersten Bestimmung des mitteldalmatischen Namengebietes wurde deshalb die Frage seiner Nordgrenze offengelassen und das Vorhandensein von Zügen, die es mit dem pannonischen Namengebiet verbinden hervorgehoben.[33] Bei der Bestimmung des pannonischen Namengebietes[34] konnte festgestellt werden, dass dieses dem mitteldalmatischen näher steht als allen anderen, und dass beide somit als Einheiten der inneren Gliederung eines grösseren, dalmatischpannonischen Namengebietes zu betrachten sind. Man muss also vom pannonischen und mitteldalmatischen Untergebiet des dalmatischpannonischen Namengebietes sprechen. Wenn man das mitteldalmatische vom pannonischen Namengebiet abgrenzen will, wird diese Aufgabe nicht nur dadurch erschwert, dass das Quellenmaterial in den in Betracht kommenden Gegenden äussert unzureichend ist, sondern auch dadurch, dass die Namengebungen, deren Gebiete abgegrenzt werden sollen, nahe verwandt sind und viele gemeinsame Namenelemente haben, so dass von den wenigen im Grenzgebiet belegten einheimischen Namen viele für diese Grenzziehung irrelevant bleiben, weil sie zweideutig sind. Alföldys Annahme, dass die Grenze der Untergebiete bedeutend südlicher verlief als die Grenze der Provinzen kann also leicht richtig sein, weil es geschehen konnte, dass bei der Bestimmung des mitteldalmatischen Namengebietes, als seine Verbindungen mit dem Pannonischen nur Teilweise bekannt waren, weite pannonische Gebiete auf Grund der beiden Untertypen der Namengebung gemeinsamen Namenelemente ins mitteldal-

[31] *Die Namengebung* 92 f.
[32] Vgl. Katičić, Suvremena istraživanja 28 = 52 ff.
[33] Vgl. Katičić, *Das mitteldalmatische Namengebiet* 292.
[34] Vgl. Katičić, *Suvremena istraživanja* 29 = 54.

matische Namengebiet eingegliedert worden sind. Es ist aber nicht leicht eine solche Annahme zu beweisen, da dass Material sehr spährlich und die Namengebungstypen eng verwandt sind.

Auch in diesem Falle stützt Alföldy seine Annahme über das Vorhandensein eines pannonischen Namengebietes im Norden der Provinz Dalmatien auf eine Liste in diesem Gebiet belegter pannonischer Namen. Es ist deshalb notwendig auch diese Liste einer kritischen Musterung zu unterziehen. Sie enthält nur 4 Namen. Es sind dies:

Bato — Die Verbreitung dieses Namens ist von J. Šašel[35] eingehend und auf Grund des bisher vollständigsten Quellenmaterials untersucht und übersichtig dargestellt worden. Ohne Zweifel gehört dieser der pannonischen Namengebung an und ist in diesem Namengebiet reich zu belegen. Aber ebenso zweifellos ist das einer jener Namen, die über die Grenzen eines Namengebietes verbreitet sind und mehr als einer Namengebung angehören. Der Name gehört ebenfalls zur mitteldalmatischen Namengebung und ist auch im Südosten belegt. Die südöstlichen Belege sind zwar wenig zahlreich, dafür aber alt und von Verträtern der einheimischen herrschenden Schicht getragen. Deshalb kann mit Sicherheit behauptet werden, dass der Name auch der südöstlichen Namengebung angehört. Das bestätigt auch der Umstand, dass der Name schon in früher Zeit auch in der mythischen und alltäglichen Namengebung der Griechen erscheint, wohin er am wahrscheinlichsten aus dem ihnen benachbarten südöstlichen Namengebiet übernommen worden ist. Das Vorkommen dieses Namens im nördlichen Binnenlande der Provinz Dalmatien kann also nicht als relevante Angabe für die Zugehörigkeit dieser Gebiete zum pannonischen Namengebiet betrachtet werden.

Dasas
Dasius — Auch dieses Namenelement ist im pannonischen Namengebiet oft belegt und gehört ohne Zweifel zur pannonischen Namengebung. Doch ist es auch im mitteldalmatischen Namengebiet gut zu belegen. Es gehört also beiden Namengebungen an und kann für die Grenzziehung zwischen dem pannonischen und dem mitteldalmatischen Namengebiet nicht als relevante Angabe angesehen werden. Vgl. Krahe PN 34 f. Mayer I 109 i d. Katičić, Das mittdal. Nmgb. 268 fd.

Liccaius — Dieser Name ist zweifellos für die pannonische Namengebung charakteristisch. Das Kerngebiet seiner Verbreitung liegt eindeutig im pannonischen Namengebiet. Vgl. Krahe PN 66 f, Mayer I 210 f, Katičić, Suvremena istraživanja 28 = 53. Dieser Name ist zweimal auch im Norden der Provinz Dalmatien belegt: in Župča bei Visoko im Daesitiatengebiet und bei den

[35] *Probleme und Möglichkeiten onomastischer Forschung*, Akte des IV internationalen Kongresses für griechische und lateinische Epigraphik, Wien 1964, 359 f.

Maeseern. Im mitteldalmatischen Namengebiet noch einmal auf der Insel Solentia. Die zahlreichen Belege bei Truppen und Flotteneinheiten können auch dann nicht als Belege aus Dalmatien betrachtet werden, wenn die Einheiten nach der Provinz benannt sind, weil man immer mit der Möglichkeit rechnen muss, das auch Bewohner Pannoniens für diese Einheiten ausgehoben worden sind. Es gibt auch Träger von typisch mitteldalmatischen Namen in Einheiten die nach anderen Ländern und Völkerschaften benannt sind. Der Name kann auf Grund des vorhanderen Quellenmaterials nicht als der pannonischen und der mitteldalmatischen Namengebung gemeinsam betrachtet werden.

Scenobarbus Der Name ist zwar einmal in Pannonien bei den Iasen belegt und weiter bei dem Befehlshaber einer Hilfstruppeneinheit, in der ein Colapianer dient, und bei einem Soldaten, der in einer pannonischen Einheit diente. Die beiden letzteren Belege können also mit grosser Wahrscheinlichkeit, nicht aber mit Sicherheit als pannonisch angesehen werden. Das Namenelement gehört der pannonischen Namengebung an. Es ist aber auch in Rider und bei einem Dalmaten belegt, gehörte also auch zur mitteldalmatischen Namengebung. Es handelt sich somit wieder um ein beiden Namengebungen gemeinsammes Namenelement, das für die Bestimmung der Grenze zwischen den zwei Namengebieten wertlos ist. Vgl. Krahe PN 101, Mayer I 312 f. Katičić, Mttdm. Nmgb. 274 f.

Diese kritische Musterung der Namenliste, mit der Alföldy seine Behauptung, der Norden der Provinz Dalmatien hätte noch zum pannonischen Namengebiet gehört, stützt, hat gezeigt, dass von den vier Angeführten Namen einer, nämlich L i c c a i u s, nur der pannonischen Namengebung zuzuweisen ist. Die anderen drei: B a t o, D a s a s und S c e n o b a r b u s (S c e n u s) gehören sowohl zur pannonischen wie auch zur mitteldalmatischen Namengebung und sind somit für die Grenzziehung ohne Belang. Der einzige wirklich nur pannonische Name L i c c a i o s ist aber öfters auch an Orten belegt, die ohne Zweifel ausserhalb des pannonischen Namengebietes liegen. Dieser Name ist im Norden der Provinz Dalmatien nur zweimal belegt. Dagegen führt Alföldy[36] selber aus dem gleichen Gebiet vier Namen an, die wohl in der mitteldalmatischen, nicht aber in der pannonischen Namengebung vorkommen. Es sind dies: C a r v u s, L a i d u s, P l a t o r, V a r r o. Im gleichen Gebiet sind auch südöstliche Namen belegt, wie Alföldy[37] richtig bemerkt, und zwar: T e m a n s, T e u t a und V e r z o. Daneben gehören noch L a i d u s und P l a t o r neben der mitteldalmatischen auch der südöstlichen Namengebung an. Es fragt sich nun ob man auf Grund dieser Quellenangaben das nördliche Dalmatien als

[36] *Die Namengebung* 94 f.

[37] Vgl. G. Alföldy, *Das römische Pannonien*, Das Altertum 9 (1963) 147.

einen Teil des pannonischen Namengebietes betrachten kann. Wir haben es mit einem Gebiet zu tun, dessen kärglich dokumentierte nichtrömische Namengebung nicht einheitlich ist. Die Zugehörigkeit eines beträchtlichen Teiles dieser Namen ist mehrdeutig. Unter ihnen können vier pannonisch sein, sieben mitteldalmatisch und fünf südöstlich (illyrisch). Nur pannonisch ist ein Name, nur mitteldalmatisch zwei und nur südöstlich drei. Dieses Verhältnis ist leicht zu erklären, da die mitteldalmatische und die pannonische Namengebung untereinander eng verwandt sind und viele gemeinsame Namenelemente haben. Am zahlreichsten sind aber doch die Namen, die mitteldalmatisch sein können. Der einzige sicher pannonische, der in diesem Gebiet zweimal belegt ist, zeugt gewiss vom nachbarlichen Einfluss der pannonischen Namengebung, kann aber nicht die Zugehörigkeit des nördlichen Dalmatiens zum pannonischen Namengebiet erweisen. Auf Grund des bisher bekannten und durchaus ungenügenden Quellenmaterials muss auch der Norden der Provinz vorläufig und mit den grössten möglichen Vorbehalten als ein Teil des mitteldalmatischen Namengebietes angesehen werden. Daran kann auch der Umstand nichts ändern, dass im nördlichen Binnenland der Provinz, die charakteristische Bildung weiblicher Personennamen auf -ōn- bis jetzt noch nicht belegt ist, obwohl das auf eine Sonderstellung des nördlichen mitteldalmatischen Namengebites weisen kann. Das Nichtvorkommen eines charakteristischen Namenelementes in einer Gegend mit sehr schlecht belegter Namengebung kann nicht bedeutsamer sein als die Zahl der positiv belegten Namenelemente verschiedener Namengebungen. Weitere Forschungen und neues Quellenmaterial können leicht zur Modifizierung oder gar zur völligen Verwerfung dieser Zuweisung führen. Auf Grund der Quellenangaben, die jetzt zur Verfügung stehen, ist sie aber unseres Erachtens die einzig richtige.

Man muss sich übrigens fragen, warum Alföldy dem pannonischen Bestandteil in der Namengebung des dalmatischen Binnenlandes eine so grosse Bedeutung beigemessen hat, dagegen fast keine dem Zahlenmässig stärkeren südöstlichen. Vergebens wird man die Antwort auf diese Frage im onomastischen Material suchen. Dafür ist sie bei Strabo leicht zu finden. Alföldy hat die einheimische Personennamengebung Dalmatiens auf Grund einer Angabe bei Strabo 7, 5, 3 und 7, 5, 9, der an diesen Stellen die binnenländischen Stämme Dalmatiens zu den Pannoniern zählt,[38] beurteilt und in Namengebiete eingeteilt. Man kann ruhig behaupten, dass ohne die Nachrichten bei Strabo die Annahme eines pannonischen Namengebietes in Dalmatien nie gemacht worden wäre. Wieder einmal ist der methodische Grundsatz missachtet worden, dass nur dann die Angaben der Namengebung mit denen der literarischen Quellen fruchtbar verglichen werden können, wenn die zu vergleichenden Einheiten auf jedem der beiden Gebiete unabhängig voneinander gewonnen woraus sind und wenn der Vergleich nicht schon in ihrer Bestimmung vorweggenommen ist.

Will man aber den Vergleich zwischen den Angaben der Personennamengebung und den Nachrichten Strabos richtig auswerten, muss festgestellt werden, dass, nach dem jetzigen Stand unseres Wissens, keine völlige Übereinstimmung zwischen den beiden Informationsquellen besteht. Die festge-

[38] Vgl. Katičić, *Suvremena istraživanja* 20 = 44.

stellte enge Verwandtschaft zwischen der mitteldalmatischen und der pannonischen Namengebung stimmt mit der Nachricht bei Strabo überein, nach der auch auf dem Gebiete Dalmatiens pannonische Stämme angesiedelt waren. Diese Übereinstimmung wird aber dadurch beeinträchtigt, dass Strabo den Stamm der Dalmater nicht zu den Pannoniern stellt, der Namengebung dieses Stammes aber unzweifelhaft ihrem Hauptteil nach mitteldalmatisch und mit der pannonischen eng verwandt ist. Nach Ausweis ihrer Namengebung gehören auch die Dalmaten zu den pannonischen Stämmen in Dalmatien. Dieser Widerspruch muss anerkannt und beachtet werden. Für seine Erklärung sind eingehende Forschungen auf dem Gebiet Bevölkerungsgeschichte der Provinz Dalmatien nötig und noch dem Erscheinen von Alföldys angekündigtem Buch hoffen wir auch darüber besser urteilen zu können. Es sei nur darauf hingewiesen, dass die Dalmaten am pannonischen Aufstand teilgenommen haben und zwar als einer der am stärksten beteiligten Stämme. Zur Zeit als Strabo sein Werk schrieb, waren den Römern die Dalmaten schon seit langem bekannt und sie hatten mit diesem Stamm schon manche unangenehme Erfahrung gemacht. Die Pannonier waren dagegen erst seit kurzem in ihrem Gesichtskreis getreten. Für einen Schriftsteller der römische Quellen gebrauchte war es damals schon schwierig die Dalmaten unter die Pannonier zu zählen, da sich zwischen den beiden ethnischen Benennungen damals schon der Gegensatz angebahnt hatte, der zur Benennung zweier gleichberechtigter und nebeneinander stehender Provinzen mit diesen Namen geführt hat. Schon zu Strabos Zeiten konnte es als ein paradoxer Widerspruch erscheinen, wenn behauptet worden wäre, die Dalmater seien Pannonier, genau so wie uns heute beim unbefangenen Gebrauch dieser Namen eine solche Behauptung paradox und widersprüchig erscheint.

Die Nachricht des Strabo, nach der auch in Dalmatien pannonische Stämme siedelten, wird auch von der Namengebung bestätigt, und zwar durch das Vorhandensein des mitteldalmatischen Namengebietes, dessen Namengebung mit der pannonischen nahe verwandt ist. Die Namengebung gibt aber keinen Anlass anzunehmen, dass es im Norden der Provinz ein dem mitteldalmatischen gleichgestelltes pannonisches Namengebiet gegeben hat. Damit soll natürlich nicht bestritten werden, dass die Namengebung der Dalmaten in einigen Zügen von der der anderen mitteldalmatischen Stämme verschieden war. Es ist wahr, dass einige für die Namengebung der Dalmaten sehr charakteristische Stammes- und Bildungselemente aus dem Norden noch nicht belegt sind. So die weiblichen Personennamen auf -ōn. Bei der Kärglichkeit des Quellenmaterials für die binnenländischen Gegenden kann man aber nicht sicher sein, ob diese Verschiedenheiten aus der einheimischen Namengebung der nördlichen Stämme oder aber aus der Unvollständigkeit der Belege zu erklären sind. Die Frage nach der inneren Gliederung des mitteldalmatischen Namengebietes im Norden der Provinz muss also vorderhand offen bleiben.

* * *

Es sind die methodischen Voraussetzungen, in denen wir hauptsächlich von Alföldy abweichen, und wenn unsere Bestimmung der Namengebiete im römischen Dalmatien verschieden ist, so ist diese Verschiedenheit nur

eine Folge der Unterschiede in den Voraussetzungen. Unser Aufsatz war ein Versuch, die Ergebnisse, zu denen Alföldy in der Namenforschung gekommen ist, kritisch zu überprüfen und die methodischen Voraussetzunge eingehend zu besprechen und zu zeigen, warum wir unsere Voraussetzungen für folgerichtiger und deshalb für erflogreicher halten als die seinen. Obwohl wir aber bei den hier behandelten Fragen im Allgemeinen seine Methode und zum grössten Teil auch seine Ergebnisse ablehnen zu müssen glauben, soll doch hervorgehoben werden, dass er wichtige und pertinente Fragen gestellt und ihrer Lösung nicht wenig beigetragen hat. Sein Aufzatz hat das Schrifttum über die einheimische Namengebung der Provinz Dalmatien wesenlich bereichert, und die Frage nach dem Verhältnis der mitteldalmatischen Namengebung zur keltischen und pannonischen muss auch weiterhin im Blickfeld der Forscher bleiben.

RADOSLAV KATIČIĆ

O PITANJU KELTSKIH I PANONSKIH IMENSKIH PODRUČJA U RIMSKOJ PROVINCIJI DALMACIJI

KRATAK SADRŽAJ

Novija su istraživanja pokazala da domorodačka osobna onomastika rimske Dalmacije nije bila jedinstvena i da se raspada u više imenskih područja. Tom je pitanju posvetio i G. Alföldy jedan članak u časopisu Beiträge zur Namenforschung 15 (1964), 55—104. U njem on nastoji odrediti imenska područja i povezati ih s etničkim skupinama poznatim iz drugih izvora. Pored već utvrđenih imenskih područja, kao što su liburnsko na sjeverozapadu i ilirsko (u užem smislu riječi) na jugoistoku, te srednjodalmatskoga u najvećem, središnjem dijelu provincije, uvodi Alföldy još i nova. On zadržava liburnsko i ilirsko područje u njihovu prvobitnu opsegu, srednjodalmatsko ograničuje samo na plemenski teritorij Dalmata, a na preostalim njegovim dijelovima misli da se mogu utvrditi druga samostalna i ravnopravna imenska područja. On, tako, izdvaja antroponimiju s područja velikoga plemena Japoda, i to zato što se, po njegovu mišljenju, u njoj može utvrditi jaka keltska komponenta. To se slaže sa Strabonovom viješću da su Japodi bili ilirsko pleme pomiješano s Keltima. Dalje misli Alföldy da se jaka keltska komponenta može utvrditi na sjeveroistoku provincije u kraju između Drine i istočne provincijske granice, a tamo, po njemu, treba tražiti dio plemenskoga područja keltskih Skordiska. Kopneni dio provincije sjeverno od plemenskoga dalmatskog teritorija izdvaja Alföldy kao posebno imensko područje, čija antroponimija, po njegovu mišljenju, pripada panonskom tipu. Južni dio provincije Panonije i sjeverni dio središnje Dalmacije čine, tako, po Alföldyju, jedinstveno imensko područje, što je također u skladu sa Strabonom, koji plemena toga dijela Dalmacije ubraja među panonska. On je tim svojim radom pokrenuo važna i zanimljiva pitanja, koja su novija istraživanja do sada svjesno ostavljala po strani. To je, prvo, etnička pripadnost nosilaca pojedinih tipova antroponimije i, drugo, posebne veze između antroponimije provincije Dalmacije i susjednih antroponimija: panonske i keltske.

U okviru opće slike što je imamo o etničkim i jezičnim prilikama u rimskoj Dalmaciji Alföldyjevi su rezultati posve uvjerljivi. Oni se ipak moraju preispitati i u mnogim bitnim tačkama odbaciti zbog metodskih nedostataka u istraživalačkom postupku kojim su dobiveni.

i po drugim krajevima, a pojedinačne mu se potvrde susreću i u primorskoj Dalmaciji, dok druga tri: B a t o, D a s a s, S c e n o b a r b u s, pripadaju kako panonskoj tako srednjodalmatskoj antroponimiji. Sam Alföldy navodi četiri imena iz istoga područja koja, nesumnjivo, pripadaju srednjodalmatskoj onomastici. Uz takvo stanje oskudnih izvornih podataka ne može se izbjeći zaključak da je Alföldyjeva tvrdnja o panonskom imenskom području u sjevernoj Dalmaciji neosnovana. Srednjodalmatska i panonska antroponimija usko su srodne; to su potpodručja jednoga velikoga imenskoga područja. U sjevernoj Dalmaciji potvrđeno je tako malo domaćih imena da je za sada nemoguće sa sigurnošću povući granicu između srednjodalmatskoga i panonskog imenskog područja.

Iako se niti Alföldyjev metodski postupak niti njegovi rezultati ne mogu prihvatiti, mora se istaći da je postavio važna pitanja i da je svojim radom znatno pridonio tome da o njima sada ispravnije možemo suditi. Odnos srednjodalmatske antroponimije prema keltskoj i panonskoj mora i dalje za istraživača ostati predmet pažnje.

DUJE RENDIĆ-MIOĆEVIĆ

PROLEGOMENA ILIRSKOJ NUMOGRAFIJI

Uobičajeno je već da se pojmom g r č k i novac — a također i „grčka numizmatika" — obuhvaćaju i one emisije antičkog novca koje s Grcima i grčkim gradovima nemaju uvijek direktne veze. Najčešće su one kovane po uzoru na grčki novac, katkada su, vjerojatno, i izašle iz poznatih kovnica u grčkim gradovima ili su ih, izvan tih središta, izrađivali grčki majstori, graveri i kovničari, a u svakom su slučaju, i obligatno, bile obilježene legendom pisanom grčkim alfabetom. Prirodno je da je takva terminologija, iz kakve bilo praktične potrebe stvorena, štetila pravilnom shvaćanju i definiranju kulturnih i društveno-ekonomskih odnosa jedne određene regije, gdje su se sve takve relevantne pojave pripisivale poznatim nosiocima visoke civilizacije i klasične kulture — grčkim doseljenicima.

Ta se pojava osobito može zapaziti u inače vrlo zanimljivoj numizmatičkoj baštini priobalnog ilirskog područja, gdje je, kako na jonskom tako i na jadranskom mu dijelu, već odavna dobro poznata aktivnost niza istaknutih grčkih kovnica (Apollonia, Dyrrchachion, zatim Pharos, Issa, Herakleia, a, možda, i druge).[1] Činjenica je međutim da se u tom području javljaju i druge, više ili manje poznate emisije, i to ne samo gradova (Lissos, Skodra, Rhizon i dr.) već i širih, teritorijalno-etničkih zajednica (Daorsoi) ili pak ličnosti (Monounios, Genthios, Ballaios i dr.), kojima nipošto ne smijemo pripisati helenski karakter.[2] Ima tu, dakako, i drugih numizmatičkih fenomena, koji

[1] U vezi s pitanjem postojanja jedne takve kovnice na otoku Korčuli (antička Korkyra Melaina), a također i druge kovnice na otoku Hvaru (Pharos) — grad Dimos(?) — upućujemo na radove G. Novaka: *Dim(os) i Herakleia* (Strena Buliciana, Zagreb — Split, 1924), *Stari Grci na Jadranskom moru* (Rad JAZU, knj. 322, Zagreb, 1961), i pisca ovih redaka: *K pitanju historiciteta nekih grčkih kovnica na našoj obali — Herakleja i Korkyra Melaina* (Numizmatika, Vjesnik Numizm. društva u Zagrebu, V, Zagreb, 1953), *Quelques remarques sur les monnaies grecques de Dalmatie* (Congrès internat. de numismatique, Paris, 1953; Actes, Paris, 1957).

[2] Za grčko-ilirske novce ovoga područja još je uvijek najtemeljitija studija J. Brunšmida, *Die Inschriften und Münzen der griechischen Städte Dalmatiens*, Wien, 1898. U novije vrijeme dao je dobar, ali, na žalost, ne i iscrpan, pregled novca emitirana u oblastima južne Ilirije i sjevernog Epira F. Scheiger, *Monnaies inédites ou peu connues de l'Illyrie Méridionale et de l'Epire Septentrionale* (Congrès internat. de numismatique, Paris, 1953; Actes, Paris, 1957). Problem novca kovana u Epiru temeljito tretira studija koju je, u dva

do danas još nisu protumačeni, ili barem ne tako da bi takva rješenja bila prihvatljiva za nauku, gledana sa stanovišta njenih različitih grana i disciplina. O tim fenomenima bit će govora i u ovom prilogu, kojemu je svrha da još jednom skrene pažnju svima koji se bave kulturnim problemima ovoga područja u antičko doba i na ovaj vid aktivnosti, koji su njegovi s t a r o s j e d i o c i, Iliri, ispoljili izgrađujući svoju varijantu antičke kulture, na periferiji klasičnog svijeta.

Ilirski svijet, u stvari, pun je paradoksa, gledan kako s klasičnih tako i s barbarskih pozicija, koje je i sam dijelio. Iliri, kao što je poznato, nisu nikad ostvarili onu kulturnu tekovinu koju predstavlja posjedovanje vlastitog pisma. Štaviše, nemamo zasada nijednog ilirskog teksta pisana pismom kojim su se služili njihovi bliski susjedi, Grci i Rimljani. Dok, dakle, barem zasada moramo konstatirati taj, svakako, vrlo zanimljivi fenomen (imajući istodobno na umu da nemamo ni znamenitijih potvrda koje bi govorile o ilirskoj upotrebi grčkog, odnosno latinskog jezika u pisanim dokumentima), zanimljivom se ukazuje pojava tako čestih i obilnih i l i r s k i h emisija novca, kojima njihovi nosioci, sigurno, nisu izražavali samo stupanj ekonomske neovisnosti i prosperiteta, u danim fazama i područjima svojih aktivnosti. Konačno, Iliri su gotovo čitavo jedno stoljeće, u najsudbonosnijem razdoblju mediteranske povijesti — u doba formiranja rimskog imperija — imali i svoju snažnu državu — u vidu saveza plemena? — koja je, s odvažnim vladarima na čelu, ulazila u sve ondašnje političke kombinacije, koje su pisale, oružjem i diplomacijom, antičku historiju.

Već je spomenuto da su, uz navedene grčke gradove na Jonskom i Jadranskom moru — tj. na ilirskoj obali — kovali svoj novac i ilirski gradovi Lissos, Skodra i Rhizon, koji nisu bili obuhvaćeni — barem ne izravno — kolonizacijom i nisu imali status gradova-država (πόλεις) helenskog tipa. Tipologiju njihova novca razradili su već raniji autori koji su se bavili pitanjem grčkih i grčko-ilirskih emisija u oblasti Jonskoga i Jadranskoga mora, a posebno i temeljito J. Brunšmid, dobar poznavalac tih problema, kojima je, kako je već spomenuto — zajedno s grčkim natpisima iz tih krajeva — posvetio jedan od najvrednijih svojih radova.[3]

Osnovnu karakteristiku tipologije novca ilirskih gradova na istočnim obalama Jonskoga i Jadranskoga mora uslovljava sama njihova povremena politička konstelacija u onim burnim vremenima, a na vjetrometini koja je čas bila izložena snažnim utjecajima susjedne makedonske države, a čas opet Rima, koji postepeno postaje sve odlučnijim političkim faktorom na Balkanu. Autonomiju, odnosno stupanj političke ovisnosti, navedenih ilirskih gradova najočitije pokazuju tipovi njihova novca. Klasična je u tom pogledu tipologija novca grada Lissosa (koji rukopisna tradicija Diodorove „Historijske biblioteke" smatra naseobinom Dionizija Starijega),[4] koji kuje autonomni

sveska, u najnovije vrijeme objavio P. R. Franke: *Die antiken Münzen von Epirus*, Wiesbaden 1961; usp. i J. M. F. May, *The Coinage of Damastion and the lesser Coinages of the illyro-paeonian Region* (Oxford — London, 1939).

[3] N. dj. (v. bilj. 2).

[4] G. Novak je u nizu svojih radova — a posebno u raspravi *Kolonizatorsko djelovanje Dionizija Starijega na Jadranu* (Serta Hoffilleriana, Zagreb, 1940) — utvrdio opravdanost teze, koju je zastupao još historičar Lučić, da je izvorni tekst djela tu, umjesto imena grada Lissosa, imao ime grada Isse.

novac najprvo pod makedonskim, a poslije pod rimskim suverenitetom. Ove emisije razdvaja tridesetogodišnji period vladavine ilirskog kralja Gencija gradom. Sličnu tipologiju i periodizaciju pokazuje i novac grada Skodre, čija je prva faza, samo, više u znaku makedonskog političkog, a također i kulturno-ekonomskog utjecaja negoli stvarne dominacije i suvereniteta.

Gencije, posljednji ilirski vladar koji stoji na čelu ilirskom savezu, afirmiranom zaslugom ardiejskih kraljeva, javlja se, kako je rečeno, kao nosilac emisija ilirskog novca. No on, kao ni neki drugi ilirski vladari (npr. Monunije), ne kuje novac u toj svojoj funkciji, tj. njegove, inače malobrojne, emisije nemaju opći karakter novca ilirskog kraljevstva, odnosno saveza; to su i dalje novci ilirskih gradova Lissosa i Skodre, koji su nakon prividnog perioda autonomije, pod zaštitom, odnosno dominacijom, makedonskih vladara, došli pod suverenitet ilirske države, odnosno njenog posljednjeg službenog upravljača, kralja Gencija. Pravo rečeno, nekog stringentnog dokaza da su odgovarajuće Gencijeve emisije zaista pripadale serijama novca koje su kovali gradovi Skodra i Lissos nemamo. Od onih nekoliko komada[5] koji pripadaju varijantama Gencijevih emisija većina ih je iz poznatih nalaza oko Skadra (Selci, Renci i dr.), a tu spadaju kako skodranske tako i lissoske emisije. Ono iz čega se zaključuje o vezi i kontinuitetu tih emisija s emisijama gradova Skodre i Lissosa — jesu slični tipovi koji se nalaze na jednom i drugom novcu, a koje — u izmijenjenim varijantama — možemo pratiti i na novcu spomenutih gradova iz njihove tzv. makedonske i rimske autonomne faze. No, pitanje je da li se takav kriterij smije samo jednostrano primijeniti, jer bi se on isto tako, vidjet ćemo, mogao uzeti kao mjerilo i za neke druge analogne slučajeve; tako, na primjer, za novce kralja Ballaiosa.

Svi poznati Gencijevi novci imaju u legendi na reversu njegovo ime, s oznakom vladarske titule (βασιλεως Γενθιου).[6] O karakteru tih emisija nema dakle nikakve sumnje. Tipovi na reversima javljaju se u tri sasvim različite sheme:

1. kaciga sa štitnicima za obraz, nadesno (Skodra);
2. ilirska lađa na lijevo, između dvaju dijelova legende (ibid.)
3. snop munja, između dvaju dijelova legende (Lissos).

Prvi od navedenih tipova poznat je, u nešto promijenjenoj varijanti, na novcima Skodre iz njene prve autonomne faze,[7] dok se drugi tip javlja i

[5] Brunšmidu je bilo poznato svega šest primjeraka Gencijeva novca — uključujući tu oba tipa odnosno sve njihove varijante — no već je F. Scheiger (n. mj.) povisio bio taj broj na trinaest komada (od toga tri su u njegovoj zbirci). Nedavno su iskopavanja u Gostilju na Skadarskom jezeru, pod vodstvom Đ. Baslera, dala još dva nova primjerka Gencijeva novca, čini se oba iz skodarske kovnice. Nalaz (novac je nađen kao prilog u grobovima) je još neobjavljen, a za ovu informaciju o njemu dugujemo zahvalnost Đ. Basleru. S novim gostiljskim primjercima danas bi bilo poznato ukupno petnaestak komada ovoga novca.

[6] Gencijev novac iz lissoske kovnice imao je, čini se, skraćenu formu ove legende: ΒΑΣΙ ΓΕΝ (usp. Brunšmid, n. dj., str. 74, br. 2). Na nekim pak primjercima skodarskih emisija njegovo je ime pisano sa T umjesto Θ (ibidem, str. 71, br. 5 (1)); za obje grafije v. A. Mayer, *Die Sprache der alten Illyrier*, I, Wien, 1957, str. 148, s. v. Γένθιος, Gentius.

[7] 211—197. god. (za vrijeme makedonskog gospodstva u južnoj Iliriji); v. Brunšmid, n. dj., str. 70.

na primjercima njene posljednje (rimske) autonomne faze,[8] a također i na onima, iz iste faze, koje je kovao grad Lissos.[9] No treba napomenuti da taj isti tip poznajemo i s novca Daorsa,[10] dakako, uvijek uz odgovarajuće legende (posebno s varijantama imenâ monetarnog magistrata). Zanimljivo je, svakako, da taj tip izostaje s jedine dosad poznate emisije Gencijeva novca grada Lissosa, a da je Gencije, istodobno, začetnik toga tipa na novcu Skodre. Iz toga bi se dalo, možda, zaključiti da su njegove skodranske emisije s tim tipom nešto ranije od lissoskih, a, vjerojatno, i daorsijskih.

Aversi Gencijeva novca također nisu istovjetni: variraju tipovi s likom vladara (Lissos, Skodra), odnosno štita (Skodra). Lissoska emisija prikazuje Gencijevu glavu pod kacigom (?), a skodranska ga, naprotiv, predstavlja u odjevenom poprsju, s poznatim makedonskim (ili nacionalnim?) šeširom, s veoma širokim obodom (kausia).[11] Varijanta sa štitom — makedonskog tipa — preuzeta je, nesumnjivo, s aversa skodranskog novca iz prve autonomne faze.

Iz naše dosadašnje kratke analize Gencijevih emisija skodranskog i lissoskog novca, a također i emisija obiju autonomnih faza — makedonske i rimske — navedenih ilirskih gradova, možemo uočiti slijedeće:

1. Gencijeve emisije razlikuju se od tzv. autonomnih u prvom redu legendom: autonomni novci Skodre i Lissosa obilježeni su odgovarajućim etnonimima, u genitivu (Σκοδρ(ε)ινων,[12] Λισσιταν): skodranski novci iz druge autonomne faze nose, nadalje, redovito ime (monetarnog) magistrata, u genitivu; Gencijevi novci, umjesto etnonima, imaju vladarevo ime s titulom, također u genitivu (βασιλεως Γενθιου).

2. Gencijeve emisije, u oba slučaja — i skodranskog i lissoskog novca — tvore, očito, prijelazne tipove u odnosu na obje autonomne faze spomenutih gradova. No podudarnost u tipovima, kako aversa tako i reversa, u navedenim primjerima ne mora neminovno značiti i direktno uključivanje Gencijevih emisija u tipologiju i kronologiju novca gradova Skodre i Lissosa. Slične tipove možemo naći, kako je rečeno, i u emisijama nekih drugih kovnica s ilirskog područja.

3. Gencijeva vlast nad Skodrom i Lissosom, ostvarena nakon pobjede rimske vojske nad Makedoncima kod Kynoskephala (197. god.), numografski se odražava djelomično u naslijeđenim tipovima autonomnih emisija spomenutih gradova, a djelomično, opet, u novim tipovima, od kojih će se neki (lađa) zadržati i u mlađim, autonomnim emisijama tih gradova, a javit će se spo-

[8] Nakon 168. god.; ibidem str. 71—72.
[9] Ibidem, str. 74 (3, 4).
[10] Ibid., str. 75.
[11] Kausia se javlja, nesumnjivo, kao dio nacionalne odjeće, i kod nekih osoba predstavljenih na venetsko-ilirskim situlama, a tako i posebno na situlama iz Este, Bologne, Kuffarna; usp. *Umetnost alpskih Ilirov in Venetov* — Razstava v Narodnem muzeju v Ljubljani, Ljubljana, 1962 (Katalog, br. 11, 17, 54).
[12] Oblik Σκοδρινων javlja se na primjercima iz prve autonomne faze (211—197), a Σκοδρεινων na primjercima iz druge faze (poslije 168). Novim nalazima skodarskog autonomnog novca iz Renci kod Skadra, o kojima je izvijestio J. Scholz u Monatsbl. der Num. Ges. zu Wien, V. treba pribrojiti i najnovije primjerke iz spomenutog nalaza u Gostilju (također još neobjelodanjeni).

radično i drugdje (Daorsi). Zanimljivo je da se lađa, koju, čini se, upravo Gencije uvodi kao tip na novcu emitiranu u ilirskom području (Skodra), ne javlja na njegovu novcu iz lissoske kovnice. Lissos će taj tip preuzeti istom u svojim mlađim, postgencijevskim autonomnim emisijama.

4. Osim raznolikosti u tipovima reversa Gencijevih emisija skodranskih i lissoskih kovnica, razlikuju se i njihovi aversi. Ostavljajući po strani specifičnost ranije emisije Gencijeva skodarskog novca, gde se u aversu javlja makedonski štit, preuzet kao tip iz prethodnih emisija toga grada, svakako je zanimljivo da su dvije kovnice, skodarska i lissoska, drugačije kreirale vladarev lik. Dok ga rezbari skodarske kovnice prikazuju u tradicionalnom nacionalnom šeširu, široka oboda (kausia), koji je karakteristični dio nošnje i za jedno šire područje negoli je to teritorij Makedonije, lissoska ga kovnica predstavlja s ne dovoljno definiranim oblikom kacige. Svakako je neobično što lik ovog vladara na novcima dvaju gradova, koji su došli istodobno pod njegovo okrilje, ne samo nije istovjetno prikazan već ni s istim osnovnim karakteristikama (nošnja).

Dok se dakle Gencijeve emisije direktno vezuju uz aktivnost kovnica gradova Lissosa i Skodre, kovnice koje su djelovale južnije od tih gradova, u negdašnjoj jezgri ilirskog etničkog područja, daju nam prilike da se upoznamo s emisijama nekih drugih manje poznatih ilirskih vladara, vjerojatno lokalnih dinasta. Tako se na srebrnom novcu Dyrrchachija pojavljuje ime kralja Monunija, s vladarskom titulom (βασιλεως Μονουνιου).[13] Monunije je, vjerojatno, prva od dviju poznatih ilirskih ličnosti koje su, kako doznajemo iz izvora, vladale u Dardaniji. Jedna od njih vladala je, naime, tom zemljom na prijelazu 4. u 3. stoljeće (između 310. i 280), a druga je bila suvremenik Gencijev (vlada oko 170).[14] Novac s Monunijevom legendom pripada istom tipu poznatih emisija autonomna novca Dyrrchachija, koje u reversu imaju četverokutno komponirani Alkinojev vrt, dakle tip poznat nam i iz emisija kovnica grada Apolonije na epirskoj obali. Taj tip održava, nesumnjivo, filijativni odnos dvaju spomenutih gradova prema matičnom gradu Korkyri (Krfu), kome je Alkinoj bio eponim, jednako kao što neki drugi tipovi novca ovih dvaju gradova aludiraju na drugu komponentu njihove geneze — grad Korint.[15] Razlika između Monunijevih i Gencijevih emisija novca, koje su se koristile kako kovnicama tako i tipovima iz vremena autonomije navedenih gradova, jest i u tome što Gencijeve emisije odražavaju efemernu vladavinu tog ilirskog vladara u jednom i l i r s k o m gradu, a Monunijeve, naprotiv, u g r č k o m gradu-koloniji, koji se, međutim, nalazio u ilirskom etničkom području.

---

[13] Na dyrrchachijskom novcu ovo se ime javlja u legendi i samo (Μονουνιου), no radi se tu, nesumnjivo, o imenu nekog (monetarnog) magistrata, a ne poznatog vladara, jer novac pripada drugoj autonomnoj fazi rada dyrrchachijske kovnice (229—100). Na tim se novcima javljaju i druga ilirska imena: Δάζιος, Τρίτος; usp. A. Maier, *Die Silberprägung von Apollonia und Dyrrchachion* (Numismatische Zeitschrift, Wien, Neue Folge I, s. v. Dyrrhachion, IV). Slično i na novcu Apollonije (Ἐπίκαδος, Γράβος, Πρεύραδος); ibidem, s. v. Apollonia, III.

[14] Usp. A. Mayer, n. dj., s. v. Μονουνιος.

[15] Na primjer, tip s pegazom.

I Monunijev nasljednik kralj Mytilios[16] emitirao je, čini se, barem jednu seriju novca grada Dyrrchachija. Ovoga puta radi se o malom bronzu, kovanu u prvoj četvrtini 3. stoljeća (280—270). F. von Scheiger objavio je u spomenutom radu jedan mali bronz novog, dotada posve nepoznatog dinasta, Nessylosa (legenda: Νεσσυλου).[17] Prema spomenutom autoru, Nessylos bio bi vladar čije je područje i sjedište bilo negdje u brdovitim krajevima centralne Albanije, istočno od Drača (Dyrrchachion). Novac bi bio još iz kraja četvrtog stoljeća pr. n. e., no, svakako, poslije smrti Aleksandra Velikoga (kovan negdje između 315. i 306).

Dok su emisije, kao i sačuvani primjerci, navedenih južnoilirskih vladara, kraljeva i dinasta, prava rijetkost, novci jednog drugog, isto tako gotovo posve nepoznatog ilirskog dinasta, Ballaiosa (Βαλλαῖος), iz nešto sjevernijih oblasti, predstavljaju bogatu numizmatičku baštinu stare Ilirije[18], iako su tipološki vrlo ograničeni. Postoje samo varijante pretežno zasnovane na stilsko-umjetničkim karakteristikama. U aversu je lik dinasta, koji pokazuje široku skalu varijanata stilsko-tehničke obrade portreta, od izvanrednih graverskih kvaliteta (srebro)[19] do barbarskih imitacija i dekomponiranih, gotovo amorfnih silueta. Na reversu je uvijek lik Artemide — možda Hekate (?) — sa bakljom, koja je na primjercima jedne varijante prikazana u pokretu, a na drugima u mirovanju. Novci koji pripadaju prvoj varijanti redovito imaju u legendi vladarevo ime i titulu (βασιλεως Βαλλαιου), oni drugi — i među njima ima, no sasvim rijetko, primjeraka s likom božice u hodu — označeni su samim vladarevim imenom. Prvi se tip dovodi u vezu s kovnicom grada Rhizona u Bokokotorskom zalivu,[20] a drugi, opet, s kovnicom grada Pharosa,[21] i to ne samo na osnovi pretežnog broja nađenih primjeraka odnosnog tipa u blizini navedenih gradova već i na temelju nekih tipskih i stilskih srodnosti, kojima se ranije nije poklanjala dovoljna pažnja.

Ballaiosovi novci promatrani su dosada više izolirano, tj. kao njegove samostalne emisije, izvan direktne veze — političke i ekonomske — s gradovima u kojima je trebalo tražiti njihovo eventualno mjesto kovanja, mada se danas pokazuje sve jasnije da odnosne kovnice nisu bile samo servisne radionice ili ustanove koje su iz usluge kovale novac za ovog stranog, barbarskog vladara.

---

[16] Tako njegovo ime čitaju, na primjer, Brunšmid (n. dj., str. 54, b. 47) i Scheiger (n. dj., str. 92), dok ga drugi, kao Gaebler (Zs. f. Num. 37, 251) i Mayer (n. mj., s. v. Mutel-(i)us, -ia, Μυτιλος), ispravljaju u Mytilos; usp. i kod Justin. Pomp. Trog. prol. 25:". . . Alexander Illyricum cum rege Mytilo bellum habuerit". Mytilosov novac dyrrchachijske kovnice (s legendom βασιλεως Μυτιλιου) u posjedu je numizmatičke zbirke Arheološkog muzeja u Zagrebu. Objavio ga je — sasvim uzgred, u bilješci — Brunšmid u navedenoj raspravi (str. 54, b. 47), dodavši mu i fotografiju (T. VII 139).

[17] N. dj., str. 92 (T. I 6). Šteta je što je u kratkoj objavi novca izostao njegov opis, a reprodukcija na spomenutoj tabli ne dopušta identificiranje tipova, kao ni legende. Ukoliko se na tom primjeru zaista javlja samo spomenuto ime, bez vladarske titule, neće biti dovoljno opravdanja da Nessylosa doista identificiramo kao ilirskog dinasta, jer nam primjeri navedeni u bilješci 13. pružaju dovoljno analogije i za drugačija rješenja.

[18] Za Ballaiosove novce usp. Brunšmid, n. d., str. 76. i d.; usp. i najnoviju raspravu pisca ovih redaka *Ballaios et Pharos* (Archaeologia Jugoslavica, V. Beograd, 1965).

[19] Ovamo u prvom redu ubrajamo jedan prekrasni primjerak (fleur de coin) iz berlinskog Münzkabinetta, koji je dosada ostao neobjavljen.

[20] Usp. Brunšmid, n. dj., str. 78. i d..

[21] Ibidem, str. 82. i d..

Ballaiosove veze s gradovima Rhizonom i Pharosom morale su biti mnogo čvršće i neposrednije; on je u njima, privremeno ili trajnije (Rhizon), morao imati vlast, slično kao što je to u Skodri i Lissosu imao Gencije ili u Dyrrchachiju Monunije i drugi spomenuti kraljevi i dinasti. Na monetarni kontinuitet i vezu Ballaiosova novca s novcem grada Rhizona iz doba njegove autonomije ukazuje zajednički tip reversa s Artemidom (?),[22] koja u desnoj ruci drži baklju. Danas, dakako, nije još sazrelo da se odlučno izjasnimo u pitanju da li to znači da je ovaj, na ilirskoj obali sasvim izoliran, tip Ballaios preuzeo od autonomne rhizonske kovnice ili ga je, naprotiv, u prelaznoj fazi, do potpune zamjene rhizonskog autonomnog novca vlastitim emisijama, d o n i o kao svoj tip u taj grad, čime je bila napuštena ranija tradicija, s maslinovim vijencem kao tipom u reversu. Čini nam se da bismo se ipak radije odlučili za ovu drugu pretpostavku. U svakom slučaju, u tipologiju rhizonskog novca trebalo bi unijeti i Ballaiosove emisije — bez obzira na to bogatstvo emisija, koje ukazuje i na mnogo širu Ballaiosovu monetarnu aktivnost i izvan toga centra — tako da bismo i tu mogli govoriti o tri faze, vremenski, na žalost, neprecizirane:

a) faza autonomnog života: sa Zeusovom glavom u aversu i maslinovim vijencem (unutar kojega legenda PI — ZO) u reversu;

b) prelazna faza iz autonomnog života ka potpunoj Ballaiosovoj vladavini: s glavom muškarca (božanstvo?) u aversu i Artemidinim (?) likom u reversu, gdje je i legenda Ῥιζονι-ταν;

c) faza Ballaiosove vladavine gradom: s vladarevom glavom u aversu i Artemidom (varijante!) –te legendom βασιλεως Βαλλαιου–u reversu.

Nedavno smo na drugom mjestu[23] u radu posvećenu pitanju odnosa kovnice grada Pharosa i mlađih (?) emisija Ballaiosova novca (bez vladarske titule uz Ballaiosovo ime u legendi), upozorili na neke primjerke u tipologiji pharoskog novca gdje se zapaža ista pojava koju smo netom pokušali razjasniti u slučaju Rhizon-Ballaios. Neke primjerke novca iz tzv. mlađih emisija pharoskih okarakterizirali smo kao emisije prelaza[24] iz doba autonomije grada (raniji tip na reversu novca: lik koze) k efemernoj dominaciji Ballaiosovoj u njemu. U tipologiji pharoskog novca mlađe serije (s kantharosom u reversu) javlja se niz primjeraka na kojima se u aversu, jasnije ili slabije, očituje Ballaiosova glava — umjesto glave božanstva — onakva kakva se, otprilike, javlja na svim novcima, obaju tipova, toga vladara.

Problemu tipologije i kronologije Ballaiosova novca trebat će, svakako, posvetiti još mnogo pažnje, jer to pitanje nije od izuzetna interesa samo za

[22] Ibidem, str. 75 (s. v. Rhizon, br. 2; rhizonski tip Ballaiosova novca ima, inače, Artemidin(?) lik u pokretu, dok je ovdje bliži njegovoj pharoskoj varijanti, gdje božica nije u pokretu.)

[23] Archaeologia Jugoslavica, V. (n. dj.).

[24] Samo tako bismo mogli objasniti ovu neobičnu pojavu na novcu, gdje se miješaju elementi vezani uz emisije autonomna novca (legenda s imenom grada) s elementima karakterističnim za emisije raznih krajeva i lokalnih dinasta, koji su povremeno prekidali autonomni život gradova (vladarev lik).

ilirsku numografiju nego i za antičku historiju naših krajeva, koja očekuje da bude objašnjena koliko je više moguće ličnost ovog nepoznatog ilirskog vladara.

Među neriješenim, ili problematičnim, pitanjima ilirske, odnosno grčko-ilirske, numografije jadranskog područja nalazi se i pitanje tzv. prekovanih novaca, tj. sekundarnih emisija istih primjeraka novca. Tu se prvenstveno radi o tzv. Jonios-novcima,[25] vezanim uglavnom uz kovnice otokaVisa (Issa), i o tzv. ΔΙ (ΔΙΜ)-novcima,[26] kojima se izvor emisija traži negdje na otoku Hvaru (Pharos), iako su iznesena i druga mišljenja.

Zadržimo se kratko na emisijama *Di(m)*-novaca. Sve su to primjerci prekovana novca s tipovima posuđenim iz tipologije ranijih emisija pharoskog novca (avers: glava božanstva — Zeus? —; revers: lik koze). Kovnici *Di(m)*-novaca poslužili su za njene emisije već gotovi primjerci novca gradova Herakleje, Pharosa (naročito) i Isse (tzv. Jonios-novci). Neki od ovih posljednjih javljaju se čak kao dvostruki prekovi, i to tako da su izvorni issejski Jonios-novci bili najprije prekovani u pharoskoj kovnici, a onda u onoj koja je emitirala novce s legendom Δι(μ). To nam ujedno daje i osnove za kronologiju, barem relativnu, stavljajući postojanje i cvat Jonios-emisija još u vrijeme kolanja pharoskog novca starije faze (s likom koze u reversu), a, možda, i nešto ranije. Na izravniju vezu *Di(m)*-emisija sa spomenutim novcem Pharosa upućuje i istovjetnost tipova. Nije isključeno da je ova, zasada još uvijek nepoznata kovnica, koju zbog većeg broja nađenih primjeraka toga novca na otoku Hvaru najradije smještaju na ovaj otok, zadržala, odnosno preuzela, tipove s napuštenih matrica pharoske kovnice, koja je — nakon izvjesnog prekida zbog dominacije ilirskog vladara Ballaiosa na otoku — započela emitiranje nove, mlađe serije: s kantharosom u reversu i s izmijenjenim likom (likovima?) božanstva. Zanimljivo je pri tome da su navedeni žigovi, s likovima Zeusa u aversu i koze u reversu, u ovim ponovljenim kovovima upotrebljeni redovito u izvrnutom redu, tako da je preko ranijeg lika božanstva došao lik koze, a preko ranijeg lika koze lik božanstva; to se sasvim lijepo vidi na prekovanim primjercima, jer se raniji otisak novim nije poništio. Raniji aversi postali su sada reversi i obratno. Novi revers prepoznat ćemo (jer to nije uvijek lako) po legendi, koja je utisnuta nad likom koze. Legenda je na nekim primjercima s dvije sigle (ΔΙ), na drugima — s tri (ΔΙΜ). Kako je ova legenda sasvim nepoznata u grčkoj numografiji, posebno s novca ilirskoga područja, tražena su razna rješenja da se ona objasni. Ova su rješenja uglavnom išla u dva pravca. Jedni su u tim siglama htjeli vidjeti ime nekog poznatog (Dimallum, Dimalle)[27] ili sasvim nepoznatog grada (Dimos),[28] a drugi, opet, ime tj. početna slova imena jednog lokalnog dinasta ili, možda, magistrata,[29] kome je u odnosnoj sredini bila povjerena monetarna funkcija. Iako je danas gotovo nemoguće nešto određenije zaključiti u tom pogledu, očito je da je teško zamisliti postojanje jednog nepoznatog g r č k o g grada na našoj obali za koji ne zna nijedan izvor, utoliko više što bi taj grad, sudeći po kovanju vla-

[25] Brunšmid, n. dj., str. 58. i d..

[26] V. bilj. 1.

[27] Tako od starijih pisaca Niseteo i Ljubić, a u novije vrijeme Lisičar (*Crna Korkira i kolonije antičkih Grka na Jadranu*, Skoplje, 1951).

[28] G. Novak, *Dim(os) i Herakleia*, i dr..

[29] Usp. D. Rendić-Miočević, *Quelques remarques sur les monnaies grecques de Dalmatie*.

stita novca, morao bio uživati autonomiju i stanoviti ekonomski prosperitet. Čini nam se ipak najopravdanijom pretpostavka o i l i r s k o m karakteru ovih emisija, bilo da se radi o nekom dinastu ili o teritorijalnoj, odnosno plemenskoj, zajednici — možda gradu? — i to u nedalekom susjedstvu grčkog polisa koji je dotada emitirao barem one novce sa sličnim tipovima (Pharos); ne znamo, naime, kome bismo drugome ako ne jednoj barbarskoj kovnici i sredini pripisali te isključivo prekovane novce, poznate u relativno ograničenom broju. *Di (m)*-novci svakako su u kronološkom pogledu mlađi ne samo od pharoskih, navedenoga tipa, već i od heraklejskih novaca (koji pripadaju najranijim grčkim emisijama na ilirskoj obali, u području srednjeg Jadrana), a također, kao što je već rečeno, i od issejskih Jonios-novaca.

Problem tzv. Jonios-novca unekoliko je drukčiji. Do nas su doprle i njegove originalne emisije — s glavom herosa (sa legendom Ἰονιο ili bez nje) u aversu, te prikazom delfina nad valovima, ili lavlje glave u reversu ili u kasnijim prekovima heraklejskih i pharoskih kovnica. Kod *Di(m)*-novca smo već ukazali na pojavu dvostrukog prekivanja Jonios-novca, najprije od strane pharoske kovnice, a onda i one druge nepoznate kovnice sa serijom *Di(m)*-emisija. Uz tipologiju Jonios-novca treba napomenuti da se delfin, kao tip reversa, javlja i na heraklejskom novcu, što je, nesumnjivo, izraz određene međusobne veze dviju kovnica. Pitanje Jonios-emisija vrlo je složeno te ni njega bez prethodnih novih studija nije moguće riješiti na zadovoljavajući način, oslanjajući se samo na mišljenje i pretpostavke ranijih obrađivača ovoga novca, koje se pretežno temelje na danas neodrživim klasifikacijama. Jedno od značajnijih pitanja kojima će u budućim istraživanjima trebati posvetiti veću pažnju je, svakako, pitanje kronologije, kako unutar pojavljivanja samih Jonios-novaca tako i u odnosu na navedene prekove, tj. na njihov kronološki slijed, jer nije svejedno da li Jonios-emisijama pripada eventualno prvi, originalni kov ili su to prekovi jednog od ranije spomenutih novaca (Pharos, Herakleja). Tako, na primjer, Brunšmid u opisu Jonios-novca redovito daje prioritet Jonios-emisijama, ističući kako su njegove pojedine serije, ili primjerci, n a k n a d n o bile prekovane pharoskim ili heraklejskim žigom[30]. Veoma loše sačuvani novci, o kojima je riječ, ili pak loše reprodukcije odnosnog novca u navedenim djelima, ne dopuštaju provjeravanje ovih konstatacija, a katkada možemo sumnjati i u identificiranje pojedinih primjeraka toga novca, osobito kad na njima ili uopće nema legende koja bi to potvrdila ili je legende bilo, ali je upotrebom izlizana te je sasvim nečitka. Ipak, dok nam ne bude moguće u originalu ispitati postojeće s i g u r n e Jonios-novce i provjeriti iznesena mišljenja, neka nam bude dopušteno ovdje upozoriti na neodrživost navedene teze u slučaju jednog odlično sačuvanog i veoma dobro reproduciranog primjerka koji je objavio još davno F. Imhoof-Blumer u „Numismatische Zeitschrift", 16 (1884), a nalazio se tada u Beču. Pisac ga obrađuje u poglavlju o novcu grada Pharosa (br. 31, str. 248), iako Ionios-novcima posvećuje i jedno posebno poglavlje u navedenom svom katalogu. Za taj primjerak pisac navodi: „ueberprägt auf ein Stück mit IONIO". Na tabli IV, 19, koja donosi samo avers ovoga novca, vidimo sasvim jasno glavu starijeg muškarca, nalijevo, veoma sličnu Zeusovoj glavi s pha-

[30] Brunšmid, n. dj., str. 60. i d. (br. 2, 3, 5 i dr.).

roskog novca, objavljena na istoj tabli, do našega (br. 18), no glava je u donjem dijelu — ispod ustiju — posve uništena naknadnim žigom, gotovo pravokutna oblika, u kojemu isto tako jasno čitamo — naopako okrenutu — legendu ΙΟΝΙΟ. Nema, dakle, nikakve sumnje da je tu žig s legendom ΙΟΝΙΟ došao naknadno, uništivši pri tome raniji tip aversa — Zeusovu glavu, koja je pripadala ranijem novcu grada Pharosa. Ovaj primjer pokazuje koliko moramo biti oprezni u davanju prioriteta u slučaju ovog i njemu sličnog prekovanog novca, jer se na osnovi toga mogu, a i moraju, izvoditi zaključci odlučni za mnoga još neriješena pitanja iz daleke ekonomske, kulturne i političke povijesti naših krajeva.

Činjenica da se tzv. Jonios-novci javljaju istodobno sa žigovima Herakleje, Pharosa (katkada se na ovaj posljednji nadovezuje i žig Δι(μ), s odgovarajućim inverzno kovanim tipovima) postavlja nas, i bez obzira na prioritet u redoslijedu kovanja, pred ove moguće solucije:

1. Jonios-novci su nezavisne emisije jednog lokalnog, vjerojatno, issejskog dinasta, koji je tim otokom vladao prije osnivanja sirakuške kolonije na Visu.

2. Novci s legendom ΙΟΝΙΟ su redovne, i to najranije, emisije grčkog grada Isse, koji time, možda, nije samo odavao štovanje ovom poznatom herosu,[31] eponimu mora, pod kojim se nekada podrazumijevao i veći dio Jadrana.

3. Ovi novci (osobito ako uvažimo razloge koji govore u prilog sekundarnom karakteru Jonios-žiga) zapravo su rezultat posebnih emisija issejskog novca iz jedne kasnije faze — kovana pod kratkotrajnim suverenitetom nekog nama nepoznatog dinasta, koji slučajno nosi isto ime kao i spomenuti heros-eponim (usp. već navedene primjere: Ballaiosa u slučaju rhizonskog i pharoskog novca, Monunija i drugih u slučaju dyrrchachijskog novca, eventualno i primjere Δι(μ)-novca).

4. Moguće je, konačno, pretpostaviti da se tu radi i o imenu nekog monetarnog magistrata, koji je (kao što je to slučaj s onim drugim Monunijem s dyrrchachijskog novca ili nizom poznatih ilirskih imena na istom novcu, itd.) naknadno na issejski novac ili na novac nekog drugog grčkog grada s toga područja udario svoj žig. Prilikom zauzimanja stava u vezi s navedenim kombinacijama treba, svakako, voditi računa o tome da u grčkoj numizmatici — a u nju u širem smislu, kao što je naprijed rečeno, ubrajamo i ilirske emisije grčkih tradicija — osobna imena (pa i kad su teoforna) ne pripadaju eksplikaciji likova božanstava ili herosa prikazanih na novcu (avers), već su to odreda legende koje se odnose na historijske ličnosti (kraljevi, dinasti) pod suverenitetom kojih je novac kovan, odnosno na druge osobe kojima su autonomni gradovi povjeravali tu dužnost (monetarni magistrati). S obzirom na to morat ćemo, svakako, isključiti naprijed navedene pretpostavke, koje proizlaze iz jedne takve interpretacije vezane s nekim mitsko-historijskim reminiscencijama. Na to bi se mogao odnositi samo lik prikazan na

[31] V. o njemu G. Novak, *Stari Grci na Jadranskom moru*, str. 167. i d.; A. Mayer, n. dj., str. 172, s. v. Ἰόνιος.

aversu novca (redovita pojava u fazi autonomije grčko-ilirskih gradova na našoj obali), a nikako i legenda, čiju interpretaciju treba tražiti u jednoj od navedenih solucija u okviru realnih, historijskih zbivanja, koja nam, na žalost, još nisu dovoljno poznata. U tom pravcu treba dakle usmjeriti buduća istraživanja issejsko-jonijevske numografije, kao i numografije koja se na nju nadovezuje u aktivnosti nekih drugih kovnica na Jadranu.

S pravom se smatra da je novac s legendom Δαορσων[32] među najinteresantnijim emisijama grčko-ilirskog novca na Jadranu. To stoga što je to jedini novac u navedenim serijama obilježen ne imenom jednoga grada ili vladara (dinasta), već imenom jednog plemena, dobro poznatog još i izvorima rimskog doba. Dosada su bila poznata samo četiri primjerka toga novca, u dvije nominale. Tipovi su jedinstveni: u aversu muška glava, s kapom (petasos) nadesno, a u reversu „ilirska" galija, nad kojom je legenda Δαορσων.

Zemaljski muzej u Sarajevu je odnedavna u posjedu dvaju novih primjeraka daorsijskog novca — oba pripadaju većoj nominali — od koji jedan potječe iz nalaza na poznatom daorsijskom lokalitetu, Gradini u Ošanićima. Ovaj primjerak je izvanredno dobro sačuvan te može poslužiti — kad bude objavljen — za detaljnu analizu i studij njegovih tipova aversa i reversa. Već je spomenuta podudarnost tipa reversa daorsijskog novca s odgovarajućim tipovima skodarskog i lissoskog novca (kovana pod Gencijem, odnosno u drugoj autonomnoj fazi, pod suverenitetom Rima). Kao tip aversa javlja se na svim primjercima također jedinstveni lik mladeg muškarca s petasosom na glavi, u kome se redovito prepoznaje Hermes. Svakako je zanimljiva pojava ovog božanstva na novcu jednog i l i r s k o g plemena, utoliko prije što se ono ne može sa sigurnošću identificirati ni na poznatim primjercima grčkog novca iz ovoga područja. Ne bismo željeli u ovome času osporavati identitet toga lika, najmanje pak izražavati sumnju u to da je na tom novcu doista prikazan lik jednog b o ž a n s t v a (najčešći tip u numografiji autonomna novca), no u svjetlu nekih mogućih analogija koje su dala najnovija istraživanja u oblasti ilirske numografije ne bi bilo nemoguće pretpostaviti u tom liku i portret jednog vladara, dinasta, za što bi nam mogla, možda, dati dosta komparativne građe tipologija lika i novca Ballaiosa, pa i samoga Gencija. Petasos[33] ne bi neminovno morao predstavljati elemenat za identificiranje Hermesa kad njegov lik nije popraćen drugim odlučujućim atributima.

Činjenicu što daorsijske emisije zasada stoje sasvim izolirane u numografiji istočno-jadranskog područja, s obzirom na to da je to plemenski novac, htjeli bismo opravdati u prvom redu ulogom što ju je to ilirsko pleme, na donjoj Neretvi, imalo u vrijeme ilirsko-rimskih ratova, za vladavine Gencija u južnoj Iliriji.[34] Iako antička numografija Ilirima bliskih oblasti poznaje primjere kovanja novca od strane plemenskih organizacija ili saveza (npr. Mološani, Μολλοσοί), čini nam se da bi primjer Daorsa mogao naći i drugo

[32] Brunšmid, n. dj., str. 74. i d..

[33] Kapu sličnu petasosu vidimo na nekim spomenicima situlske umjetnosti s područja Slovenije, u prvom redu na poznatim situlama iz Vača i Magdalenske gore (n. Katalog br. 41, 42), a čini se da je možemo prepoznati i na nekim primjercima Ballaiosova novca, gdje neće biti uvijek moguće vidjeti samo običnu vladarevu frizuru. Osim toga, Hermesov petasos redovito je krilat.

[34] Livije 45, 26, 14; usp. Brunšmid, n. dj., str. 74.

lik delfina). Dok ovaj nadasve interesantan nalaz ne bude proučen i objavljen — a u interesu nauke bilo bi poželjno da to bude u što skorije vrijeme — nije moguće ništa detaljnije o njemu kazati. Možda bismo se zasada mogli zadovoljiti konstatacijom da nalaz potječe s područja koje su u prahistorijsko i antičko doba naseljavali Japodi, narod kome neki antički izvori pripisuju miješani — ilirsko-keltski — etnički karakter i koji nas je specifičnošću svoje kulturne i umjetničke baštine, posebno s antičke tačke gledišta, već odavna impresionirao. Posebno poglavlje predstavljat će njegovo datiranje, a tome će, svakako, pridonijeti i dešifriranje sigli koje se javljaju na reversu, rješavajući u prvom redu pitanje uz koji se kulturni krug taj novac vezuje, naime, da li je kovan pod utjecajem nekih bliskih grčkih, odnosno rimskih ili barbarskih (keltskih ?) kovnica. Prva naša impresija, koliko god se nametale i suprotne asocijacije, ne govori u prilog izrazito ranog njegovog datiranja.

Japranski nalaz gotovo je izoliran — s obzirom na eventualno kontinentalno svoje porijeklo — među ostalim ilirskim novcima, koji, više-manje, svi potječu s obale ili iz njena neposredna zaleđa. Istina, u poslijeratnom razdoblju objavljivani su i neki primjerci novca sasvim nepoznatih ili djelomično poznatih tipova — s nepoznatom legendom — koje su autori pokušali vezati uz ilirski kulturni krug, s više ili manje uspjeha i vjerojatnosti. Ovdje prije svega treba spomenuti jedan bakreni medaljon nađen 1952. god. na obroncima Samoborskog gorja, na desnoj obali Save, koji je u „Numizmatici" V (Zagreb, 1953) objelodanio S. Hrčić pod naslovom *Medaljon ilirskog plemena Jasa*. Medaljon, na žalost, nije doživio potpunu objavu, jer je autor svu pažnju obratio „reversu", dok „avers", odnosno njegov tip, nije uopće spomenut. Najradije bismo i tu očekivali poprsje, odnosno glavu, muškarca (božanstva?), kako je to redovito na tzv. barbarskim — keltskim — imitacijama makedonskog novca („filiperi"), koji je u većim količinama nađen u raznim nalazištima u unutrašnjosti naše zemlje. Tome u prilog govorio bi tip ovoga medaljona[39a] koji je, po našem mišljenju, istovjetan sa spomenutim „barbarima", osobito s nekim varijantama toga novca iz poznatih nalaza. Na medaljonu je, naime, i to u veoma shematskoj formi, prikazan lik konjanika, koji u glavnim konturama, nesumnjivo, podsjeća na reversne predstave „barbarskog" novca iz Ribnjačke (dobro sačuvani primjerci i ranije poznatog novca, pripisivana Keltima) što ga je pred nekoliko godina objavio V. Lišćić.[40] Mada je stilska razlika među njima očita te u medaljonu pripisivanu Jasima treba vidjeti dalju simplifikaciju navedene sheme, odnosno jednu posebnu barbarsku varijantu „filipera", nema nikakve sumnje da originalne poticaje za taj tip u oba slučaja treba tražiti na istom mjestu. Neće dakle biti na mjestu domišljanja autorova da „lik konjanika nesumnjivo pokazuje simboličnu prikazu prastare religijske legende", još manje da se tu eventualno radi o ilirskom bogu Medauru ili liku „kojeg ratnika-plemenskog vođu, koji se proslavio u borbama i organizaciji otpora protiv rimskih imperijalističkih nasrtaja!"[41]

[39a] Naknadno smo upozoreni da ovaj nedovoljno objavljeni medaljon zapravo ne predstavlja novac, jer mu druga strana („revers") nije uopće obrađena.

[40] Nalaz barbarskog novca u selu Ribnjačka (Numizmatičke vijesti, IV, 8/9, Zagreb, 1957).

[41] S. Hrčić, n. dj. (Numizmatika, V, str. 12).

Medaljon je posebno zanimljiv zbog legende — za razliku od navedenih legendi „barbara" pisane slovima latinskog alfabeta — koja se, na žalost, ne da pouzdano dešifrirati. Autor je u njoj uspio pročitati ime plemena Jasa (. . . . IASORVN. . .?),[42] što mu je poslužilo za atribuciju novca ovom poznatom panonsko-ilirskom plemenu. Ipak moramo primijetiti da navedeni dio legende, koja je, tekući unaokolo, sadržavala najmanje 25—26 slova, ne daje samo tu soluciju, jer je početni dio etnonima na ovom primjerku u najmanju ruku problematičan. Tačno dešifriranje legende pomoći će, svakako, da se provjeri iznesena teza, a eventualni novi nalazi dali bi nam odgovor na pitanja u vezi s porijeklom i širenjem ovoga novca i s njegovim povezivanjem s ilirskim kulturnim krugom.

Komparativno je već ovdje spomenut nalaz iz Ribnjačke kod Bjelovara[43] (otkriven 1941), koji je sadržavao preko stotinu komada. Novac je, kao i ostale slične barbarske imitacije makedonskog novca, od srebra, s tipovima kakvi su već naprijed, djelomično, navedeni. Dok su glave prikazane na aversu u pojedinim kovovima stilski prilično različite (s više ili manje naglašenim barbarskim inovacijama), u reversu, koji prikazuje lik konjanika ima među pojedinim primjercima i više od same stilske razlike.[44] Jedna od najbitnijih i najuočljivijih razlika je u tretmanu konjanika, koji je na nekim primjercima prikazan — slično kao i na medaljonu pripisivanu Jasima — samo u gornjem dijelu, tj. bez nogu, pa se čini da i nije konjanik, već neka osoba koja slučajno stoji iza konja. I novac iz Ribnjačke ima legendu — sličnu kao i ranije otkriveni novci toga tipa, no jasniju i bolje čitljivu, a uz to i u varijanti — pisanu alfabetom koji još nije zadovoljavajuće identificiran, mada se ime dade pročitati. Neslaganje u njegovu interpretiranju[45] ne omogućava nam još da zauzmemo ni određeni stav o karakteru i pripadnosti ovog dosta čestog barbarskog novca na našem području, poznata nam odranije iz naših nalazišta kod Križovljana (Varaždin), Narte (Bjelovar), Kozarevca (Đurđevac), Kraljevca (Bjelovar) i, naročito, Samobora, ne spominjući posebno neke manje, pojedinačne nalaze iz drugih krajeva zemlje (Slavonija, Srijem, Dalmacija, Bosna, Srbija).

Naša su razmatranja pokazala koliko je složen, težak, ali istodobno i zanimljiv problem studija ovog bogatog repertoara antičkog novca, koji je, po svoj prilici, kovan, a svakako je kolao na područjima koja su naseljavali Iliri i njima srodna plemena na Balkanu i limitrofnim oblastima. Davno razrađene sheme mogu nam veoma korisno poslužiti u daljem radu na tipologiji i kronologiji brojnih i raznolikih emisija toga novca, ali tim nužnim predradnjama kao važnim etapama u studiju ilirske numografije ne smijemo poklanjati apsolutno povjerenje. Današnje stanje nauke u oblasti historije, kulture, umjetnosti, numizmatike i epigrafije omogućava izvjesno korigiranje davno donesenih sudova i zauzetih stavova, kao i temeljitije sagledavanje uloge složenog ilirskog etnosa i u ovoj oblasti antičke ekonomike i kulture. Ustraj-

[42] Lekcija ovog etnonima nije pouzdana: nije sigurno da znak u obliku slova *N* treba čitati kao *IA* (autor smatra taj znak ligaturom dvaju navedenih slova, od kojih je *A*, bez poprečne haste). Ni krajnje slovo u toj riječi nije M, već *N*(?), s kosom hastom kao u ćirilskom *И* (slovo *M* se inače pravilno pojavljuje u legendi novca).

[43] V. Liščić, n. mj..

[44] Ibidem: v. priloženu tablu.

[45] Ibidem, str. 5; usp. i K. Pink, *Der Turnierreiter* (Numism, Zeitschr 77, 1957). Isti, *Einführung in die keltische Münzkunde*, Wien, 1961 (2. Aufl.).

nim radom i valorizacijom poznate građe njegova uloga mora jednom naći adekvatno mjesto u historiji antičke kulture uopće. Ove naše napomene, iznesene u formi sažeta rezimea o ovom problemu, neka zaista budu, kako je to i u naslovu rada istaknuto, samo p r o l e g o m e n a jednoj budućoj, ali što skorijoj, studiji iz oblasti ilirske numografije.

DUJE RENDIĆ-MIOČEVIĆ

PROLÉGOMÈNES À L' ÉTUDE DE NUMISMATIQUE ILLYRIENNE

RÉSUMÉ

Dans ces prolégomènes à une étude détaillée des problèmes de la numismatique illyrienne, l'auteur souligne avant tout le besoin de distinguer ce phénomène du phénomène plus général appelé le plus souvent „numismatique grecque" sur le territoire ethnique illyrien. Cette région présente plusieurs émissions de monnaies auxquelles on ne doit pas attribuer un caractère hellénique, en dépit de certains rapprochements formels avec les monnaies de certaines villes grecques de cette région. De nombreuses variantes de monnaies présentent, outre une signification d'ordre politique et économique, une valeur particulière, en tant que documents et contribution du monde illyrien — bien qu' à la périphérie de la région classique — à la culture antique.

Parmi les différentes monnaies illyriennes il faut distinguer tout d'abord celles apparues dans maintes centres illyriens — villes et tribus — de la partie centrale et méridionale de la côte adriatique et de la mer ionienne, de même que dans certains ateliers de monnaie des souverains illyriens, des rois et des dynastes locaux, dont la localisation est encore imprécise. Ces séries illyriennes sont le plus souvent indépendantes des types de monnaies grecs de la même région et reflètent quelquefois par leur unité intérieure les liens politiques et économiques qui, bien que sporadiquement, unissaient les sièges de ces ateliers où la monnaie s' était forgée aussi que les „souverains" de ces mêmes régions.

Certaines villes illyriennes méridionales étaient sans aucun doute sous l'influence culturelle et économique, moins fréquemment politique, de colonies grecques plus ou moins éloignées; c'est ainsi que Lissos, Skodra et Rhizon occupent une place importante dans la numismatique de ces régions. La typologie de la monnaie des deux premières villes, dont certaines séries sont très proches (une galère au revers), reflète la situation politique et économique ou bien les influences qu'avaient subies les régions où se trouvaient ces villes: période de la domination et de l'influence macédoniennes, période du règne du roi illyrien Gentius, période de la domination et de l'influence romaines. La première et la dernière période sont considérées „autonomes", bien qu'on ne puisse parler d'une autonomie politique totale de ces villes, surtout en ce qui concerne la ville de Lissos.

Voici, brièvement présentés, les types de monnaie des villes de Lissos et de Skodra.*

Avers		Revers	
Bouclier (macédonien) —	Skodra, 1 Skodra, 2	Casque —	Skodra, 1 Skodra, 2
Buste de Gentius (tête coiffée d'une „kausia")	Skodra, 2	Galère	Skodra, 2 Skodra, 3 Lissos, 3
Tête de Gentius (avec casque?)	Lissos, 2	Faisceau d'éclairs	Lissos, 1 Lissos, 2
Tête de Zeus	Skodra, 3		
Tête d'Hermès (?)	Lissos, 3		
Chèvre	Lissos, 1		

* Les numéros qui suivent les noms des villes se rapportent aux trois phases de leur vie politique (v. Brunšmid, o. c.).

Les phases autonomes sont également caractérisées par les ethnonymes ΛΙΣΣΙΤΑΝ et ΣΚΟΔΡ(Ε)ΙΝΩΝ, tandis que la phase de Gentius est marquée par le nom de ce dernier et par son titre royal.

La dernière phase autonome de l'émission de monnaie de la ville de Lissos — représentant sur l'avers la tête d'Hermès coiffée du pétase et sur le revers une galère — correspond tout à fait du point de vue typologique à la monnaie, bien connue mais rare, frappée par la tribu illyrienne des Daorsoi, qui peuplait la région du cours inférieur de la Neretva. La monnaie de la tribu des Daorsoi doit donc être considérée dans le cadre d'une plus large unité typologique et non pas uniquement par rapport aux émissions autonomes, déjà mentionnées, de la ville de Lissos, la galère étant apparue pour la première fois sur la monnaie illyrienne sous le règne de Gentius (Skodra). Par conséquent il y a la possibilité, que la figure de l'homme au pétase ne doit pas être obligatoirement celle d'Hermès; elle pourrait représenter aussi l'effigie de souverains appartenant à une phase de transition allant de la véritable autonomie à la domination éphémère de souverains illyriens inconnus, ayant régné dans les régions en question. On pourrait également établir une typologie particulière de monnaie de la troisième ville des Illyriens du sud — Rhizon, cette monnaie ne présentant pas de ressemblance avec les monnaies frappées à Lissos et à Skodra. Tandis que la première série de la monnaie de Rhizon (avers — tête de Zeus, revers — couronne d'olivier) témoigne de l'autonomie, la série plus récente (avers — tête d'homme, revers — effigie d'Artémis — peut-être d'Hécate — avec une torche) correspond tout à fait du point de vue typologique à la monnaie frappée par Ballaios, dont l'avers représente l'effigie, composée et exécutée en plusieurs variantes. Nous devons obligatoirement rapprocher ce type des émissions de la monnaie de Ballaios appartenant en partie au type dit „de Rhizon", autrement dit des ateliers de monnaie de cette région. On peut constater quelque chose de semblable sur certains spécimens de la monnaie de la ville de Pharos (colonie de la ville ionienne de Paros) dans lesquelles, entre deux différentes séries — présentant la chèvre ou le kantharos sur le revers — apparaît un type de transition (avec kantharos) présentant sur l'avers une tête d'homme très proche de celle apparaissant sur certaines émissions de monnaie frappées par Ballaios. Ce fait est surtout important si l'on sait qu'une partie de cette émission de Ballaios appartient au type dit „de Pharos", dont la majeure partie a été retrouvée dans cette même île (Hvar). La monnaie de Ballaios, par son abondance et par le grand nombre d'émissions identiques, représente d'ailleurs un phénomène à part dans la numismatique illyrienne, et d'une manière générale dans la numismatique antique, d'autant plus que ce personnage n'est pas mentionné dans les sources historiques. On estime, grâce aux caractéristiques de style de cette monnaie — allant de gravures particulièrement remarquables (et en argent) à des effigies barbarisées et décomposées (sur l'avers — tête de Ballaios, sur le revers — effigie d'Artémis-Hécate) — qu'elle a été frappée vers le milieu du IIe siècle avant notre ère, c'est-à-dire que Ballaios est postérieur au règne de Gentius.

Gentius et Balaios ne sont pas les seuls rois illyriens ayant porté le titre de βασιλεύς dont la monnaie apparaissait sur la côte illyrienne. De même que Gentius apparaît uniquement sur la monnaie des villes illyriennes autrefois autonomes, le nom du souverain Monounios accompagné du titre royal apparaît uniquement sur la monnaie des villes grecques autonomes, ou plus précisément de la ville grecque de Dyrrhachion. Autrement les séries correspondantes de cette ville ne quittent pas les cadres typologiques caractéristiques des périodes de son autonomie (revers—jardin stylisé d'Alcinoos, qui est caractéristique et de la numismatique de la ville d'Apollonia). Un autre souverain illyrien, successeur de Monounios — Mytil(i)os fit émettre une série de monnaie de Dyrrhachion au premier quart du IIIe siècle avant notre ère. Dans le cadre de ces tendances des rois illyriens et dynastes locaux à tenir en leur pouvoir les centres importants et riches de ces pays, on pourrait citer aussi l'émission de monnaie peu connue d'un de ces dunastes — Nessylos — datant, sélon F. von Scheiger (Graz), qui possède la pièce de monnaie mentionnée — de l'avant-dernière ou de la dernière décade du IVe siècle avant notre ère.

Dans ce travail l'auteur attire l'attention une fois de plus sur les émissions connues dans le cadre de la typologie de la monnaie de Pharos (avers—tête de Zeus, revers—chèvre) portant la légende ΔΙ, ΔΙΜ, qui, d'après son avis, doit être interprétée plutôt comme le nom d'un dunaste local ou d'un magistrat que celui d'une ville grecque inconnue située sur notre littoral (à Hvar). Ces séries sont le plus souvent les refrappages de la monnaie de Pharos aussi que d' Héraklée et d' Issa (Jonios). Un problème en quelque sorte semblable représentent les monnaies dites de Jonios, quoique elles en imposent d'auters. Cette monnaie aussi est régulièrement une refrappage de la monnaie d' Héraclée et de Pharos. Elle porte

sur son avers une tête de héros et sur le revers un dauphin au-dessus des vagues ou une tête de lion. Ce sont là justement des types de monnaie d' Héraclée et d' Issa, ce qui témoigne aisément de liens mutuels. Bien que le problème de la monnaie dite de Jonios puisse être différemment interprété, l'auteur plaide pour les solutions, dans lesquelles la légende — IONIO trouvera une interprétation réelle et de ce monde (le nom d'un dynaste local d'un magistrat), il ne s'agit pas là donc d'un être légendaire ou mythologique. Il faut pourtant tenir compte du fait que le sceau de IONIO figurant sur certains refrappages de „stratigraphie" incertaine — à en juger par certains spécimens inversement interprétés — doit être considéré comme secondaire par rapport aux spécimens conservés, mais par là abîmés. Vers la fin de cet aperçu sur la monnaie illyrienne d'Illyrie du sud, l'auteur mentionne de nombreuses séries de monnaie frappées dans la région limitrophe entre l'Illyrie et l'Epire, telle que la monnaie des villes de Damastion, Orikos, Byllis, Amantia, Olimpas, Phoinike, Buthroton, et autres, de même que la monnaie de la tribu des Molossoi (comparer aux Daorsoi déjà mentionnés de l'Illyrie du nord). Mais les pièces de ces monnaies sont frappées beaucoup plus dans la tradition de la monnaie gréco-macédonienne, et en général de l'art de médailles classique, ce qui caractérise en moindre mesure la monnaie des régions illyriennes situées plus au nord.

A la fin, l'auteur attire l'attention sur certaines pièces de monnaie autochtones provenant de l'intérieur et du nord de l'Illyrie, récemment découvertes. En premier lieu, il mentionne la monnaie, qui n'est pas encore publiée ni identifiée, provenant d'une localité sise sur les rives de la Japra, près de Bosanski Novi. Ces pièces permettent, bien que sommairement, de distinguer trois types (revers) — où, le plus souvent, figure un dauphin. Cette région était habitée à l'époque antique par des Japodes(!). L'auteur mentionne également et décrit un médaillon découvert il y a plusieurs années, attribué à la tribu illyrienne des Jasi. L'auteur n'est pas tout à fait d'accord avec l'identification du nom de la tribu mentionnée qu'on a lit dans la légende du médaillon, elle-même non-déchiffrée. Quant à son type (on n'a publié que le revers) l'auteur y voit une ressemblance totale avec les imitations barbares connues de la monnaie macédonienne (ce sont des pièces de monnaie du type de Philippe II — présentant sur leur revers un chevalier et son cheval) parmi lesquelles ce spécimen de médaillon pourrait représenter une variante illyrisée. A ce propos l'auteur donne un court aperçu sur ces pièces „barbares" retrouvées dans différentes régions de notre pays (la plus importante trauvaille de ces monnaiès est celle de Ribnjačka, près de Bjelovar) dont la légende, surtout, une fois expliquée pourrait représenter la solution de ce problème.

FRANJO BARIŠIĆ

„MONEMVASIJSKA" HRONIKA O DOSELJAVANJU AVARO-SLOVENA NA PELOPONEZ 587.

Pod već odavno uobičajenim nazivom „Monemvasijska" hronika podrazumeva se manji istorijski zapis (obuhvata oko 2,5 strane štampanog teksta, običnog formata) u kojemu se, najkraće izraženo, pripoveda o tome kako je Peloponez krajem VI veka dospeo pod vlast Avaro-Slovena i kako su ga na samom početku IX veka Romeji ponovo oslobodili. O sadržini ovog dokumenta raspravlja se već punih sto godina. Mišljenja naučnika o njegovoj verodostojnosti još uvek se uveliko razilaze, varirajući od dokazivanja da je u pitanju izmišljotina do tumačenja da je reč o pažnje dostojnom i pouzdanom izvoru.

Među napisima novijeg i najnovijeg datuma nesumnjivo je najzapaženija rasprava istaknutog vizantinologa prof. Lemerlea, objavljena pretprošle godine.[1] Pristupajući ovom izvoru filološko-istorijski, ispitujući ga „u njemu samome" i sagledavajući ga u istorijskom kontekstu — a to dosada nije niko uradio — Lemerle je čitav niz spornih pitanja na pouzdan način i konačno rešio, dok je za druga našao razložne pretpostavke, ili je ukazao na pravce njihova rešavanja. Tako, spor o rukopisnoj tradiciji sada je potpuno raščišćen: od postojeća tri kodeksa iz XVI veka (turinski, kutlumuški i ivironski) originalu je najbliži ivironski; kutlumuški i turinski donose pozniju, monemvasijsku recenziju, dok ivironski bazira na arhetipu, koji je sastavljen u mitropoliji peloponeskog grada Patras, pa bi stoga adekvatniji naziv bio „Patraska hronika", ili „Peloponeska hronika"; ovaj arhetip nije nastao krajem X ili početkom XI veka, kako se dosada uzimalo, već u IX veku, možda čak i u prvoj polovini toga stoleća.

Lemerle na zadovoljavajući način rešava i pitanje odnosa Peloponeske hronike i drugih, sadržinski srodnih, dokumenata. Čuvena *Aretina sholija* iz 932, prema njegovom tumačenju, nije samostalan dokumenat, niti je nastala, kako se dosada najčešće pretpostavljalo, s istog predloška sa kojega i Peloponeska hronika, već je učenim jezikom i skraćeno prepričani tekst Hronike iz Patrasa, Aretinog rodnog mesta. Uz Peloponesku hroniku genetički je pove-

[1] P. Lemerle, *La Chronique improprement dite de Monemvasie: le contexte historique et légendaire,* Revue des Études byzantines 21 (1963), 5—49.

zan i podatak o 218-godišnjoj avarskoj okupaciji Peloponeza, koji se nalazi u *Sinodalnom pismu* patrijarha Nikole III Gramatika (1084—1111).

Pošto je izvršio sadržinsku analizu Peloponeske hronike i niene vesti razmotrio u kontekstu očuvanih izvora o Peloponezu od VI do IX veka, Lemerle dolazi do zaključka da Hronika, u celini i pojedinostima, predstavlja verodostojan dokumenat. Jedini izuzetak u tome pogledu bio bi podatak iz Hronike da su Sloveni proveli na Peloponezu punih 218 godina, od „šeste godine cara Mavrikija" (=587) do „četvrte godine cara Nikifora I" (=805). Verodostojnost ove vesti, kako dokazuje Lemerle, pod velikim je znakom pitanja. Podatak je „sumnjiv" i neprihvatljiv. Istina, nije u pitanju samo prisustvo Slovena na većem delu Peloponeza kao činjenica, već je netačna brojka o dužini njihove okupacije, odnosno neverodostojna je godina 587. kao datum njihova masovnog naseljavanja na Peloponezu. Mi nalazimo, međutim, da Peloponeska hronika i u ovoj pojedinosti zaslužuje naše poverenje pa ćemo to u ovome radu pokušati i da dokažemo.

Pogledajmo najpre kako i čime dokazuje Lemerle da je pomenuti podatak o 218-godišnjoj slovenskoj okupaciji Peloponeza „vrlo sumnjiv" (très suspect, p. 34) i „neverovatan" (invraisemblable, ibid). Njegova argumentacija svodi se na ovo. Nijedan postojeći izvor ne potvrđuje da se Sloveni već oko 587, kako tvrdi anonimni autor Hronike, naseljavaju na Peloponezu i, prema tome, ničim se ne može dokazati da Hronika ovde „govori istinu". Do masovnog naseljavanja Peloponeza od strane Slovena došlo je, svakako, mnogo kasnije. Prema poznatoj vesti iz Porfirogenitova dela *De thematibus* II, 6 (ed. Pertusi, p 90: ἐσθλαβώθη πᾶσα ἡ χώρα καὶ γέγονε βάρβαρος), to masovno naseljavanje postalo bi činjenica, kako mnogi naučnici i danas tumače, tek polovinom VIII veka. Međutim, ako se, s jedne strane, uzme u obzir da ova Porfirogenitova vest s mnogo razloga ne treba da se shvati ad litteram i, s druge strane, da je infiltracija Slovena na Peloponez, sudeći po onome što čitamo u *Miracula s. Demetrii* II, 4, morala ići postepeno a ne odjednom, onda o slavizaciji Peloponeza kao činjenici može se govoriti tek od kraja VII veka, dakle, oko 100 godina poznije od datuma koji se navodi u Hronici. Svoj izveštaj o samom boravku Slovena na Peloponezu, tumači dalje Lemerle, anonimni hroničar, svakako, registruje prema lokalnoj, patraskoj tradiciji, a godinu 587. kao datum njihova dolaska na Peloponez on je, po svoj prilici, sam iskonstruisao, i to, verovatno, na taj način što je, čitajući Evagrijevu vest da je Haganova vojska za vreme Mavrikija osvojila „celu Heladu", shvatio da pojam „Helada" obuhvata i Peloponez.[2]

Ako se ovo duhovito tumačenje prihvati kao tačno, onda se njime, odmah da kažemo, potvrđuje upravo suprotno od onoga što dokazuje Lemerle, budući da Evagrije pod pojmom „Helada", kako ćemo videti, doista podrazumeva i Peloponez. Drugim rečima, ako je anonimni hroničar, kako pretpostavlja Lemerle, dolazak Slovena datirao u 587. tumačeći Evagrija, onda je to njegovo tumačenje doista bilo tačno. Ali ta pretpostavka, uvereni smo, ovde ne dolazi u obzir, iz prostog razloga stoga što Hronika ne daje samo datum slovenskog dolaska na Peloponez već, kako ćemo odmah videti, i čitav niz konkretnih posledica koje je taj dolazak izazvao, a o čemu se kod Evagrija

[2] Lemerle, *La Chronique...*, pp. 22, 32—36, 49.

uopšte ne govori. Prema tome, logično je pretpostaviti da se čitav izveštaj o slovenskom naseljavanju Peloponeza u Hronici, uključujući i njegov datum, zasniva pre na lokalnoj tradiciji nego na nekom izvoru. Ako je tako, onda se i problem verodostojnosti ovoga izveštaja u Hronici mora drukčije postaviti. Nama se čini da se problem postavlja jedino u ovoj formulaciji, odnosno u ovim pitanjima: Da li je izveštaj Hronike o masovnom naseljavanju Peloponeza od strane „Avara" (= Slovena) 587. godine usamljen u vizantijskoj istoriografiji? Da li taj izveštaj protivreči postojećim izvorima, ili se, naprotiv, njima na ovaj ili onaj način potvrđuje?

Pozitivan odgovor na postavljeno pitanje verodostojnosti izveštaja Hronike indicira se već prvim zapažanjima koja nam se ovde nameću. Naime, ako anonimni hroničar iz Patrasa, oslanjajući se na lokalnu tradiciju, podrobno i na verodostojan način, kako tumači i sam Lemerle, izlaže posledice masovnog naseljavanja Slovena na Peloponezu, onda je više nego verovatno da je i datum toga naseljavanja njemu bio poznat.

Na isto dolazimo ako, sledeći Lemerlea, pretpostavimo da je anonimni autor datum slovenskog dolaska iskonstruisao na osnovu izvorne literature koju je čitao. Naime, sam Lemerle vrlo lepo je pokazao da je sve ono što anonimni pisac „Monemvasijske" hronike pripoveda o Avarima i njihovoj aktivnosti na Balkanu u vremenu između 558. i 582, odnosno od prvog dolaska avarskog poslanstva u Carigrad pa do Mavrikijeva stupanja na presto, bez ikakvih sadržinskih odstupanja, podudarno s izveštajima koje nalazimo u očuvanoj carigradskoj istoriografiji (Menandar, Evagrije, Simokata, Teofan, Genesije). Ako je doista tako, ako peloponeski hroničar tačno, iako skraćujući, prenosi izvore o Avarima iz vremena Justinijana I (527—65), Justina II (567—78) i Tiberija I (578—82), zar nije prirodno očekivati da će na isti način i s istom pouzdanošću prenositi carigradske izvore o Avarima i iz vremena cara Mavrikija (582—602)? S druge strane, kao hroničar Peloponeza ili, bolje reći, grada Patrasa, zar on nije na poseban način bio zainteresovan da, držeći se istih izvora, dozna tačan datum „avarskog" dolaska na Peloponez?

Ali apstrahujući sva ova preliminarna zapažanja, predimo na sam izvor. Izveštaj peloponeskog hroničara o Avarima Mavrikijeva vremena, u doslovnom prevodu, glasi:

„A kada je godine 6090. carski skiptar preuzeo Mavrikije, Avari mu pošlju poslanike tražeći da na 80.000 zlatnika, koliko primahu od Romeja, doda još 20.000. Želeći mir, car to prihvati.

Ali sklopljeni sporazum ne potraja duže od dve godine. Jer Hagan, njihov vođa, tražeći sad ovaj sad onaj izgovor da bi našao povod za rat, i postavljajući preterane zahteve jer mu se tobože u ponečemu nije udovoljilo, raskine ugovor i iznenada zauzme Singidon (Σιγγιδόνα), *grad u Trakiji, zatekavši ga bez posade, i još Avguste* (Αὐγούστας) *i Viminakion* (τὸ Βιμινάκιον), *a to je veliko ostrvo na Dunavu. Zauze i Anhijal* (τὴν Ἀχίαλον), *a to je sada Mesina* (Μεσίνην) *u Makedoniji, i mnoge druge gradove, koji pripadaju Iliriku, potčini. Pljačkajući sve odreda, stiže i do predgrađa Vizanta, a pretio je da će i Dugi Zid porušiti, dok neki njihovi* (*sc. avarski*) *manji odredi pređu morski tesnac kod Abida i, opljačkavši naselja po Aziji, ponovo se vratiše.*

Car otpremi Haganu kao poslanike patricija Elpidija sa Komentiolom, pristajući na povišicu ugovorenog danka, i varvarin (*sc. Hagan*) *tada obeća da*

će čuvati mir. I malo mirujući, ponovo raskine ugovor i strašno zarati na skitsku zemlju i Misiju (τήν τε σκυθίαν χώραν καὶ τὴν Μυσίαν), *razorivši golem broj tvrđava.*

U drugoj provali pokori celu Tesaliju i celu Heladu i Stari Epir i Atiku i Evbeju (Εὔοιαν). *Oni koji krenuše na Peloponez, ratom ga osvojiše, te izbacivši i uništivši plemeniti helenski soj, sami se na njemu nastane. I koji uzmogoše izbeći njihove krvave ruke, raspršе se na sve strane. Grad Patras preseli se u kalabrijsku zemlju oko Regijuma, a stanovnici Arga na ostrvo zvano Orobe, Korinćani pređu na ostrvo zvano Egina. Tada i Lakonci napustiše očinsko tle te jedni otplove na ostrvo Siciliju i na njemu se još uvek nalaze, u mestu zvanom Demena, i nazivaju se Demeniti umesto Lakedemoniti, i svoj lakonski govor još uvek čuvaju, a drugi opet, našavši strmo mesto kraj morske obale, te podigavši tu utvrđen grad i nazvavši ga Monemvasija zbog toga što se u nj samo s jedne strane može ući, nastaniše se u tome gradu, zajedno sa svojim episkopom. Pastiri stada i seljački živalj presele se u obližnja krševita mesta, koja se odskora prozvaše Cakonije.*

Tako Avari (Ἄβαροι), *osvojivši i naselivši Peloponez, na njemu ostadoše dvesto osamnaest godina, ne pokoravajući se ni caru Romeja niti ikome drugome, tj. od godine sveta 6096, a to beše šesta godina cara Mavrikija, do godine 6313, a to beše četvrta godina cara Nikifora* [*starog, onoga koji je imao* [*sina*] *Stavrakija*"].[3]

Već na prvi pogled je jasno da je anonimni pisac, sastavljajući kratku povest o svome gradu Patrasu, i Peloponezu uopšte, želeo da ukratko objasni ko su Avari, kada su i pod kojim okolnostima stigli na Peloponez. Jer dolazak ovih osvajača duboko je poremetio život na poluostrvu. Teške prilike, stvorene njihovim boravkom, trajale su dugo vremena. U trenutku kada hroničar živi i piše, ta sumorna vremena pripadaju prošlosti, jer je u međuvremenu ponovo uspostavljena romejska vlast, vraćen je stari poredak stvari.

Porobljavanje Peloponeza od strane Avara (Ἄβαροι), prema hroničaru, desilo se za vlade cara Mavrikija, a njegovo oslobođenje od „slovenskog plemena" (τὸ Σθλαβινὸν ἔθνος, in cod. Σθαβινὸν) izvršeno je vojskom cara Nikifora I. Kako pisac izričito navodi da su 218 godina Peloponezom gospodarili upravo „Avari", potpuno je jasno da su u njegovim očima Ἄβαροι i Σθλαβινοί isto varvarsko pleme. Pa ipak, činjenica da on u prvome delu svoje povesti upotrebljava samo ime Ἄβαροι, a u drugome samo ime Σθλαβινοί vrlo je karakteristična. Ova dva naziva za isti etnos, po našemu mišljenju, nedvosmisleno razotkrivaju da je prvi deo izveštaja sastavljen na osnovu ranije vizantijske istoriografije, a drugi na osnovu domaćih, patraskih izvora.

Da bismo utvrdili kako je i u kojoj meri priča o Avarima Mavrikijeva vremena iz Peloponeske hronike verodostojna u celosti i pojedinostima, pogledajmo ukratko šta pripoveda o Avarima iz prvih godina Mavrikijeve vlade Teofilakt Simokata, čije je delo daleko najobimniji i najpouzdaniji očuvani izvor o događajima s kraja VI i početka VII veka.

Godine 582, kratko vreme pre Mavrikijeva krunisanja (14. avgust), Avari osvajaju Sirmijum. Ubrzo je sklopljen sporazum: Romeji „*pristadoše*

[3] *Chronicon „Monembasianum"*, ed. Lemerle, Revue des Ét. byz. 21(1963), 9—10, ll. 20—55.

da njima (sc. Avarima) godišnje polažu osamdeset hiljada zlatnika u srebrnoj robi i šarenom odelu".[4]

Sklopljeni sporazum „*ne potraja duže od dve godine*". Hagan vraća caru poklone — slona i zlatnu sofu — i zahteva da mu se, povrh ugovorenih 80.000, isplaćuje još 20.000 zlatnika. „*I kad samodržac za to nije hteo da čuje*", Hagan tada (tj. u jesen 584) na prepad osvaja *Singidon* (Σιγγηδόνα), *Avguste* (Αὐγούστας), *Viminakij* (Βιμινάκιον) i mnoga druga mesta. Ubrzo potom on „*opkoljuje i Anhijal* ('Αγχίαλον)".[5] Posle tri meseca dolaze u Anhijal carevi poslanici, senator *Elpidije* i skribon *Komentiol*, da pregovaraju o miru. Hagan se drži osorno, čak „*još nadmenije pripreti da će do temelja razrušiti takozvani Dugi Zid*".[6] Poslanici se vraćaju nesvršena posla.

„*Iduće godine*" (τοῦ δ' ἐπιόντος ἔτους, Hist. I, 6, p. 51), tj. 585, posredstvom Elpidija, stiže u Carigrad Haganov poslanik Targitije i sklapa primirje, pošto je car pristao na traženu povišicu od 20.0000 zlatnika. Ali „*posle kratkog vremena pokvari se blagostanje mira*" i Sloveni, podstaknuti od Hagana, opustoše „*najveći deo romejske zemlje*", stigavši do Dugog Zida.

Međutim, „*još istog leta*" Komentiol izgoni Slovene iz Astike, pošto im je prethodno naneo dva teška poraza: na reci Erginiji i kod Adrijanopolja.[7]

Komentiolove pobede donose samo kratki predah, jer već „*početkom jeseni*" iste, 585, godine „*varvari otvoreno prekrše mir*", i to u trenutku kada se u Carigradu nalazi Haganov izaslanik Targitije da bi „*od Romeja požnjeo blago koje je svake godine nicalo na osnovu sporazuma*". I tako, „*dok ovaj ovde (sc. Targitije) traži godišnji iznos i otkupninu za mir, dotle onaj tamo (sc. Hagan) ne miruje, već pljačka Evropu i pustoši gradove*". Ogorčen zbog toga, car Mavrikije naređuje da se Targitije progna na propontidsko ostrvo Halkitidu, gde je zadržan punih 6 meseci. U međuvremenu i posle toga, Haganovi odredi „*poharaše sve okolno stanovništvo Skita i Miza* (τῶν τε Σκυθῶν καὶ Μυσῶν τοὺς περιοίκους ἐλυμήναντο πάντας) *i osvojiše mnoge gradove: Ratijariju, Bononiju, Akis, Dorostol, Zaldapu, Panasu, Markijanopolj i Tropajon*".[8]

[4] Th. Simocattae *Hist.* I 3, ed. De Boor 45. Simokata se ovde izričito poziva na Menandra, koji o padu Sirmijuma mnogo opširnije pripoveda (Exc. de legat., et. De Boor I, 220 sq.; cf. Vizantijski izvori za ist. naroda Jugosl. I, 97).

[5] Simocattae *Hist.* I, 3—4, ed. De Boor 45—47. Cf. Viz. izvori za ist. naroda Jug. I, 106—107.

U Peloponeskoj hronici kaže se da je Viminakion „veliko ostrvo na Istru" (νῆσος . . .μεγάλη τοῦ Ἴστρου). I tu pojedinost nalazimo kod Simokate, ali ne na navedenom mestu, već pri kraju dela, gde je reč o događajima iz godine 600 (Simocattae *Hist.* VIII, 2, De Boor 285): τὸ Βιμινάκιον . . .αὕτη δὲ νῆσος καθέστηκε περὶ τὰ ῥεῖθρα τοῦ Ἴστρου.

O Singidunumu se u Peloponeskoj hronici kaže da je „zatečen bez posade" i da je to „grad u Trakiji". Oba ova podatka, iako nešto drukčije izražena, nalazimo kod Simokate, koji kaže da 584. Singidunum „nije bio zaštićen, niti je imao ratnih mašina, jer je zbog mira *čitavom Trakijom* bila zavladala silna bezbrižnost. . ." (Simocattae Hist. I, 4, p. 46).

[6] Simocattae *Hist.* I, 4, p. 47.

[7] Simocattae *Hist.* I, 6—7, p. 51—53. Pod Astikom ('Αστική) Simokata podrazumeva, kako se razabire iz jednog docnijeg mesta (Hist. II, 17, p. 103), „šumovitu oblast" između Adrijanopolja (Jedrena) i Filipopolja (Plovdiva). Cf. Viz. izvori I, 107—108.

[8] Simocattae *Hist.* I, 8, p. 53—54; cf. Viz. izvori I, 108—109. Prema Simokati, Haganova vojska osvaja ove gradove: τὴν Ῥατηρίαν — *Ratiaria*, današnji Arčar na Dunavu, u Bugarskoj; Βονώνειαν — *Bononia*, današnji Vidin na Dunavu, uzvodno od Ratiaria, u Bugarskoj; Ἄκυς — *Aquis* (*Ad Aquas*), današnji Vidrovgrad kod Negotina, dakle opet uzvodno od Bononia; Δορόστολον — Dorostorum na donjem Dunavu, kod današnje Silistrije u Bugarskoj; τὰ Ζαλδαπά — *Zaldapa*, negde zapadno od Marcianopolis,

Simokata ovde prekida pripovedanje o događajima na Balkanu i prelazi na opis ratnih operacija na persijskom bojištu u prvim godinama Mavrikijeve vlade.

Ako se ovi ukratko prepričani Simokatini izveštaji o odnosima između Vizantije i Avaro-Slovena za prvih godina Mavrikijeve vlade, odnosno u vremenu između 582—586, bliže uporede s onim što se o istoj stvari i iz istog vremenskog perioda donosi u Peloponeskoj hronici, onda dolazimo do ovih konstatacija:

Hronika se u neočekivanoj meri podudara sa Simokatom ne samo sadržinom svojih podataka već i redom kojim se oni donose. Očigledno je, ipak, da peloponeski hroničar ovde ne ekscerpira Simokatu neposredno, već prenosi neki izvor, verovatno neku izgubljenu hroniku, koja je, neosporno, bila zavisna od Simokate, bilo posredno ili neposredno, ali koja je, istovremeno, sadržavala izvesne konkretne podatke kojih u Simokate nema. Ova pretpostavka nameće nam se zbog toga što se ovde tekst Peloponeske hronike, s jedne strane, najvećim svojim delom u potpunosti podudara sa Simokatom, dok se, s druge strane, u kontekstu tih istih i sa Simokatom podudarnih vesti, donose i neka dopunska obaveštenja (npr. o pljačkanju Male Azije). Određenije i preciznije izraženo, Simokata i Peloponeska hronika stoje u ovom sadržinskom odnosu: o Avaro-Slovenima u vremenu od 582—586. Simokata donosi čitav niz podrobno ispričanih vesti, a Peloponeska hronika mnogo oskudniji, sažeto i uopštenije skiciran prikaz, ali prikaz koji je faktografski istovremeno podudaran i bogatiji od Simokate.

Do istog i nešto još određenijeg zaključka u pogledu izvora kojima se ovde poslužio peloponeski hroničar dolazimo ako izveštaj o događajima na Balkanu za Mavrikija iz Peloponeske hronike uporedimo s odgovarajućim vestima kod Teofana.

Što se tiče Teofanovih izveštaja o Mavrikijevom vremenu uopšte, još je njegov izdavač De Boor konstatovao da on tu u najvećoj meri zavisi od Simokate. Ta konstatacija, razume se, važi i za Teofanove vesti o vizantijsko-avarskim odnosima između 582. i 587. Pa ipak, treba naglasiti da se upravo u ovim vestima, izrazitije nego u drugima, Teofan hronološki ne podudara sa Simokatom, iako je očigledno da piše prema Simokati. Teofan je ovde zapao u pravu hronološku zbrku, i to najviše zbog toga što je prevideo Simokatin podatak da od 582—584. između Romeja i Avara vlada primirje. I tako je, primera radi, ispalo da Teofan pod 6075 (= 582) beleži ono što je kod Simokate pod 584 (Haganovo osvajanje Singidunuma i Anhijala).

Ako se ove i ovako raspoređene vesti bliže uporede s Peloponeskom hronikom, dolazimo do ovih konstatacija:

prvo, u pogledu reda i hronologije vesti Peloponeska hronika ne slaže se sa Teofanom, već sa Simokratom;

drugo, u odnosu na sadržinu vesti Peloponeska hronika je nekad opšir-

---

odnosno između toga grada i grada Ἰατρός na istoimenoj reci, kako pisac docnije obaveštava (Hist. VII, 2, p. 249), u podnožju gorja Balkan (Hist. II, 10. p. 90); τὰ Πανναcά — *Pannasa*, verovatno na reci *Panysus*, koja se uliva u Crno more, jugozapadno od Marcianopolis; Μαρκιανούπολιν — *Marcianopolis*, u blizini srednjovekovnog bugarskog Preslava, današnje Selo Devna; Τρόπαιον — *Tropaeum* u Scythia Minor, današnji Adamklisi, između Silistrije i Konstance.

nija, a nekad oskudnija od Teofana;

treće, tekst izvesnih vesti u Peloponeskoj hronici izražen je skoro istim rečima kao kod Teofana.[9]

Ova upoređivanja Peloponeske hronike sa Simokatom i Teofanom navode na zaključak da je anonimni peloponeski hroničar svoje vesti o Avarima Mavrikijeva vremena ekscerpirao iz neke nama nepoznate hronike koja je, nesumnjivo, zavisna od Teofana, ali koja je istovremeno bila ne samo hronološki sređenija od Teofana, pa stoga i bliža Simokati, već se i sadržinom svojih vesti razlikovala od Teofana.

Pa ipak, ovim nije iscrpljeno sve što se može reći u prilog pouzdanosti teksta o „Avarima" iz Peloponeske hronike. Prvi i pretežni deo toga teksta, kako videsmo, u potpunosti se podudara sa Menandrom, Simokatom i Teofanom i stoga se uopšte ne dovodi u sumnju. Međutim, mi nalazimo da se i njegov preostali deo, koji ne postoji u Simokate i kojemu se stoga odriče autentičnost, na ovaj ili onaj način ipak potvrđuje postojećim vizantijskim izvorima.

Najveće odstupanje, odnosno najvažnija dopuna Simokati, u Peloponeskoj hronici jeste izveštaj da Hagan, negde po isteku druge godine Mavrikijeve vlade — od Simokate znamo da se to zbiva krajem 585 — protiv Romeja izvodi ne samo prodor u „skitsku zemlju i Miziju" (a o tome nas Simokata, kako videsmo, vrlo opširno obaveštava), već on, Hagan, organizuje i *„drugu provalu"*, koja se završila osvajanjem Tesalije, Helade, Starog Epira, Atike, Eubeje i prodorom na Peloponez, o čemu Simokata ništa ne saopštava. Nastavljajući, naime, u drugoj knjizi prekinutu priču o Avaro-Slovenima iz prve knjige, Simokata opisuje teške borbe koje Hagan, lično komandujući svojim trupama,[10] tokom 586. i 587. nameće Romejima u Trakiji, i to na području Filipopolj-Adrijanopolj. Rat se vodi s promenljivom srećom. Posle

[9] Evo nekoliko primera:

a) Godine 582, prema Peloponeskoj hronici (ed. Lemerle 9): πρεσβεύουσιν οἱ Ἄβαρεις πρὸς αὐτὸν (sc. Μαυρίκιον), ἀξιοῦντες ταῖς π΄ χιλιάσι τοῦ χρυσοῦ ἃς ἐλάβανον παρὰ Ῥωμαίων προστεθεῖναι ἄλλας εἴκοσι. — Theophanes, s. a. M. 6075 (= 582), ed. De Boor I, 252—53: . . . πρεσβεύουσι οἱ Ἄβαρεις πρὸς τὸν αὐτοκράτορα Μαυρίκιον, . . . ἠξίουν ταῖς ὀγδοήκοντα χιλιάσι τοῦ χρυσοῦ, αἷς ἐλάμβανον κατ' ἔτος παρὰ Ῥωμαίων, προστεθῆναι ἄλλας κ΄.

b) Godine 584, prema Peloponeskoj hronici (ed. Lemerle 9): . . . λύει (sc. Χαγάνος) τὰς συνθήκας καὶ ἐξαπιναίως Σιγγιδόνα παραλαμβάνει, . . . παρέλαβε δὲ καὶ Ἀχίαλον. . . καὶ πολλὰς ἑτέρας πόλεις ἐχειρόσατο τὰς ὑπὸ τὸ Ἰλλυρικὸν τελούσας. — Theophanes, s. a. M. 6075 (= 582), p. 253: . . . στρατεύσας ὁ Χαγάνος τὴν Σιγγιδόνα πόλιν κατέστρεψε καὶ πολλὰς ἑτέρας πόλεις ἐχειρώσατο τὰς ὑπὸ τὸ Ἰλλυρικὸν τελούσας.

c) Haganovu ofanzivu u Donjoj Meziji, Skitiji i Trakiji, započetu krajem 585, Peloponeska hronika (ed. Lemerle, p. 9) prikazuje ovim rečima: Μικρὸν δὲ ἡσυχάσας πάλιν τὰς σπονδὰς διαλύει καὶ καταπολεμεῖ δεινῶς τήν τε σκυθίαν χώραν καὶ τὴν Μυσίαν, καταστρέψας δὲ φρούρια πάμπολλα. — Theophanes, s. a. M. 6079 (= 586/87), p. 257: τούτῳ τῷ ἔτει ὁ τῶν Ἀβάρων Χαγάνος τὰς σπονδὰς διαλύσας τήν τε Μυσίαν καὶ Σκυθίαν κατεπολέμει δεινῶς καταστρέψας τήν τε Ῥατιάρναν καὶ Βονωνίαν καὶ Ἄκυς καὶ Δορόστολον καὶ Ζάρδαπα καὶ Μαρκιανούπολιν.

[10] Primera radi, cf. Hist. II, 10, p. 90; II, 12, p. 94; II, 15, p. 101. Da romejsku pobedu kod Adrijanopolja doista treba datirati u 587. cf. Grafenauer, *Nekaj vprašanj iz dobe naseljavanja Južnih Slovanov,* Zgodovinski časopis 4 (1950), 57.

jedne veće pobede kod Adrijanopolja 587, romejskim vojskovođama polazi za rukom da avarsku vojsku potisnu, ali samo iz Trakije, nemajući snage da oslobode i Donju Meziju.[11]

Ovde se sada postavljaju pitanja: Da li je vest Peloponeske hronike o prodoru Haganove vojske u Heladu i Peloponez 587. u nekoj oprečnosti sa Simokatom, glavnim i najiscrpnijim izvorom o Mavrikijevu vremenu, ili je, naprotiv, logička dopuna Simokati? Da li je pomenuta vest Peloponeske hronike doista usamljena, kako se često tumači, ili se, naprotiv, na ovaj ili onaj način ona potvrđuje i nekim drugim očuvanim izvorima?

Ako pažljivije zagledamo u geografski raspored gradova, koje, prema Simokati, osvaja Haganova vojska krajem 585. i tokom 586, lako ćemo uočiti da je reč o dvema i geografski udaljenim grupama gradova. Prvu grupu sačinjavaju tri grada na srednjem Dunavu, koji se nižu uzvodno (*Ratiaria, Bononia, Ad Aquas*), dok u drugu grupu ulaze *Dorostorum* na donjem Dunavu, zatim gradovi na istočnim stranama Donje Mezije, južno od Dorostoruma (*Zaldapa, Panassa, Marcianopolis*) i, najzad, *Tropaeum* u Scythia Minor. Ovaj geografski raspored navedenih mesta jasno pokazuje da je velika Haganova ofanziva iz 585/586. otpočela na dva geografski udaljena sektora: prodor na donjem Dunavu kretao se pravcem Dorostorum-Marcianopolis, dok je napad na srednjem Dunavu značio prodor u Gornju Meziju.

Kao što smo videli, Simokata upravo u ovom trenutku, pošto je izredao gradove koji su pali u početnoj fazi Haganove ofanzive, prekida svoja izlaganja o Balkanu. Nastavljajući docnije taj izveštaj, Simokata će nas podrobno obavestiti o borbama u Trakiji, ali šta se desilo po prelasku Haganove vojske u Gornju Meziju, Simokata neće saopštiti ni jedne jedine reči.

Međutim, sasvim je očigledno da su ovi napadi na srednjem i donjem Dunavu, započeti u istom trenutku, bili zamišljeni u okviru jedinstvenog strategijskog plana. Ako avarsko-slovenski odredi u jesen 585. prelaze Dunav i u jednom brzom naletu osvajaju tri utvrđena mesta (Ratiaria, Bononia, Ad Aquas), onda je evidentno da je u pitanju masovan prodor i stoga je nezamislivo da je osvajanje pomenutih mesta na Dunavu predstavljalo ili moglo predstavljati završni cilj. Drugim rečima, moramo pretpostaviti da su Avaro-Sloveni na punktu Ratiaria učinili isto što i na punktu Dorostorum: produžili su da prodiru na jug. Uzmemo li u obzir da su u tom trenutku romejske oblasti južno od Ratiaria, svakako, bile daleko slabije branjene nego Donja Mezija i Trakija, onda je teško zamisliti da Avaro-Sloveni, provalivši na Dunavu, taj momenat slabosti nisu iskoristili. Što sam Simokata o tome prodoru ništa ne govori, ne mora nas nimalo zbunjivati. Jer carigradska istoriografija pre i posle Simokate pokazuje se, čak i u potpuno neočekivanim prilikama, slabo ili nimalo obaveštena o zbivanjima na periferiji Carstva, posebno balkanskoj. Ova ćutanja metropolskih pisaca, naročito u prvim vekovima Vizantije, nadoknađuju se, iako sporadično i fragmentarno, usputnim zapisima orijentalnih ili zapadnih, a ponekad čak i periferijsko-lokalnih izvora. Upravo takav je slučaj i ovde.

Mi nalazimo, naime, da se izveštaj o provali Haganove vojske krajem 585. u Gornju Meziju, koji je Simokata tek započeo, nastavlja i upotpunjuje,

[11] Simocattae *Hist.* II, 10—17, pp. 90—105.

iako samo delimično, poznatim opisom sedmodnevne avarsko-slovenske opsade Soluna u prvoj zbirci Miracula s. Demetrii, koju je oko 620. sastavio solunski arhiepiskop Jovan. Uvodni tekst opisa tog „najvećeg rata koji je ikada zadesio Solun", u prevodu, glasi ovako:

„Priča se da je tadanji vođa Avara preko poslanika tražio nešto od blaženopočivšeg Mavrikija, koji je tada držao carski skiptar romejske države, i pošto je promašio u svome zahtevu, planu (sc. Hagan) neukrotivim besom i. . . pozove sebi svu neveru iz Sklavinija (Σκλαβινιῶν), *divlji soj — jer njemu se pokoravaše ceo taj narod — te pridruživši njima i neke druge varvare, naredi im da zajedno pođu u pohod protiv bogočuvanog Soluna.*

Beše to najveća vojska koja bi viđena u naša vremena, o ljubimi. Jedni ih procenjivahu na sto hiljada naoružanih ljudi, drugi manje, a neki mnogo više. Mišljenja gledalaca podeliše se, jer se istina nije mogla utvrditi zbog mnoštva...

Kada su o njima javili u nedelju, 22-og dana meseca septembra, i kada su građani u nedoumici držali da će stići ovamo za četiri ili čak jedva i za pet dana, . . . baš pred početak druge noći po suboti banuše oni bez graje pred zidine grada".[12]

U vreme cara Mavrikija (582—602) 22. septembar pada u nedelju, kako je već poodavno konstatovano, samo 586. i 597. godine. Između ove dve godine, kao jedino mogućih datuma opsade, naučnici se još uvek kolebaju, iako se većina, bar u novije vreme, opredeljuje za 586.

Za pravilnu hronološku interpretaciju navedenog teksta od bitne je važnosti, mislimo, piščev podatak da je opsada Soluna usledila posle Mavrikijeva odbijanja da udovolji nekim potraživanjima Haganova poslanika. Bez ikakva dvoumljenja zaključujemo da se ovde aludira, kako je prvi uočio Grafenauer,[13] na Haganova poslanika Targitija, kojemu je, prema navedenom Simokatinom izveštaju, „početkom jeseni" 585. car Mavrikije odbio da isplati godišnji danak. O dolasku nekog avarskog poslanstva u Carigrad neposredno pre ili uoči 597. ne govori se uopšte ni u jednom nama poznatom izvoru. To je prirodno i lako objašnjivo, jer već od kraja 585, naročito od 592, Romeji se nalaze u neprekidnom ratovanju s Avarima sve do 602. i stoga uopšte i ne dolaze u priliku da iskupljuju mir plaćanjem danka. Štaviše, posle vesti o Targitijevu diplomatskom neuspehu krajem 585. i njegovoj šestomesečnoj konfinaciji na ostrvu Halkitidi, mi kod Simokate ne nalazimo nijedan podatak o dolasku bilo kakvog avarskog poslanstva u Carigrad za vlade cara Mavrikija. Ukoliko bi između zaraćenih strana dolazilo do kratkotrajnih primirja, ona su, kako se kod Simokate često i izričito navodi, sklapana na bojištu.

Iz svega ovoga proizlazi da se 586. može smatrati kao pouzdano utvrđen datum u Miracula I, 13—15, opisane sedmodnevne opsade Soluna.[14]

---

[12] *Miracula s. Demetrii* I, 13, PG 116, 1285, No 109—111.

[13] B. Grafenauer, *Kronološka vprašanja selitve Južnih Slovanov ob podatkih spisa Miracula s. Demetrii,* Zbornik Filozofske Fakultete 2 (Ljubljana, 1955), 32—33.

[14] U prilog 586. kao datumu sedmodnevne opsade Soluna govore i ovi momenti: prvo, 586. kao godina opsade u potpunom je skladu sa razvojem vojno-političkih događaja na vizantijskom Balkanu toga vremena kako ih prikazuje Simokata i drugi izvori, dok se to o 597. uopšte ne može reći; drugo, u desetogodišnjoj Mavrikijevoj vojni protiv Avaro-Slovena (592—602) godina 596. ispunjena je preuzimanjem Singidunuma od strane careva stratega

Mi smatramo da opsadu Soluna septembra 586. izvodi ona ista Haganova vojska koja je s jeseni 585, kako se navodi u Simokate, provalila u Gornju Meziju. Drugim rečima, opsada Soluna samo je jedna epizoda, svakako velika i strategijski značajna, velike Haganove ofanzive započete 585. Pravilnost ovog tumačenja dokazuje se čitavim nizom momenata:

prvo, prema piscu Miracula I, Hagan šalje vojsku na Solun posle diplomatskog neuspeha njegova poslanika u Carigradu, a na potpuno isti način i Simokata prikazuje početak velikih ofanzivnih operacija Haganove vojske na donjem i srednjem Dunavu;

drugo, iz Simokatina opisa proizlazi da u Gornju Meziju provaljuje ogromna vojska, a to isto, svakako preterujući, saopštava o napadačima i solunski pisac;

treće, od arhiepiskopa Jovana doznajemo da Hagan lično ne učestvuje u opsadi,[15] a to isto važi i za vojsku koja je prodrla u Gornju Meziju, jer je Hagan, prema Simokati, u tom trenutku i nekoliko godina poznije stalno na čelu svojih odreda u Donjoj Meziji i Trakiji;

četvrto, u Haganovoj vojsci koja opseda Solun, prema navedenim rečima pisca Miracula I, daleko najbrojniji etnički elemenat sačinjavaju slovenski pešaci, što je prirodno i lako objašnjivo, jer je Haganu avarska konjica bila neophodna na donjomezijskom i tračkom bojištu;

peto, višemesečni, pa čak i skoro jednogodišnji, vremenski razmak između prelaska Haganove vojske preko Dunava i njenog dolaska pred Solun sasvim je prirodan ako uzmemo u obzir da se ta ogromna masa morala kretati sporo, da je zbog snabdevanja upravo bila prinuđena da gubi vreme u pljačkanju naselja i, najzad, da joj je dosta vremena trebalo i za izgradnju opsadnih sprava, jer se u opisu opsade izričito navodi da su varvari sa sobom dovukli čitavo mnoštvo različitih opsadnih naprava;[16]

šesto, apstrahujući sve što je napred rečeno, moramo naglasiti da kod Simokate, ako bi se vest o prodoru Haganove vojske u Gornju Meziju izuzela, ne ostaje ni jedan jedini izveštaj koji bi se bar donekle mogao hronološki i sadržajno uskladiti s opisom velike opsade Soluna.

Priska, a 597. velikim prodorom Haganovih odreda preko Save u pravcu Jadrana (cf. Grafenauer, *Nekaj vprašanj...*, Zgodovinski časopis 4 [1950], 66—67) i, prema tome, upravo je nezamislivo da Hagan iste, 597, godine ratuje sa Romejima u Podunavlju i istovremeno otprema dve ogromne vojske: u Dalmaciju i na Solun. Najkraće, u raspoloživim izvorima za Mavrikijevo doba ne nalazimo nijednu vest koja bi se mogla iskoristiti kao potvrda, dopunski ili uporedni podatak za 597. kao datum opsade.

Glavni argumenat koji se navodi u prilog 597. kao datumu jeste činjenica što se ta opsada, prema autoru Miracula I, dešava u vreme arhiepiskopa Jevsevija, a očuvana pisma pape Grgura Velikog (590—604), upućena Jevseviju, datiraju od novembra 597. do kraja 603 (cf. Lemerle, *Invasions et migrations dans les Balkans...*, Revue historique 211 [1954], 294, n. 2). Međutim, mi uopšte ne vidimo da najranije očuvano pismo Grgura Velikog iz 597. predstavlja ujedno i dokaz da Jevsevije pre te godine nije mogao biti arhiepiskop. Štaviše, napad slovenskog odreda na Solun iz Miracula I, 12, koji se takođe dešava za arhiepiskopa Jevsevija, mi sa dosta razloga datiramo u vreme oko 584 (cf. F. Barišić, *Čuda Dimitrija Solunskog kao istorijski izvori*, Beograd, 1953, 53—55). Izlazi, dakle, da je Jevsevije bio arhiepiskop u Solunu od oko 584. do oko 603 (cf. Vizantijski izvori I, 179, n. 12). Drugim rečima, samo ime arhiepiskopa Jevsevija ne predstavlja oslonac za bliže datiranje događaja opisanih u Miracula I.

[15] *Miracula s. Demetrii* I, 14, PG 116, 1297, No 123.

[16] Cf. *Miracula s. Demetrii* I, 13, PG 116, 1288; I, 14, 1300.

U jednu reč, dosta je razloga koji navode na zaključak da je opsada Soluna septembra 586. bila samo jedna u nizu operacija u velikom vojnom pohodu iz Podunavlja koji je krajem 585. organizovao Hagan.

Na kraju svoje homilije arhiepiskop Jovan saopštava da su se varvari, posle bezuspešnog sedmodnevnog opsedanja, osmog dana naglo povukli, i to u nekom nepoznatom pravcu. Da li na sever ili jug? Odgovor na to pitanje daće nam jedan drugi očuvani izvor.

U šestoj knjizi svoje „Crkvene istorije", u kontekstu pripovedanja o zbivanjima na persijskom bojištu prvih godina Mavrikijeve vlade, Evagrije se ukratko osvrće i na događaje na Balkanu toga vremena:

„. . . *Dok se to tako zbivalo* (*sc. na persijskom bojištu*), *Avari stigoše dva puta do takozvanog Drugog Zida, osvojiše i opljačkaše Singidunum, Anchialos i celu Heladu* (τὴν Ἑλλάδα πᾶσαν) *i druge gradove i tvrdave, ubijajući i paleći sve odreda, pošto je glavnina vojske boravila na Istoku* . . . ".[17]

Dosadašnja datiranja ove beleške različita su i variraju između 582. i 589. godine.[18] Nezavisno od tih razlika, gotovo svi pretpostavljaju da je ovde u pitanju vest o događajima jedne godine. Smatramo da je to pogrešno i upravo time i tumačimo neočekivano velike razlike u dosadašnjim datiranjima.

Evagrije piše crkvenu istoriju i svetovni događaji njemu su, kao što je poznato, u drugome planu. Njegovo delo završava se 594, tj. dvanaestom godinom Mavrikijeve vlade. Od svetovnih događaja toga vremena Evagrijevu pažnju prvenstveno privlače carevi dugogodišnji ratovi sa Persijancima, okončani tek 591, dok je Balkan u njegovim očima, očigledno, sporedna istorijska scena i o njoj će on zapisati samo ono što ceni kao najvažnije. Ti zapisi o Balkanu samo su uzgredni osvrti, bez pretenzija da budu iscrpni i potpuni.

Imajući to u vidu, mi nalazimo da citirana Evagrijeva beleška svojom sadržinom obuhvata čitav niz događaja, koji nisu niti su mogli da se odigraju samo u toku jedne godine. Potvrdu takvoj interpretaciji nalazimo već u prvom podatku o dva avarska prodora do Velikog Zida, koji, svakako, nisu usledili iste godine.

Za pravilno hronološko tumačenje Evagrijeva izveštaja od bitne je važnosti, mislimo, uzeti u obzir da je on u prethodnoj, petoj knjizi svoje Crkvene istorije, osvrćući se na balkanska zbivanja 80-tih godina VI veka, pribeležio pad Sirmijuma 582, i to opet samo jednom kratkom rečenicom.[19]

Od Simokate pouzdano znamo, kako smo napred videli, da je po padu Sirmijuma na vizantijsko-avarskoj granici vladalo dvogodišnje primirje i da je ono prekinuto novim Haganovim osvajanjima, najpre gradova Singidunum, Viminacium, Augustae i „mnogih drugih mesta", a ubrzo potom i grada Anchialos na severnom tračkom primorju. Prema tome, Evagrijev podatak „*opljačkaše Singidunum i Anchialos*" odnosi se na 584.

Za vreme ovih borbi, kako doznajemo od Simokate, romejski neprijatelji doista su dvaput stigli do Dugog Zida: prvi put Sloveni, u službi Haganovoj, 585. samo stižu do Dugog Zida, ali ga ne osvajaju, dok drugi put,

[17] Evagrii *Hist. Eccl.* VI, 10, ed. Bidez-Parmentier, p. 228.

[18] Cf. B. Krekić, *Vizantijski izvori* I, 100, n. 4.

[19] Evagrii *Hist. Eccl.* V, 12, p. 208. Evagrije je doista izdvojio ono što je najznačajnije. Jer, „la chute de Sirmium ouvre les Balkans", naglašava Lemerle, *Invasions et migrations*. . . , Revue historique 211 (1954), 290.

iduće godine, Haganu polazi za rukom da zagospodari, iako na vrlo kratko vreme, Dugim Zidom.[20] Ovde valja napomenuti da se slovenski silazak do Dugog Zida dešava pre početka velike Haganove ofanzive krajem 585, dok Haganovo privremeno osvajanje predstavlja jednu od mnogih ratnih epizoda u toj ofanzivi. Iz ovoga svega proizlazi da se Evagrijev podatak „*Avari stigoše dvaput do takozvanog Dugog Zida*" odnosi na godine 585. i 586.

Poslednjim podatkom Evagrijeve hronološki neizdiferencirane beleške saopštava se da su Avari osvojili „*i celu Heladu . . . , pošto je glavnina vojske boravila na Istoku*". Na prvi pogled je očigledno da se taj događaj dešava posle 584, kada je prekinut dvogodišnji mir sa Haganom, a pre 591, kada je završen rat s Persijancima. Uzmemo li u obzir, s druge strane, da se ovaj podatak nalazi u skupu vesti za koje smo pojedinačno utvrdili da se odnose na vremenski razmak između 584—586, sledilo bi da vest o avarskom prodoru u Heladu treba staviti najkasnije u vreme oko 586. Dobru potvrdu pravilnosti toga tumačenja pružaju nam i rezultati uporedne analize Simokatinih izveštaja o događajima na Balkanu između 582—591. i homilije solunskog arhiepiskopa Jovana o opsadi Soluna septembra 586. Tom analizom došli smo, pored ostalog, do zaključka da je sedmodnevna opsada Soluna usledila u sklopu velike ofanzive koju je Hagan započeo krajem 585. Ako je tako, onda datum Evagrijeve vesti o prodoru Avara u Heladu postaje sasvim određen i pouzdan: posle septembra 586. Drugim rečima, Evagrije ovde znači nastavak i dopunu homilije arhiepiskopa Jovana o opsadi Soluna, završni izveštaj o jednom zamašnom ratnom događaju. Pisac homilije, kako smo videli, uopšte ne izveštava kuda su varvari otišli posle sedmodnevne opsade. Obaveštavajući da su Haganovi odredi oko 586. preplavili Heladu, Evagrije nam, u stvari, indirektno odgovara na ono pitanje koje je u homiliji solunskog hroničara ostalo bez odgovora.

Uporednim razmatranjem očuvanih vesti o Avaro-Slovenima oko i posle 584, ne uzimajući u obzir Patrasku hroniku, dolazimo do ovih rezultata: Simokata kazuje da je Hagan s jeseni 585, pored prodora na donjem Dunavu, organizovao i masovnu provalu u Gornju Meziju; u Miracula I, 13—15, saopštava se da ti Haganovi odredi, spuštajući se iz Gornje Mezije, septembra 586, opsedaju Solun; posle neuspelog opsedanja ti isti odredi, kako izlazi iz Evagrijeve vesti, preplavljuju Heladu.

Pravi smisao Evagrijeva obaveštenja o osvajanju Helade od strane Haganove vojske postaje jasan tek onda kada se tačno zna šta on podrazumeva pod nazivom Helada. Dosad se najčešće smatralo da je u pitanju srednja Grčka, dok su drugi dokazivali da se misli na Makedoniju, pa čak i na sve zemlje južno od Dunava.[21] Međutim, čitava ta diskusija bila je suvišna. Jer ako Evagrije na jednom mestu kaže da je Korint u Heladi, a na drugom kao pokrajine Helade spominje Beotiju, Ahaju i Fokidu,[22] onda je van svakoga

[20] Simocattae *Hist.* I, 7, p. 52 (Sloveni); II, 12, p. 94 (Hagan). Treba napomenuti da Teofan (ed. De Boor, p. 254) silazak Slovena stavlja u 6076 (=583), i to stoga što je, kako smo rekli, previdео da je od 582. vladalo dvogodišnje primirje, dok Haganovo osvajanje on stavlja u 6079 (ed. De Boor, p. 258), tj. u 586/587, što se u osnovi slaže sa Simokatom.

[21] Cf. B. Krekić, *Vizantijski izvori* I, 101, n. 6.

[22] Evagrii *Hist. Eccl.* IV, 8, ed. Bidez-Parmentier 159: καὶ Κόρινθος ἐπὶ τῆς Ἑλλάδος κειμένη. Prikazujući Prokopijevu Istoriju, Evagrije kaže da je njen autor, pored ostalog, opisao i σεισμούς τε ἐξαισίους ἀνὰ τὴν Ἑλλάδα γενέσθαι, τήν τε Βοιωτίαν καὶ

spora da je njemu Ἑλλάς naziv za celu kopnenu Grčku, uključujući i Peloponez. Prema tome, ako bismo usvojili Lemerleovu pretpostavku da je pisac Peloponeske hronike godinu 587. kao datum slovenskog naseljavanja Peloponeza „iskonstruisao" polazeći od Evagrija, onda anonimnom hroničaru iz Patrasa pripada priznanje da je sasvim dobro protumačio izvor. U svakom slučaju, Evagrijeva vest, logično dopunjujući vesti iz Simokate i Miracula I, 13—15, predstavlja dragocenu potvrdu verodostojnosti Hronike.

Završni bilans naših razmatranja o verodostojnosti vesti iz „Monemvasijske" hronike da su Sloveni 587. osvojili i naselili veći deo Peloponeza svodi se na ovo. Pre svega, sagledavajući Hroniku kao izvorni dokumenat u celini, posmatrajući je u povezanosti sa srodnim i od nje zavisnim izvorima, i analizirajući je u pojedinostima, dolazimo do čitavog niza zaključaka koji, prikupljeni zajedno, predstavljaju solidan argumenat u prilog autentičnosti pomenutog podatka: ako konstatujemo da peloponeski hroničar verno prenosi istoriju Avara od 558—586. u svim pojedinostima, nije nimalo verovatno da se i njegova vest o dolasku Slovena 587. ne zasniva na pouzdanom izvoru; patraski hroničar IX veka, sastavljajući, na osnovu pisanih izvora i lokalne tradicije, kratku povest o veoma dugoj okupaciji i konačnom oslobođenju svoga grada i Peloponeza, svakako je ne samo mogao već i želeo da što tačnije utvrdi početak i kraj te okupacije; kako hroničar dobro poznaje neposredne posledice masovnog prodora Slovena na Peloponez, razložno je pretpostaviti da mu je i datum toga krupnog događaja morao biti poznat; autentičnost podatka o 218-godišnjoj okupaciji Peloponeza na poseban način se indicira činjenicom da tu brojku prenosi iz Hronike kao istinitu i učeni Areta, čovek kojemu je teško pripisati da nije dobro poznavao istoriju svoga rodnoga grada Patrasa. Drugi, neposredni dokaz verodostojnosti pomenute vesti iz Hronike pružaju Simokata, Miracula s. Demetrii I i Evagrije, izvori koji, međusobno se dopunjujući, pouzdano svedoče da brojni slovenski odredi, u službi oni Haganovoj, krajem 586. prodiru i preplavljuju celu Heladu.

Na kraju „Monemvasijske" hronike saopštava se da su oni peloponeski Sloveni, koji su 805. preživeli poraz, bili „pokršteni i privedeni u hrišćansku veru".[23] Primivši hrišćanstvo, oni su se uskoro helenizovali i u romejsko stanovništvo pretopili. Prema tome, ovde je reč o jednom ne samo izrazitom primeru asimilatorske snage vizantijskog društva već i o jednom ne manje karakterističnom primeru balkanske etničke interpenetracije.

Ἀχαΐαν καὶ τὰ περὶ κόλπον τὸν Κρισαῖον κατασεισθῆναι (Hist. Ecc. IV, 23, p. 171). Cf. P. Charanis, *On the Slavic Settlement in the Peloponnesus*, Byz. Zeitschrift 46 (1953), 94—95, koji je prikupio sva mesta gde se kod Evagrija pominje Ἑλλάς.

[23] *Chronicon „Monembasianum"*, ed. Lemerle, p. 10—11.

FRANJO BARIŠIĆ

LA CHRONIQUE DE „MONEMVASIE" SUR L'ARRIVÉE DES AVARO-SLAVES A PÉLOPONNÈSE EN 587

RÉSUMÉ

Il est dit, entre autres, dans la Chronique de „Monemvasie" que les Slaves ont passé au Péloponnèse 218 ans, et cela „à partir de l'an six du règne de l'empereur Maurice"(=587) „jusqu'à l'an quatre de l'empereur Nicéphore" (=805). Certains savants estiment encore que ceci est peu vraisemblable. Ainsi le professeur P. Lemerle dans son étude bien connue, après avoir résolu bien des questions concernant la Chronique, estime que cette donnée est isolée dans l'historiographie byzantine, qu'elle est „très suspecte" et „invraisemblable". Cette date de 587 marquant l'arrivée des Slaves dans le Péloponnèse a été, selon Lemerle, inventée par l'auteur anonyme qui l'aurait prise chez Evagrios, selon lequel l' armée de Haganos avait conquis „toute l'Hellade" à l'époque de Maurice.

Nous estimons cependant que la Chronique péloponnésienne est digne de foi sur ce point également, ce que nous allons essayer de prouver.

Si nous comparons les rapports de Simokattès concernant les relations entre la Byzance et les Avaro-Slaves pendant cinq premières années du règne de Maurice (582—587) aux passages correspondants de la Chronique péloponnésienne, nous pouvons constater que la Chronique correspond étonnamment à Simokattès non seulement eu égard aux données énoncées mais aussi quant à l'ordre de présentation. Il est évident pourtant que le chroniqueur péloponnésien ne reprend pas directement l'ouvrage de Simokattès, mais qu'il part d'une certaine source historique, probablement une chronique perdue, basée (soit directement ou non) très certainement sur l'ouvrage de Simokattès, mais contenant certaines données n'existant pas chez lui (supra, no. 4—8)

En comparant la Chronique aux rapports de Théophane, qui dépendent de ceux de Simokattès, mais qui sont chronologiquement en désordre, nous pouvons constater que:

premièrement, du point de vue de l'ordre et de la chronologie des données, la Chronique péloponnésienne ne corresponde pas à Théophane; deuxièmement, eu égard au contenu de certaines données, la Chronique péloponnésienne présente des matériaux tantôt plus abondants tantôt moins abondants que ceux de Théophane; troisièmement, on retrouve dans les textes de certains passages de la Chronique péloponnésienne les mêmes termes que chez Théophane (supra, no. 9)

Cette comparaison de la Chronique avec Simokattès et Théophane nous porte à conclure que le chroniqueur péloponnésien anonyme avait emprunté les données sur les Avares de l'époque de Maurice à une chronique qui nous est inconnue; cette chronique, peut-être dépendante Théophane, chronologiquement était mieux ordonnée que l' ouvrage de Théophane et par conséquent plus proche de Simokattès.

En tout cas, il est évident que la première moitié de la Chronique péloponnésienne, relative à l'histoire des Avares entre 558 et 587, correspond presque parfaitement aux sources de Constantinople, et en premier lieu à l'ouvrage de Simokattès.

La mention faite dans la Chronique de l'arrivée de l'armée de Haganos en Hellade et au Péloponnèse en 587 est-elle en opposition à ce qu'en disent Simokattès et d'autres auteurs? Cette mention est-elle vraiment isolée, comme on le prétend si souvent?

En étudiant simultanément les passages sur les Avaro-Slaves chez Simokattès — Miracula I 13—15 — et chez Evagrios, nous pouvons constater que ces trois sources, tout en se complétant, prouvent avec certitude que de nombreux détachements slaves, au service de Haganos, ont, vers la fin de 586, dévasté toute l'Hellade. Simokattès prétend que Haganos, vers la fin de 585 ou au début de 586, en pentrant sur le bas Danube, il organise aussi l' invasion en Moesia Superior et qu'il s'empara à l'improviste des villes de Ratiaria, Bononia et Ad Aquas (supra, no. 8) . Dans les Miracula I 13—15 nous trouvons que la même armée de Haganos, en descendant de la Moesia Superior, assiégea Thessalonique vers la fin de septembre 580. (supra no. 12—14). Le siège de Thèssalonique ayant échoué, ces mêmes

détachements, selon Evagrios, dévastent toute l'Hellade, y compris le Péloponèse (supra no. 17—20). Par conséquent, la mention faite dans la Chronique de „Monemvasie" de l'installation des Avaro-Slaves au Péloponèse en 587 (ce n'était là, bien entendu, que le début da la colonisation) ne saurait être considérée comme une donnée isolée dans l'historiographie byzantine.

D'autre part, considérant la Chronique de „Monemvasie" comme un document isolé, et l'étudiant en liaison avec les sources antérieures et postérieures, nous arrivons à maintes conclusions qui, prises dans leur ensemble, représentent un argument de plus prouvant l'authenticité de la donnée en question. Car si le chroniqueur péloponnésien rapporte exactement l'histoire des Avares de 558 à 586, avec tous ses détails, il est peu probable que les passages relatifs à l'arrivée des Slaves en 587 soient dénués de fondement solide. En rédigeant, à partir des sources écrites et de la tradition locale, la courte histoire de la longue occupation et de la libération définitive de sa ville natale et du Péloponnèse, le chroniqueur de la ville de Patras a eu la possibilité de déterminer avec précision non seulement la fin mais aussi le début de cette occupation. L'auteur de la Chronique connaît bien les conséquences immédiates de la pénétration massive des Slaves au Péloponèse, et il est, par conséquent, permis de supposer qu'il connaît également la date de cet important événement. L'authenticité de cette donnée, relative à l'occupation du Péloponnèse pendant 218 ans, est également confirmée par l'érudit Aréthas, un homme qu'on ne peut pas accuser d'ignorer l'histoire da sa propre ville natale — Patras.

IDRIZ AJETI

POREKLO NEKIH MITSKIH I DEMONSKIH NAZIVA U ŠIPTARSKOM

Šiptarski jezik, čiji je rečnik u toku svoga razvoja prilično razređen prodiranjem tuđih elemenata, pretrpeo je strani uticaj i u oblasti mitske i demonske terminologije. To, svakako, ne znači da su svi nazivi mitskih i demonskih bića u tom jeziku stranog porekla; ima među njima i takvih imena čiji je izvor, bez svake sumnje, indoevropske provenijencije, kao što su *perëndi-a* (bog), koje se ne da razdvajati od staroindijskog *parjanjas*, litvanskog *perkunas*, galskog *Cernunnos*, slovenskog *perunъ*, grčkog Κεραυνός Ime toga božanstva, bez svake sumnje, je indoevropskog porekla. *Zot* — sinonim pomenutog božanstva — ima ova značenja: 1) titula kojom se neko uvažava, 2) vlasnika: shtëpi pa *zot* (kuća bez gospodara, vlasnika); *zot* shtëpie (glava porodice); 3) boga, božanstva.

Ovaj termin javlja se s obiljem derivatskih oblika u šiptarskom jeziku. Mislimo da se značenjski potpuno podudara sa srpskohrvatskim *gospod* i njegovim derivatima, čiji je broj poprilično i u tom jeziku. Što se porekla šiptarskog *zot* tiče, mišljenja etimologa su podeljena. Zadnjih godina pojavila su se dva oprečna učenja — Milana Budimira (Gjurmime Albanologjike, I, „Arb. *zot* = διαιτὸς arbiter", str. 255—257), koji smatra da identifikaciji šiptarskog *zot* s grčkim διαιτός ne stoje na putu nikakve fonetske ni semantičke smetnje. Suprotno tome, Çabej (*Buletin*, 1953; *Zeitschrift für Phonetik und allgemeine Sprachwissenschft*, 9, Heft 3, Berlin, 1956, str. 225) drži da u šiptarskom nazivu *zot* treba gledati indoevropski izvor, tj. adjektivni praoblik *ĵag-tos*, *ĵak-tos*, „počašćen iz strahopoštovanja", gde je *gt*, *kt*, putem asimilacije, svedeno na *t*, dakle *zot* (bog, svetac).

U svojoj studiji *Sitten und Gebräuche der Albaner, Revue Internationale des Études Balkaniques*, I—II (1934—1935), Çabej je u narodnom verovanju Šiptara na osnovu naziva utvrdio hronologiju od šest stupnjeva. Kao prvi stupanj je uzet preindoevropski jezički sloj, kao drugi — indoevropski uticaj s odgovarajućim jezičkim terminima, zatim starogrčki, pa rimski, onda balkanski i, napokon, turski jezički sloj.

Ovde valja postaviti načelno pitanje da li je zajedno s terminima koji obeležavaju određeni mit, odnosno demona, u narod došlo i verovanje? Pi-

tanje je složeno i Çabej kao da naginje mišljenju da su narodna verovanja iskonska i da su vremenom dobijala različne termine, često i stranog porekla; Hylli i Dritës, 1942 (1—2, 3—4, 5—10).

Naziv *katallâ-ni* je, bez svake sumnje, grčkog porekla. U šiptarskoj mitologiji *karallâ-ni* je mitološko biće koje se u narodnom verovanju zamišlja kao *džin, grdosija,* a ime je dobilo po srednjovekovnim katalonskim najamnicima, gospodarima Atenskog dukata. Arbanasi su te surove, okrutne i krvoločne katalonske plaćenike upoznali u sukobu i otada su im se usekli u svest, te grdosiju, gorostasa, diva nazivaju *katallâ-ni*; M. Sufflay, *Srbi i Arbanasi,* 77—78.

I *Talas,* božanstvo nevremena, stihije — grčkog, odnosno predgrčkog, je porekla, od θαλασσα. I *Mauthia,* u zlato obučena vila, možda je preklasična Αηαλθεια. Iz Grčke je došlo i verovanje u *stuhije,* boginje bure i oluje kod severnih Arbanasa. I *stihija* koja se zamišlja kao aždaja s krilima i ljudskim osobinama, kojoj iz usta izbija vatra i koja čuva trezore — nije ništa drugo do grčko στοιχεια, koje je u srodničkom odnosu sa srpskohrvatskim *zduhovima, zduhaćima*; *Revue Internationale d. Études Balk.*, I—II (1934/35), str. 565.

Direktan prenos iz grčke mitologije je arbanaško *syqenëze* (Hundsauge), jezički calque par exellance, grč. *kerbera*; to je mitološko biće, kao veštica s četiri oka, dva spreda, dva pozadi. Iz grčkog sveta prešla je i *sirena* — mitsko grčko biće, pola žena, pola ptica, odnosno riba, što skače s jednog morskog grebena na drugi i svojom pesmom zanosi putnike, koje ubija čim joj priđu.

Poznata je činjenica da šiptarski jezik u svom rečniku ima obilje pozajmica latinskog porekla. Jezičkih posuđenica latinske provenijencije ima i u šiptarskoj mitologiji. Od zvaničnih rimskih božanstava iz doba Carstva boginja *Diana* uživala je posebno poštovanje u jugoistočnoj Evropi, od Panonije do Epira. Ova boginja među Arbanasima je poznata pod nazivom *Zânë, Zâna* kod Gega i *Zërë Zëra* kod Toska (u Laberiji, južnoj Albaniji), čije je ime jezički objasnio poznati albanolog Norbert Jokl (*Studien zur alb. Etymologie und Wortbildung* (1911), str. 98) i njen izvor video u latinskom *Diana*. Arbanaško *Zâna* je mitsko biće koje se zamišlja kao lepa i ratoborna devojka koja podržava junake, zmajeve, a katkad ih ranjava. U kletvama se često čuje: Të shitoftë Zâna, të gjoftë Zâna gur! (Ustrelila te Zana-vila!, pogodila te Zana!) Zana je i desna ruka pesnika, koje nadahnjuje u njihovom književnom stvaralaštvu, i ovom osobinom ona se poklapa s atributima grčke Μοῦσα.

Dianin kult je raširen i među Rumunima, u čijem se jeziku javlja u obliku *Zina,* koja se jezički dovodi u vezu s *Dianom*. Šiptarska *Zana* i rumunska *Zîna* podudaraju se po svojim kultnim osobinama i jezičkoj srodnosti; ali bi se moralo reći da rumunksa *Zîna* ne poseduje sva ona svojstva kojima je nadarena šiptarska *Zâna,* čija je borbenost — ratnička — jedno od njenih osnovnih svojstava, što nedostaje rumunskoj *Zîni*. Očigledno je da se šiptarska *Zâna* po ovoj kultnoj crti sasvim poklapa sa srpskohrvatskom *vilom*; međutim one su jezički potpuno disparatne; Çabej, Hylli i Dritës, XVIII 1942/5—10.

U vezi s izrazom *Të shitofte zana* dugujemo objašnjenje glagola *shitoj* (ranjavam, ranim). Po izvođenjima N. Jokla glagol *shitoj* bio bi, kao i *zâna,* latinskog porekla.

Da se reč *shitë*, od koje je, bez svake sumnje, nastao glagol *shitoj*, izvede od naše, ima prilično pokušaja u albanološkoj literaturi. Mišljenje arbanologa G. Meyera (Etymologisches Wörterbuch der. alb. Sprache) da njeno slovensko poreklo treba tražiti u srpskohrvatskom izrazu *sito* neodrživo je, jer se šipt. *shitë* javlja s obiljem sasvim drugih značenja: 1) bolest ovaca, odnosno koza, koja izaziva cepanje kopita, zbog čega stoka ramlje; 2) vrsta biljke od koje se spravlja lek protiv šuljeva, *Polygonatum officinale*, gemeine Weisswurz (Gazulli, Rečnik). Derivate naše reči nahodimo veoma rano, srećemo ih još kod Bardija (1635) u obliku *shetëtar*, „strelac", a nešto kasnije zapisana je forma *shetues* „strelac", što ukazuje na postojanje apelativa *shetë*, koji, na žalost, ne nalazimo nigde u starim jezičkim spomenicima. Vrlo je interesantno da s kraja 19. veka ovu reč nahodimo u nešto drugačijem obliku (Rossi, Rečnik, 1866): *shitues* arciere, saettatorẽ = strelac, s kojim se fonetski u potpunosti slažu odnosni savremeni oblici *shitë*, i dr.

Izvorom naše reči i njenih oblika koji se javljaju u arbanaškom opširno se pozabavio najveći stručnjak za pitanja šiptarskog jezika, bečki naučnik N. Jokl, u studiji Balkanlateinische Untersuchungen, Revue Inter. d. Et. Balk,. 1936, sv. 1—4. U tom radu Jokl je u njemu svojstvenom opširnom razmatranju došao do zaključka da su šiptarski oblici *shetues, shetëtar, shitë shitues, shitoj* u navedenim značenjima zamena balkanskog latiniteta *saita*, što je u zapadnom romanstvu potvrđeno u obliku *sagitta, saggitta,* u smislu strela, što se u italijanskom javlja kao *saetta, rum. săgeată*. U vezi s italijanskim i rumunskim oblicima koji su refleks latinskog oblika *sagitta*, odnosno *saggitta*, ne smije se smetnuti s uma da im u šiptarskom odgovaraju odnosni oblici: shëgjetë, strela, shëngjetë, i skadarska forma *shâjitë*, koju Jokl prenosi iz radova Albanesische Studien, 3 str. 119. i 206, 2, Nemca Hahna. Nema nikakve sumnje da je navedeni skadarski oblik nastao od starijeg, već potvrđenog oblika u Mirditima: *shëngjetë*, putem *shânjitë* do *shâjitë*.

Mirditski oblik *shëngjetë*, koji Jokl donosi u navedenoj studiji, str. 49 — trebalo bi da bude refleks latinskog izraza *sangitta*, koji, doduše, nije potvrđen u romanskim jezicima, pa ni u latinskim izvorima, zbog čega smatramo da je glas *n* u našoj reči anorganski. Čuvanje okluziva *gj* u navedenim oblicima našeg izraza predstavlja teškoću koju je veoma teško premostiti. Naime, njegovo zadržavanje u savremenim oblicima naše reči nemoguće je objasniti fonetskim zakonima šiptarskog jezika, jer bi intervokalni okluziv *g* u *sagitta*, odnosno *saggitta*, u šiptarskom morao otpasti, kao što je slučaj sa *cubitus*, šiptarski *kũt*, *caballus* = šiptarski *kalë*, *magister* = *mjeshtër*. Održavanje okluziva u intervokalnom položaju u našim oblicima tumači se time što je latinska posuđenica u jezike balkanskih naroda došla posredstvom grčkog u ranom srednjem veku.

Teškoće koje se javljaju u suprotnim značenjima naših oblika od „strela, ustreliti, ranjavati do bolesti" mogu se prebroditi bez muke ako se zna da su strele, kojima su se Arbanasi i drugi narodi u srednjem veku služili, bile zatrovanih vrškova, o čemu nalazimo potvrde u jednom dokumentu iz 14. veka objavljenom u *Acta Albaniae* 2, br. 564, nap. 1: dabo tibi unum arcum et sagittas, cum quibus tu poteris infocare conventum (= Jokl, Revue, II god., sv. 3—4, str. 55).

Ime *shtrigë-a*, pl. *shtriga-t*, u šiptarski je došlo iz latinskog, od *striga*. Inače u narodnom sujeverju to je mitsko biće koje se zamišlja kao stara, nejaka, a opaka žena, odnosno starica koja ima posla s đavolima; u prenosnom smislu to je zla i opaka žena, veštica; u oblasti životinjskog sveta — vrsta leptira koji se noću uvlači u pčelinju košnicu i sisa med.

Po osobinama koje im sujeverni pripisuju, u šiptarskoj mitologiji — *ore* su žene koje čuvaju čoveka, kuću, pleme, itd.; tako ima *ora e Shalës, ora e shtëpisë*; ta značenja potvrđuju fraze: *iu lig ora*, tj. neko je poznat kao junak, ali ga je u određenoj situaciji izdala snaga, smelost, hrabrost; *e ka orën çuet* = srećan je, ima sreće; *njeri me orë* = čovek nepostojanog raspoloženja. Što se porekla ovog izraza tiče, nema sumnje da je on u šiptarski došao iz balkanskog latiniteta.

Iz balkanskog latiniteta je u šiptarski doprlo i ime *kulshedër* = zmaj, aždaja, na koje nas upućuje akcenat latinskog izraza *chersýdrus*, koji je u ovaj jezik, zasigurno, došao od grčke reči *chérsydros*. Kako se to lepo vidi — u obliku gegijske reči *kulshedër* izvršena je disimilacija sloga *cher* (sydrus) u *kulshedër*.

Kulshedra je mitološka životinja, demon nevremena, odnosno velika zmija s nogama, krilima i rogovima, sa 7—12 glava.

Djall-i, pl. *djaj*, *djemën*, je mitološki naziv koji je u šiptarski jezik došao od latinskog *diabolus*. Latinsko poreklo ove šiptarske reči zastupaju bezmalo svi ispitivači arbanaškog jezika, od slaviste Franja Miklošića (Albanische Forschungen, II), G. Meyera (Alb. Studien, V, 73), H. Pedersena (KZ. XXXIII, 535), do Çabeja (Buletin, 1961/2, str. 62—63). Kako je početni slog latinske reči očuvan i u šiptarskom, a to predstavlja odstupanje od poznatog pravila da se početno *dj* latinskih pozajmica u arbanaškom zamenjuje sibilantom *z*, kao *Diana* = *Zanë*, toskijsko *Zërë*, i dr. — to se mora pretpostaviti da je ova posuđenica u šiptarski jezik pozajmljena iz poznolatinskog, kada *dj*, *di* nije više zamenjivano sa *z*.

Grčko poreklo ove reči nailazi na nepremostive fonetske teškoće, jer bi se umesto okluziva *d* očekivalo interdentalno *dh*, kao u primerima διακός διατα = šiptarsko *dhjak, dhjatë*, pod pretpostavkom da je reč grčka pozajmica iz poslelatinskog perioda; upr. Çabej, Buletin 1961/2.

Oblik *djemën* većina albanologa smatra pluralnom formom reči *djall*, „đavo" (diabolus), a što se njegova porekla tiče, mišljenja su podeljena: G. Meyer je, idući putom slasviste Fr. Miklošića, arhetip šiptarskog izraza video u latinskoj reči *daemonem*, čije izvođenje prihvataju bečki romanista Meyer Lübke (Gröbers Grundriss, I² 1049) i rumunski naučnik Rosetti (Mélanges, 100). Izvor šiptarske reči u grčkom izrazu δαιμων traže Thumb (IF. 26, 13) i N. Jokl (LKU, 18), koji kasnije napušta to shvatanje (IF. 44, 13, nap. 1, Archivum Romanicum XXV, 16) i pridružuje se mišljenju Skoka, koji, (Barićev Arhiv, I 220) u obliku *djemën* vidi plural reči *djall*.

Slavista M. Vasmer (Studien, I, 11) izvor šiptarske reči nalazi u slovenskom demonъ.

Oblik *djemën* javlja se prvi put u prevodima P. Budija (17. vek) i F, Bardija kao množinska forma, ali on ne bi mogao biti pluralni oblik reči, *djall*. koji glasi *djaj*, bez metafonijskog prelaza *a* = *e*. Çabej je (Buletin) na na-

vedenom mestu, u pravu kada tvrdi da bi latinska pozajmnica u šiptarskim gegijskim govorima glasila *d(h) ëmue*, a to nije nigde potvrđeno.

Vasmerovo izvođenje fonetski je sasvim u redu, ali se tome isprečila okolnost da u oblasti šiptarske crkvene terminologije nema slovenskih tuđica. Ostaje najubedljiviji grčki izvor šiptarske reči *djemen* od oblika δαιμων.

Izraz *drangue — drango(n)i* je, bez svake sumnje, latinska pozajmica, od oblika *draconem* = aždaja, ala, zmaj, i u tome nema nikakva spora, jer se šiptarski oblik, kako u fonetskom tako i u semantičkom pogledu, u potpunosti slaže s latinskom reči.

Nešto složenije je pitanje porekla i izvođenja reči *dreq-i*, pl. *dreqën* = „đavo," „vrag". Doduše, naučnici su jedinstveni u pogledu latinskog porekla šiptarske pozajmice *dreq*. Spor je izazvao prelaz glasa *a* u *e* u tuđici *dreq*, od lat. *draco*, koji nije usamljen u šiptarskom jeziku, jer se javlja u nizu šiptarskih izraza uglavnom latinske provenijencije: braco = brekë (gaće), carrus = qerr, qerre; galbus = gjelbër (zelen); gallus = gjel (petao); miraculus = mrekull (čudo); altare = lter (oltar); sanitatem = shëndet (zdravlje); podestatem = pushtet (vlast). Postoje dva puta kojima su naučnici išli u izvođenju naše reči *dreq* i niza drugih sličnih posuđenica u šiptarskom. Jedno se učenje sastoji u objašnjavanju prelaza *a* u *e* delovanjem vokala *i* na krajnjem slogu odnosnih reči; drugo tumačenje, bar u jednom delu takvih izraza, albanolozi vide u susedstvu vokala *a* i likvide *l* koja zatvara slog. Tako G. Meyer (Alb. St. I, 23, EW. 73, 138) alternaciju *a* u *e* u reči *gjel* od *galli* i *dreq* od *draci* objašnjava uticajem krajnjeg vokala *i*. Tako je shvatanje neodrživo, jer su latinske reči u albanaški primane od oblika singulara, a ne plurala.

Romanista Meyer Lübke, u spomenutom delu i na navedenom mestu, objašnjenje alternacije *a* u *e* u reči *gjelbër* od lat. *galbinus* vidi u okolnosti da likvida *l* zatvara slog vokala *a*, ali se tome suprotstavljaju drugi primeri, kao *kalb, gjalpë, gjalmë, daltë, baltë* i dr.; upor. Barić., *O uzajamnim odnosima balkanskih jezika*, 25, *Hymje në historin e gjuhës shqipe*, 69; Çabej, Lingua Posnaniensis, VIII, 112—113.

Nazori Jokla (Festschrift Kreschmer (1926), 92), koji objašnjenje odnosne kategorije imena u šiptarskom nalazi u prelazu pluralnih oblika u singular, originalni su i njima zadnjih godina uveliko operiše arbanaški naučnik Çabej (LP. VII—VIII). Naša reč *dreq*, u krajnjoj liniji, je singularizovani plural, što znači da je promena *a* u *e* proizvod morfoloških procesa.

Nazivi mnogih mitoloških bića dobijeni su na osnovu kultne osobine koja im se pripisuje; tako se jedna od vila u arbanaškoj mitologiji zove *floçkë*, druga *kshetë*. Očigledno je da se imena ovih vila dovode u vezu s apelativima *flokë, kshet*, u značenju „kosa, vlasi", o čemu govori albanolog M. Lambertz u studiji Albanische Märchen, Beč, 1922. Sasvim je evidentno da se reč *floçkë* sastoji od osnove *flokë* i sufiksa — *sh*(š), koji je u dodiru s okluzivom *k* sonorizovan u *ç* i pomeren napred, dakle flokë + *sh* = *flokësh* = *flokëç* = *floçkë*; upor. Cordignano, Dizionario albanese-italiano e italiano-albanese. Na identičan način tumači se i naziv *kshetë, kshetërr, kshetëz* za jednu vrstu vile, od *kshet, gërshet*, u smislu: pletenice, kike.

Flok je i u osnovi reči *floksh*, moneta Marije Terezije koju žene stavljaju na grudi kao ukras (Çabej, 1962/1).

Značajan je i slovenski uticaj u terminologiji šiptarskog folklora i mitologije. Poznat je *vurkolak* (vampir) od slovenskog *vьlkodlak* u značenju vuk. Slovenskog, odnosno srpskohrvatskog, porekla je i *vampir*: *dhampir*. Supstitucija glasa *v* sa *dh* je veoma česta u šiptarskim govorima: *dhjamë*: *vjamë* (salo, loj); *vemezë*: *vemizë dhemize* (gusenica).

Iz slovenskog je izvora i reč što označava jednu vrstu aždaje, zmaja, koja je u šiptarskim pričama poznata pod imenom *lubia* — jezički u neposrednoj vezi s glagolom ljubiti.

Razlozi zbog kojih narod nazive mitoloških bića uzajmljuje iz jezika drugih naroda — psihološke su prirode; naime, mitološka bića i druge zveri, često opasne po čovekov život, dobijaju eufimistička imena i na taj se način izbegava pomisao na njih, na kob, napast i zlo koje mogu čoveku naneti. Tako umesto pravih imena *djall, dreq, ujk* u narodu srećemo nazive: *i prronit, gojemberthyemi, koftëlargu*, koftlarkti (onaj s potoka, zavezalo, nepomenuti). U tom smislu nazivi takvih bića i zveri su i stranog porekla, kao što je slučaj s imenima *lubi, gogol, mora, buba*, koja su u šiptarski došla, bez svake sumnje, iz srpskohrvatskog.

Od naziva slovenskog porekla koji se upotrebljavaju za označavanje mitoloških bića jezički je od interesa ime *thopërk, thopërçit, thopçit* = vampir, utvara, duh. Razmatrajući pitanje hronologije interdentalnih spiranata *th, dh* u šiptarskom Jolk je — u svojoj studiji Balkangermanisches und Germanisches im Albanischen [Festschrift d. 57 Versammlung d. Philologen u. Schulmänner, Salzburg (1929)] i Hylli i Dritës [VI (1930), 47, 148]. — utvrdio izvor šiptarske reči *thopërk-u, thopercit, thopcit*, dovevši je u vezu sa srpskohrvatskim izrazom *copr*, starogermanskom pozajmicom, od *zoubar, zoupar*, nem. Zauber (čar, čarolija, mađija). Kako je napred utvrđeno, naša se reč javlja u dva oblika: *thopërk* i *thopërc, thopc*, pl. *thopërcit*, koji ukazuju na postojanje singulara *thopërk*, koji se javlja u Buzukovu misalu: . . . e shume të thopërkuom e të sëmunë klenë shëndoshunë = multi autem paralytici et claudi curant sunt); e hinje nje njerî i thopërkuom përpara atî = et ecce homo quidam hydropicus erat ante illum. Nema nikakve sumnje da je oblik *thopç, thopërç* singularizovani plural, u kome je osnova *thop* i sufiks — *sh*, koji je sonorizovan u *c* (Çabej, LP. VII, 157—158).

Srpskohrvatska pozajmica je i *qipuj* = „vrag", „đavo", „demon", koja se oblički svodi na zapisani singular *qipull* (Bashkimi, Busetti, Rečnik) = spirito folletto. Çabej je, zasigurno, u pravu kada u obliku *qipull* vidi singularizovani plural nepotvrđenog *kepull*, čiju osnovu izvodi od srpskohrvatskog *kepec* proširenog sufiksom — *ull*.

I, najzad, neka od kulturnih bića u šiptarskoj mitologiji nose imena čiji je izvor, bez ikakve sumnje, turski. U njih spadaju *div, dzin, ežderhaja, arkandžol*. *Ežderhaja* je mitsko biće koje sujeverni zamišljaju kao zmaja. U slučaju *ežderhaje* mora se napomenuti da je taj izraz singularizovani plural od *ažderha*.

Karkandžol označava mitsko biće slično vampiru i sujeverni ga svet zamišlja odevenog u gvozdenu košulju; upor. *këmishë karkanxholli* = karkandžolova košulja.

IDRIZ AJETI

ORIGINE DE CERTAINS NOMS MYTHOLOGIQUES ET DÉMONIAQUES DANS LA LANGUE ALBANAISE

RÉSUMÉ

Dans ce travail l'auteur s'est efforcé d'expliquer certaines appellations des êtres mythologiques et démoniaques dans la langue albanaise.

Il est notoire que la langue albanaise a subi en grande mesure l'influence des autres langues dans la terminologie mythologique également. On ne saurait pourtant pas soutenir que toute cette terminologie est d'origine étrangère; il y a là également des noms génétiques. Il suffit de citer l'appellation de *perëndi,* que l'on ne peut pas distinguer du nom de la divinité slave — *perun,* du vieil-ind. *perjanyas*; lit. — *perkunas*; gaulois — *Cernunnos*; grec κεραυνός. — Ou encore, dans le même domaine, un autre nom primitif — *zot* (titre marquant l'honneur, le propriétaire: *shtëpi pa zot* = maison sans maître; *zot shtëpie* = chef de famille, dieu, divinité). Ce terme est accompagné d'un très grand nombre de formes dérivées. Il est important de souligner que ce mot correspond au terme serbo-croate de *gospod.*

Le savant albanais Çabej a déterminé en se basant sur la terminologie, six degrés de noms d'êtres démoniaques et cultuels dans la langues albanaise. Le premier degré comprend la couche pré-indoeuropéens, le second les termes ayant subi l'influence indo-européenne; viennent ensuite les termes d'origine vieux-grecque , romaine, balkanique et enfin turque.

Mais il ne faut pas oublier que ces croyances en certains démons existaient également auparavant et qu'elles sont pour ainsi dire, présentes dans le peuple depuis les temps les plus écoulés ce qui explique que leurs noms aient pris différentes formes, souvent étrangères (Çabej, Hylli et Drites, 1942, 1—10).

Le terme de *katallã-ni,* désignant un être mythologique, est également d'origine grecque. Cette dénomination désignait un géant et provient probablement du nom des mercenaires catalans médiévaux, maîtres du duché d'Athènes.

Il en est de même pour *Talas* — dieu, de l'intempérie d'origine grecque ou plus précisément pré-grecque. L'emprunt à la mythologie grecque du mot albanais *syqenëze* (Hundsauge) est lui aussi direct; c'est un calque linguistique par excellence du nom grec Cerbère.

C'est du monde grec que vient également le terme de sirène, être mythologique grec, moitié femme moitié oiseau ou poisson, qui saute d'un écueil à un autre et fascine par son chant les voyageurs, qu'elle tue dés qu'il s'approchent d'elle.

La mythologie des Albanais présente également certains termes empruntés au latin. Parmi les divinités officielles de l'époque de l'Empire romain, *Diane* surtout était vénérée dans le sud-est de l'Europe, de la Pannonie à l'Epire. Cette déesse est connue parmi les Albanais sous les noms de *zãnë, zãna,* dans le dialecte guègue; ou *zërë, zëra,* dans le dialecte tosque. Le célèbre albanologue Norbert Jokl a expliqué ce nom du point de vue linguistique dans son „Studien zur alb. Etymologie und Wortbildung — 1911, p. 98: il croit que ces formes correspondent à la forme latine de *Diana.*

Le culte de Diane était répandu également chez les Roumains, qui l'appelaient *Zîna,* forme que l'on estime linguistiquement proche de *Diana.*

L'expression *të shitoftë zãna* serait aussi, selon N. Jokl, d'origine latine. La forme la plus ancienne en serait *shetë* (non encore confirmé) mais on a trouvé les formes *shetues, shetëtar,* avec la signification de sagittaire, ce qui indique l'existence de la forme *shetë.* La forme *shitë* est courante en albanais, mais le sens en est: maladie des moutons ou des chèvres, dans laquelle la corne du sabot se fend, ce qui fait boîter les animaux; sorte de plante servant à préparer un remède contre les durillons. — Polygonatum officinale, gemeine Weisswurz.

Quant à l'origine des termes *shtrigë* et *orë,* il est certain qu'ils sont parvenus en albanais par l'intermédiaire de la latinité balkanique. L'albanais doit au latin balkanique également le nom de *kulshedër* = dragon, ce qui nous indique l'accent du mot latin *chersýdrus,* provenant de la forme grecque *chérsydros.*

Djall-i, pluriel- *djaj, djemën* est un terme mythologique venu du latin *diabolus.* Il est vrai que la forme *djall* ne pourait avoir le pluriel *djemën,* le véritable pluriel de *djall* ne pouvant phonétiquement être que *djaj.* La forme *djemën* serait donc le pluriel du mot grec *deimon,* tandis que le mot latin *daemonem* ne pourrait donner que la forme *d(h)ëmue,* qui n'a été relevée dans aucun des parlers albanais.

Les formes *drangue — drango(n)i* sont indubitablement un emprunt du latin — *draconem* = dragon, et la forme *dreq* le singulier fait de la pluriel de *draco.*

L'influence slave sur la terminologie albanaise est également importante, surtout dans le domaine folklorique et mythologique. Le terme de *vurkollak* = vampir, vient du mot slave *vьlkodlak* = loup. Le mot albanais *dhampir* vient certainement du mot slave *vampir.* Le mot *lubia* = une espèce de dragon, venant du verbe slave *ljubiti* = aimer ést également d'origine slave.

Les termes *thopërk* et *thopërç,* dont le pluriel est *thoperçit, thopçit* (vampir, fantôme), proviennent du terme serbocroate *copr,* emprunté au vieil-allemand zoupar, zoubar, Zauber (charme sortilège, magie). Il est certain que les formes *thopç* et *thopërç* sont un pluriel singularisé composé du radical *thop* et du suffixe — *sh,* sonorisé en -*ç* (Çabej, LPosnaniensis, VII, 157, 158)

Enfin, certains êtres mythoIogiques albanais portent des noms dont l'origine est indubitablement turque; tels sont: *div, džin, ežderhaja, arkandzol.*

DIMITRIJE SERGEJEVSKI

IZ PROBLEMATIKE ILIRSKE UMJETNOSTI

I. *PREDGOVOR*

Ovaj članak ima za cilj da po mogućnosti osvijetli pitanje u kojoj su mjeri na kamenim antičkim spomenicima Bosne i Hercegovine našli svoj izražaj estetski i kulturni nazori autohtonog stanovništva BiH, koje je pretežno bilo ilirsko. Pitanje nacionalne, tj. narodne, skulpture u provincijama rimske države tijesno je vezano ne samo sa pitanjem provincijalno-rimske skulpture, nego i sa pitanjem kasnoantičke umjetnosti uopšte. Interes za taj kompleks pitanja pojavio se relativno ne tako davno — u zadnjim godinama XIX stoleća. Historijat ovog pitanja, ukoliko se on odnosi na rimsku provinciju Dalmaciju, izložio je, i naveo i svu literaturu, s odgovarajućom ocjenom, K. Prijatelj, u svom članku „Nekoliko rimskih portreta u Arheološkom muzeju u Splitu", na koji i upućujem čitaoce.[1] U navedenom radu K. Prijatelj samo spominje materijal iz BiH, ne obrađujući ga, jer to nije bio cilj njegove studije. A. Schober obratio je pažnju samo na jedan spomenik iz Bosne[2], S. Ferri, koji je vidio materijal i navodi ga u velikoj količini, nije dao posebne analize;[3] najnoviji rad „Arte degli Iliri" od A. Stipčevića[4] obuhvaća sav ilirski, kako kameni tako i metalni, materijal i to počevši od prehistorijskog perioda. O kamenu iz BiH govori relativno malo. Sve to je i potaklo mene da pokušam obraditi kamene spomenike u BiH, i to iz carskog vremena, tj. iz perioda od I do IV stoljeća n. e..

Pregledavajući kamene spomenike mi ćemo ostaviti po strani okruglu skulpturu. Primjeri ove skulpture u BiH su izvanredno rijetki, uz to veći dio njihov, vjerovatno, je importiran, kao što je, npr., Jupiterov kip iz M. Rujiške, ili su izrađeni po tuđem uzoru. Prema tome u našem pregledu mi ćemo imati posla isključivo sa reljefima. Materijal i izlaganje biće raspoređeni po grupama na osnovu stilskih principa, što nam neće praviti poteškoća, jer se takav raspored u znatnoj meri poklapa i sa vremenskim rasporedom materijala.

[1] U Vjesniku za arh. i hist. dalmatinsku, LIII/1950/51, str. 135—154.

[2] A. Schober, *Zur Entstehung und Bedeutung der provinzialrömischen Kunst* = Jahresh. d. Öst. arch. Inst. XXVI, 9—52.

[3] S. Ferri, *L'arte romana sul Danubio*. Milano, 1933.

[4] A. Stipčević, *Arte degli Iliri*. Milano, 1963.

U svom radu ja se ograničavam na vrijeme I—IV stoljeća naše ere, dozvolivši sebi da opišem i nekoliko kamenih spomenika koji, vjerovatno, potiču iz vremena prije naše ere. U tome ću biti kratak, jer predhistorija nije moja struka, a ne mogu da posve ispustim ovu grupu spomenika, jer ona prelazi i u period rimske dominacije. S druge strane, ja ću se samo osvrnuti na V i VI stoljeće n. e. u odgovarajućem poglavlju.

Iako sam u naslovu spomenuo Ilire, učinio sam to ne zbog uvjerenja da su svi opisani spomenici bili bez izuzetka izrađeni rukom Ilira, i to prema ilirskoj umjetničkoj koncepciji, nego zbog toga što su Iliri, nesumnjivo, sačinjavali ogromnu većinu stanovništva sadašnje BiH. Ako se zbog toga potkralo izvjesno pretjerivanje u naslovu, ipak nije ni to važno: treba imati u vidu da u određivanju nacionalne pripadnosti oblika nikad nismo potpuno sigurni. Često su određeni oblici predmeta, koji nam se na prvi pogled čine vezani za određenu nacionalnost, stvarno vezani ne za narodnost, nego za teritorij. Tako npr. savijeni oblik okvira, koji se obično pripisuje Keltima, ograničen je samo na teritorij Istočnih Alpi, dio Panonije i sjeverozapadni dio rimske Dalmacije, a nema ga u drugim krajevima nastanjenim Keltima.

U obradi i ocjeni spomenika pada u oči da jedno područje sa relativno malom količinom spomenika daje u isto vrijeme mnogo (procentualno) raznovrsnog materijala. Tako je autohtoni elemenat u BiH sačuvao svoju nacionalnu kulturu više nego mnogi drugi krajevi rimske države. Treba uzeti u obzir da u BiH nije bilo nijednog velikog grada, nijednog velikog legionskog logora (ako ne računamo Humac na samom jugozapadnom rubu BiH), tj. nije bilo velikih centara, koji bi vršili jaku ulogu romaniziranja i potisnuli nacionalne umjetničke nazore u pozadinu. Nije bilo ni velikih promjena u sastavu stanovništva; nije rimska vlast sprovodila kolonizaciju u ovim krajevima; tuđinci su dolazili samo pojedinačno; provala barbara i s ovim povezanog smanjivanja stanovništva tokom prva četiri stoljeća naše ere nije bilo. Sve to pomoglo je kristalizaciji nacionalnih crta u skulpturi i u izvjesnoj mjeri olakšava nam obradu spomenika. Ali, s druge strane, ima momenata koji donekle otežavaju rad istraživača. Unutrašnjost rimske provincije Dalmacije nije proučena u demografskom pogledu. Administrativno uređenje provincije, zajedno sa pitanjem širenja prava rimskog građanstva, tek u zadnje je vrijeme postalo predmet intenzivnog proučavanja.[5]

U daljem izlaganju čitalac će opaziti da se gotovo u svim poglavljima naglašava bliskost, da ne kažemo zavisnost, spomenika (reljefa) i drvoreza. Drvorez je stara vrsta umjetničkog djelovanja, možda — najstarija. Za naše krajeve mi to određujemo teoretski, jer ne posjedujemo objekata od drveta: i inače drvene rukotvorine sačuvane su izvanredno rijetko. Van sumnje je da je autohtono stanovništvo za izražavanje svojih estetskih nazora upotrebljavalo i vez, ali on se sačuvao još manje negoli drvo. Drvorezbarska praksa starih Ilira bila je bolje sreće, jer im je stajao na raspolaganju materijal po svojim tehničkim svojstvima sličan drvetu, ali trajan — takozvana muljika (lapor, fr. marne, njem. Mergel).[6]

---

[5] U najnovije vrijeme, kada je ovaj rad već bio završen, izašle su dvije rasprave: 1) G. Alföldy — A. Moczy i 2) Wilkys, koje tretiraju ove teme.

[6] Luka Marić, *Petrografija za studente*. Zagreb, 1951. Str. 68. i 126.

Ovaj se kamen nađe u svim stepenima tvrdoće; neosjetljiv je ili jedva osjetljiv na vodu, ali je krhak. Kako izgleda, romanizovaniji dio stanovništva više se koristio tvrdim krečnjakom, koji je, na žalost, u mnogim krajevima BiH posve neotporan prema vodi i lako se rastapa. U poređenju sa krečnjakom, a osobito sa mramorom, muljika ima svoje naročite osobine: ona se ne da polirati i njezina površina uvijek ostaje hrapava. Ova hrapavost površine, kako izgleda, godila je ukusu autohtonog stanovništva, jer su tokom vremena, od III do VI stoljeća, majstori počeli da pojačavaju tu hrapavost na umjetni način. Uz to ne treba zaboraviti da su reljefi često (možda i uvijek) bili bojadisani, na što ukazuju ostaci boja nekolicine nađenih objekata. Upotreba muljike za izradu sitnijih objekata, npr. ara, počela je već i prije naše ere, a kasnije je sve više uzimala maha, tako da su se u ranohrišćanskim bazilikama V stoljeća od muljike već izrađivali i manji arhitektonski komadi.

Kada je to tako, kada su stari Iliri mogli da se koriste muljikom namjesto drvetom i mogli bez poteškoća, da se tako izrazimo, prenositi drvorez iz drveta u kamen, poželjno je da se upoznamo sa pojedinim oblicima drvorezbarske tehnike. Ne pretendujem na iscrpnost, jer nisam našao kakvo djelo koje bi iscrpno tretiralo ovu tehniku, te dajem kratak pregled raznih vrsta drvoreza, kako sam bio u stanju da ga sastavim:

1) Okrugla skulptura — nas ne zanima.

2) Duborez — dobro ga poznajemo, naročito u starinskim crkvama i na starinskom namještaju.

3) Pljosnati reljef vrlo je raznovrstan. Najtipičniji je reljef „champ-levé": crtež figure ostaje, dok se ostali prostor (pozadina) udubljuje. Dobije se smjena osvijetljenih i neosvijetljenih površina, takozvana igra svjetla i sjene.

4) Jedna vrsta pljosnatog reljefa biće reljef „en-creux", figure u plitkom reljefu, koso srezane prema ostaloj površini, koja je ostala neudubljena. Bio je omiljen u starom Egiptu. Kod nas je izvanredno rijedak. Reljef ove tehnike približuje se već crtežu.

5) „Kosi rez" (Keilschnitt) rijetko se upotrebljavao u BiH posve samostalno, ali dosta često u kasnije vrijeme, dopunski — u izradi raznih detalja.[7]

6) Graviranjem se crtež urezuje u ravnu površinu crtama; katkada su to samo konture. Sa plastikom, strogo uzevši, nema veze. Jedna je od najstarijih tehnika, ali ni iz grčko-rimske antike nije bila potpuno eliminisana.

II. NAJSTARIJA ILIRSKA PLASTIKA

Pregled skulpture mi ćemo početi od grupe spomenika na kojima je ornament (u širokom smislu) izveden pomoću urezanih crta, što se najčešće naziva graviranjem. Ova grupa spomenika svakako je najstarija po vremenu svog postanka, a u isto vrijeme predstavnik jedne od najprimitivnijih skul-

[7] Svakako, Strzygovski, a za njim i Ginhart nalaze da je ta tehnika u osnovi metalska i da je došla iz azijskih stepa, — ali ne upuštam se u to pitanje. Samo, ona je bila poznata u čitavom basenu Sredozemnog mora. J. Strzygovski, *Altaj — Iran*, 136; K. Ginhart, *Das christliche Kapitäll zwischen Antike und* Spätgotik, 102. i d.

pturnih tehnika. Geografski su ovi spomenici ograničeni na mali prostor u okolici Bihaća u zapadnoj Bosni. Taj predio pripadao je teritoriju plemena Japoda. Svojim oblikom ovi spomenici predstavljaju originalnu grupu. To su većim dijelom kvadratne urne raznih, ali znatnih dimenzija.[8] Svega u ovoj grupi ima spomenike iz sljedećih mjesta: 1) Ripač — 1 odlomak; 2) Jezerine — 1; 3) Ribić — 5; 4) Založje — 1; 5) nepoznate provenijencije —1. Osim toga prije nekoliko godina bila je nađena još jedna ploča, dosada neizdata.

Prije negoli počnemo opis ovih objekata, moramo nešto reći o njihovom datiranju: ono nije lako. Ako uzmemo za kriterij sadržaj slika koje ih krase, morali bismo te urne smjestiti u V, ili IV, stoljeće prije naše ere. Hörnes, koji je poznavao samo dva odlomka iz Ripča i Jezerina, bio je u nedoumici: slike su govorile o starom porijeklu spomenika, dok su okolnosti nalaza govorile za znatno mlađe vrijeme. Ali on posve odlučno povezuje naše slike s umjetnošću situla i po stilu njima bliskih rukotvorina. Hörnes je obećao da će se u jednom opsežnom radu (sigurno je mislio na „Urgeschichte der bild. Kunst in Eur.") ponovo vratiti i opsežnije govoriti o tim spomenicima, ali stvarno ih je samo spomenuo.

Meni se činilo da su ove urne iz kasnijeg doba, iz početka rimske vladavine: oslanjao sam se na urnu sa Sesteniusovim latinskim natpisom, a i na čitav ambijent u kojem su one bile nađene. Zadnji autor — A. Stipčević — ove urne (osim one Sesteniusa) datira „al V o forse al IV secolo a. C.". Takvo datiranje pretpostavlja kasniju sekundarnu upotrebu (Nachbestattung) ovih urni. Ne bih htio da insistiram na ovom ili onom njihovom datiranju. U tom smislu one ipak ne daju jasne slike. Svakako su ilirske, pokazuju originalan stil, određenu tehniku; ako bih, opisujući te urne, izašao van postavljenih vremenskih granica, neće to biti veliki grijeh.

Tehnika kojom je na svima ovim objektima, osim urne Sesteniusove, izveden ornamenat je ista: na glatkoj površini urezane su konture ljudi, stvari i geometrijski crteži. Izrađivati ih nije bilo teško, jer je materijal (muljika, Mergel) mekan i da se lako obrađivati drvorezbarskim alatom. Crtež je izveden pažljivo, crte su uvijek iste širine, od 3 do 5 mm. Osim kontura gotovo svuda dodati su tanjim crtama razni detalji: oružje, detalji lica (oči, usta), detalji ženskog odijela (pojasovi, nabori) i slično, te nešto od konjske opreme. Ljudske figure prikazane su iz profila, na onaj poznati način kada je tijelo prikazano en-face, glava, ruke, noge — iz profila. Omiljeni geometrijski ornamenat je arhajski pleter, koji je izveden pomoću šestara. Ali na odlomku iz Ripča[9] nailazimo i na plastično prikazanu zmiju, kao što je prikazana zmija i na Sesteniusovoj urni. Kompozicije upadljivo pripadaju grčkoj arhaici: tako na velikoj urni iz Ribića[10] na prednjoj strani nalazimo tzv. lakonski reljef (slika 3): pokojnica sjedi na sjedalu (drvenom!) i prima kantaros iz ruke

[8] M. Hoernes, *Vorrömischer Grabstein von Jezerine* u WMB, III, 516—518; isti: WMB, V, 337, Tab. LXX; Sergejevski, u *Praehist.* Zeitsch. (Berlin), 1936, 213. i d.; isti, *Japodske urne* GMZ, 1950, 45. i d.; Čremošnik: *Spomenik sa japodskim konjanicima iz Založja*, GZM, 1959, 103. i d. Uspor. A. Stipčević, *Arte degli Iliri*, Milano, 1963, XXII—XXIII i 44—45.

[9] GMZ, 1950, 48—50, br. 2, Tab. II, 1.

[10] Dimenzije: 1,015 × 1,025 × 0,525. Izdata u Praeh. Zeit. (Berlin) 1936, 214; GZM, 1950, 51. i d.; br. 4; Tab. III — VI i sl. 1; Uspor. Stipčević, o.c., p. XXII, Tav. 41—43.

vojnika koji stoji pred njom. Ispod sjedala prikazana je riba. Na zadnjoj strani je antitetička grupa dvaju bikova, kojima na leđima sjede dvije ptice. Na lijevoj bočnoj strani prikazana je povorka od pet žena koje se kreću nadesno, držeći se za ruke; prednja nosi kantaros (slika 1). Figure su prikazane u konturama. Prikazane su glave i noge iz profila, tijelo — en-face. Odijelo (kako ga vidim) se sastoji od tunike, koja desnu ruku i rame ostavlja slobodnim, širokog ornamentiranog pojasa i dugačke suknje, koja pada u tri nabora. Lice u profilu prikazano je karakteristično: oči i usta su u obliku krugova. Sva slika je izrađena pažljivo i sa mnogo simetrije.[11] Na desnoj bočnoj strani urne prikazana su desno dva konjanika, a i za njih jedan konj malih dimenzija — da ispuni prazan prostor. Konji mnogo liče na konje sa grčkih arhaičkih spomenika, dok profili jahača podsjećaju na odgovarajuće teme na situlama. Osim toga, na urni iz Ribića prikazana je (u istoj maniri) žena sa djetetom i vepar u profilu, što ukazuje na relativno dobro poznavanje prirode (slika 5). Ali ljudi i konji su jako stilizovani. Kod konja su dugačke noge i repovi, glave i stilizovane grive ukazuju na oponašanje odgovarajućih grčkih figura. Ljudi su prikazani kao da su bez odijela, gologlavi, ali sa mačevima. Prikazana je i konjska oprema.

Povorka od pet konjanika (desno) prikazana je i na ploči iz Založja,[12] koja je bila nađena u sekundarnom položaju kao dio groba u ranohrišćanskoj bazilici. Ploča je znatnih dimenzija — $1{,}94 \times 0{,}74 \times 0{,}10$; bila je otesana po debljini. Ima slike na prednjoj strani, a i na kratkim bočnim stranama.[13] Izrada konjanika je identična onoj sa velike urne iz Ribića do u potankosti. Na bočnim stranama, koje su sačuvane samo djelomično, su slike dviju životinja (pantera?) i čovjeka. Kao i na urni iz Ribića, figure pantera, odnosno vepra, izvedene su bolje od ljudskih (slika 4).

Ima također odlomak (urne?) sa figurom konjanika (GZM, 1950, Tab. VII, 1). Slika je izrađena na isti način kao i svi ostali konjanici, s tom razlikom što se konjanik kreće nalijevo, a na glavi mu je kaciga s enormnom perjanicom. Pozajmica iz grčke arhaike je figura strijelca na odlomku iz Ripča.[14] Već Hoernes je dao tumačenje ove figure kao strijelca koji u trku gađa unatrag. Vjerovatno je njemu odgovarala analogna figura s desne strane. I motiv strijelca u takvom stavu pripada grčkoj arhaici.

Sve te kompozicije vezane su direktno sa grčkom arhaikom. Ali nisu one najčešće na našim spomenicima; kao takav javlja se motiv dva čoveka koji iz ritona vrše libatio u veliki sud što stoji između njih. Taj se motiv ponavlja

[11] GZM, 1950, 52, Tab. V, 1; Stipčević, *o.c.*, sl. 43. Dyggve, *History of Salonitan Christianitty* (p. 91, Tab. IV, 39), tumači sliku kao ritualni ples na grobu i dovodi je u vezu s odgovarajućim slikama u etrurskim grobnicama, s jedne strane, i sa slikama na srednjovjekovnim stećcima — s druge.

[12] I. Čremošnik u GZM, 1959, 103—111, sl. 1, 2, 3, Tab. I, 1, 2, 3; Stipčević, 44—5.

[13] Meni nije jasno, kakav je dio kakvog nadgrobnog spomenika bila ova ploča. I Čremošnik misli da je ploča pokrivala grob, ali se tome protivi položaj slika na bočnim stranama. Dimenzije govore u prilog skeletnog groba ili grobnice u kojoj je bilo smješteno nekoliko urni sa paljevinom. Ne treba zaboraviti da sve govori u prilog tome da Iliri nisu poznavali nadgrobnih spomenika u našem smislu, kao što su poznavali Grci i Rimljani.

[14] Hoernes, u WMB, V, 337, Taf. LXX; Sergejevski, u GZM, 1950, 48—9, 73, sl. 11 Tab. II, 1, 2. Slika kod Hoernesa pokazuje odlomak sa velikom količinom maltera, koji je kasnije bio odstranjen.

na četiri urne, a, vjerovatno, krasio je i petu.[15] Najvažniji je odlomak urne iz Ribića (slika 5). Dva vojnika prikazana su iz profila; svaki od njih drži riton desnom rukom i vrši libatio u krater koji stoji između njih. Oni su obučeni u bogato izvezen haljetak sa resama. Na nogama je visoka obuća. Na glavama su kacige s ogromnim perjanicima. Desnog vojnika prekriva veliki ovalni štit. Iznad kratera smješten je ornamenat — koncentrični krug. A i sam krater ukrašen je u dvije zone krugovima i kosim crtama. Iznad ove grupe protegao se friz od pletera, a isti takav i na bočnim letvama. Sva slika je izvedena u konturama, ali je pomoću tankih crta dodato mnogo potankosti. Rad je rustičan, ali pažljiv. Ovaj se motiv ponavlja i na drugim spomenicima: tako i na prednjoj strani jedne urne sličnu libatio vrše dvije[16] žene. Naokolo je pleter u nekoliko redova. Također na odlomku urne nepoznate provenijencije na kojoj se vide ostaci figure muškarca pored velikog suda.[17] Pretpostavljam da je i onaj odlomak iz Jezerina, koji je bio nađen prvi, a izdao ga Hoernes, ima sličnu kompoziciju.[18] Na odlomku je sačuvan samo gornji dio lijeve strane, tj. četvrtina kompozicije: gornji dio figure vojnika sa kopljem (u lijevoj ruci?) i sa ritonom u desnoj. Na glavi mu je kaciga s ogromnom perjanicom. Naokolo je pleter. Crtež je izveden na sličan način kao i na ostalim urnama.

Ostaje najmlađa urna — Sesteniusova, sa latinskim natpisom i sa letimično našaranim crtežima na bočnim stranama (slika 4). Na desnoj bočnoj strani prikazana je ista scena — libatio; naokolo — stolarski alat. Lijevu bočnu stranu krasi isto tako letimično našaran crtež — nag (!) čovjek stoji na brvnu i teše ga (neproporcionalno velikom) dolabrom.[19] Majstoru se ne može poreći izvjesni talenat. Uz te crteže na prednjoj strani izrađene su dvije plastične zmije, u kojima mi bez poteškoća prepoznajemo bosanskog poskoka (vipera amodyttus).

Osim slika na Sesteniusovoj urni sve ostale slike istoga su stila,istoga sadržaja, koji se odnosi na kult mrtvih. Učešće plastike je minimalno (zmija na odlomku iz Ripča). Po svojoj tehnici ove rukotvorine bliže su slikarstvu nego plastici. Sadržaj slika je kultni, pa prema tome upućuje na određene kalupe za svaku kompoziciju. Realističkih tendencija opažamo vrlo malo — samo žena sa djetetom. Sesteniusova urna gotovo je prekinula ovaj običaj. U grupi sa libatio muškarci nisu više vojnici. Oko ove slike daće smještene su alatke, koje ukazuju na zanimanje pokojnog, a vjerovatno i onih koji vrše libatio. Prikazan je i sam pokojni, i to u bavljenju svojim zanatom. To je dakle posve realistička slika.

Ova grupa „graviranih" slika svojom izradom, čistotom crteža i sigurnošću izrade pokazuje izvježbanu ruku zanatlije, ne ruku slučajnog amatera. S druge strane, postojanje takvih rukotvorina svjedoči o razvijenosti drvoreza kod Japoda.

---

[15] 1) GZM, 1950, Tab. I, 2; Stipčević, *o.c.* str. 46; 2) GZM, 1950, Tab. VIII, 2; 3) *Isto,* 56, sl. 11; 4) *Isto,* Tab. IX, 1; 5) Vjerojatno: *isto,* Tab. I, 1; Stipčević, str. 47.

[16] GZM, 1950, str. 56, sl. 5. = GZM, 1939, Tab. VII.

[17] *Isto,* 59, Tab., IX, 1, 2.

[18] O nalazu: WMB. I, 191. Izdat: V. Radimski, u WMB, III, 182, slika 594; GZM, V, 1893, str. 578, slika 55; Hoernes WMB II, 1895, 516, Tab.; Sergejevski, u GZM, 1950, 47, br. 1, Tab. I, 1; Stipčević, *o.c.*, Tab. 47.

[19] GZM, 1950, str. 57—9, br. 7, Tab. VII, 2, i VIII, 1, 2.

Ali je posve prirodno da onda kad su Japodi dospjeli pod rimsku dominaciju, u neposredni dodir sa grčko-rimskom skulpturom, ovaj način umjetničkog izražavanja nije mogao da računa na prosperitet; ipak graviranje nije odumrlo posve: i kasnije s vremena na vrijeme ono se pojavljuje na spomenicima, ali u drugorazrednoj ili trećorazrednoj ulozi. Tako je na ari, posvećenoj Bindu-Neptunu, kod Privilice (Bihać).[20] iznad votivnog natpisa urezana slika žrtvenika između dvije divokoze koje su digle desne prednje noge; treća divokoza prikazana je ispod natpisa (slika 8). Na drugoj ari, na jednoj bočnoj strani, prikazana je naga muška figura (Bind-Neptun?); na drugoj strani — morsko čudo i girlande. Interesantan za nas je letimični crtež na bočnoj strani Lentidijeve strele iz okolice Brekavice (Bihać). Oštrim potezima našarana je neka životinja, valjda košuta ili jelen u intenzivnom pokretu, kako se naglo zaustavila i gleda natrag. Čini se da su gore i dolje bili pokušaji sličnih crteža (slika 7)[21]. Ima iz II stoljeća lijep primjerak takvog urezanog ornamenta na steli Ulpije Ursine iz Krnjeuše[22] (slika 9). Osim vijenaca jednostavno prikazanih u obliku gužve (tordirane letve), a izrađenih u tehnici sličnoj „relief-en-creux", predstavljene su girlande, lišće bršljana i lira, sve rađeno graviranjem, a osim toga, u kosom rezu — obična šestokraka zvijezda. I sam natpis je urezan tankim crtama. Ali osim ovih ornamentalnih motiva, koje možemo povezati sa klasičnom umjetnošću, postoji čitav niz pojedinačnih motiva. To su geometrijske figure: krugovi, prosti i koncentrični, s upisanim šestokrakim zvijezdama, rozete „na vitlo" (Wirbelrosetten) i slično. Ove motive nalazimo i na japodskom području (oko Bihaća), a naročito u Livanjskom i Duvanjskom polju, gdje ih sretamo tokom prvih triju stoljeća n. e. na nadgrobnim spomenicima i urnama u velikom broju.[23]

Ovi ornamentalni motivi izvedeni su graviranjem, a vrlo rijetko su plastični. Oni vode svoje porijeklo iz prehistorijskog doba i nikad nisu prestali da se upotrebljavaju. Njih vidimo, iako u manjem broju, i na kamenom namještaju ranohrišćanskih crkava, ali o ovom posljednjem periodu u ovom članku mi nećemo raspravljati. Nećemo pogriješiti ako u ovim geometrijskim motivima budemo vidjeli stare religiozne simbole, kako je na to upozorio B. Gabričević.[24]

III. *PRVO I DRUGO STOLJEĆE NAŠE ERE*

Sa rimskom vladavinom morao je da dođe na ilirsko tlo i odsudni uticaj plastike, u ovom slučaju rimske. Taj uticaj je morao da bude tim jači što Iliri nisu bili vješti u obradi (tvrdog) kamena. Osim toga, kako smo već rekli, oni nisu imali običaj stavljati na grobove kamene spomenike. Prema tome vjerovatno su i nadgrobni spomenici, koje mi ipak nalazimo u manjem broju, bili ne samo rađeni po rimskom uzoru, tj. po uzoru sa druge strane Jadran-

[20] Patsch, u WMB, VI 157—8, sl. 3 = GZM, VIII, 1896, 116, sl. 3.

[21] Crtež se izdaje prvi put. Uspor. WMB, I, 332. (natpis). GZM, 1896, 132; CIL, III, 10036-a = 13282.

[22] WMB, VIII, 107, Fig. 44 = GZM, 1900, 175.

[23] Objelodanili su ih Patsch i Radimski, u WMB, III, V, VI, VII, VIII = GZM: 1895,—97,—98,—906; Također: I. Čremošnik, u GZM, 1957, 168. i d.

[24] B. Gabričević, *Detalj autohtone komponente u našoj antici* = „Mogućnost", 1956, str. 291—298.

skog mora, nego i rukom tuđeg majstora. Ti spomenici iz prvih dvaju stoljeća naše ere (isključivši zadnje godine II stoljeća) bili su relativno malobrojni. Većim dijelom to su bili nadgrobni spomenici vojnika. Kao lijep primjer takvog spomenika možemo navesti cipus M. Antoniusa Maximusa iz Borasa[25], ili veliki lijepi cippus na kojem su, vjerovatno, stajala dva poprsja ili kipa[26] a pripadao je T. Flaviju Plassusu, romanizovanom Iliru. O spomenicima iz okolice Bihaća, koji spadaju u ovo doba i sadrže nacionalno-ilirske elemente, mi smo već govorili u prethodnom poglavlju.

Zasada, na osnovu onog materijala, koji posjedujemo, sa našeg gledišta spomenici BiH iz I i većeg dijela II stoljeća nemaju za nas naročitog interesa. Kako izgleda, ovaj period od 150 godina i u društveno-ekonomskom i u političkom pogledu bio je period zatišja. Romanizacija se odvijala u unutrašnjosti, ali polagano.

IV. *AUTOHTONA SKULPTURA III STOLJEĆA*

Posve drugu sliku pokazuje period koji obuhvaća kraj drugog i čitavo treće stoljeće naše ere, možda i prve godine četvrtoga. Uzroci promjene koja se dogodila na kulturno-umjetničkom tlu postaju nam posve shvatljivi ako obratimo pažnju političkom životu rimske države. Teški markomanski rat (166—180) bio je sretno završen, ali je rimsku državu jako oslabio; zajedno sa slabljenjem države počela je da slabi grčko-rimska kultura. U Panoniji ti ratovi doveli su do znatnog smanjivanja broja stanovništva; tokom III stoljeća mnoge su provincije (čak i Italija i Grčka) nastradale od upada barbara. Ali provincija Dalmacija bila je pošteđena od svih tih zala. Šataviše, od bliskosti područja ratova stanovništvo Dalmacije moralo je da ima i profita (vojne liferacije i slično). Zatim Septimije Sever i njegovi nasljednici mnogo su se brinuli za rudarstvo, koje je u ovo doba u unutrašnjosti provincije Dalmacije doživjelo eklatantan razvoj. Ne treba zaboraviti da su, uz to, Iliri počeli da igraju važnu ulogu u odbrani, a i u upravi države. U Ilirikumu ponovo su se počele graditi ceste, koje su tokom 150 godina bile zanemarene.[27] Sve to moralo je da podiže životni standard stanovništva ove provincije. U našu provinciju doselili su se u to doba mnogobrojni orijentalci. Vjerovatno su to bili imućniji ljudi, trgovci i slično, koji su i prije imali veze sa primorskim gradovima na Jadranu. Sada, tj. u III stoljeću, mi bilježimo njihovo prisustvo i u unutrašnjosti, tj. u BiH.

Pod takvim okolnostima broj kamenih spomenika mogao je u našim krajevima da se poveća, a u isto vrijeme pritisak grčko-rimske kulture je opao. To je moralo da se odrazi i na obliku i stilu kamenih spomenika. Na žalost, broj precizno datiranih spomenika nije velik. Tako smo primorani da cio period od zadnjih godina II stoljeća do kraja III posmatramo kao cjelinu, ne

[25] V. Paškvalin, u GZM, 1961, 325, sl. 1.
[26] GZM, 1948, 167. id., Tab. I, 1, 2.
[27] E. Pašalić, *o.c.*, 107.
[28] Sada — u Zemaljskom muzeju, br. 123. Majstor je imao dobar uzorak koji mu je uspjelo kopirati samo po sadržaju, ne sa umjetničkog gledišta. V. Patsch, u GZM, 1914, 192, sl. 79. Ima i drugih primjera: reljefi iz mauzoleja u Trbušću, Mitrasov reljef iz Lisičića, odlomci friza iz Šipova i drugi.

upuštajući se u bliže datiranje. Svakako, kao i prije, imamo posla sa votivnim i nadgrobnim reljefima. Veći dio njih spada u kategoriju onih koji pripadaju provincijalno-rimskoj umjetnosti; tj. njihova karakteristična crta je realizam. Ako se na nekim od njih i osjeća manje školovana ruka, to je osobina koja nema veze sa nacionalnošću majstora. Zbog toga se nećemo na njima zadržavati, iako je broj njihov velik a ima među njima lijepih primjeraka. Ako bi ko htio da se upozna sa reljefima ove kategorije, neka pogleda visoki reljef iz Šipova sa likovima Jupitera, Atene-Poliade i genija municipija.[28] Ali u isto doba, često u istim predjelima pojavljuju se reljefi sa sličnim sadržajem, samo zadojeni posve drugim duhom. Njih ćemo označiti kao grupu A.

A) Da se upoznamo sa najkarakterističnijim osobinama reljefa ove grupe, uspoređujemo jedan reljef iz Ostrošca na Neretvi sa stelom iz susjednog Homolja[29], izrađenom u običnom provincijalno-rimskom stilu (slika 10). Po svom sadržaju obadvije su stele jednake: gornji dio, ravnog završetka, ukrašen je timpanonom sa maskom, rozetom, dupinima ili slično. Ispod toga je edikula sa polufigurama pokojnih, a ispod nje je natpisno polje. Reljef iz Homolja je jako plastičan, proporcije likova su dobre, postoji izvjesna živost i realizam (u liku muškarca, dok je lik žene jako oštećen). Sada da se osvrnemo na reljef iz Ostrošca (slika 11).[30] Ova stela, sudeći po imenima, iz druge je polovine II stoljeća ili iz prvih godina III. Ista je šema, isti je položaj dviju polufigura. Ne može se reći ni da je izrada primitivna: spomenik ostavlja utisak da je majstor znao svoj zanat, čak je imao i nešto talenta, ali kakva je razlika! Reljef je jako plitak, samo su glave prikazane nešto plastičnije. Figure su vrlo stilizovane; glave i lica svi se sastoje od okruglih površina i crta; i frizura žene i muškarca su okrugle; ni ženin veo ne pada prirodno, nego pravi čitavu dugu. Lica su bezizražajna, ali upravo tom bezizražajnošću nas impresioniraju. Odijelo je prikazano glatko, bez nabora. Svi zajedno — likovi i cijele figure — su ukočeni i ostavljaju utisak ne samo mirnoće nego i nečeg hijeratičkog. I natpis je urezan vrlo plitko, tako da ne svraća na se našu pažnju. Bliskost ove tehnike drvorezu je upadljiva.

Sličnih reljefa može se naći i više. Interesantan je reljef iz Radešine (blizu Konjica) sa tri ženska lika: reljef je toliko plitak da se figure jedva naziru; Sve figure (majka i dvije kćeri) stoje posve simetrično u istom stavu.[31] Ima i drugih sličnih reljefa.[32]

Tako, pregledavši niz spomenika-stela istog tipa, iz istih predjela, mi smo dobro uočili kakve su nove crte počeli da unose autohtoni majstori u stil ovih rukotvorina.

Sada ćemo opisati jedan zanimljiv spomenik, koji se, na žalost, nije sačuvao čitav. To je poklopac malog sarkofaga ili kvadratne urne za pepeo iz Halapića sa Glamočkog polja. Dugačak je 0,61, širok 0,43, visok 0,26. Ma-

[29] Patsch, u WMB, IX, 246, fig. 120 = GZM, XIV, 1902, 314, sl. 10.

[30] Patsch, u WMB, IX, 255, fig, 130 = GZM, 1914, 146, sl. 8; također: GZM, XIV, 324, sl. 20.

[31] Radešina: WMB, IX, 258, Fig. 132 = GZM, 1914, 211, Sl. 119; isto: 1902 str. 327, sl. 22.

[32] Patsch, u WMB, IX, 246, fig. 119. i 125. Sličnog karaktera su i stele iz Brđana (isto, 263, fig. 135); iz Homolja: *isto*, 247, fig. 121 = GZM, 1902, 314, sl. 10; također: 1902, 332, sl. 25.

terijal je muljika. Namjesto akroterija jedna dugačka strana cijela je podignuta i na njoj su isklesane četiri polufigure jedna pored druge[33] (slika 13). Figure su izrađene kao vrlo plitak reljef, prikazane su jednostavnim potezima, gotovo šematično; odijelo je bez nabora — zapravo odijelo kao takvo nije ni prikazano, izrađene su samo glatke površine. Prikazane su samo desne ruke! Uz to pada u oči do krajnosti sprovedena, za naš ukus upravo nepodnošljiva simetrija: sve figure liče jedna na drugu, isti stav, isti gestovi. Razlika u prikazanim likovima je samo u tome što domaćica ima na glavi veo, prikazan, svakako, vrlo jednostavno, a u ruci veliki ključ; domaćin drži u ruci čašu, dok mu se sa desnog ramena spušta uska traka, koju sam sklon da tumačim kao „clavus". Djeca: sin (prvi s lijeve strane) drži . . . (jaje)?, kćerka — ružu. Od glava je, na žalost, sačuvana samo donja polovica lijeve; ono što bi nas najviše zanimalo — oči i usta — propalo je; možemo samo reći da je lice bilo ovalnog oblika, glatke površine, o muskulaturi nije bilo ni govora. To nisu bili portreti; nisu bili prikazani živi ljudi, nego simboli, pojam čovjeka. Zato su svi oblici jednaki; od tijela su prikazani samo opšti obris, glava, jedna ruka, koja je bila potrebna da drži simbol položaja u porodici. I velum je simbol udate žene.

Takva izrada nije slučajnost, nespretnost seoskog klesara, nego umjetnički pravac, koji se ne ograničava na unutrašnjost provincije Dalmacije, ali koji je dobro došao autohtonom stanovništvu ovih krajeva; on odgovara tehnici drvoreza. Ovaj poklopac iz Halapića je najeklatantniji primjer spomenutog umjetničkog pravca u koji spadaju i navedene stele iz Ostrošca i druge spomenute. Slobodan sam da navedem jedan analogni spomenik van BiH, — iz Salone, sadašnjeg Solina (slika 12). To je stela (kenotaf) mladog čovjeka Aurelija Valerina, umrlog u dalekoj Nikomediji.[34] Taj su spomenik postavili roditelji, imućni ljudi („ducenarius, ex curatoribus. . . "), a i sam Valerin postigao je lijepu karijeru — bio je „exceptor imp. (duorum) in officio memori (a)e"; svi su pripadali provincijalnoj aristokraciji. Taj spomenik je velik i lijep; kad pogledamo pažljivo, vidjećemo da se on odlikuje istim svojstvima kao i spomenik iz Halapića, ali u ublaženoj mjeri: reljef je pljosnat, samo je glava izrađena nešto plastičnije; plohe odijela su ravne, nabori izbjegnuti; ornamenat oskudan; samo jedna rozeta sa četiri latice, dva lista u zabatu i listići u uglovima niše. Ostalo su samo glatke plohe, jednostavna niša bez stupova, glatki akroterij, natpisno polje bez okvira. Valerin je prikazan u ukočenom stavu — samo je pogled očiju živ. Šteta što na našem poklopcu iz Halapića nije sačuvano nijedno lice: ne znamo kako su bile prikazane oči.

Iz fakta da je spomenik Valerinu postavljen u glavnom gradu provincije i od istaknutih građana zaključujemo da je taj pravac u skulpturi bio tada „pomodan" ili, svakako, priznat i cijenjen. Pretpostavljam da je taj pravac došao s Orijenta. Iako je Glamočko polje bilo sa Salonom vezano velikom cestom, koja je prolazila upravo preko Halapića, gdje je bila beneficijarska postaja,[35] ipak Halapić nije bio kulturni centar, čak ni municipij. Prema tome

[33] GZM, 1933, 9, Tab. IV, 7. Takođe: GZM, 1932, 52. Tab. XX, 8.

[34] Nađena 1954. godine u sekundarnom položaju kao poklopac na ranohrišćanskom grobu. Izdao ju je D. Rendić-Miočević u Vjesniku za Arh. i hist. Dalmatinsku, LVI—LIX 2 (Mélanges Abramić, 2). 156—162, Tab. XIV.

[35] U III stoljeću namjesnik Honorat sagradio je (renovirao?) tu cestu „a Salonis"; vidi Ballif *Römische Strassen,* 55, br· 19 i 20; CIL, III.

pojavu ovakve skulpture u tome mjestu mi tumačimo samo tim da je takav pravac odgovarao umjetničkim koncepcijama stanovništva ovog zabačenog kraja.

Sada da pređemo na objekte sličnog stila, ali druge sadržine — na votivne reljefe koji prikazuju autohtona božanstva. Izrađujući ih, majstori, možda, nisu bili toliko vezani tuđim uzorcima, koje su morali oponašati. Dosta su međusobno slična po izradi, ali mnogo su življa dva mala votivna reljefa iz Opačića, isto tako sa Glamočkog polja. Jedan od njih prikazuje Silvana (kao Pana) i Dijanu, drugi — Dijanu sa dvije žene-adorantice.[36] Ovaj zadnji reljef (slika 14) prikazuje tri ženske prilike, sve en-face, obučene u jednostavne ilirske haljine, sa velom na glavama. Jedna od njih stoji u centru na uzvišenju koje liči na aru, desnom rukom drži granu vinove loze, lijevom — palmovu granu. S obadvije strane ispod nje stoje dvije žene; rukama su dotakle skute božičinog odijela — prastari gest molbe — dok božica nad njihovim glavama drži vinovu lozu i palmovu granu; pored Dijane u zraku lebdi ploska.

Reljef je plitak; figure su prikazane šematično; nabori na odijelu prikazani su pomoću jednostavnih crta. Samo su glave izrađene plastičnije i pažljivije; oči su neproprocionalno velike i široko otvorene. Upadljiv je frontalni položaj lica okrenutih prema gledaocu, sa pogledima koji ako nisu uprti u nj ipak idu, da se tako izrazimo, nekud kroza nj.[37] Karakteristično je da je božica Dijana prikazana na posve sličan način kao i dvije obične žene: da nije njezinog stava i atributa u rukama te društva Silvana (na drugom reljefu), ne bismo ni znali da imamo pred sobom Dijanu, tj. ilirsku Thanu. Ovaj reljef, kao i drugi, ispoljava sličnost sa drvorezom, a i bio je rađen drvorezbarskim alatom, jer je materijal mekana muljika. Uz to treba da se sjetimo da je posve moguće da je naš reljef bio bojadisan, kao što su bili bojadisani i drugi reljefi u BiH.[38] Na taj način razlika između plitkog reljefa i slike gotovo se izgubila.

Uz svu primitivnost ili, tačnije da reknemo, uz svu nemarnost izrade, majstoru je uspjelo da ovoj grupi da svečani izraz: figure su nepomične i moraju da budu nepomične, hijeratične, jer to zahtijeva svečani momenat. Ova ikona nas i nehotice impresionira. Sličan je i onaj drugi reljef iz Opačića sa Silvanom i Dijanom. Sa Glamočkog polja potiču mnogobrojni votivni reljefi rustične izrade, siromašni, malih dimenzija, koji sadrže iste umjetničke elemente, ali zbog slabije izrade nisu toliko tipični. Mi smo naveli, dakle, niz reljefa koji se ne odlikuju realizmom. Ali ne treba zaboraviti da su svi ti reljefi, uključivši i nadgrobne stele, bili objekti kulta. Nadgrobni reljef, iako je davao likovnu predstavu pokojnog, nije bio portret u našem smislu riječi, pa realistički tretman nije ni bio u ovom slučaju obavezan. Ali ne smijemo zaobići jedan nadgrobni reljef sa Duvanjskog polja, koji po svojim malim dimenzijama

[36] Sergejevski, u GZM, 1929, 98, Tab. IX i X. Interesantna je potankost nalaza: obadva reljefa, kako izgleda, namjerno su sakrivena još u antičko doba u udubljenje stijene i pažljivo zatvorena kamenom; zajedno sa reljefima bila je mala pločica sa natpisom, mali sud i srebrna para. Osim ovih dvaju reljefa sve ostalo je propalo.

[37] Ostavljamo po strani pitanje porijekla frontaliteta o čemu je bilo mnogo pisano — vidi posljednji opsežni rad: E. Will, *Le relief culturel gréco-romain*. Paris, 1955.

[38] Npr. reljef Mitrasa-Tauroktona u Jajcu ili reljef Silvana i triju nimfa iz Bihaća (I. Čremošnik, u GZM, 1956, 111).

podsjeća na votivne reljefe,[39] a privlačan je po svom realizmu: prikazana je scena koju i sada možemo sresti u Bosni: seoska žena-čobanica, u nošnji koja odgovara sadašnjoj, ide i prede vunu; pored nje korača muškarac sa korpom (slika 15). Ploča je malenih dimenzija, reljef je pljosnat; obadvije figure postavljene su jedna pored druge bez ikakve međusobne veze. Reljef liči na sliku. Ali je majstor imao dar opažanja, znao izraziti pokret (u figuri žene). Na taj način izvjestan šematizam u prikazivanju odijela i linearno prikazivanje nabora ipak ne smetaju realizmu slike. Taj reljef, uprkos svoje skromnosti, upadljiv je i ostaje u gledaočevom sjećanju.

Ovim opisima, svakako, nismo iscrpili sav materijal koji nam stoji na raspolaganju; uzeli smo najmarkantnije primjere.

B) Gore opisana grupa spomenika A dovela nas je u dodir sa drugom grupom, koju predstavlja samo nekoliko objekata iz centralne Bosne, iz okolice Travnika i Zenice. Ovi reljefi imaju mnogo svojstava koja smo zabilježili za prethodnu skupinu. Razlika je u tome što reljefi ove grupe nisu pljosnati, nego, obratno, odlikuju se izrazitom plastikom. Najtipičniji je, a i najbolje izrade, odlomak stele iz Zenice (slika 16).[40] Ovaj spomenik, sudeći i po obradi površine, mora pripadati kasnom III stoljeću. Sama stela pretpostavljamo da je istog tipa kao što su već poznate nam iz okolice Konjica: gore u edikuli — polufigure pokojnih, dolje — natpisno polje. Možda je između ta dva dijela bio jedan ornamentirani friz. Na odlomku sačuvana je samo polufigura žene, bez glave i ramena, i lijeva ruka muškarca. Žena je u nacionalnoj ilirskoj nošnji sa šalom na ramenima i bogatim, isto tako nacionalnim, nakitom. Treba zabilježiti da ona ne drži u rukama nikakav sitan predmet, što se obično vidi na nadgrobnim reljefima, nego je sklopila ruke. Od odijela muškarca vidi se samo kraj rukava tunike, a na ruci prsten.

Reljef je vrlo plastičan. Plastika je tvrda, klesano je grubo, često nemarno, figure su prikazane šematično; anatomija (lijeva ruka žene) zanemarena. Ali uprkos tome majstor je osjećao oblik, prirodu i prostor i znao sve to izraziti. Uprkos mirnome, nepokretnome stavu žene, figura ne ostavlja utiska ukočenosti, hijeratičnosti, nego je puna života: žena kao da je tek ovog trenutka zauzela taj mirni stav, a ruka muškarca kao da je još u zadnjem trenutku pokreta. Sa kakvim je intenzitetom majstor doživljavao svoj rad, pokazuje jedna mala potankost: šal, koji leži ženi na ramenima i pokriva veći dio ruku, u svom donjem dijelu *leži* na plinti, koja dolje ograničava nišu sa reljefom! Velika je šteta što ovome reljefu nisu sačuvane glave, tim više što je majstor bio, nesumnjivo, talentiran. Možda će nam služiti kao zamjena reljef koji ćemo sada opisati.

Drugi reljefi iste grupe pokazuju majstore slabijeg talenta. Takav je, npr., odlomak — ženska polufigura iz okolice Travnika[41] (slika 20). Za nas

[39] Patsch, u WMB, IV, 255, Fig. 18 = GZM, 1963, 108, Sl. 2; Sada u Zem. muzeju, inv. br. 59.

[40] Sada u Zemaljskom muzeju, inv. br. 154. Vidi: Sergejevski, u GZM, 1932, 45, Tab. XXI, 10; isti, u *Serta Kazaroviana*, 84, Fig. 3; I. Čremošnik, u Latomus, XXIII, f. 4, Tab. XXXIV, 1. Sitne ili slabe fotografije: Patsch, u GZM, 1914, 211, fig. 120; I. Čremošnik, u GZM, 1963, 116, sl. 9; Truhelka, u WMB, I, Tab. I, 5.

[41] Sergejevski, u *Serta Kazaroviana*, 85, sl. 4. Sada se čuva u Zavičajnom muzeju u Travniku, inv. br. 47.

je ovaj reljef zanimljiv tim, što donekle dopunjuje, kako se nam čini, gore opisani reljef iz okoline Zenice (slika 16). Izrada reljefa (slika 17) je znatno primitivnija, zapravo je pažnja posvećena samo glavi, ali nas ona najviše i zanima. Ostali dijelovi reljefa izvajani su bespomoćno, neartikulisano; odijelo je prikazano kao ravna ploha pokrivena sitnim vertikalnim crticama, koje, valjda, moraju stvarati utisak tekstila, ali u tome neuspijevaju. Glava je ipak interesantna; oblik njezin i crte lica podsjećaju na glavu male Aurelije Prokule iz Zenice, čiji je reljef spomenuo i Schober (o. c. 30). Lice je okruglo, s ispupčenim jagodicama, oči bademastog oblika, široko otvorene, nos lišen plastičnosti, usta su prikazana pomoću ravne horizontalne crte sa dvije male rupice na krajevima. Kosa uokviruje lice krupnim pramenovima i oštro se odvaja od lica. Možda je na sličan način bila izvajana glava na steli iz Zenice (slika 16).

Manji interes predstavlja odlomak stele sa polufigurom žene (služavke) iz Zenice (slika 26).[42] To je slab rad, istog stila. Oči su razgoračene. kosa više liči na neku kapu, tijesno pripijenu uz glavu, iako su prikazane pojedine kovrče.

U predgovoru smo navodili razne oblike drvoreza. Ova tri posljednja reljefa svojom tehnikom približavaju se onome koji smo nazvali duborezom; plastičnost je izrazito glatke površine, ograničene oštrim rubovima. O prikazivanju lica, naročito očiju, biće govora u idućem poglavlju; stvar je u tome da razni pravci skulpture nemaju tačno označene granice, nego često imaju zajedničke crte; tako je i u ovom slučaju.

C) Ali prije nego što pređemo na iduće poglavlje, u kojem ćemo raspravljati o reljefima iz doba tetrarhije, poželjno je da se kaže makar nekoliko riječi o nekolicini reljefa koji ne spadaju u grupe A i B, a ipak imaju poneku interesantnu crtu. Takvih reljefa ima mnogo, a mi ćemo izdvojiti tri, koje opisujemo pod C, iako oni ne predstavljaju homogenu grupu.

Prvi je reljef Silvana i tri nimfe iz Založja kod Bihaća (slika 18). Reljef je primitivne izrade, sa sklonošću da čovječiji lik pretvori u geometrijsku figuru. I. Čremošnik, koja je opisala ovaj reljef, uspoređuje njegov stil sa pojedinim reljefima iz Španije, Galije i Podunavlja i drži ga za „survivance" keltske narodne umjetnosti kod Japoda.[43] Taj se reljef zaista izdvaja po svom stilu od ostalih u BiH, no ja ne bih htio da se upuštam u komplicirano pitanje keltske umjetnosti i keltskih uticaja na Balkanu i upućujem čitaoce na spomenuti rad I. Čremošnik.

Jedan reljef iz okolice Livna (slika 19) prikazuje isto tako Silvana i tri nimfe. Izrada je vrlo rustična, ali je objekat zanimljiv time što prikazuje bogatu autohtonu žensku nošnju[44], koja je jako stilizovana.

Interesantna je također jedna stela iz Višnjice u centralnoj Bosni (slika 28). U gornjem jako nastradalom dijelu stele prikazani su muž i žena koja drži dijete. Izrada (ovog djela) posve je nevješta. Taj reljef je interesantan po

[42] GZM, 1932, str. 45, br. 321, Tab. XX, 7. Također: *Serta Kaz.*, 82—3, sl. 2. Sada u Zem. muzeju, in. br. 321.

[43] I. Čremošnik, u GZM, 1956, 111. i d., Tab. I, 1.

[44] GZM, 1929. 95—6, sl. 1.

tome što je na ženi i muškarcu prikazana orijentalna nošnja, vjerovatno iz Palmire. Na odijelu naglašeni su nabori na način koji se približuje kosom rezu, a teku paralelno.[45] Način prikazivanja nabora jako je upadljiv, a približuje ovaj reljef spomenicima koji će biti opisani u idućem poglavlju.

Ali prije nego što krenemo dalje, valja pogledati kako su, i uopšte da li su, te promjene u skulpturnim pravcima imale odraza na ornamentu, u uskom smislu riječi, tokom II i III stoljeća. Začudo, taj pregled neće biti tako zanimljiv kako bismo to očekivali. O jednoj vrsti ornamenta, o pojedinim urezanim motivima, rjeđe plastičnim, koji su se javljali u Livanjskom i Duvanjskom polju, mi smo već govorili u drugom poglavlju. Ali to je bio relativno nerazvijeni siromašni ornamenat. Što se tiče plastičnog ornamenta u obliku okvira i bordira (a to su ornamentalni oblici tipični za grčko-rimsku i orijentalnu umjetnost) i ornamentiranih zabata na nadgrobnim stelama, sve njihove motive: lozu, bršljan, lišće akanta i slično nalazimo i u BiH. Svi motivi okvira i zabata bili su pozajmljeni iz grčko-rimskog repertoara. Nisam još vidio u plastičnom ornamentu prvih triju stoljeća u BiH kakav motiv koji ne bi bio poznat iz klasičnog ornamenta. U tome pogledu ilirsko stanovništvo je zauzimalo podređeni stav. Izuzetak su savijeni profilisani okviri sjeverozapadne Bosne, o kojima smo već govorili, a koji su, kako izgleda, imali svoje žarište u predjelu Istočnih Alpi. Dobija se utisak da autohtono stanovništvo, i to ilirsko, nije imalo estetske potrebe da ograničava okvirom likovne kompozicije — taj je običaj bio pozajmljen izvana.

I o izradi tih pozajmljenih lozica i akanta može se reći samo to da se opaža tendencija ka pljosnatosti i ispunjavanju čitavog prostora bordire lišćem, grozdovima i slično. Kao primjer može da služi poznata stela sa metričkim epitafom (Ultima clauserunt . . . .) iz Runića kod Travnika, koja potiče iz kasnog III stoljeća, sudeći po obliku slova (slika 21).[46] Okvir se sastoji od lozice koja se odlikuje pretjeranom simetrijom i potpunim odsustvom prostora — tome utisku doprinosi i natpis sa svojim sitno urezanim zbijenim slovima. Istog karaktera je i gornji (jako oštećeni) dio, koji je ukrašen palmovim granama sa gusto urezanim listićima. U svemu tome plastika je posve odsutna. Ovu monotoniju donekle razbija niz plastičnih rozeta; a i one su postavljene gusto: pozadina se ne vidi između njih.

V. *EPOHA TETRARHIJE*

U zadnjim godinama III stoljeća u stilu kamene bosanske plastike opet nastupa velika promjena. U isto vrijeme se pojavio novi tip nadgrobnih spomenika. To su stele s ovim sadržajem: gore, u edikuli, je polufigura jednog ili više pokojnika; ispod edikule je friz calo vodi konja, a s lijeve strane, en-face, je polufigura služavke sa sudom. Dolje je natpisano polje. Ove stele u pogledu stila nisu posve prekinule vezu s onima koje su im prethodile; od svojih prethodnika naslijedile su pljosnatost, simetriju, ukočenost. Ali se uz to sada pojavljuju, čak i prevladavaju, druge crte: ili posve nove, ili one koje su u prethodnoj epohi bile samo u počecima. Promjena se sastoji u potpunom

[45] *Antidoron* I = VAHD, LVI—LIX—2, 108. id., Tab. VII.
[46] Hoernes, u AEM, IV, 201, CIL, III, 8385; A. Hofer, u GZM, 1895, 45, sl. 1.

iščezavanju realističkih odlika, koje su prije bile ne samo rezultat uticaja rimske umjetnosti nego i rezultat svjesnoga htijenja majstora. Mi smo već o tome govorili, iako nismo opisivali i pregledavali pojedine spomenike (v. prim. 27). Sada, namjesto toga, pojavljuju se reljefi sa jakom stilizacijom i tipiziranjem. Ne može više biti govora o portretnom karakteru slika, čak obratno: lica se na istom spomeniku namjerno prikazuju u istom obliku, s istim (karakterističnim) izrazom. Pošto budemo upoznali ove spomenike, biće nam jasno i porijeklo ovog novog pravca. Ovo se tiče prikazivanja ljudskog lica, čak i čitave glave.

Kao druga promjena pojavljuje se namjesto plastičnosti, težnja za dekorativnošću, ornamentalnošću, igrom svjetla i sjene. Sve to daje reljefima posve novi karakter.

Naš pregled spomenika mi ćemo otpočeti onima na kojima se očituje ova težnja da se prekine sa plastičnošću i da reljefi budu što dekorativniji, da se stvori igra svjetla i tame. Veoma karakteristična je u tome pogledu Crescentinusova stela iz Zenice (slika 22 i 23,) naročito njezin gornji dio.[47] Najgornji dio sa timpanonom i akroterijima gotovo čitav je obijen. Ispod njega u edikuli prikazane su četiri polufigure: žena, dijete, dva muškarca. Svi su prikazani en-face u jednom redu.[48] Ispod edikule smješten je friz: calo vodi konja, s lijeve strane prikazana je služavka en-face sa sudom. Dolje, u udubljenom polju, je natpis, koji govori da su Aurelius Crescentinus i Juliana postavili spomenik sinu Filicijanu itd. Za datiranje natipis daje relativno malo: iz epitafa možemo zaključiti da je spomenik iz kasnijeg doba; više nam govori sam reljef: frizure muškaraca nas vode u vrijeme tetrarhije, a oblik fibula već ukazuje na IV stoljeće. Pred nama je, dakle, spomenik iz oko 300. godine. Nije teško nabrojiti osobine ovog reljefa: on je primitivne izrade, pljosnat, figure su smještene sve u jedan red, s upadljivom simetrijom, en-face; ukočene su. Glave i lica su prikazani na isti način: trokutasti su (kruškoliki), svi su istog oblika do u potankosti, iako prikazuju lica raznog spola i godina. Samo nešto manja visina označuje maloljetnika. Kosa je prikazana shematično, kao plitka kalota koja se usred čela malo spušta nadolje. Čak i maramica na ženinoj glavi (ima veza!) prikazana je na sličan način, a kosa viri ispod marame kao sitna crta. Oči su bademastog oblika sa označenom zjenicom i oštro izrezanim kapcima, a prikazane su u svim figurama posve jednako. Nos je neartikulisan i izgleda kao da je izrezan iz daske i prilijepljen. Usta imaju oblik tanke crte, malo savijene na krajevima. Brada je kod muškaraca prikazana crticama, a ruke posve primitivno i grubo. Od odijela je prikazan samo šal na ramenima žene, široki rukavi njezine dalmatike[49] i vez na kraju rukava kod domaćina. Svakako, nakit je, kako to i treba očekivati,

[47] Sada u Zemaljskom muzeju: gornji dio inv. broj 84 i donji dio — br. 70. Sergejevski, u GZM, 1932: gornji dio — str. 48—50, Tab. XXIII, 15, XXIV, 16; donji dio — 47—8, Tab. XXI, 11; Stipčević, *o.c.*, 74; Strong u J. of R. St., I, 20, fig. 5. Neupotrebljive su slike u WMB. I = GZM, 1891.

[48] Interesantna je potankost: na reljefu su prikazana dva para: 1) majka sa sinom s lijeve strane; sin je zagrlio majku desnom rukom, a majka je zagrlila sina lijevom; 2) desni par: otac (sa tablicama), a njemu je rođak položio na rame desnu ruku. Nehotice se sjetimo grupe tetrarha u Veneciji koja je iz istoga vremena. I lica su jednaka!

[49] O odijelu žene vidi I. Čremošnik, u GZM, 1958, Tab. I. 1. Čremošnik misli da je ta nošnja keltska.

pažljivo prikazan. Ostalo odijelo je neuobličeno i sve bez izuzetka pokriveno tankim paralelnim vertikalnim naborima (tj. crtama), koji su nerealni. O frizu ispod edikule koji prikazuje konja, calo i služavku nećemo ništa reći, jer taj friz, uz slabu izradu, pokazuje crte koje su nam dobro poznate. Ornamenat (u uskom smislu riječi) isto je tako intenzivno stilizovan; realnoga nije ostalo ništa: ko bi na epistilu mogao prepoznati girlandu od lovorovog lišća? Ili kakav oblik imaju volute na kapitelu? Jednom riječi, ako razgledamo taj reljef u detaljima, on svojom grubošću, primitivnošću i potpunom nespretnošću izaziva utisak koji ne zaslužuje naše pažnje. Ali, ako bacimo pogled na reljef u njegovoj cjelini, on nas direktno fascinira. Pred nama je proizvod jedne umjetnosti za nas tuđe, neshvatljive, ali nesumnjivo originalne, svakako, jedno umjetničko htijenje, „Kunstwollen", koje nalazi svoje zadovoljstvo u ovakvoj ekspresionističkoj skulpturi.

Od plastičnosti, dakle, i realizma ništa nije ostalo, ali je čitav reljef u najvećoj mjeri dekorativan. Prema tome mi smo već oko 300. godina došli do onoga što će u ranom srednjem vijeku biti tako omiljeno. Čovjeku koji ne zna za porijeklo našeg reljefa i nije vidio sličnih reljefa — ovaj reljef, tj. njegov gornji dio, na prvi pogled može izgledati kao ranosrednjovjekovni. Svakako, prisnost sa drvorezom osjeća se tu u punoj mjeri.

Sličan način prikazivanja lica i odijela nalazimo na Victorinusovoj steli, isto tako iz Zenice[50] koja pokazuje iste stilske pojave, ali je slabije izrade. Navedena svojstva, naročito u prikazivanju glave i lica, zbog nespretnosti majstora još se više potenciraju (slika 24). Možemo navesti također jedan mali (votivni?) reljef iz Malog Mošunja kod Travnika, kome nedostaje gornji dio i lijeva strana (slika 27). Reljef prikazuje niz lica koja idu nadesno; sačuvane su četiri figure. Sumnjam da bi ih bilo više od pet. Prikazana je neka procesija: prednji čovjek nosi neki dugački predmet, koji drži vertikalno pred sobom; sljedeći je podigao ruke u vis — svrha pokreta nije potpuno jasna: možda je sa dvije ruke podigao iznad glave neki predmet (na ovom je mjestu reljef oštećen). Svi su obučeni u dugačka potpasana odijela, čiji su nabori prikazani kao paralelne vertikalne crte. Reljef ima okvir — sa strane su vertikalne crte, dolje — astragal.[51] Taj reljef pokazuje odsustvo plastičnosti, ali djeluje slikarski i dekorativno.

Ostali spomenici iste grupe manje su interesantni. Takva je Quartinianusova nadgrobna stela iz Putičeva kod Travnika, sada u Beču.[52] Rad je slab, izveden po istim principima, samo sa manje talenta nego Crescentiusova stela iz Zenice (slika 22). To isto možemo reći i za stelu Avitusovu iz Gornjeg Ribnika[53] (slika 25).

---

[50] Sada u Zemaljskom muzeju, inv. br. 153. Sergejevski, GZM, 1932, 46—7, Tab. XXII, 12, 13; CIL, III, 12764. Usp. I. Čremošnik, u *Latomus*, XXIII, f. 4, XXXVII, 9. Neupotrebljiva je slika u WMB, I, 277, Tab. I, GZM, 1892, 344.

[51] Kujundžić, u GZM, 1916, 487, sl. 4.

[52] Hoernes, u AEM, IV, 198; CIL, III, 2765 8383.

[53] GZM, 1928, 92, Tab. I, 3.

[54] Najtipičniji od tih reljefa je onaj Aleksandra Mantasa na kojem su četiri figure od glave do peta pokrivene paralelnim naborima (N. Vulić u Spomeniku SKA, LXXI, 68, br. 151). Manje su karakteristični reljefi iz Velesa (N. Vulić u Spomeniku SKA, LXXI, brojevi 56, 58, 59, 61, 62; isti Spom. XCVIII, br. 76). U Kavadaru: N. Vulić, Spom. LXXI, 136, 145, 148, 151, 166, 167; isti, Spom. XCVIII, br. 137, 140, 143.

Ova upotreba paralelnih crta, prikazivanje bezbrojnih nabora, pokrivanje velikih ravnih, a katkada i neravnih, ploha paralelnim crtama naročito je upadljiva na Crescantiusovoj steli i čini je jedinstvenim spomenikom svoje vrste. Ali ta pojava nje karakteristična samo za centralnu Bosnu. Istu pojavu, i to vrlo omiljenu, nalazimo i u drugim krajevima, npr. u Makedoniji. Naročito okolice Velesa i Kavadara ističu sa velikim brojem spomenika ove vrste. Na njima su figure — obično su to tri do četiri — prikazane kako stoje u jednom redu, uvijek en-face. Odijela su pokrivena gustim paralelnim naborima, i to u različitim pravcima koji manje-više, odgovaraju prirodnoj raspodjeli nabora na odijelu.[54] Ovu pojavu vidimo i u drugim krajevima Jugoslavije, ali sporadično i u ne naročito karakterističnom obliku. Ona se može sresti i u Maloj Aziji.[55]

Ne upuštam se u rješavanje pitanja o porijeklu ove pojave, naročito s obzirom na to što u Makedoniji nalazimo izvanredno bogato žarište ovog umjetničkog pravca.

Sada vidimo kakva se promjena odigrala tokom druge polovice II stoljeća u prikazivanju glave i lica na reljefima. Mi smo se već dotakli ovog pitanja u početku poglavlja. U ovo doba realizam portreta nestaje, njega zamjenjuje težnja za tipiziranjem i težnja koja se odnosi čak i na unutrašnji čovjekov život, njegovo duševno stanje. Uz to se javlja šematizacija, sprovodi se dosljedna simetrija, iako ove dvije pojave nisu u logičkoj vezi sa prvom. Ovo nastojanje da se prikaže čovjekovo duševno stanje ima i svoju jaku društveno-kulturnu, a možemo reći i religioznu pozadinu. Za ovu promjenu u umjetničkim nastojanjima možemo reći sa sigurnošću da to nije pojava koja je izrasla na lokalnom tlu kao izraz autohtonih umjetničkih tendencija, nego nesumnjivi import spolja, s Istoka. Ovu je pojavu već davno, u svim potankostima, opisao H. L'Orange, koji, između ostalog, kaže: „. . . ein Gefüge besonders akzentuirter physiognomischer Formen, in denen die Augen die Hauptsache bilden . . . der untere Augenlid wird tief unter der Iris gesenkt, verläuft in einem stark nach unten geschwungenen Bogen, dem Verlauf des oberen Lids nach oben ungefähr entsprechend: auf diese Weise wird das Auge gerundet und der Blick macht den Eindruck des weit aufgesperrten, starrenden. Doch durch eine besondere Betonung wird die Wirkung dieses Blickes noch gesteigert. Die grossen Bogen der Augenbrauen und die ornamental durchbildeten Lider rahmen die Augen wirksam ein" [56]. Oči koje potpuno odgovaraju ovoj karakteristici nalazimo i na našim spomenicima, na fragmentu iz Zenice (slika 26),[57] također i na stelama iz Zenice (slike 22, 23 i 24.)[58] I način prikazivanja usta je tipičan za ovu grupu reljefa: već L' Orange ga spominje. Svakako nećemo tražiti na našim reljefima sve ono, sve potankosti koje se zapažaju na portretnoj skulpturi izvajanoj rukom pravog majstora u krupnim centrima Istoka; moramo se sjetiti da je posrijedi zabačeni provincijalni centar i da je naš cilj autohtona skulptura, a ne istraživanje visoke umjetnosti.[59] O tom načinu koji smo opisali i koji vodi porijeklo s Istoka,

[55] E. Rodenwald, u Jahrbüch. d. Deut. Arch. Inst., 1919, 79, Abb. 3.
[56] H. L'Orange, *Studien zur Geschichte des spätantiken Portrets*. Oslo, 1933, 21.
[57] Sergejevski, u GZM, 1932, 45, Tab. XX, 7; isti u *Serta Kazaroviana*, 83, sl. 2.
[58] isti, GZM, 1932, 46—7, Tab. XXII, 12.
[59] Uspor. W. Alzinger, *Zwei spätantike Portretsköpfe aus Ephesos* = Jahreshefte Ö. A. I., XLII, 1955, 27. i d.

opširno je pisao u navedenoj raspravi L'Orange, navodeći kao najkarakterističniji primjer takvog prikazivanja lica poznatu grupu četvorice tetrarha iz Venecije. On navodi da je na Istoku, naročito u Palmiri, takav način prikazivanja lica bio od davnine udomaćen[60], a ukazuje i na Rodenwaldov članak[61], koji smo već naveli, u kojem se govori o uticaju Palmire na stilsko oblikovanje reljefa carskog doba. Zaista, palmirski su skulptori voljeli tokom svih triju stoljeća naše ere prikazivati nabore na odijelu kao paralelne crte (ali ne uvijek vertikalne).[62] Isto tako kod zadnjeg istraživača Palmire — Michalovskog — možemo naći mnogo primjera kako su u Palmiri voljeli prikazivati čovječje oko s oštrom plastikom, iako ne okruglo.[63] Od bosanske skulpture možemo navesti još jedan odlomak koji prikazuje oči sa malom razlikom u obliku, ali koji ipak spada u istu grupu jer postiže taj isti efekat. To je odlomak, bez sumnje, jednog nadgrobnog reljefa (slika 17) nađen kao spolium u ranohrišćanskoj bazilici u Lepenici (blizu Sarajeva).[64] Pripada isto tako vremenu tetrarhije, a vjerovatno je bio dio stele tipa Crescentiusa. Sačuvan je donji dio glave i vrat. Upadljive su oči: one imaju oblik trokuta s označenom zenicom. Iako su daleko od prirode, ipak nas impresioniraju oštrinom pogleda. Nos je prikazan shematično, kao na Crescentiusovom reljefu, a isto tako i usta i brada. Možemo smatrati taj reljef dalekim i od prirode i od klasičnih obrazaca, ali on pokazuje i rutinu u izradi i uspjelu želju da impresionira gledaoca.

Uticaj Orijenta na polju umjetnosti ne predstavlja nešto novo. L' Orange govori da je ta istočnjačka moda vladala u istočnoj polovici države i da se proširila i na čitav Balkanski poluotok. Karakteristično je ipak kako je u centralnoj Bosni taj orijentalni uticaj dao takav rezultat. Tu činjenicu sklon sam tumačiti time što su taj uticaj i ti orijentalni umjetnički nazori odgovarali kako duševnom raspoloženju i umjetničkom htijenju, tako i drvorezbarskim navikama autohtonih majstora.

Na taj se način u trećem stoljeću naše ere, naročito u zadnjim godinama toga stoljeća i u prvim godinama četvrtoga, u unutrašnjosti rimske provincije Dalmacije razvila jaka umjetnička djelatnost, koja je bila obilježena specifičnim sposobnostima njezinih majstora. Na žalost, ova se slika iznenada mijenja.

VI. *ČETVRTO STOLJEĆE*

Četvrto stoljeće u BiH odlikuje se tim što količina kamenih spomenika naglo opada, a u isto vrijeme i njihov kvalitet. To se dešava uprkos tome što intenzitet života u našim krajevima nije opao: ima dosta zgrada koje su, sudeći po nalazima, bile sagrađene u to doba. Rudnici na Japri i Sani pro-

---

[60] L'Orange, *o.c.*, 17. i d., naročito str. 26. i d.

[61] Rodenwald, *o.c.*, 85.

[62] Michalovski, *Palmira*. Prikazan je veliki broj reljefa sa paralelnim naborima, koji imaju oštre rubove: Palmira — 1961: slike 184, 208; P. — 1962: slike 107, 110, 111, 120, 122, 138, 139, 140.

[63] Isti, *isto*; najkarakterističniji primjeri: P. 1961; sl. 165, 166, 220, 247, 249, 250, 252, 253; P. — 1962: 100, 102, 130, 132.

[64] Sergejevski, u GZM, 1932, 52, br. 402, Tab. XXIII, 14.

dužili su intenzivni rad; ceste se popravljaju; nalazi novca su obilni. Uprkos tome broj kamenih spomenika iz toga doba minimalan je: votivnih reljefa i nadgrobnih stela gotovo nestaje; hrišćanskih spomenika dosada iz toga stoljeća još nije zabilježeno. Ono što se sačuvalo od skulpture iz toga doba nosi na sebi obilježje propadanja kulture. Kao primjer možemo navesti timpanon velikog nadgrobnog spomenika (grobnice, mauzoleja) iz Šipova[65] (slika 29). On nema na sebi ništa zbog čega bismo mogli da ga uvrstimo u autohtonu skulpturu. Taj spomenik nas zanima zbog toga što se na njemu u punoj mjeri odražava propadanje umjetnosti i kulture: ta grobnica je morala da bude velika, pompezna; svakako je koštala mnogo, ali je rad u tolikoj mjeri nemaran da se majstor nije potrudio da prethodno na kamenu skicira sliku: jedna noga genija (žalosno izvajana) izašla je van okvira. Svakako, u speleumima u Jajcu i Konjicu bilo je nađeno dosta novca iz IV stoljeća, ali to ne daje garancije da su i speleji bili sagrađeni tada, a ne prije.

Fakat ovog propadanja skulpture nije nam jasan. Hrišćanstvo nije moglo da bude uzrok tome, tim više što se ono, sudeći po odsustvu bilo kakvih nalaza, nije još bilo proširilo u tim krajevima u IV stoljeću.

VII. *PETO I ŠESTO STOLJEĆE*

Rekli smo da se sa pljosnatim reljefima orijentalnog stila završilo u BiH doba cvjetanja skulpture. O uzrocima te pojave možemo samo nagađati. Ali otprilike 150 godina kasnije kamena skulptura doživljuje u istim predjelima ponovni neočekivani procvat — samo u jednom drugom obliku, pod okolnostima koje imaju vrlo malo sličnoga s onima iz prva tri stoljeća naše ere. Veze sa prethodnim umjetničkim djelovanjem kao da nema, barem mi je ne možemo zasada uhvatiti. To je dekorativna skulptura u ranohrišćanskim crkvama, bogata, ali svojevrsna.

Svakako, ova crkvena skulptura umnogome, kao i odgovarajuća skulptura u drugim dijelovima rimske države (ili bivše rimske države), ima dio svoga korijena u umjetnosti prethodne epohe, ali zbog vremenskog prekida u unutrašnjosti provincije Dalmacije, zbog svoje svojevrsnosti, bogatstva i kompliciranosti svog repertoara — treba da bude predmet drugog, samostalnog istraživanja.

Ova nova skulptura Bosne i Hercegovine[66] razlikuje se od stare. 1) Ona je na većoj zanatskoj visini nego ona stara; gotovo je nemoguće reći da je ona produkat seoskih majstora, što je, mislim, bila opšta pojava u prvim trima stoljećima naše ere. Nova skulptura izaziva utisak da je izrađena u većim radionicama. 2) I sami proizvodi nisu rezultat individualnih pothvata, nego rezultat djelovanja određenih organizacija — u ovom slučaju crkvenih. Ali mi nismo u stanju saznati sastav tih organizacija, jer nam je tok hristijanizacije provincije Dalmacije posve nepoznat. 3) Sada veze sa drugim krajevima i raznim umjetničkim koncepcijama zbog djelovanja crkve moraju biti znatno jače, a i drugog karaktera, nego prije. 4) Isto tako i odnosi sa drugim vrstama umjetničkih rukotvorina (mozaik, brokatne tkanine, možda i rezbarija od

[65] Sergejevski, u GZM, 1952, 45, Tab. I, II, 1, III, 2.
[66] Mislim *samo* na prilike u B i H.

slonovače) moraju se uzeti u obzir. 5) I proizvodi, tj. narudžbe, nisu bili pojedinačni, nego čitavi kompleksi umjetnina, npr. čitav uređaj jedne crkve. 6) Napokon i tematika umjetničkih proizvoda je druga, a i odnos prema umjetničkim koncepcijama često je bio drugačiji. Sve to znatno komplicira pitanje, zahtijeva od istraživača drugačije pristupanje temi; druga pitanja treba da se rješavaju. Ovdje ćemo samo nabrojiti glavne smjernice našeg istraživanja i glavne odlike umjetnosti V i VI stoljeća.

Karakter skulpture BiH tih stoljeća možemo ovako opisati. Ona je u prvom redu dekorativna skulptura. Reljef je pljosnat; njegove osobine su sljedeće: 1) dekorativnost, 2) izrazita stilizacija, 3) simetrija, 4) česta pojava igre svjetla i sjene, 5) bliskost drvorezu. I motivi su drugi: a) ljudske figure su izvanredno rijetke, dok su zoomorfni likovi mnogo češći. Ornamenat u uskom smislu riječi je vrlo raznovrstan: omiljeni su stari biljni motivi; upotrebu pojedinih od njih, npr. vinove loze, čak je posvetila crkva; često nalazimo i bršljan i razne oblike stilizovanog lista akanta. Isto to možemo reći i za geometrijske motive: oni se često pojavljuju u bosanskim bazilikama. Ni stari prehistorijski motivi nisu posve propali: njih sretnemo tu i tamo.

I u oblicima kapitela i stupova vlada raznovrsnost i sloboda oblika.

Pojavio se i ornamenat drugih, ne klasičnih, koncepcija — ornamenat kojim se pokrivaju čitave plohe („beskonačni raport" Riegla), ili je to centralni motiv sa krugovima i crtama koje se sijeku u različitim kombinacijama.

Kao primjer raznovrsnosti ornamenta možemo navesti činjenicu da od dosada otkopanih bazilika nisu nađene ni dvije koje bi imale slične motive parapetnih ploča svojih oltarnih pregrada. Čak je jedna te ista pregrada mogla imati motive raznog karaktera. Pojavljuju se skulpture, čak i okrugle, koje imaju minimalnu ili nikakvu vezu sa klasičnom skulpturom i s autohtonom skulpturom prva četiri stoljeća, ali namjesto toga imaju dodirnih tačaka sa srednjovjekovnom.

Sve navedene činjenice pokazuju da opis i analiza dekorativne skulpture V i VI stoljeća u BiH zahtijevaju posebno istraživanje. Sada se nećemo na tome zadržavati i završićemo naš pregled autohtone skulpture u BiH.

VIII. *POGOVOR*

Pregledali smo kamenu antičku skulpturu u BiH. Ustanovili smo da ona ima specifične crte koje se baziraju na umjetničkim nazorima autohtonog (ilirskog) stanovništva. Opazili smo da ova skulptura ima tijesne veze sa drvorezom; da je kao graviranje na mekanoj muljici bila poznata Ilirima i prije rimske vladavine; da se taj oblik skulpture nije dalje razvijao, iako nije posve propao.

Rekli smo da je u I i II stoljeću naše ere kamena skulptura malobrojna, jer Iliri nisu bili vični obradi tvrdog kamena, a da je postojeća skulptura I i II stoljeća, vjerovatno, izrađena rukom majstora tuđinca po tuđima uzorima. Ipak se krajem II stoljeća i u III stoljeću broj skulpturnih spomenika naglo povećava, a u isto vrijeme snažno prodiru autohtoni umjetnički nazori. Krajem III i u prvim godinama IV stoljeća u skulpturi se opaža jak orijentalni uticaj. Tu orijentalnu maniru rado su prihvatili autohtoni majstori. Kon-

statovali smo da poslije toga broj spomenika i kvalitet skulptura naglo opadaju. To traje 150 godina, do druge polovice V stoljeća, kada skulptura u BiH ponovo doživljava procvat, ali u obliku skulptiranog uređaja ranohrišćanskih crkava. U bližu analizu spomenika ovog perioda mi se nismo upuštali.

Svodeći bilansu izloženog, možemo dodati još nekoliko zaključaka. Mislim da su ilirska plemena na prostoru sadašnje BiH., naročito ona u sjeverozapadnoj i centralnoj Bosni (Japodi, Delmati, Desitiati i dr.), bila nesumnjivo umjetnički obdarena. Kao dokaz možemo uzeti, npr., Sesteniusovu urnu, stele iz Zenice i Lepenice, na kojima se to jasno očituje uprkos tome što su to bile rukotvorine običnih seoskih majstora. Drugo: spomenici sa jednakim osobinama često su u grupama, tj. sretnu se samo u određenim područjima, npr. oko Bihaća, u okolici Zenice i slično. Uzroci toj činjenici nisu poznati, tj. mi ne znamo da li to treba tumačiti plemenskom (bratstvenom) pocijepanošću ili tražiti objašnjenje u nečem drugom. Ako obratimo pažnju na susjedne predjele, vidjećemo da je skulptura u BiH uprkos opštem pravcu umjetnosti u rimskoj državi, počevši od druge polovice III stoljeća pa do VI, u znatnoj mjeri znala sačuvati svoje originalne crte. U tom pogledu ona se razlikuje od istovremene skulpture u susjednim pokrajinama. Tako, ako uzmemo u razmatranje, primorski dio provincije, tj. sadašnju Dalmaciju, među mnogobrojnim dalmatinskim spomenicima nećemo naći mnogo reljefa na kojima bi se sa takvom snagom očitavale originalnost i umjetničke težnje autohtonog stanovništva. To je posve razumljivo, jer je istočna obala Jadrana bila jako romanizovana; tu je ležao glavni grad provincije Salona sa svojim miješanim stanovništvom i mnogobrojni drugi gradovi, dok u unutrašnjosti BiH nije bilo nijednog značajnog grada. Ostali dijelovi Balkanskog poluostrva ili su slabo proučeni (Albanija, Epir), ili, kao Makedonija, posjeduju mnogobrojne spomenike skulpture, često primitivne izrade, ali bez jačine umjetničkog izraza onih u BiH. Što se tiče susjednih zemalja sa sjeverne strane — Panonije i Norikuma — njihov normalni razvoj bio je nasilno prekinut krajem II stoljeća (markomanski ratovi i drugi). Ovi ratovi su promijenili demografsku i kulturnu sliku tih krajeva. Svakako, intenzitet autohtonih estetskih nazora u skulpturi i sam razvitak skulpture u pojedinim predjelima zavisi od raznih uzroka koji još traže da budu proučeni. Zasada smo u stanju samo da opisujemo činjenice.

Za V i VI stoljeće mi smo se ograničili na kratku „mise en scène", ne zato što bi taj period bio lišen originalnih crta, koje možemo tumačiti uticajem autohtonog stanovništva, nego zbog svoje raznovrsnosti i ozbiljnosti pitanja na koja će istraživač ovoga perioda naići. Skulptirani kameni namještaj naših bazilika V i VI stoljeća nosi i u ornamentu a i u samim svojim oblicima mnogo originalnoga, što ćemo uzalud tražiti u velikim i bogatim bazilikama, npr., u Poreču i Raveni, tako i u ruševinama ranohrišćanskih crkava u drugim dijelovima Balkana, npr. u Makedoniji, Trakiji ili u Grčkoj. Ranohrišćanske crkve BiH stoje nekako van njihova kruga.

Sa VII stoljećem, sa seobom naroda, prekida se skulpturna djelatnost u BiH; barem zasad jedini spomenici koji nesumnjivo dokazuju njezino prisustvo u ovim predjelima — jesu malobrojni ostaci pleternog ornamenta u zapadnoj Bosni i u Popovom polju u Hercegovini. Ali ovo mi nećemo držati

za konačne rezultate. Moguće je da se naša negacija postojanja skulpture u najranijem srednjem vijeku bazira na našem neznanju, na privremenom odsustvu nalaza; potpuno je moguće da će nova arheološka istraživanja dati pozitivne rezultate i u pogledu ranog srednjeg vijeka u BiH.

Imaju li skulpture na stećcima kakvu vezu (daleku, svakako) sa starim ilirskim stanovništvom, njegovom umjetničkom obdarenošću — to je jedno važno pitanje, kojemu će se, sigurno, posvetiti velika pažnja, ali to leži daleko van granica naše teme.

DIMITRIJE SERGEJEVSKI

ZUR PROBLEMATIK DER ILLYRISCHEN KUNST

ZUSAMMENFASSUNG

Das Ziel dieses Artikels ist es, zu erforschen, in welchem Masse sich die nationalen künstlerischen Anschauungen der autochtonen Bevölkerung in der antiken Skulptur im Inneren der römischen Provinz Dalmatien (das heutige Bosnien und die Herzegovina) zur Geltung gekommen sind. Während der Antike war der Raum des jetzigen Bosnien und der Hercegovina grösstenteils von Illyriern besiedelt; aber es konnten hier auch andere Nationalitäten gewisse Rolle gespielt haben, in erster Linie die Kelten. Da die Volkskunst einzelner Völker ähnliche Züge besitzt, wäre es fast unmöglich die Eigenschaften auszusondern, die den einzelnen Nationalitäten eigen wären. Da Gebiete, die von bestimmten Völkern besiedelt waren, uns nicht genau bekannt sind, ist es auch nicht möglich die Denkmäler nach den Volksgruppen abzusondern, weshalb sie alle den Illyriern zugeschrieben sind.

Die volle Skulptur ist nicht in Betracht gezogen worden da von derselben bis jetzt in B. u. H. nur eine geringe Anzahl solcher Monumente gefunden worden ist und diese — wie es scheint — waren eingeführt oder von fremden Händen verfertigt. In dieser Arbeit wird also ausschliesslich von Reliefs die Rede sein. Da an dieser autochtonen Skulptur eine auffallende Verwandschaft mit der Holzschnitzerei zu bemerken ist, hat der Autor im Vorwort auch einen kurzen Überblick über die verschiedenen Arten der Holzschnitzerei gegeben: über Flachrelief, „champs-levé" und „en-creux", „àjour" und Gravierung. Solch eine Abhängigkeit der autochtonen Meister von der Holzschnitzerei, die wir für die älteste Form der Bildhauerkunst in unseren Gebieten halten, erklären wir dadurch, dass die einheimischen Meister, an Holzschnitzerei gewöhnt, überall in B. u H. den Mergel als entsprechendes Material für ihre Arbeiten verwendet haben.

A. Schober hat in seinem Werk über die provinzial-römische Skulptur nur ein Relief aus Bosnien angeführt, und zwar nicht das originälste, da ihm andere Reliefe nicht bekannt waren. S. Ferri hat mit Interesse eine Gruppe von Reliefs aus Zentralbosnien verzeichnet, doch nicht näher analysiert. Im Jahre 1952 hat K. Prijatelj im „Vjesnik" (Split) eine Analyse von Reliefs aus Split veröffentlicht und bei der Gelegenheit auch über einzelne Denkmäler aus B.u.H. gesprochen. Und endlich, im Jahre 1963, hat A. Stipčević in Mailand sein Werk „Arte degli Illiri" veröffentlicht.[67] Wegen der Art der Veröffentlichung war es Herrn Stipčević nicht möglich alle die Denkmäler näher zu besprechen. Die weniger interessanten Arbeiten werden hier überhaupt nicht erwähnt.

In der Bearbeitung der Denkmäler hält sich der Autor an die zeitliche Einteilung, die mit der stilistischen übereinstimt mit Ausnahme eines Falles, aber auch dieser stört den Lauf der Darstellung nicht. Es muss erwähnt werden, dass die Anzahl der in B.u.H.

[67] Literatur: Anmerkung 8

aufgefundenen römischen Denkmäler aus Stein nicht bedeutend ist, dass aber die Zahl der stilistisch originellen Denkmäler unter ihnen prozentuell gross ist. Diese Tatsache kann vielleicht durch geringe Romanisierung dieses Gebietes erklärt werden: im Raume des jetzigen B.u.H. gab es zu römischer Zeit keine einzige grössere Stadt; das einzige Legionslager befand sich am Rande des Landes in der Nähe der Küste (Humac bei Ljubuški), und auch dieses war nur für eine beschränkte Zeit voll besetzt.

Es ist also kein Wunder, dass die einheimischen Kunstraditionen hier stärker empfunden wurden als in anderen Provinzen des römischen Reiches. Die Übersicht der Denkmäler beginnt mit denjenigen, deren Ornament durch Einritzungen („Gravierung") ausgeführt ist. Sie sind die ältesten dieser Art in B.u.H. Es geht um grosse quadratische, an mehreren Seiten mit Bildern verzierte Urnen aus weichem Mergel und ohne besonderen Deckel.[68] Es wurden Urnen und Bruchstücke insgesamt 9 an Zahl, alle in der Nähe der Stadt Bihać auf dem Territorium der Japoden gefunden. Eine grosse Urne aus Ribić wurde unbeschädigt gefunden[69]. Sie war von allen Seiten verziert. Die Vorderseite wurde mit einer Darstellung, die die sogenannte lakonischen Reliefen nachahmt, geschmückt (Abb. 1): die Verstorbene sitzt auf einem Stuhl und empfängt Kantharos von einem Krieger. Auf den anderen Seiten sind dargestellt: ein Frauenzug (Abb. 2), eine antithetische Gruppe von zwei Stieren und zwei Reiter. Ausserdem enthält die Urne das Bild eines Ebers und eine Frau mit Kind. Auf dem Bruchstück einer Urne ist ein Reiter mit Helm; eine Platte aus Založje stellt einen Zug von Reitern dar; das Bild ist in derselben Technik ausgearbeitet, vielleicht auch von derselben Hand, wie jenes aus Ribić (Abb. 4, Anm. 12). Ein Fragment stellt einen archaischen Schützen im Lauf dar. Am interessantesten aber ist die Komposition mit zwei Männern, (gewöhnlich sind es Kriger) die aus Rhiton eine Libatio in einen zwischen ihnen stehenden Krater darbringen. Dieses Motiv befindet sich an vier oder fünf Urnen (Abb. 5, Anm. 15). Alle diese Bilder sind mittels Einkerbung der Konturen mit einer 3—5 mm brieten Linie ausgearbeitet, während in der Figur oft mit dünneren Strichen Einzeilheiten der Kleidung oder Waften und ähnliches dazugemacht sind. Die Motive und oft auch die Details sind aus der griechischen Archaik entlehnt. Dabei ist aber auch die Beziehung zu der Situlenkunst offenbar. Die Denkmäler sind zeitlich schwer zu bestimmen, was auch schon Hoernes bemerkt hat, der zwei Bruchstücke veröffentlicht hat (aus Ripač und Jezerine).[69] Nach den Darstellungen zu urteilen gehören diese Urnen, ausser jener von Sestenius, ungefähr in das 5. Jh. v.u.z., während sie nach der Lage des Fundortes aus einer späteren Zeit stammen müssten.

Das Gravieren war zur römischen Zeit eine überlebte Technik, jedoch wurden einige kleinere Motivgruppen, wie der Sechsstern, die Wirbelrosette, konzentrische Kreise auch weiter gepflegt. Es bestehen auch einige zoomorphe Motive an späteren Denkmälern (Abb. 7. u. 8).

Die Skulptur des 1. Jh. der neuen Zeitrechnung und zum grössten Teil des 2. Jh. ist für uns nicht von Interesse: die wenigen Denkmäler wurden nach fremdem (römischen) Muster, und wahrscheinlich auch von Händen fremder Meister verfertigt. Erst in den letzten Jahren des 2. Jh. bemerken wir eine interesante Erscheinung: die Anzahl der Steindenkmäler wächst, und sie zeigen in ihrem Stil neue, originelle Züge. Diese Erscheinung ist leicht durch die Schwächung des römischen Staates und gleichzeitig der griechisch--römischen Kultur zu deuten. Zu dieser Zeit, d.h. in den letzten Jahren des 2. und in der ersten Hälfte des 3. Jh. bestehen in B.u.H. zwei Strömungen in der Skulptur: eine, die den römischen Realismus in seiner provinzialen Form fortsetzt, und die zweite, die sich durch originelle Züge auszeichnet. Der Autor verweilt nicht bei der ersten Kunstströmung, der die nach provinzial-römischem Vorbild gemeisselten Reliefs angehöhren. An diesen Denkmälern ist genug oft eine Ungeschicklichkeit des Meisters zu fühlen, der eine gute Vorlage hatte, doch fehlte ihm die geschulte Hand; dabei sind gar keine originellen (nationalen) Tendenzen zu sehen. Jedenfalls zeichnen sich diese Reliefs durch grosse Plastizität aus, oft auch durch Realismus (Abb. 10).

In der zweiten Strömung zeichnen sich zwei Gruppen (A und B) deutlich heraus.

Die Gruppe A ist aus flachen, oft kaum erhabenen Reliefs zusammengefügt, im Streben nach Symmetrie und Vereinfachung mit auffallender Verwandschaft mit der Holzschnitzerei (Abb. 11). Einerseits haben wir Reliefs mit viel Realismus, mit guter Beobachtung der

[68] Zur Zeit im Landesmuseum Sarajevo. Literatur: Anm. 10

[69] Siehe Anm. 8.

Formen und der Bewegungen des menschlichen Körpers, z. B. bei der gehenden spinnenden Frau (Abb. 15). Anderseits gibt es Reliefs, die mit ihrer Steifheit und hieratischer Stellung den Eindruck wahrer Ikonen hervorrufen. So sehen wir auf Abb. 14 auf dem Votivrelief aus Opačići die Göttin Diana mit zwei Adorantinen. Diese Reliefs wirken wie Zeichnungen. Man darf nicht vergessen, dass sie warhscheinlich bemalt waren. Die zweite Gruppe (B) besteht zu unserer Überraschung aus einigen Reliefs aus Zentralbosnien, auf die die künstlerischen Anschauungen der bodenständigen Bevölkerung und die Holzschnitzereitechnik eingewirkt haben, die sich aber durch grosse Plastizität auszeichnen. Solch gleichzeitiges Bestehen von zwei verschiedenen Richtungen (A und B) erläutert der Autor dadurch, dass beide Richtungen auf dem Boden zweier Holzschnitzereitechniken entstanden sind, u. zw. handelt es sich um „champ-levé" und Tiefschnitt. Unsere Aufmerksamkeit wird besonders vom Bruchstück einer Stele angezogen — Abb. 16. Die Verwandschaft mit der Holzschnitzerei ist leicht zu bemerken. Leider ist der Kopf der dargestellten Frau nicht erhalten. Vielleicht kann uns das Bruchstück aus Travnik (Abb. 17) gewissermassen helfen. Dieses Bruchstück scheint aber etwas älter zu sein. Wir wissen nicht, ob an diesen Reliefen die orientalische Darstellungsweise der Augen zu spüren ist, die in der zweiten Hälfte des 3. Jh. vom Orient gebracht wurde und sich über die östliche Hälfte des römischen Reiches verbreitet hat. Dieses Problem wird von L'Orange eingehend erörtert. Obwohl das Relief Abb. 16 grob und schematisch ausgeführt ist, hatte sein Meister offensichtlich verstanden Form, Raum und Bewegung zum Ausdruck zu bringen.

In Kapitel V sind Reliefs aus der Zeit der Tetrarchie beschrieben, die ebenso aus Zentralbosnien stammen und die die Aufmerksamkeit S. Ferri's auf sich gelenkt haben. Jedenfalls bleiben an diesen Reliefen die Eigentümlichkeiten der Reliefe der Gruppe A bestehen: Flachheit, Schmuckhaftigkeit und Symmetrie. Diese Eigenschaften verstärken sich, und es kommen noch andere hinzu. Vor allem ist der Wunsch nach Kontrasten von Licht und Schatten betont, was durch Verwandlung der Falten an den Kleidern in dünne, paralelle Striche, die ganze Flächen bedecken, erreicht wird. Ein besonders gelungenes Beispiel ist die Stele aus Zenica (Abb. 23), die mittels Frisuren und Fibeln ohne Schwierigkeiten in die Zeit der Tetrarchie gesetzt werden kann. Die Haupteigenschaften dieses Reliefs sind Flachheit, Symmetrie, Starrheit, das hieratische Aussehen der Gruppe und das Spiel von Licht und Schatten. Keine Rede von Realismus; kein Wunsch nach individuellen Gesichtszügen — ja sogar, alle Gesichter sind (absichtlich!) ohne jeglicher Individualität ausgeführt. Diese Gesichter sind ausdruckslos. In Einzelheiten beobachtet, erscheint uns das Werk grob, primitiv und fast wertlos. Beim Betrachten des Ganzen aber, ist das Ensemble eindrucksvoll, ja faszinierend. Die übrigen Reliefs im gelichen Stil sind weniger interessant.

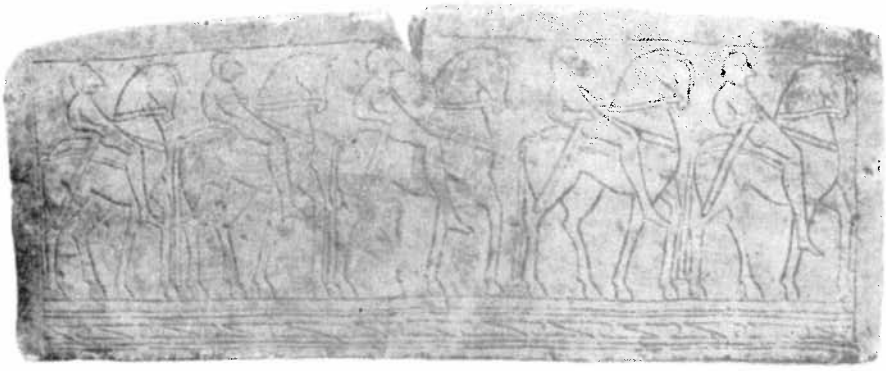
Zur selben Zeit, sogar auf denselben Reliefs bemerken wir noch eine Eigenschaft, die wir schon erwähnt haben, u. zw. ist das die Art der Darstellung der Gesichter, in erster Linie der Augen. Das Haar wird als flache Kalotte dargestellt, die sich vom Gesicht scharf abhebt. Sie ist mit kurzen Strichen bedeckt (Abb. 23 u. 18). Besonders auffalend ist das Bruchstück auf Abb. 18: die Art der Ausführung der Augen entspricht den Worten von L'Orange vollkommen (siehe unsere Seite 135 und Anm. 56).

Zu Beginn des IV. Jh. vermindert sich die Zahl der Steindenkmäler in B.u.H. auffallend, und auch ihre Qualität lässt nach. Der Grund dieser Erscheinung ist nicht klar weil das Leben in diesen Gebieten, nach den archäologischen Funden zu urteilen, auch im 4. Jh. intensiv war. Das Wenige, was wir aus dieser Zeit besitzen, will Qualität durch Grösse des Objekts ersetzen und ist für uns ohne Interesse (Abb. 29).

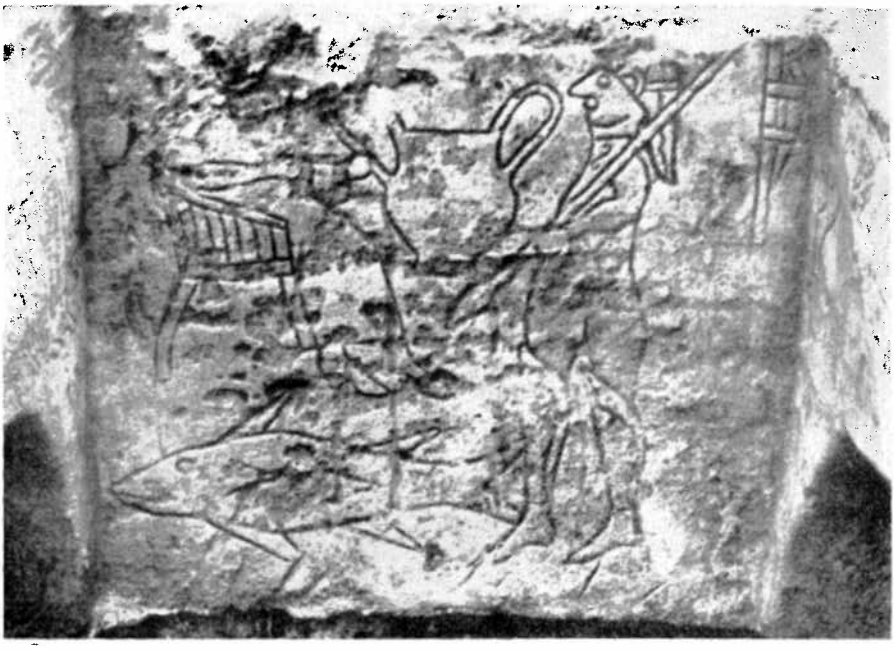
Doch nach einer langen Pause, in der zweiten Hälfte des 5. Jh. kommt es zu einer neuen, unerhofften Blütezeit der dekorativen Skulptur, aber in ganz anderer Form und unter anderen Umständen: in ganz Bosnien und der Hercegovina tauchen christliche Kirchen auf, von kleinen Dimensionen, schwachem Baumaterial, oft aber mit reicher steinerner Einrichtung versehen. Da aber diese Erzeugnisse unter anderen Bedingungen entstanden und zu anderen Zwecken bestimmt sind, dabei aber nach einer gewissen Zeit des Stillstandes erbaut wurden, können sie nicht in direkte Verbindung mit dem eben besprochenen gebracht werden. Diese Plastik fällt förmlich und sinnlich aus dem Rahmen dieser Arbeit und verlangt eine selbstständige Analyse. Deswegen unterbricht der Autor mit dem 4. Jh. seine Erörterung und hebt die Skulptur der frühchristlichen Kirchen des 5. und 6. Jahrhunderts für eine Einzelarbeit auf.

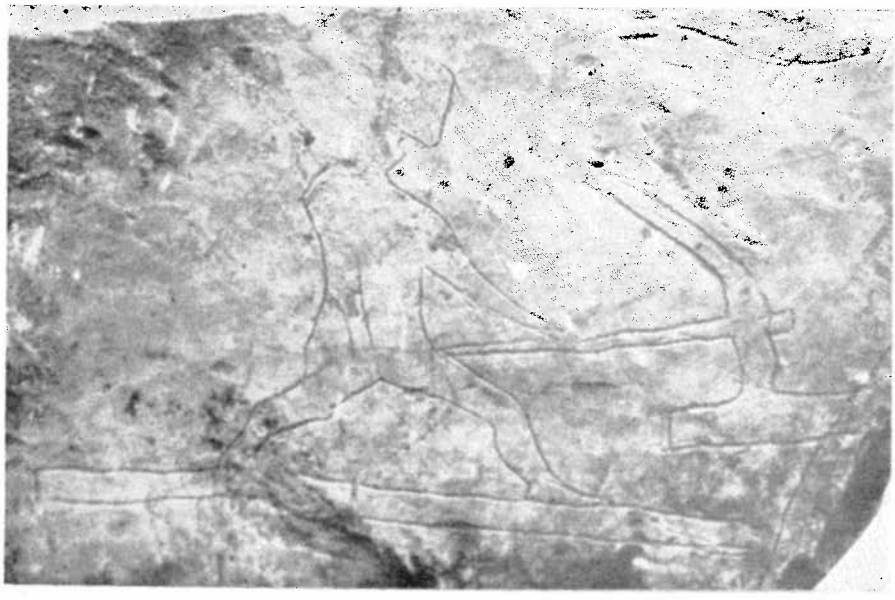
Sl. 1.
Vel. urna iz Ribića: povorka žena

Sl. 2.
Ploča iz Založja: konjanici

Sl. 3.
Vel. urna iz Ribića: prednja strana

Sl. 4.
Urna Sesteniusa (iz Ribića): lijeva strana, Sestenius radi.

Sl. 5.
Vel. urna iz Ribića: vepar

Sl. 6.
Odlomak urne iz Ribića: dva vojnika

Sl. 7.
Stela iz Brekavice: crtež na bočnoj strani

Sl. 8.
Ara T. Loantija iz Privilice

Sl. 9.
Stela iz Krnjeuše

Sl. 10.
Stela iz Homolja

Sl. 11.
Stela Elija Rufa iz Ostrožca

Sl. 13.
Sarkofag iz Halapića

Sl. 14.
Ara iz Opačića: Dijana i dvije adorantice

Sl. 12.
Stela Aurelija Valerina iz Salone

Sl. 15.
Ploča iz Vašarovine

Sl. 16.
Odlomak stele iz Zenice (inv. br. 154)

Sl. 17.
Odlomak reljefa iz Lepenice

Sl. 18.
Votivni reljef iz Založja: Silvan i tri nimfe

Sl. 19.
Votivni reljef iz Suhače: Silvan i tri nimfe

Sl. 20.
Odlomak reljefa iz Travnika

Sl. 21.
Epitaf iz Runića: „Ultima clauserunt. . .“

Sl. 22.
Stela iz Zenice, gornji dio (Inv. br. 84)

Sl. 23.
Detalj stele iz Zenice (Inv. br. 84)

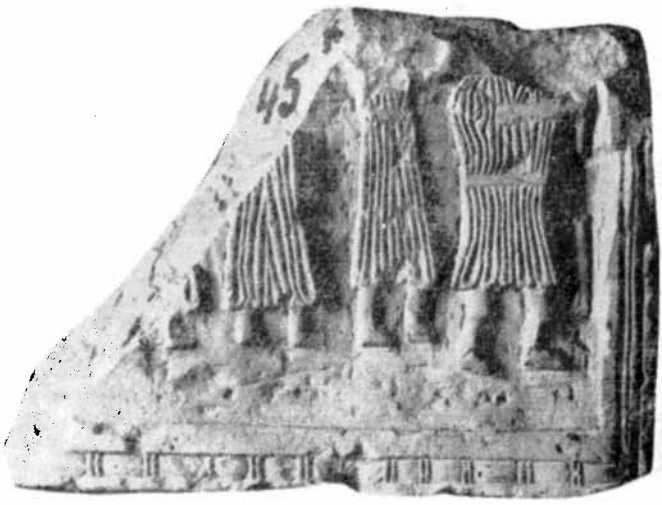
Sl. 24.
Stela iz Zenice (Inv. br. 153)

Sl. 25.
Stela Avita iz Ribnika — detalj

Sl. 26.
Odlomak stele iz Zenice (Inv. br. 321)

Sl. 27.
Reljef iz Mal. Mošunja: procesija

Sl. 28.
Odlomak stele iz Višnjice

Sl. 29.
***Mauzolej** iz Šipova — detalj reljefa*

BRANKO GAVELA

O ILIRSKOM SUPSTRATU NA BALKANU

I

Naša današnja znanja o Ilirima i njihovoj kulturnoj i istorijskoj stratifikaciji navode nas na pokušaj da nađemo i odredimo elemente njihovog protoistorijskog, odnosno **prai**storijskog supstrata. Izvesne, za sada još uvek početne rezultate na liniji takvih istraživanja pruža komparativno proučavanje podataka pretežno dveju naučnih disciplina — lingvistike i arheologije — koje se već decenijama bave problemima porekla, strukture i razvoja jezika i kulture Ilira kao jedne od najstarijih indoevropskih populacija u Evropi. Rezultati do kojih je u ovom smislu došla antropologija svode se na obaveštenja ograničenog orijentacionog značaja, koja su još uvek daleko od premisa koje bi dopustile izvođenje uopštenijih dedukcija.[1]

Da bismo se pravilno koristili podacima koje nam posredno i neposredno pružaju ove grane nauke o Ilirima, o njihovom formiranju, kao i o njihovom mestu u ranoj indoevropskoj zajednici, a s druge strane, da bismo mogli ukazati na pravac u kome treba tražiti rešenja pitanja koja smo obuhvatili sadržajem i značenjem pojma „ilirski supstrat", potrebno je da odredimo glavne koordinate samog problema. Njegove su dve osnovne komponente: 1. prostor na kome se najranije pojavljuju Iliri sa posebnim obeležjem kulture, jezika i antropološkog faciesa i 2. vreme kome pripada prva pojava i kulturna afirmacija Ilira. Prirodno je da se one ne pojavljuju izolovano, nego u kontekstu jednog i prostorno i vremenski širokog kompleksa, čiji se obrisi gube u daljinama i dubinama ranog bronzanog i eneolitskog doba. Na razvođu tih vremenskih termina, s jedne strane, i još uvek nedovoljno jasnih nam kretanja i osciliranja koja su dovela do kvalitativnih promena u ekonomskoj, jezičkoj, materijalnoj i duhovnoj strukturi pojedinih grupa populacija, s druge strane, do formiranja ekonomskih i kulturnih celina u oblastima koje u izvesnom smislu poseduju privredno autarkične potencijale, počivaju koreni problema ilirskog supstrata u balkansko-podunavskom bazenu. Objektivna, iako ograničena, vrednost podataka koji ulaze u okvir naših istraživanja i prošlost do koje dopiremo obavezuju nas da termin „ilirski supstrat" upotrebljavamo

[1] Kočka W., *Zagadnienia etnogenezy ludow Europy*, Wroclaw, 1958, 263, sqq..

u konvencionalnom smislu, koji isključuje postulat apsolutne etničke, a u jednoj fazi evolucije, možda, i jedne jedinstvene jezičke, determinante. Poznato je da se onomastikon „Iliri" i adjektiv „ilirski" upotrebljavaju i za označavanje balkansko-podunavskih populacija iz II milenija st. e., dakle iz vremena o kome, u vezi s Ilirima, ne postoje neposredna istoriografska, odnosno literarna svedočanstva. Međutim, reminiscencije i sirvivali koji o tome vremenu postoje u antičkim pisanim izvorima, prvenstveno grčkim, uvode nas u njegov etnički mozaik odnosa, otkrivaju nam njihovu složenost, afinitet među grupama populacija, ukazujući ponekad na zajedničko poreklo tih grupa, ponekad na njihovu dijasporu i difuziju. Na ovaj način ilirska kulturna, jezička i etnička komponenta vezuje se za druge kategorije koje, kao što je slučaj sa Pelastima, još nisu dobile jedinstvenu definiciju i interpretaciju. Kao što se vidi, u pitanju je još uvek ilirski kulturni stratum, koji, zahvaljujući vezama sa drugim starobalkanskim populacijama, dopire do početka II milenija.

Arheološke i lingvističke kombinacije i spekulacije vode ilirski problem i do III milenija, izlazeći na taj način izvan granica evropske istorije u užem smislu te reči. Pitanje arheološke determinacije Ilira u ovom periodu praistorije dovodi se u vezu sa razvojem i teritorijalnom rasprostranjenošću civilizacija koje se pripisuju Indoevropljanima, od kojih se veoma rano, ako ne i najranije, izdvajaju u zasebnu grupu balkansko-podunavski Iliri. U kulturnoj stratifikaciji evolucije Ilira sada je, u stvari, reč o ilirskom praistorijskom supstratu, koji se, s jedne strane, vezuje za hipotezu o već formiranim Indoevropljanima i njihovim izdvojenim, uglavnom metalnodopskim grupama, dok se, s druge strane, taj supstrat pripisuje Ilirima, bolje rečeno Protoilirima, za razliku od Prailira, čije tragove neki arheolozi pokušavaju da otkriju u još dubljoj, neoeneolitskoj prošlosti.

Složenost ilirskog kulturnog kompleksa ogleda se u činjenici da još uvek nisu ni približno egzaktno određene ni prostorne ni vremenske granice ne samo ilirskog supstrata, koji je manje i teže vidljiv jer pripada prošlosti, o kojoj smo uopšte nepotpuno obavešteni, nego i ilirskog jezičkog i etničkog stratuma iz II milenija. Rešavanje pitanja koja sačinjavaju ovaj kompleks vodi nas ka centralnim premisama problema porekla, jedinstva i doba dijaspore Indoevropljana i mesta Ilira u prvobitnoj indoevropskoj zajednici. Ranije smo pokazali u nekim raspravama stanje ovog problema i relativnu vrednost izvesnih teorija, među sobom često divergentnih, koje u svojim lingvističkim i arheološkim konstrukcijama pretenduju na konačna rešenja jednog od najsloženijih i bitnih problema evroazijskog kulturnog prostora.[2] Nedostatak izgrađenosti i jedinstva pozitivnog naučnog metoda kojim su se u domenu ovog problema služili lingvisti, arheolozi i antropolozi doveo je do izvođenja heterogenih hipoteza i dedukcija, koje su ponekad, pored odsustva osećanja za objektivan odnos prema stanju stvari, lišene i nužnih argumenata i podataka bez kojih se problemi ove vrste ne mogu rešavati.

Kao što se vidi, problem ilirskog kulturnog stratuma, kao i problem ilirskog supstrata, ima, na nivou naših sadašnjih znanja, dva osnovna aspekta: arheološki i lingvistički. Da bi se izgradio prilaz supstratu o kome je reč,

[2] Gavela B., *O problemu porekla i jedinstva Indoevropljana,* Zbornik Filozofskog fakulteta, VI/2, Beograd, 1962, 55—69, i: *O ilirskoj komponenti u indoevropskoj dijaspori,* Starinar, XI, Beograd, 1960, 1—6.

da bi se osvetlio njegov kulturni i hronološki profil, što znači — da bi se definisala ilirska kulturna komponenta u balkansko-podunavskom kulturnom kompleksu II, a eventualno i poslednjih vekova III, milenija, potrebno je ukazati na izvesne činjenice u čijem će se kontekstu tražiti rešenja postavljenog problema.

II

Arheološki spomenici otkrivaju, a antički istoriografski izvori potvrđuju, prisustvo Ilira na Balkanu od samih početaka prvog milenija stare ere. Prema tome Iliri se pojavljuju na istorijskoj pozornici jugoistočne Evrope uporedo sa Grcima.[3] Pravo na postavljanje ove istorijske paralele pruža najranije Homer, koji u Ilijadi na desetak mesta pominje ilirsko pleme Pajonaca, saveznika Trojanaca u ratu protiv Danajaca.[4] Prema Homeru, Pajonci su hrabri ratnici-konjanici naoružani dugim kopljima. (U antičkoj istoriografiji mlađeg datuma poneki autori mešaju omonim Παίονες sa Παννόνιοι, odnosno Παιονία i Παννονία. To se pre svega odnosi na Apijana (I Il. 14), kod koga su podaci o Peoncima i Panoncima često ispreturani. Na ovu pojavu ukazuje na jednom mestu i Dion Kasije (XLIX, 36). Međutim, i kod Strabona postoji izraz „οἱ κάτω Παίονες", što ukazuje na mogućnost da je naziv Pajonci mogao da se odnosi, sa bližom oznakom geografskog položaja, i na neku drugu, severniju pajonsku grupu (Strab., exc. VII, 48). Međutim, Ioannes Lydius (ed. Wuensen, p. 120) navodi sledeći razlog toj pojavi: „Παννονίας, ἣν Ἕλληνες Παιονίαν δὶ εὐφωνίαν καὶ φυγὴν βαρβαρίσμου καινοτομοῦντες ἐκάλεσαν".[5]

Da su Pajonci Iliri, vidi se i po načinu na koji Herodot odvaja Pajonce od Tračana kad govori o plodnoj Pajoniji, koja je docnije ušla u granice ne Trakije, nego antičke Makedonije.[6] Za Pajonce zna i Strabon, koji na jednom mestu za njih kaže da vode poreklo iz Frigije.[7] Ilire je u Maloj Aziji našao i P. Kretschmer, a u novije vreme takvo mišljenje brani i Fr. Lochner-Hüttenbach, koji, kao i neki drugi lingvisti, za ilirski etnički supstrat vezuje i Pelaste (Pelazge) na Balkanu, ali i u Lidiji, navodeći u prilog svoje teze dokaze uglavnom lingvističkog reda.[8]

U svojim lingvističkim studijama M. Budimir pomera vremensku granicu do koje dopiru znanja lingvista o Ilirima daleko van granica grčke istorije, do doba kritsko-mikenske civilizacije, dakle u II milenij stare ere.[9] Do sličnih zaključaka o mnogo dužem veku Ilira na Balkanu i u Evropi

[3] cf. Hrozný B., *Histoire de l'Asie Antérieure*, Paris, 1947, 301—303.

[4] Il. K. 428; 339, 368; 287; P, 350; 154, 155;

[5] cf. Mócsy A., *Pannonia, u Pauly-Wissowa* — Realencycl. d. class. Wiss. Suppl., Bd. IX, s. v.,

[6] Herod., VII, 185; VIII, 115; IX, 32.

[7] Strab., VIII, 38. Sve ove, uglavnom, poznate podatke o Pajoncima navodimo zbog njihove veze sa Pelastima (Pelazgima), o kojima će malo dalje biti više govora.

[8] Lochner-Hüttenbach Fr., *Die Pelasger*, Wien, 1960, 178. sqq.

[9] Budimir M., *Iliri i Prailiri*, Vjesnik za arheologiju i historiju dalmatinsku, LIII, Split, 1952, 7. sqq., Pitanjem najstarijih tragova Ilira M. Budimir se bavi takođe i u članku: Ilirski problemi i leksička grupa Teuta V. A. i H. D. LV, Split, 1953.

uopšte došli su, kao što je poznato, posle M. Budimira, i H. Krahe i A. Mayer.[10] U najnovije vreme Z. Mayani takođe se opredeljuje za duboku starost ilirske jezičke i kulturne komponente u balkansko-podunavskom području. On navodi, više kao hipotezu nego kao argumenat, mišljenje „da je jezik Pelazga možda jedan prastari ilirski dijalekat".[11]

Od posebnog značaja za naša istraživanja je nastojanje Vl. Georgijeva da lingvističkim sredstvima utvrdi odnos Ilira i Prailira prema Mikencima, koje on, kao i Krićane bronzanog doba, smatra Grcima, pa samim tim i najranijim Indoevropljanima u ovoj oblasti: „Nosioci mikenske (poznoheladske i poznominoske) kulture bili su Grci, što potvrđuju knososki, piloski i mikenski tekstovi (linearno B-pismo), koji su pisani grčkim jezikom. . . Tekstovi linearnog A pisma takođe su pisani na grčkom jeziku".[12]

U ovom pogledu Vl. Georgijev nije usamljen. U svojoj studiji Mycenaean and Minoans L. Palmer ističe shvatanje da su ovi tekstovi (pisani linearnim B-pismom) nesumnjiv dokaz prisustva Grka u Grčkoj, u periodu koji odgovara poznoheladskom, odnosno poznominoskom razdoblju.[13] Videćemo malo dalje koja se vrsta arheoloških dokumenata navodi kao dokaz da su se Grci mogli pojaviti na tlu Grčke i nešto ranije, u srednjem heladskom periodu.

U prilog paralelnom postojanju Ilira sa Krićanima i Mikencima oko polovine II milenija govori i ceo niz ilirskih imena, koja su, prema dešifrovanju Hroznog, urezana u glinenu tablicu, otkrivenu u Minosovoj arhivi u Knososu.[14] Iako je dešifrovanje linearnog B-pisma, kojim je pisan i ovaj tekst, kao jedan od najdužih i najopširnijih u knososkom arhivu, izvršeno nekoliko godina posle pokušaja Hroznog,[15] izgleda nam da je Hrozni ispravno pročitao toponimije i druga vlastita imena navedena na ovoj tablici. Između ostalih imena, tu se pominju i sledeća: Batan, što podseća na ilirski apelativ Baton, Bato, alb. Batus; Stabaya, što bi moglo biti srodno sa Stoboi, odnosno Stobi, u području Pajonaca. Kao lingvistička paralela koja bi mogla potkrepiti hipotezu o istim nazivima u ilirskim oblastima i na Kritu, pa samim tim i paralele više kulturne nego isključivo vremenske, kako misli Hrozni, može se navesti ime grada Gortyna, koje se javlja i na Kritu i u dolini Vardara (Axios), opet u etničkom području Pajonaca. Hrozni pored imena Mesapa, koje na Kritu označava reku Messapos, a podseća neposredno i na ime ilirske populacije Messapi na Apeninskom poluostrvu, navodi i ime Pai, za koje misli da bi se moglo dovesti u vezu s imenom Παίονες. U traženju odgovara na pitanje: ko su bili najstariji Krićani, Hrozni se oslanjao i na arheološke izvore preminoske epohe na Kritu. Da je Krit još u neoeneolitsko doba kulturno bio vezan za Balkansko poluostrvo, kao dokaz su mu poslužile i veze sa

[10] Krahe H., *Die Sprache der Illyrier,* I, Wiesbaden, 1955. Mayer, Die Sprache der alten Illyrier, Wien, 1957. V. i njegov članak: *Illyrisches bei Homer, Beiträge zur älteren europäischen Kulturgeschichte,* Festschrift für R. Egger, I. Klagenfurt, 1952.

[11] Mayani Z., *Les Etrusques commencent à parler,* Paris, 1961, 415, sqq..

[12] Georgiev V., *Issledovanija po sravnitelno-istoričeskomu jazikoznaniju,* Moskva 1958, 101. sq..

[13] Palmer L., *Micenaeans and Minoans,* London, 1961, 25.

[14] Hrozný, *op. cit.* 301.

[15] Ventris M. — Chadwick J., *Documents in Mycenean Greek,* Cambridge, 1956, V. i njegov članak: *Evidence for Greek dialekt in the Mycenean Archives,* J.H.S. LXXIII, London, 1953.

trakastom ornamentikom („Bandkeramik"), koje su u svojim jednostavnim varijantama identične sa podunavskom trakastom keramikom. Na osnovu ovih i drugih veza Hrozni je smatrao da su se među prvim osvajačima Krita, pored hitsko-huritskih populacija, našla i tračko-ilirska plemena, koja su se, kao prvi Indoevropljani satemske grupe, sa Balkana spustila sve do Krita. Moramo napomenuti da Hrozni nije bio ni prvi ni jedini istraživač koji je u trakastoj („Band-") keramici video arheološke elemente za praćenje evolucije starobalkanskih Indoevropljana, odnosno podunavskih Prailira. Mnogo pre Hroznog na tu ideju bio je došao i C. Schuchardt, koji se, kao što ćemo to videti malo dalje, uporno zalagao za srednjoevropsko poreklo Indoevropljana i za „bandkeramičare" kao autohtonu balkansko-podunavsku populaciju koja je prva prošla kroz proces indoevropeizacije.[16]

III

Od posebnog naučnog interesa za proučavanje problema najstarijeg indoevropskog stratuma na Balkanu, uključujući tu i ilirski supstrat, je objašnjenje koje Vl. Georgijeg daje za kulturu koja neposredno prethodi kritsko-mikenskoj epohi. Vl. Georgijev navodi dokaze lingvističkog reda da su prethodnici tih najranijih Grka u oblasti njihove kulture bili Pelasti. Oni su, prema jednoj dedukciji ovoga autora, za koju mi smatramo da je još uvek nedovoljno ubedljiva, ako ne i suviše smela, ukoliko se odnosi na meolitik bili nosioci ranoheladske kulture, kao i neolitske kulture Sesklo-faze (grčki neolitik A).[17] Na ovakvo povezivanje Pelasta kao, u izvesnom smislu — literarno-istoriografskom i kulturno-lingvističkom — etnički identifikovane populacije s etnički još uvek neodređenim neolitikom Grčke, osvrnućemo se na mestu na kome ćemo raspravljati opširnije o pitanju Minijaca i njihovog položaja u razvoju balkanske kulture. Vl. Georgijev dopušta da su se Pelasti održali u Grčkoj do XV veka st. e., za koji smatra da je „terminus ante quem" za jezik Pelasta u Egejskoj oblasti. On, kao i Hrozni, takođe nalazi elemente ovoga jezika u tekstovima linearnog B-pisma, koji su se očuvali kao grčke pozajmice iz starijih negrčkih jezičkih stratuma. Pored jezičkih, u ranoj grčkoj kulturi nalaze se i drugi elementi iz starije negrčke epohe. I jedno od najvećih grčkih božanstava, Γῆ μήτηρ, odnosno Δημήτηρ; dorski Δᾶ-μάτηρ, preuzeto je na Kritu još pre XVIII veka st. e. iz religije Pelasta. Da je ime ovog božanstva pelaškog porekla, dokaz je sama njegova etimološka struktura: ono potiče od indoevropskog *(Gh) Dha — zemlja i pelaškog mather — μήτηρ — majka. I Posejdonovo ime krije u sebi takođe stare pelaške elemente: Posei - Das, što znači: Posei — vokativ od Posis — gospodar, i Dha — zemlja, dakle, po Kečmeru: „Gospodar zemlje".[18]

Navešćemo još jedan podatak koji potvrđuje da je Demetra pelaškog porkla. U jednom starom natpisu (C I GR 1194) navodi se dedikacija Δάμ-

[16] Schuchardt C., *Die Urillyrier und ihre Indogemanisierung*. Preuss. Akad. d. Wiss., Berlin, 1937. O metodskoj i objektivnoj vrednosti Šuhartovih teza u ovoj raspravi opširnije smo govorili u članku: *Vinča i Iliri* (Starinar, III—IV, 1952—1953, 17—23), gde smo pokazali da je „panonski sloj" u Vinčinoj stratigrafiji sveden na nekoliko vaza, genetički potpuno izolovanih od sadržaja, karaktera i evolucije Vinčine kulture.

[17] Georgiev V., *op. cit.* 101.

[18] Kretschmer P., *Glotta*, XXX, 1943, 215. sqq..

ατρι, Κλυμένῳ. Iz jednog drugog natpisa (C I GR 1193) vidi se da je u pitanju vrhovno božanstvo koje je imalo svoj kult u Asine u Argolidi, u kojoj su Dhamater obožavali Driopi, koje su iz Asine proterali Dorci. A pošto su Driopi u nekim kritičkim izvorima identifikovani sa Pelastima, smelo bi se pretpostaviti da je i ovom konjekturom, a ne samo lingvističkim analizama, dokazano pelaško poreklo ovog božanstva."[19]

Problem etničkog identifikovanja Pelasta, takođe stoji otvoren i pored Hesselmeyerovog pokušaja da još 1890. postavi pitanje Pelazga i nađe rešenje toga pitanja.[20] Danas se za Pelaste (Pelazge) može reći da su kao široko rasprostranjena balkanska populacija jezički identični ili sasvim bliski narodima čije se ime javlja u jezicima protoistorijskih stanovnika zemalja na istočnim obalama Mediteranskog bazena. Prema asirskim spomenicima to su PALAŠTRA, PILIŠTU; u starojevrejskom jeziku nazivaju ih PELIŠT-im, a u staroegipatskim izvorima zovu se PRST, koji su istovetni sa biblijskim Filistejcima.[21] Smatra se da su Pelasti, prema kojima je i zemlja koju su naselili na azijskom bliskom istoku dobila ime Palestina, ovamo došli sa Krita, odnosno, u krajnjoj liniji, sa grčkog tla.

Međutim, iako problem Pelasta i njihove etničke i jezičke veze sa Grcima čeka svoje rešenje još od Niburovog vremena,[22] iako se oblast proučavanja elemenata ovoga problema znatno proširila novim komponentama, još uvke smo daleko od njegovog stvarnog rešenja. Dok je ranije ceo niz istoričara i istraživača antičkog doba smatrao da su Pelasti u stvari daleki preci Grka, u čijim su se mitološkim tradicijama u takvoj ulozi i sačuvali, u novije vreme sve više se javlja misao da su Pelasti tesno vezani i za ilirski etnički i jezički supstrat. Do sada se najveći broj pokušaja da se utvrdi taj dvostruki odnos Pelasta prema Grcima i Ilirima svodio pretežno na lingvistička istraživanja. Pomenuli smo zaključke do kojih su u tom smislu došli, pored P. Krečmera, i M. Budimir, Vl. Georgijev, Lochmer-Hüttenbach i drugi savremeni lingvisti.

Međutim, pokušaj da se Pelasti identifikuju s Ilirima starijeg je datuma od vremena kome pripadaju novija tumačenja toga odnosa. Već kod Dottina nalazimo u podacima o Pajoncima, čija je ilirska pripadnost nesumnjiva, njihovo etničko identifikovanje sa Pelastima. Za Pelaste se, pored Ilira i Driopa, vezuju i s njima izjednačuju i neki drugi narodi u oblasti Grčke i Egeje: Καύκονες, koji su kao i Pelasti, odnosno Pajonci, bili saveznici Trojanaca, a tragovi im dopiru do pontskih obala; zatim Τευκροί i Κουρῆτες, koji vode poreklo od Pelazgovog dede Foroneja.[23]

IV

Pokušaji da se objasni značenje pojma Πελαργοί izgleda nam da nisu uneli novo i značajnije svetlo u sam problem bližeg identifikovanja nosilaca toga imena. Za razliku od Driopa, koje objašnjava kao „Waldmänner" —

[19] Palmer, *op. cit.* 227; cf. i Kretschmer, *Zur Geschichte der griechischen Dialekte* Glotta, I, 15. sq..

[20] Hesselmeyer, *Die Pelasgerfrage und ihre Lösbarkeit,* Tubingen, 1890.

[21] cf. Berard J., *Revue archéologique* XXXVII, 1951; cf. i Georgiev, *op. cit.* 102.

[22] Niebuhr B. G., *Römische Geschichte,* I. 1811.

[23] Dottin G., *Anciens peuples de l'Europe,* Paris, 1916. 116. sqq.

stanovnike šuma, Kretschmer smatra da su Πελαργοί ravničari — „Flachlandbewohner".[24] Samo ime Πελασγικός, kao što navode Kretschmer i Diels, ima značenje „prastari", autohtoni, „pragrčki" (stanovnik Grčke).[25] Na tu starost i autohtonost ukazuje i upotreba atributa Πελασγία koji je nosila Hera sa Samosa kao jedno od najarhaičnijih grčkih božanstava.[26] Isti takav atribut Πελασγικός nosio je i Zevs u Dodoni, u oblasti koja se i inače u antičkoj tradiciji pripisuje Pelastima.[27] U susednoj Tesaliji Hera je nosila nadimak Πελασγίς.[28]

A da se u najstarijim antičkim pisanim izvorima Pelasti, kako M. Budimir transkribuje ime Pelazgi,[29] smatraju grčkim narodom, pokazuju, pored ostalih i ova dva podatka. Prvi je sačuvan kod Homera (Odyss. XIX, 175 sqq.), koji, govoreći o Kritu, kaže da se na ovome ostrvu nalazi devedeset gradova:

„Jezici različiti tu se isprepliću, tu su Ahajci
Eteokrećani tu su velike snage, tu i Kidonci,
Pa Dorci sa tri strane, božanski tu Pelazgi".

A Etymologicon Magnum, oslanjajući se na Hesioda, tumači u jednom drugom smislu ovaj odnos na Kritu: „Τρία γὰρ Ἑλληνικὰ ἔθνη τὴ Κρήτῃ ἐπῳκησαν. Πελασγοὶ, Ἀχαιοι, Δωριεις.[30]

Tražeći dalje značenje pojma Pelasti, koji su u navedenim podacima dobili karakter određene etničke celine, navešćemo još nekoliko izraza koji svojim korenom i značenjem imaju, možda, nekog afiniteta s imenom Pelasti, odnosno Pelazgi. Ti pojmovi su: πέλας — blizu, πελάξειν — približiti se, ὁ πέλας — sused, drug, bližnji, najbliži, rođak, brat. Sličnu interpretaciju Hrozni daje reči Ahiyava — „braća". Ahhiyava — Aḫiyava, iz hitskih tekstova iz XIV i XIII veka st. e., otkrivenih u Boghazköyu, su, prema Hroznom, primarni oblik grčkog Achaia, mesta u blizini Mikene. Analizom sufiksa — -va, koji na huritskom označava pripadnost, i sufiksa ya, koji mu prethodi a ukazuje na indoevropsko poreklo, Hrozni dolazi do hipoteze da je pojam Ahiyava prvobitno bio adekvatan pojmu „braća", „bratski". Taj izraz se odnosi na skup osvajača, među kojima su, pored raznih azijskih populacija, bili i Pelasti.[31]

Polazeći od nabrojanih značenja imena Pelasti i interpretacija koje se kreću u jednoj širokoj amplitudi, izgleda nam da pod tim imenom ne treba tražiti neku određenu, prostorom limitiranu i jezički izdvojenu, etničku kategoriju Starobalkanaca. Da se ne radi o jednoj posebnoj populaciji, koju su jezik i druga obeležja strogo odvajali od starobalkanskog stanovništva, vidi

[24] Kretschmer, Glotta I, 16.
[25] Kretschmer, *loc. cit.* 17; Diels, Arch. f. Rel. XXII, 4.
[26] cf. Eustath. Dion. Pers. 543.
[27] Hom., Il. XV, 233; Strab., V, 221; VII, 327—329.
[28] Appol. Rhod. Argon., I, 14; Paus., II, 22, 1.
[29] Budimir M., Grci i Pelasti, Beograd, 1950; V. i Georgiev, op. cit. 102, gde ova j autor ukazuje na razloge koji su doveli do promene Homerovog naziva Πελαστοι u Πελασγοι.
[30] Etymologicon Magnum, s. v.
[31] Hrozný, op. cit., 307.

se po načinu kako se u antičkoj literaturi pokazuju, a u modernoj nauci objašnjavaju, veze Pelasta, s jedne strane, s Ilirima, s druge strane, sa Mikencima, Trojancima, Grcima i drugim narodima. Ne ulazeći u etimologiju samog imena (Pelazgi), koje, pored navedenih značenja, ima i neposrednu vezu sa starogrčkim pojmom παλαίοι — παλαίςτοι — smatramo da nam i antički izvori i rezultati lingvističkih tumačenja problema Pelasta sugerišu pretpostavku da je antička grčka tradicija pod imenom Pelasti (Pelazgi) podrazumevala prvobitno ne jednu određenu populaciju, nego da je tako nazivala uopšte najstarije balkanske stanovnike, među čijim je grupama mogao postojati jači ili slabiji kulturni i jezički afinitet, a, možda, i etnička kohezija. Ako pođemo od takve pretpostavke, onda se nameće zaključak da P e l a s t i n i s u n e k i o d r e đ e n n a r o d, nego je njihovo ime u vreme neidentifikovanih etničkih celina bilo samo jedan atribut, koji je postepeno i paralelno sa javljanjem i formiranjem i etničkih determinanata stekao funkciju i karaketr apelativa. Posmatran u svetlosti ovakve interpretacije, za koju ćemo navesti i argumente i podatke arheološkog reda, postaje jasniji i razumljiviji odnos Ilira i Grka prema Pelastima kao jednom od indoevropskih balkanskih nukleusa, iz kojih su se vremenom izdvojile zasebne etničke grupe.

U prilog ovakvom shvatanju posredno govori i Krečmerova teza o jedinstvu egeiskog jezičkog nasleđa, tačnije rečeno o jedinstvu toponimija na balkansko-anadolsko-egejskom području.[32] Usvajajući Krečmerovo tumačenje ovog pitanja Fr. Schachermeyr navodi da je egejski jezički supstrat došao mnogo više do izražaja i da se i duže zadržao u ilirskom nego u tračkom jeziku.[33]

Prema svemu onome što se može zaključiti na osnovu lingvističkih istraživanja, kombinacija i dedukcija koje iz njih proizlaze — pelaški supstrat u balkansko-egejskoj oblasti je, u stvari, kulturno i geografski determinisana indoevropska autohtona kategorija, bez strogo zatvorene etničke strukture. Kao afinitetna komponenta te kategorije pojavljuje se i elemenat ilirskog supstrata, koji se tokom evolucije određene faktorima geoekonomske gravitacije izdvaja u zasebnu, najpre k u l t u r n u, a z a t i m i j e z i č k o e t n i č k u k a t e g o r i j u. Hronološko određivanje donje, starije, granice ovih procesa nalazi se izvan dometa lingvistike.

Analiza i interpretacija ostataka materijalne kulture iz označenog geografskog prostora i vremena procesima o kojima je reč pokazaće da li zaključci koje smo izveli dobijaju svoju potvrdu i u dokumentima arheologije, koja u svojim istraživanjima prošlosti daleko prelazi hronološke termine lingvistike.

V

Materijalni tragovi ilirskog supstrata prelaze donju vremensku granicu do koje dopire lingvističko sondiranje ovoga problema. Iliri, odnosno Protoiliri i Prailiri, arheološki se vezuju manje ili više ubedljivim argumentima za

[32] Kretschmer, Glotta, XXXIII, 1953, 163. sqq., U vezi s ovim mišljenjem vidi i Schachermeyr Fr., *Die ältesten Kulturen Griechenlands*, Stuttgart, 1955, 239—240.

[33] Ibid. *op. cit.*, 250.

ceo niz praistorijskih civilizacija, raspoređenih na širokoj geografskoj skali od oblasti tesalskog neolitika Sesklo-faze do oblasti Vinčine trakaste keramike (Donauländische Bandkeramik)), koja se u izvesnoj meri razlikuje od srednjoevropske varijante vaza ukrašenih trakastom ornamentikom. Širina amplitude na kojoj se traže, arheološkim sredstvima, tragovi ilirskog supstrata u oblasti koja svojim geografskim kordinatama odgovara granicama lingvističkih istraživanja ukazuje na to da ni arheolozi, i pored egzaktne osnove za koju vezuju svoja istraživanja, nisu uspeli da otkriju i odrede početke jedne ili više civilizacija koje bi označavale početne stadijume formiranja i evolucije ilirskog kulturnog i etničkog supstrata. U većini slučajeva taj supstrat se vezuje, a često i identifikuje, sa počecima formiranja i izdvajanja indoevropskog stratuma iz duge i složene evolucije neolitovih i eneolitskih civilizacija. Od arheologa C. Schuchardt je među prvima pokušao da u Vinčinoj trakastoj keramici nađe prve indicije za postojanje Prailira u balkansko-podunavskoj oblasti. Prihvatajući Vinčinu kulturu kao jedinstven fenomen on je u njenoj evoluciji, u koju uključuje i Vinčinoj kulturi sasvim stranu panonsku keramiku, koju je još Hoernes pripisivao halštatskim Ilirima[34], video prve znake procesa indoevropeizacije Ilira. Videli smo da i B. Hrozny uzima u obzir mogućnost evolucije nosilaca trakaste keramike do etnički identifikovanih indoevropskih grupa.

Međutim, mi još uvek nemamo arheoloških i antropoloških argumenata koji bi nam dozvolili da prihvatimo shvatanja o evoluciji balkanskih neolitskih civilizacija do etapa u kojima je moguće izvršiti i njihovo etničko, sa samim tim i jezičko identifikovanje. To se može reći za sve tri glavne neolitske grupe balkansko-podunavske oblasti: za podunavsko-kontinentalnu, tesalsko- makedonsku i jadransku grupu. One imaju svoja opšta i specifična obeležja u tipologiji, dekoraciji i fakturi. Među njima postoji izvesna adhezija, koja se ogleda u pojavi elemenata jedne grupe u kulturnom inventaru druge grupe. U nekima od ovih grupa (podunavsko-kontinentalnoj) pojavljuju se i elementi srednjoevropskog neolitika. Za ovaj stariji balkanski neolitik postoje razlozi da se smatra velikim delom kao autohtona kulturna pojava.[35] Za njegovu indoevropsku determinaciju, koju prihvataju u novije vreme izvesni arheolozi[36], smatramo da ne postoje još uvek potrebni preduslovi. Od posebnog značaja je i činjenica da ovaj kulturni stadij ne prelazi jednostavnom i kontinuiranom evolucijom u eneolit, koji, pored nasleđenih vrednosti neolitika, pokazuje i sasvim nove, neolitu nepoznate elemente. Ovi elementi pripadaju ne samo balkanskom nego i andolskom području, tako da se dva široka areala vezuju u jedan kulturno-geografski kompleks, u kome se vrši difuzija ne samo materijalnih dobara nego i stanovništva. Prirodno je da su prostrana agrikulturna područja Balkanskog poluostrva i plodne ravnice Podunavlja kao i veliko rudno bogatstvo rodopskog i karpatsko-balkanskog sistema mogla privući naadolske i pontsko-stepske zemljoradnike i stočare da pređu na Balkan i tu, zajedno sa starobalkancima, postave osnove novim oblicima života, novoj

---

[34] Hoernes M., *Die Urgeschichte d. bild. Kunst im Europa,* Wien, 1925, 404. sqq.

[35] O ovome pitanju vidi Gavela B., *Vinčin kulturni i hronološki kompleks,* Zbornik Filozofskog fakulteta, VII, Beograd, 1965.

[36] Pored navedenog Šuhartovog članka (*Die Urillirier. . .*) v. i Brjusov A. Ja., *K voprosu ob indoevropejskoj probleme,* Sovjetskaja arheologija, III, Moskva, 1958, 18—26.

društveno-ekonomskoj organizaciji svoje privrede, u kojoj je počev od eneolita sve više dobivala značaj i sve neposredniji uticaj na kulturnu evoluciju vršila eksploatacija rudnog bogatstva balkanskih planina. Zahvaljujući pre svega promenjenoj strukturi ekonomike, u kojoj je metalurigija vršila izuzetan uticaj ne samo na izmenjeni sadržaj materijalne kulture nego i na sistem organizacije društva, stvaraju se nove kategorije i nove kulturne, ekonomske i jezičke komunikacije. Kao *rezultat* i *konsekvencija* tih dugotrajnih procesa nastaje formiranje novog, *indoevropskog* stratuma, čije obeležje predstavlja prvobitna zajednica ekonomskih interesa, a zahvaljujući stalnom komuniciranju zasnovanom na tom interesu stvaraju se i zajednička jezička sredstva za održavanje ekonomskog i kulturnog saobraćanja.

Pitanje koje treba rešiti u vezi s ilirskim supstratom je sledeće: mogu li se od neolita od pozne bronze pratiti, na osnovu arheološkog materijala, pojave koje označavaju početne faze formiranja indoevropske zajednice, da li te pojave označavaju kontinuiran tok jednog opšteg procesa i — gde i u kojoj arheološkoj epohi treba tražiti ilirski supstrat u tome procesu?

Ne ulazeći ponovo u objektivnost i naučnu vrednost teorija o prostornom, jezičkom i etničkom jedinstvu prvobitne indoevropske zajednice, u pitanje njene dijaspore i difuzije, ovom prilikom ukazaćemo samo na neke strane ovoga problema.

Ako bi se prihvatilo mišljenje A. J. Brjusova[37] o tračkom karakteru tripoljske kulture, koja je po svom karakteru i vremenu vezana za neolitik, onda bi se tragovi neolitskih Indoevropljana mogli naći i na Balkanu, čije neolitske civilizacije pokazuju jednim delom kulturni afinitet prema tripoljskoj kulturi i hronološke paralele sa njom. Ako se ima u vidu taj momenat, ne vidimo razloge zašto se neolitske civilizacije Podunavlja i srednje Evrope ne bi mogle takođe pripisati Indoevropljanima. Uporedo s tim momentom treba imati u vidu hronološke termine za koje T. Pasek vezuje nastanak i život tripoljske kulture.[38] Pošto je to razdoblje V i IV milenija, onda bi se mišljenje Vl. Georgijeva „da su indoevropska plemena živela u zapadnoj i jugozapadnoj Maloj Aziji u IV i III tisući, pa čak i ranije,"[39] moglo dopuniti i ovim razmatranjima o Indoevropljanima jugoistočne Evrope i Balkanskog poluostrva, koji se u to vreme pojavljuju kao nosioci najstarijih neolitskih civilizacija u ovim oblastima. Ova mišljenja se, u suštini, ne razlikuju od Šuhartove teorije o Vinčinim neolitskim Prailirima.

---

[37] Brjusov A. Ja., *Očerki po istorii plemen evropejskoj časti SSSR v neolitičeskuju epohu*, Moskva, 1951, 228; Georgijev, *op. cit.*, 270. O mestu Tračana u indoevropskoj zajednici, pored poznatih starijih radova i monografija, v. i Wiesner J., *Die Thraker*, Stuttgart, 1963.

[38] cf. Passek T., *Relations entre l'Europe occidentale et l'Europe Orientale à l'époque néolithique*, Moscou, 1962, 5—16.

[39] Georgijev, *op. cit.*, 148. Svoje hronološke dedukcije ovaj autor izvodi prema podacima koje nalazi kod K. Bittela, *Grundzüge der Vor-und Frühgeschichte Kleinasiens*, 1950. Međutim, nova istraživanja u ovoj oblasti, naročito rezultati rada J. Mellaarta (*Excavations at Haçilar* — Anatolian Studies, 1955—1960; *Anatolia and Balkans*, Antiquity, XXXIV, 1960, a naročito: *Early cultures of the South Anatolian Plateau*, Anat. St., XI, 1961) pomeraju u znatno dublju prošlost neolitik Anadolije od datuma koje nalazimo kod Bittela. Prema tome i granica koju Georgijev pomera u V milenij mogla bi se, po ovim analogijama, preneti i u VI milenij!

Argumenti ovih i ovakvih teorija počivaju na spekulativnim kombinacijama, čije spongiozno tkivo nije u stanju da izdrži pritisak arheoloških činjenica. Iako je u neolitskim civilizacijama Podunavlja i Balkana zastupljena i mediteranska antropološka komponenta,[40] neolitsko stanovništvo ovih oblasti, a onih iz srednje, zapadne i severne Evrope još i manje, nije formiralo nijednu od poznatih nam kategorija indoevropske zajednice. O tome procesu može se govoriti tek posle pojave civilizacija i kulturnih grupa čiji se razvoj može pratiti od početka metalurgije do ranog i srednjeg bronzanog doba, kad počinju da se na pozornici kulturne istorije Balkana javljaju etnički i jezički određene vrste populacija. Tek u procesu stapanja autohtonog balkansko-podunavskog stanovništva toga doba, u čiju je ekonomsku osnovu života već ušla eksploatacija metala, sa novim elementima koji su gradacionom difuzijom dolazili u ovu oblast iz pontskog i anadolsko-egejskog prostora, formiraju se nove kulturne, jezičke i, na kraju, i etničke kategorije, čija nam evolucija označava i stvaranje prvog indoevropskog stratuma u ovome delu Evrope, a, možda, i u Evropi uopšte. Ovo je primarni faktor i momenat u kome se slažu noviji rezultati arheoloških i lingvističkih istraživanja. Sekundarni faktor je vreme ovih procesa, koje se može pomerati i ispod donjih granica II milenija.

Ako ovaj problem posmatramo u svetlosti arheoloških i lingvističkih hipoteza koje su dosad izrađene, videćemo da se te hipoteze i zaključci koji se na osnovu njih mogu izvesti dopunjuju u smislu koji smo izneli.

Prema teoriji N. S. Trubeckog[41], Indoevropljani su se formirali kao beočug koji spaja dve velike grupe — uralsko-altajsku, s jedne strane, i mediteransku, koja obuhvata populacije i jezike sa područja Prednjeg istoka, s druge strane. G. Childe[42] i M. Gimbutas[43] ukazuje na jugoistočnu Evropu i plodne doline Podunavlja i balkanskih reka kao oblast intenzivne agrikulture, u kojoj su se, prema H. Henckenu, formirale i obe osnovne indoevropske jezičke varijante — kentumska i satemska. Hencken u određivanju ove oblasti ima u vidu i Malu Aziju, u kojoj u ovom smislu posebno mesto zauzimaju oblasti Luvijaca i Hetita.[44] Ovom prilikom istakli smo i agrikulturu, koja, zajedno sa metalurgijom, nameće potrebu intenzivnijih komunikacija radi razmene dobara i samim tim utiče na povezivanje izvesnih grupa u sfere zajedničkog ekonomskog interesa.

Na ovaj način približili smo naša istraživanja ka indoevropskom stratumu u balkansko-podunavskoj oblasti, odnosno arheološkoj osnovi problema ilirskog supstrata u ranoj indoevropskoj stratifikaciji.

Pre nego što odredimo elemente koji arheološki indiciraju taj supstrat, ukazaćemo na pokušaj koji je još O. Menghina vodio ka rešavanju problema formiranja Grka i Ilira u oblasti u kojoj nalazimo najranije tragove njihove

[40] Kočka, *op. cit.*, 263—264.

[41] Trubetzokoy N. S., *Gedanken über das Indogermanenproblem*, Acta linguistica, I, Copenhagen, 1939, 80—89.

[42] Childe G., *The Down of European Civilisation*, London, 1947, 87, sq..

[43] Gimbutas M., *On the origin of Nord — Europeans*, American Anthropologist, 54, Menasha, 1952, 602—611. s..

[44] Hencken H., *Indoeuropean Languges and Archaeology*, Am. Anthr., 1955, 48. U vezi s ovim pitanjem cf. Schachermeyr, *op. cit.* 249. sqq., gde on, pored Luvijaca i Hetita, ističe već u XVIII veku st. e. i indoevropske Mitane, koji se pojavljuju u oblasti Armenijei Mesopotamije.

kulture i njihovog prisustva. Proučavajući rasne i jezičke karakteristike triju kulturnih grupa bronzanog doba — „Aunjetitzer, Hügelgräber und Lausitzer" — Menghin dolazi do sledećih zaključaka: tvorci ovih kulturnih grupa pripadaju svi, bez sumnje, indoevropskim populacijama; tvorci unjetičke (Aunjetitzer) kulture pokazuju izrazit afinitet, s jedne strane, prema bronzanodopskoj civilizaciji karpatsko-panonskog bazena, dok je, prema ovome autoru, jedan deo unjetičara sasvim blizak Mikencima, tako da je moguća pretpostavka da je unjetički narod učestvovao u stvaranju grčkog etničkog i kulturnog elementa, onako isto kao što su i Lužičani, prema ovome autoru, učestvovali u formiranju ilirske populacije.[45]

Iako su ove Menghinove hipoteze prevaziđene, ilirski supstrat se traži na pravcima kojima su se, na prelomu III i II milenija st. e., kretala izvesna eneolitska i ranobronzanodopska strujanja iz karpatsko-panonskog bazena prema grčkim oblastima. Kao arheološka osnova i potvrda za ova istraživanja uzimaju se, pre svega, kulturne grupe kojima pripadaju u karpatsko-podunavskom bazenu badenska, kostolačka i vučedolska („slavonska"), zajedno sa bubanjsko-humskom u Srbiji, a u južnim oblastima to su pretežno grupe srednje bronze u Makedoniji, odnosno srednjeg heladskog doba u Grčkoj.[46] U materijalu ovoga doba posebnu pažnju privlači minijska (orhomenoska) keramika, koja je, izvan Grčke, otkrivena u Troji V, a u našoj zemlji — u bubanjsko-humskoj grupi. Minijske vaze dopiru i do Podunavlja: u Cucuteniju nađene su u sloju B,[47] kome u Čajldovoj podeli odgovara Danubian IV, a u Grčkoj — Thessalyan IV, oko 1750. godine st. e., dakle reč je o sredini srednjeg heladskog doba.

Iako su Minijci etnički još uvek neodređena kategorija, Persson je postavio hipotezu, koju je prihvatio i Childe, da oni u Grčku dolaze iz dva pravca: morem iz Jonije i suvim putem iz balkansko-podunavske oblasti.[48] Moguće je da je to isti balkanski elemenat, od koga se jedan deo prilikom formiranja prvih indoevropskih grupa odvojio i prešao u Malu Aziju. Odavde se ta grupa, kako objašnjava H. Hencken, pod pritiskom Hita ponovo vratila na Balkan kao „part of the original Indo-European territory".[49] Ovoj ideji odgovara teorija L. R. Palmera da su Balkan i susedni mu deo Male Azije, a ne bliskog istoka, kao što je mislio G. Childe, bili područje na kome počinje formiranje najranijih indoevropskih idioma. Palmer smatra da je, posle de-

[45] Menghin O., *Einführung in die Urgeschichte Böhmens und Mährens,* Reichenberg, 1926, 69. sq.. Pored Mengina, i G. Kossina je isticao, u skladu sa svojom teorijom o nordijskom karakteru i poreklu Indoevropljana, ali u ovom slučaju bez potrebne arheološke argumentacije, da je jedna grupa (?!) Iliro-Gabela, u unjetičkom periodu, dakle u I polovini I milenija st. e., migrirala iz srednje Evrope u Grčku. V. Kossina, *Ursprung und Verbreitung der Germanen,* Leipzig, 1936, 183. 207.

[46] O ovim pitanjima opširnije podatke pruža Garašanin M., *Neolithikum und Bronzezeit in Serbien und Makedonien,* 39. Bericht d. Röm. — Germ. Komm. 1958, 64. sqq. Na veze u arheološkom materijalu između južnih, centralnih i severnih oblasti Balkanskog poluostrva u periodu ranog bronzanog doba ukazao je još W. Dörpfeld u monografiji — *Alt Olympia,* I Berlin, 1935 101. Za badensku vučedolsku i kostolačku grupu njihove veze i doba v. Benac A,. *Studien zur Stein — und Kupferzeit im nordwestlichen Balkan,* 42. Bericht d. Röm. — Germ. Komm., 1961, 134. sqq..

[47] Childe G. *The Danube in Prehistory,* 110.

[48] Childe G. *The Down. . .* 90. sqq.. i Frödin — Persson 453.

[49] Hencken *op. cit.,* 37.

šifrovanja B — pisma, sasvim izvesno da se već na početku poznog heladskog perioda može otkriti grčki kulturni i etnički stratum u Grčkoj.[50] U prilog takvom shvatanju on navodi i rezultate do kojih su došli D. L. Page i J. Mellaart, od kojih prvi nalazi tragove Grka u Troji VI, u kojoj se u ovoj fazi razvoja njene kulture javljaju i minijske vaze rađene na vitlu, oko 1800. g., dakle u srednje heladsko doba (MH.).[51] J. Mellaart u sivim minijskim vazama iz ovoga istog doba vidi arheološki dokaz da se indoevropski elemenat, koji odgovara stratumu Pelasta, formirao u ovome jugoistočnom prostoru. Svi pomenuti autori eksplicitno odbacuju ranije koncepcije da su taj proces u ovom prostoru otpočeli srednjoevropski nosioci trakastih vaza i bojnih sekira ranog i srednjeg bronzanog doba. Nešto umereniji i oprezniji od Palmera, koji kategorički identifikuje Minijce sa Grcima ne pominjući Pelaste, E. Pulgram u proučavanju ovog pitanja daje prednost arheološkim dokazima, prema kojima i izvodi zaključak da su stanovnici ranog i srednjeg heladskog perioda u Grčkoj bili Indoevropljani, od kojih su oni iz srednjeg heladskog perioda govorili grčki.[52] Metodom eliminacije i komparacije opet dolazimo do Pelasta, na koje ukazujemo zbog njihovih veza s ilirskim supstratom. Da su veze Ilira sa pelaško-grčkim kulturnim i jezičkim područjem prešle i u grčki jezik, dokaze pružaju ilirski nazivi u grčkoj toponomastici.[53]

U proučavanju veza Podunavlja sa južnim balkanskim oblastima, moramo ukazati na još jednu vrstu arheoloških dokumenata, koji potvrđuju kulturna i ekonomska komuniciranja između ovih dveju oblasti. To su čisto podunavski oblici vaza u heladskom keramičkom inventaru: bikonične, trbušaste amfore i pehari, i drugi oblici, čiji se prototipovi nalaze na području badensko-vučedolskog kompleksa.[54]

Možda nije bez značaja za naša istraživanja i jedan podatak koji nalazimo kod Herodota. Govoreći o Minijcima, koji su za sebe govorili da su potomci Argonauta, Herodot pominje i Batona, sina Polimnestovog, iz minijske porodice Eufemida. Ovo ime odgovara ilirskom imenu Baton, o kome je već ranije bilo govora.[55] Na istom mestu kod Herodota ima još jedan podatak koji, možda, predstavlja daleku reminiscenciju na vreme i događaje iz srednjeg heladskog doba: „Sa Joncima su se izmešali i Minijci iz Orhomena, a naročito Kadmejci i Driopi, arkadski Pelasti. . . i mnogi drugi narodi". Ako imamo u vidu još jedan podatak koji nam saopštava Herodot o Pelazgima kao narodu

[50] Palmer L. R., *Achaeans and Indoeuropeans*, Oxford, 1955, i *Myceneans and Minoans*, 226, gde on usvaja Waceovu hipotezu da se indoevropski elemenat nalazi u ovoj oblasti još od srednjeg heladskog doba (M.H.), 1900—1580, st. e..

[51] Za veoma rana kulturna komuniciranja, koja podrazumevaju i migracije, između Anadolije i Balkana opredeljuje se i Schachermeyr (*op. cit.*, 245—248). On jednoj seobi iz Anadolije pripisuje i osnivanje Vinče, početkom mlađeg neolitika. Danas je jasno da se u Vinčinoj stratigrafiji nalazi, pored faze mlađeg neolitika, i starija faza Starčevo-Körös-kulture i da celokupna slika i situacija podunavsko-balkanskog neolitika ukazuje i na autohtone, a ne samo na strane i imigrirane, elemente ovoga kompleksa. O tom opširnije v. u pomenutoj raspravi: *Vinčin kulturni i hronološki kompleks*.

[52] Pulgram E., Linear B., *Greek and Greeks*, Glotta, XXXVIII, 1960, 3/4, 176.

[53] cf. Fick A., *Griechische Ortsnamen*, 1909.

[54] R. Pittioni je (*Die Urgeschichte d.e. Kultur*, Wien, 1949, 131—133) bio među prvim koji je skrenuo pažnju na izvesne varijante badenskih oblika u registru minijske keramičke tipologije.

[55] Herod., IV, 145.

koji je govorio varvarskim jezikom, onda nam gornja pretpostavka izgleda još opravdanija. A pošto su Atinjani bili pelaškog porekla, oni su grčki jezik naučili naknadno, tek u dodiru sa Helenima, odnosno Grci su bili malobrojni i slabi i tek asimilacijom i helenizacijom Pelazga postali su „velik i silan narod".[56]

Ranom heladskom periodu Grčke odgovara u Podunavlju, u Karpatsko-Panonskom bazenu, razvoj badenskog kulturnog kompleksa, koji jednim delom prelazi Karpate i dopire do Galicije, dok, s druge strane, pokazuje tendenciju širenja prema jugu, sve do Grčke. Nešto mlađa od badenske, a istovremena sa završnim vekovima ranog heladskog doba u balkansko-podunavskom području, živi i razvija se kostolačka kulturna grupa, koja pokazuje neposredan afinitet prema nešto mlađoj vučedolskoj („slavonskoj") kulturnoj grupi. Ova grupa pokazuje široku rasprostranjenost kulture koja nije nastala kao rezultanta evolucije mlađih neolitskih civilizacija, nego se pojavljuje kao sasvim nov fenomen, s odlikama onih kvaliteta koje, u Grčkoj, nalazimo u kulturi „Minijaca".

U ranijim raspravama o tragovima najstarijih Ilira na Balkanu, o ilirskoj komponenti u indoevropskoj zajednici i dijaspori, ukazali smo u potrebnoj i mogućnoj nam meri na onu vrstu arheoloških dokumenata koji u većem ili manjem obimu najpre indiciraju, a zatim sasvim pozitivno potvrđuju prisustvo ilirskog kulturnog, etničkog i jezičkog elementa u balkansko-podunavskoj oblasti.[57]

Prirodno je da se u ovaj veliki ilirsko-pelaški kompleks uključuju i Tračani, koji i po svojoj genezi, kulturi i jeziku pripadaju balkansko-podunavskom geoekonomskom arealu. U antičkim izvorima ponekad se čak ne pravi razlika između Tračana i Ilira, odnosno oblast koja pripada Tračanima prostire se i do Jadranskog mora. „Tračani su narod čijoj se zemlji ne mogu odrediti granice" — kaže za njih na jednom mestu Dion Kasije.[58] Prema Hekateju, i Darsi u Dalmaciji su tračko pleme. Docnije, kao što objašnjava Plinije, Darsi su smatrani Ilirima.[59] Istriji, koji žive još zapadnije, takođe su svrstani u red tračkih plemena.[60] A za Dirahiuma su Brigi, takođe tračko

[56] Iako je, s obzirom na složenost i osetljivost problema odnosa Ilira i Pelasta, još uvek rano da se o tome izvedu konačni zaključci, navešćemo, povodom ovih Herodotovih podataka, i jednu novu definiciju tih odnosa . U svojoj opširnoj monografiji o Pelastima Lochner-Hüttenbach ovako definiše pojam Ilira: „Illyrier war die Bezeichnung eines grossen Volkes mit vielen Einzelstammen. Einer dieser Einzelstämme können die Pelasger gewesen sein; in frührer Zeit kammen sie mit dem Griechen in näheren Kontakt und zwar im nordwest griechischen Gebiet". Ukazujemo na dedukciju ove vrste, u kojoj se, u delu jednog lingviste, još uvek oseća prizvuk shvatanja Pokornog o gotovo univerzalnoj evropskoj rasprostranjenosti Ilira. S druge strane, jasno se vidi da izvesne lingvističke studije vode ka identifikovanju i većem približavanju Ilira i Pelasta nego što je moguće zaključiti na osnovu podataka koji nam stoje na raspolaganju. U stvari, do ovakvih stavova dolazi stoga što se supstrati, koji imaju karakter kulturnih kategorija, pogrešno tretiraju kao formirani etnički stratumi.

[57] O ovim pitanjima v.: Gavela B. *Jedan prilog etničkoj i hronološkoj determinaciji panonske keramike*; Rad Vojvođanskih muzeja, II. Novi Sad, 1953; Vinča i Iliri, Starinar, III—IV, Beograd, 1952—1953; *Sur les premiers Illyriens dans les Balkans*, Živa antika, VIII, Skoplje, 1958, i napred navedeni radovi.

[58] Dion. Cass., Per. 332. sq..

[59] Plin., N.H., III, 143.

[60] Appolod., fr. 19.

pleme, očigledno srodni sa Frižanima, o čijem tračkom poreklu je dosta rečeno.[61] Koliki je, kakav i dokle dopire taj afinitet tračkog i frigijskog elementa, vidi se, pored ostalog, i po tome što se i u imenu Dačana, koji su se, kao što se vidi iz Strabona, prvobitno zvali „Δαοί", krije frigijska etimologija i značenje (fr. daos — vuk).[62]

Zadržali smo za trenutak pažnju i na tračko-dačkoj i frigijskoj komponenti, koje se ne samo po istoriografskim i lingvističkim podacima uključuju u veliki ilirsko-pelaški kompleks nego tu svoju vezu potvrđuju i arheološkim dokumentima. To su, pre svega, zajednički kulturni elementi iz perioda ranog i srednjeg heladskog doba, dakle iz vremena formiranja ilirsko-pelaškog i tračko-frigijskog supstrata.

Karakteristike najtipičnijih kulturnih grupa ovoga vremena, koje smo već pomenuli, njihova široka rasprostranjenost, evolucija i njihove veze sa kulturnim grupama pozne bronze i ranog halštatskog perioda, za koje se već vezuju na jugu Grci, a u Podunavlju i kontinentalnim oblastima „Illyrii proprie dicti", vode nas ka hipotezi da se tragovi i elementi ilirskog supstrata na Balkanu nalaze u formacijama i stratumima tih grupa. Potrebno je pri tome podvući jedan momenat koji za ova istraživanja ima poseban značaj: ni ilirski, kao ni unjetički, ni lužički, pa ni pelaški s u p s t r a t n e o z n a č a v a j u e t n i č k e g r u p e, nego samo jače ili slabije koherentne k u l t u r n e g r u p e. U pitanju su, u stvari, i isključivo *kulturne kategorije*, manje ili više vezane za područja privrednog potencijala, koji odgovara kulturnom nivou, sistemu ekonomske organizacije i orijentacije određenih aglomeracije. Vezane jedinstvom ekonomskog interesa, ove grupe, odnosno njihovi redovi, prelazile su sa nivoa supstrata, čija je kohezija još bila nestabilna, na nivo kulturnih i jezičkih stratuma, na kojima su počele da dobijaju i svoje etničko obeležje.

Podacima, analizama i ocenama problema pokušali smo da odgovorimo na osnovna pitanja postavljena u ovoj raspravi. Rešenja do kojih smo došli još uvek imaju karakter hipoteze. Njihova objektivna vrednost zavisiće od rezultata daljih teoretskih i praktičnih istraživanja, koja će potpunije i egzaktnije osvetliti i činitelje pojedinih strana postavljenog problema kao elemente kulturnih kategorija koje imaju karakter supstrata. A njihovi zajednički sadržatelji pojavljuju se kao kulturni, jezički i etnički stratumi odgovarajućih indoevropskih zajednica.

---

[61] Scymn. 434.

[62] Opširnije o tome: Wiesner, *Die Thraker*, 22. sq..

BRANKO GAVELA

ÜBER DAS ILLYRISCHE SUBSTRAT AUF DEM BALKAN

ZUSAMMENFASSUNG

Das Problem des illyrischen Kulturstratums sowie das Problem des illyrischen Substrats haben auf der Stufe unserer heutigen Kenntnisse zwei Hauptaspekte: einen archäologischen und einen linguistischen. Um einen Weg zu dem hier besprochenen Substrat zu finden und um sein kulturelles und chronologisches Profil zu beleuchten, bzw. die illyrische Kulturkomponente im Balkan-Donaubecken-Kulturkomplex des II., eventuell auch des III. Jahrtausends zu bestimmen, muß auf gewisse Tatsachen hingewiesen werden, in derem Zusammenhang die Lösung des gestellten Problems zu suchen sein wird.

Von besonders wissenschaftlichem Interesse für die Erforschung des Problems des ältesten indoeuropäischen Stratums auf dem Balkan ist, unter Einbeziehung auch des illyrischen Substrats, außer anderen Theorien auch die Erklärung, die Vl. Georgijev für die unmittelbar der kretisch-mykenischen Epoche vorangehende Kultur gibt. Vl. Georgijev führt Beweise linguistischer Art dafür an, daß die Vorgänger dieser frühesten „Griechen" im Bereich ihrer Kultur die Pelasgen gewesen seien. Nach einer Deduktion dieses Verfassers, die wir noch immer für ungenügend überzeugend, wenn nicht für zu kühn halten, waren sie die Träger der frühhelladischen Kultur wie auch der neolithischen Kultur der Sesklo-Phase (griechisches Neolithikum A). Auf eine derartige Verknüpfung der Pelasger als einer — literarhistoriographisch und kulturell-linguistisch — gewissermaßen ethnisch identifizierten Population mit dem ethnisch noch immer nicht bestimmten Neolithikum Griechenlands kommen wir an der Stelle zurück, an der wir die Frage der Mynier und ihrer Stellung in der Entwicklung der Kultur des Balkans eingehender behandeln werden. Vl. Georgijev läßt gelten, daß sich die Pelasger in Griechenland bis zum XV. Jahrhundert v. u. Ztr. behauptet haben, einem Zeitpunkt, der von ihm als „terminus ante quem" für die Sprache der Pelasger im Gebiet der Ägäis betrachtet wird.

Obgleich jedoch das Problem der Pelasger und ihres ethnischen wie sprachlichen Zusammenhanges mit den Griechen schon seit Niburgs Zeiten seiner Lösung harrt und das Forschungsgebiet der Elemente dieses Problems durch neue Komponenten eine bedeutende Erweiterung erfahren hat, sind wir von seiner wirklichen Lösung noch immer weit entfernt. Während früher eine ganze Reihe von Historikern und Erforschern der Antike der Meinung war, daß die Pelasger eigentlich die Urahnen der Griechen seien; in deren mythologischen Traditionen sie sich in dieser Rolle auch erhalten haben, denkt man in neuerer Zeit immer mehr daran, daß die Pelasger sowohl mit dem illyrischen ethnischen als auch sprachlichen Substrat eng verbunden sind.

Von den aufgezählten Bedeutungen des Namens der Pelasger und den weiten Auslegungen ausgehend, scheint es uns nicht nötig, unter diesem Namen irgendeine bestimmte, räumlich begrenzte und sprachlich abgesonderte *ethnischee Kategorie* der Urbewohner des Balkans zu suchen. Daß es sich nicht um eine besondere Population handelt, welche die Sprache und andere Merkmale von der Urbevölkerung des Balkans streng absonderten, wird aus der Art ersichtlich, wie die Zusammenhänge der Pelasger einerseits mit den Illyriern, andrerseits mit den Mykenern, Trojanern, Griechen und anderen Völkern in der antiken Literatur dargestellt und in der modernen Wissenschft erklärt werden. Ohne auf die Etymologie des Namens Pelasger selbst einzugehen, der außer den genannten Bedeutungen auch unmittelbare Verbindung mit dem altgriechischen Begriff πελαίοι, πελαίστοι hat, sind wir der Auffassung, daß uns sowohl die antiken Quellen als auch die Ergebnisse der linguistischen Deutungen des Problems Pelasger die Annahme nahelegen, die antike griechische Tradition habe unter dem Namen Pelasger ursprünglich nicht eine bestimmte Bevölkerung verstanden, sondern so überhaupt die ältesten Bewohner des Balkans genannt, zwischen deren Gruppen eine stärkere oder schwächere kulturelle und sprachliche Affinität, vielleicht auch eine ethnische Kohäsion bestanden haben möchte. Gehen wir

von einer solchen Voraussetzung aus, so drängt sich die Schlußfolgerung auf, daß die Pelasger kein bestimmtes Volk waren, sondern ihr Name zur Zeit der nichtidentifizierten ethnischen Gruppen nur ein Attribut darstellte, das allmählich und parallel mit der Erscheinung und Bildung ethnisch bestimmter Gruppen die Funktion und den Charakter eines Appelativs gewann. Im Lichte einer derartigen Interpretation, für die wir Argumente und Angaben archäologer Art anführen werden, wird das Verhältnis der Illyrier und Griechen zu den Pelasgern als einem der indoeuropäischen Nukleus des Balkans, von denen sich im Laufe der Zeit eigene ethnische Gruppen absonderten, klarer und verständlicher.

Nach all dem, was man auf Grund linguistischer Untersuchungen und daraus hervorgehender Kombinationen und Dedukationen folgern kann, ist das pelasgische Substrat im Balkan-Ägäis-Gebiet in Wirklichkeit eine kulturell und geographisch bestimmte indoeuropäische autochthone Kategorie ohne streng geschlossene ethnische Struktur. Als Affinitätskomponente dieser Kategorie tritt auch das Element des illyrischen Substrats in Erscheinung das sich im Laufe der von den Faktoren der geoökonomischen Gravitation bestimmten Evolution zu einer eigenen, zuerst *kulturellen* und dann auch *sprachlich-ethnischen Kategorie* herausbildet. Die chronologische Bestimmung der unteren, älteren Grenze dieser Prozesse liegt außerhalb des Bereichs der Linguistik.

II

Die materiellen Spuren des illyrischen Substrats reichen über die untere zeitliche Grenze, bis zu der die linguistische Sondierung dieses Problems reicht, hinaus.

Wir haben jedoch noch immer keine archäologischen und anthropologischen Argumente, die es uns erlauben würden, der Auffassung über die Evolution der neolithischen Zivilisationen auf dem Balkan bis zu jenen Etappen beizustimmen, in denen auch ihre ethnische, und damit zugleich auch sprachliche Identifizierung durchführbar ist. Das läßt sich im Hinblick auf alle drei neolithischen Gruppen des Balkan-Donaugebietes sagen: auf die danubisch-kontinentale, auf die thessalisch-mazedonische und auf die Adriagruppe. Sie haben ihre eigenen allgemeinen und spezifischen Markmale in Typologie, Dekoration und Faktur des kulturellen, vor allem keramischen Inventars. Unter ihnen besteht eine gewisse Adhäsion, die sich im Vorhandensein von Elementen einer Gruppe im Kulturinventar der zweiten Gruppe zum Ausdruck kommt. In einigen dieser Gruppen (der danubisch-kontinentalen) tauchen auch Elemente des mitteleuropäischen Neolithikums auf. Es bestehen Gründe, dieses ältere Balkan-Neolithikum zum Großteil als autochthone Kulturerscheinung zu betrachten. In bezug auf seine indoeuropäische Determination, der in neuerer Zeit von gewissen Archäologen zugestimmt wird, fehlen unseres Erachtens noch immer die nötigen Vorbedingungen. Von besonderer Bedeutung ist auch die Tatsache, daß dieses Kulturstadium nicht in einer einfachen und kontinuierlichen Entwicklung in das Aeneolithikum übergeht, welches außer den übernommenen Werten des Neolithikums auch ganz neue, der Jungsteinzeit unbekannte Elemente aufweist. Diese Elemente gehören nicht nur dem Balkangebiet, sondern auch dem anatolischen Bereich an, so daß sich zwei weite Gebiete zu einem kulturell-geographischen Komplex verbinden, in dem es zu einer Diffussion nicht nur des materiellen Gutes, vielmehr auch der Bevölkerung kommt. Es ist natürlich, daß die ausgedehnten Ackerbaugebiete der Balkanhalbinsel und die fruchtbaren Ebenen des Donaubeckens, sowie der große Erzreichtum des Rhodope — und Karpaten-Balkan-Systems die Ackerbauer und Viehzüchter der anatolischen und pontischen Steppen dazu verlocken konnten, auf den Balkan zu ziehen und hier, gemeinsam mit den Urbewohnern des Balkans, den Grundstein zu neuen Lebensformen, zu einer neuen gesellschaftlich-wirtschaftlichen Organisation zu legen, in welcher — angefangen vom Aeneolithikum — die Ausbeutung der Erzvorkommen in den Balkangebirgen immer mehr an Bedeutung gewann und auf die kulturelle Entwicklung einen immer unmittelbaren Einfluß ausübte. Dank vor allem der geänderten Wirtschaftsstruktur in der die Metallurgie nicht nur die Anderung des Inhaltes der materiellen Kultur sondern auch das System der Gesellschaftsorganisation außerordentlich beeinflußte, kommt es zur Bildung *neuer Kategorien und kutulreller, wirtschaftlicher und sprachlicher Kommunikationen.* Als *Resultate* und *Folgen* dieser langandauernden Prozesse bildet sich ein neues

indoeuropäisches Stratum, dessen Merkmal die ursprüngliche Gemeinschaft wirtschaftlicher Interessen ist, und durch die auf diesem Interesse beruhende ständige Verbindungwerden auch die gemeinsamen sprachlichen Mittel zur Aufrechterhaltung des wirtschaftlichen und kulturellen Verkehrs geschaffen.

Die im Zusammenhang mit dem illyrischen Substrat zu lösende Frage ist folgende: kann man vom Neolithikum bis zur Spätbronzezeit auf Grund des archäologischen Materials die Erscheinungen verfolgen, die die Anfangsphasen der Bildung der indoeuropäischen Gemeinschaft kennzeichnen, bezeichnen diese Erscheinungen einen kontinuierlichen Verlauf eines allgemeinen Prozesses, und wo bzw. in welcher archäologischen Epoche ist das illyrische Substrat in diesem Prozeß zu suchen.

Als archäologische Grundlage und Bestätigung unserer Forschungen nahmen wir vor allem die Kulturgruppen, zu denen im Raum der Karpaten und des Donaubeckens die *Badener, Kostolacer und Vučedoler („slawonische")* Gruppe gemeinsam mit der Bubanj--Hum-Gruppe in Serbien gehören, während das in den südlichen Gebieten vorwiegend die Gruppen der mittlleren Bronzezeit in Mazedonien bzw. der mittleren helladischen Epoche in Griechenland sind. Im Material dieses Zeitraums verdient die mynische (orchomenische) Keramik, die außerhalb Griechenlands in Troja V und in Jugoslavien in der Bubanj-Hum-Gruppe entdeckt wurde, besondere Aufmerksamkeit. Die mynischen Vasen gelangen auch bis zum Donaubecken: in Cucuteni fand man sie in Schicht B, der nach Childe's Einteilung Danubian IV, in Griechenland aber Thessalien IV um das Jahr 1750 v. u. Ztr., also Mitte der mittleren helladischen Zeit, entspricht.

Trotzdem die Mynier ethnisch eine noch immer nicht bestimmte Kategorie sind, stellte Persson die Hypothese auf (Childe stimmte ihr bei), daß sie aus zwei Richtungen nach Griechenland gekommen seien: zur See aus Ionien und auf dem Landwege aus dem Balkan-Donaugebiet. Möglicherweise ist dies das gleiche Balkanelement, aus dem sich bei der Bildung der ersten indoeuropäischen Gruppen ein Teil loslöste und nach Kleinasien zog. Von hier sei diese Gruppe, wie H. Hencken erläutert, unter dem Druck der Hethiter neuerlich auf den Balkan als „part of the original Indo-European territory" zurückgekehrt. Dieser Idee entspricht die Theorie L. R. Palmers, daß der Balkan und der ihm benachbarte Teil Kleinasiens — und nicht des Nahen Ostens, wie G. Childe glaubte — das Gebiet darstellten, in dem die Formierung der frühesten indoeuropäischen Idiome seinen Anfang nimmt. Palmer ist der Ansicht, daß es nach der Entzifferung der B-Schrift ganz sicher sei, daß schon zu Beginn der späthelladischen Periode ein griechisches Kultur-und ethnisches Stratum in Griechenland entdeckt werden könne.

Etwas gemäßigter und vorsichtiger als Palmer, der die Mynier kategorisch mit den Griechen identifiziert, ohne die Pelasger zu erwähnen, ist E. Pulgram. Bei der Untersuchung dieser Frage gibt er den archäologischen beweisen Vorrang, aus denen er folgert, daß die Bewohner der früh-und mittelhelladischen Periode in Griechenland Indoeuropäer waren; jene der mittelhelladischen Periode hätten griechisch gesprochen. Durch die Methode der Elimination und Komparation kommen wir wieder auf die Pelasger, auf die wir wegen ihrer Verbindungen mit dem illyrischen Substrat hinweisen. Daß die Zusammenhänge der Illyrier mit dem pelasgisch-griechischen Kultur-und Sprachgebiet auch in der griechischen Sprache Eingang fanden, beweisen auch die illyrischen Bezeichnugnen der griechischen Toponomastik.

Bei der Erforschung der Verbindungen des Donaugebietes mit dem südlichen Balkanraum müssen wir auf noch eine Art von archäologischen Dokumenten verweisen, welche die kulturellen und wirtschaftlichen Bezeihungen zwischen diesen zwei Gebieten bestätigen. Das sind reine danubische Vasenformen im helladischen keramischen Inventar: bikonische, ausgebauchte Amphoren und Becher, deren Urbilder sich auf dem Territorium des Badener-Vučedoler Komplexes befinden.

* * *

Der frühhelladischen Periode Griechenlands entspricht im Donaugebiet, im Karpaten-und pannonischen Raum die Entwicklung des *Badener Kulturkomplexes*, der zu einem Teil über die Karpaten hinausgeht und bis Gallizien reicht, während er andrerseits die Tendenz zeigt, sich gegen Süden bis Griechenland auszudehnen. Etwas jünger als die Badener und zeitlich den letzten Jahrhunderten der frühhelladischen Periode im Balkan-Donauraum entsprechend, besteht und entwickelt sich die *Kostolacer Kulturgruppe*,

die eine unmittelbare Verwandtschaft mit der etwas jüngeren *Vučedoler („slawonischen")* Kulturgruppe zeigt. Diese Gruppe weist eine große Verbreitung der Kultur auf, die nicht als Entwicklungsergebnis der jüngeren neolitischen Zivilisationen entstanden sind, sondern als ganz neues Phänomen mit Merkmalen jener Qualitäten, die wir in Griechenland in der Kultur der „Mynier" finden, in Erscheinung tritt.

In diesen großen illyrisch-pelasgischen Komplex schalten sich natürlich auch die Thrazier ein, die auch ihrer Genese, Kultur und Sprache nach dem geoökonomischen Balkan-Donauareal angehören. In den antiken Quellen wird zwischen Thraziern und Illyriern manchmal sogar kein Unterschied gemacht, bzw. erstreckt sich das den Thraziern angehörende Gebiet bis zum Adriatischen Meer.

Wir richteten einen Augenblick unsere Aufmerksamkeit auch auf die thrazisch-dazische und phrygische Komponente, die sich nicht allein nach den historiographischen und linguistischen Angaben in den großen illyrisch-pelasgischen Komplex einschalten, sondern diese Verbindung auch archäologisch bekräftigen. Das sind vor allem die gemeinsamen Kulturelemente aus der Periode der früh-und mittelhelladischen Zeit, also aus der Zeit der Bildung des illyrisch-pelasgischen und thrazisch-phrygischen Substrats.

Die Merkmale der typischsten Kulturgruppen dieser Zeit, die wir schon erwähnten, ihre große Verbreitung, Evolution und ihre Zusammenhänge mit den Kulturgruppen der Spätbronzezeit und frühen Hallstattperiode, an die sich im Süden schon die Griechen, und im Donaubecken und den kontinentalen Gebieten die „Illyrii proprie dicti" anschließen, führen uns zur Hypothese, daß sich Spuren und Elemente des illyrischen Substrats auf dem Balkan in den Formationen und Strata dieser Gruppen befinden: der Badener, Kostolacer und slawonischen. Dabei muß ein für diese Untersuchungen besonders bedeutendes Moment unterstrichen werden: weder das illyrische noch das Aunjetitzer, noch das Lausitzische, ja nicht einmal das pelasgische *Substrat charakterisieren ethnische Gruppen*, sondern nur stärker oder schwächer kohärente *Kulturgruppen*. Eigentlich handeltes sich ausschließlich um *Kulturkategorien,* die mehr oder weniger an die Gebiete des Wirtschaftspotentials gebunden sind, das dem kulturellen Niveau, dem System der wirtschaftlichen Organisation und Orientation bestimmter Agglomerationen entspricht. Durch ein gemeinsames wirtschaftliches Interesse verbunden, gingen diese Gruppen bzw. ihre Reihen vom Niveau des Substrats, dessen Zusammenhalt noch nicht stabil war, zum Niveau der Kultur-und Sprachschichten über, auf denen sie auch ihr ethnisches Merkmal zu bekommen beginnen.

MATE SUIĆ

AUTOHTONI ELEMENTI U URBANIZMU ANTIČKIH GRADOVA NAŠEG PRIMORJA

(AUTOHTONE TRADICIJE U LOCIRANJU URBANISTIČKE DOMINANTE)

Zahvaljujući ilirološkim istraživanjima iz novijeg vremena, kojima su i naši arheolozi i historičari dali vrijedan prilog, došlo je vrijeme da se određenije govori o autohtonim ilirskim kulturnim pojavama u Iliriku u doba rimske dominacije. Promatrajući u kompleksu čitav niz pojava koje zadiru koliko u materijalnu toliko i u duhovnu kulturu naših prastanovnika moguće je već danas stvoriti zaokružen sud o samosvojnosti ilirskog etničkog elementa u okviru prodorne i ofenzivne klasičke civilizacije. Time se ujedno u znatnoj mjeri ispravljaju ustaljena mišljenja o „provincijalizmu" kao o nečemu što ima isključivo epigonski karakter naspram klasici. U svoje vrijeme upozorio sam da je za nas od primarne važnosti u izučavanju kulturnih fenomena ilirskog područja tražiti i utvrditi autohtone domaće sadržaje, koji su često zastrti formama prihvaćenim od tuđeg klasičnog kruga[1]. Kulturni nivo Ilira ogleda se, bez sumnje, i u samoj sposobnosti da prihvaćaju i asimiliraju elemente antičke civilizacije, ali je za nas pri tome važno utvrditi da li se radi samo o prihvaćanju formi, a, s druge strane, u čemu se očituje otpor prihvatanju tuđih sadržaja, otpor koji je, bez sumnje, postojao i koji se u nekim oblastima društvenog života može dokumentirati. U tom pogledu mnogo toga je urađeno s područja duhovne kulture, kultova, umjetnosti, onomastike, društveno-političke organizacije, ekonomike i sl.[2] Postignuti rezultati nisu skromni, pogotovo ako se ima na umu da smo zapravo tek na početku sistematskih istraživanja u tom pravcu. Opravdano je nadati se da će postojeća građa, kao i ona koja će u budućnosti biti prikupljena, pružiti velike mogućnosti da se ova problematika temeljitije i svestranije razradi i po širini i po dubini.

[1] M. Suić, *Liburnski nadgrobni spomenik*, Vjesnik za arheologiju i historiju dalmatinsku (odsada Vjesn. dalm.) LIII, Split, 1952, str. 88.

[2] O toj problematici pisali su u novije vrijeme D. Sergejevski, D. Rendić-Miočević, E. Pašalić, B. Gabričević, M. Suić i dr. obrađujući ilirske kultove, domaće elemente nošnje, domaće tipove nadgrobnih spomenika, ilirsku onomastiku, autohtone elemente u društveno-političkom uređenju i ekonomici i sl. Najosnovniju literaturu o tome donosim u radu: M. Suić, *Prolegomena urbanizmu antičke Liburnije* (odsada *Prolegomena*), Radovi Filozofskog fakulteta u Zadru II, razdio historije, arheologije i historije umjetnosti, sv. 1, Zadar, 1963, str. 85, bilj. 6, 7, 8, 9. i 10.

U ovom kratkom prilogu namjera mi je da obradim jedan problem koji me poodavna zaokuplja, a to je pitanje autohtonih ilirskih elemenata u urbanizmu naših antičkih gradova. Vjerujem da će mnogi zastati već na samoj formulaciji ove teme i zapitati se ima li uopće mjesta takvim spekulacijama i da li se izučavanju urbanizma gradskih centara u provinciji može prilaziti s istih pozicija s kojih se prilazi ispitivanju ostalih naprijed navedenih autohtonih pojava. Već sama činjenica da je takva sumnja moguća opravdava skromnost rezultata što ćemo ih ovdje iznijeti. Treba imati na umu da je ovo, koliko nam je poznato, prvi slučaj da se o toj problematici posebno raspravlja. Ipak, kako će se vidjeti, vrijedno je problem formulirati i razmotriti ga do one mjere do koje je to moguće na temelju naših općih saznanja i materijalne dokumentacije koja nam stoji na raspolaganju.

U nedavno objavljenom radu postavio sam neke opće i načelne smjernice koje bi, po mom mišljenju, trebalo da nas rukovode prilikom istraživanja urbanizma liburnskih antičkih centara.[3] Neke od tih smjernica mogle bi naći primjene i izvan antičke Liburnije, jer se vežu uz identičan ili veoma sličan kulturno-historijski i sociološki kontekst.

Iako se ovdje radi o čitavom kompleksu problema koji bi uopće mogli doći u obzir u razmatranju autohtonih tradicija u formiranju antičkih urbanih centara u našoj zemlji, ograničio sam zasada temu i s obzirom na prostor i s obzirom na sadržaj. Naime, ovdje ću se osvrnuti samo na neke centre našeg šireg obalnog područja, a od čitave problematike uzimam u razmatranje samo pitanje istaknuto u naslovu, koje bi u potpunoj formulaciji moglo glasiti: da li se u lokaciji urbanističkih dominanti razmatranih gradskih centara očituju lokalne tradicije iz predrimskih vremena i u kojoj mjeri takva rješenja odstupaju od poznatih normi antičke, posebno rimske, kastrametacije?

Kako je poznato, krajem republike i početkom carstva (a to je upravo vrijeme kada se u većoj mjeri oblikuju urbani centri u ovoj oblasti)[4] bila je već do kraja razrađena teorija i praksa rimskog urbanizma, o čemu i Vitruvije donosi nekoliko podataka. One u stvari predstavljaju sintezu grčko-helenističkih, etruščanskih i italskih iskustava. Nezavisno od rituala, koji se povezuje s osnivanjem novih naselja, osobito kolonija, a koji sada predstavlja samo formalni čin, postoji do kraja razrađena apstraktna ideja grada, koju treba najoptimalnije primijeniti u svakom pojedinom slučaju, što sada više nije posao augura, već specijalista — gromatika. Po toj ideji, posebno se izdvaja iz cjelokupnog urbanog tkiva gradska dominanta, koja u realizaciji nije ništa drugo nego forum s kapitolijem, odnosno centralni gradski trg s javnim (oficijelnim) svetištem (hramom). Taj kompleks treba da se nalazi u geometrijskom središtu grada, uz križanje dviju glavnih gradskih komunikacija, kardo maximusa i decumanus maximusa, gdje se nalazi i idealno središte naselja (umbilicus). S time u vezi je i orijentacija čitava naselja, koja, po principima etruščanske discipline, treba da ide u skladu sa stranama svijeta, tj. *kardines* idu u smjeru sjever-jug, a *decumani* istok-zapad, jer po toj disciplini

[3] M. Suić, *Prolegomena* str. 82—94.

[4] Na ovom mjestu mimoilazim pojavu urbanizacije vezanu za grčke utjecaje, kao i nastanak urbanih centara — grčkih kolonija na našem obalnom području. Ovi drugi izlaze iz okvira teme koju obrađujem, dok će o grčkim utjecajima u urbanizmu antičkih gradova u našoj zemlji biti govora na drugom mjestu.

grad nije ništa drugo doli odraz nebeskog hrama (*templum coeleste*), koji je u Etruščana bio do u detalje razrađen.

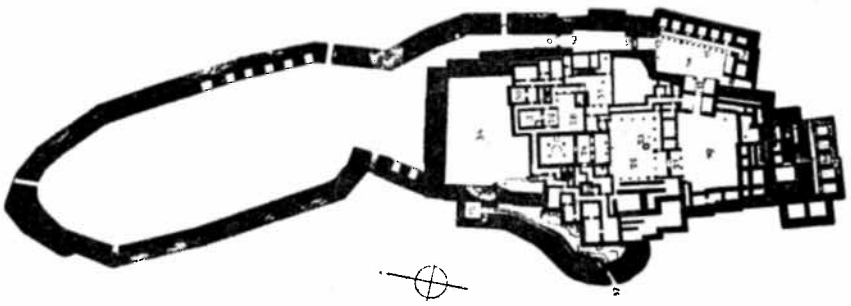
Logično je da ovi principi nisu mogli naći svoju potpunu primjenu u svakom pojedinom slučaju. Postojala su ograničenja različite naravi, koja su unaprijed diktirala i odstupanje od idealne sheme i prilagođavanje konkretnoj situaciji. U slučaju naših antičkih gradova (a i drugdje) na modifikaciju idealne sheme mogli su utjecati prvenstveno konfiguracija terena i tradicije iz ranijeg perioda. U vezi s tradicijama, opet, važnu ulogu igra problem kontinuiteta, koji se može pojaviti u više aspekata. Na to sam se također osvrnuo u svom naprijed navedenom radu.[5] Ponekad se radi samo o topičkom kontinuitetu, tj. o pojavi da novo planski izgrađeno naselje nastaje na istom mjestu gdje se i ranije nalazilo predrimsko naselje, ponekad u pravom kontinuitetu, što osim topičkog identiteta, predstavlja i neprekinuti kulturno-etnički kontinuitet a urbanizacija pojedinog centra vrši se u više ili manje dužem procesu, koji se očituje asimiliranjem antičkih formi. To, opet, zavisi od karaktera naselja, odnosno od njegova pravno-političkog statusa što ga je imao od nastupa rimske dominacije, jer, kako sam ranije naglasio, treba slučaj kolonije rimskih građana nastale dedukcijom novog gradskog elementa, koji u novoj sredini predstavlja strano tijelo u kulturnom, ekonomskom, političkom i etničkom pogledu, razmatrati posebno, odvojeno od onih municipija koji su stekli građansko pravo, ali su bili pošteđeni od masovnije penetracije stranih elemenata. Logično je da će se autohtone tradicije sačuvati u većoj mjeri u naseljima ove druge kategorije, dok ih u onoj prvoj u načelu ne bi trebalo ni biti. Kažem, samo u načelu, jer ćemo iz daljeg izlaganja vidjeti da su i kolonije što ćemo ih razmatrati poštivale neke predrimske precedense, i to upravo u bitnim i osnovnim urbanističkim sadržajima, kao što je sam položaj urbanističke dominante, o kojoj je ovdje riječ.

Urbanistička dominanta stara je koliko i sam grad. Ona se javlja već u rudimentima urbanih aglomeracija u prahistoriji. U rimskom antičkom svijetu ona je i funkcionalno i materijalno do kraja razrađena. Ona sublimira gotovo sve javne funkcije zajedničke čitavom gradskom naselju: kultne (hram ili svetište), administrativno-političke (gradska bazilika, kurija), ekonomske (forum s tabernama i dr.), rekreativne itd. Odgovarajući tom smislu one se pojavljuju u urbanizmu antičkih gradova kao monumentalne cjeline, koje sadrže najkvalitetnija ostvarenja arhitekture. Po svojoj formi one gotovo bez izuzetka spadaju u krug antičke klasičke kulture i umjetnosti. Ono u čemu se kod nas gotovo odreda očituje inercija predrimskih shvaćanja, to je sam smještaj tih dominanti, koji je uvjetovan, bez sumnje, čvrstim tradicijama iz ranijih epoha, jer su se na tim istim mjestima nalazile dominante naselja autohtonog stanovništva, koje su imale slične funkcije kao i kasnije, nakon dolaska pod rimsku vlast.

Da bismo ovu misao bolje prikazali i obrazložili, potrebno je da u nekoliko primjera razmotrimo položaj tih dominanti u prahistoriji i protohistoriji, na području naše zemlje i u susjednim zemljama. Poznato je da je već prvo naselje koje ima neke elemente gradskog naselja na tlu Evrope, Dimini u Tesaliji (Grčka), imalo jedan posebno tretirani prostor javne namjene,

[5] M. Suić, *Prolegomena*, str. 90. i d..

koji, u stvari, predstavlja centar naselja.[6] Na području Grčke mikenskog perioda ta se ideja jasnije očituje i u materijalnoj realizaciji i u funkciji u poznatim gradovima kao što su bili sama Mikena, Tirins i drugi. U gradskom sklopu Tirinsa[7] jasno se očituje dominanta na povišenom položaju, koja zapravo predstavlja „gornji grad", cjelinu za sebe, s posebnim fortifikacionim sistemom (sl. 1.) To je sjedište bazileja s njegovom palačom, a tu je ujedno kultni i političko-administrativni centar grada. Promatran u cjelini s „donjim gradom", koji se prostire ispod dominante, vidi se da je periferno smješten u

Sl. 1.
Tlocrt Tirinsa (Grčka)

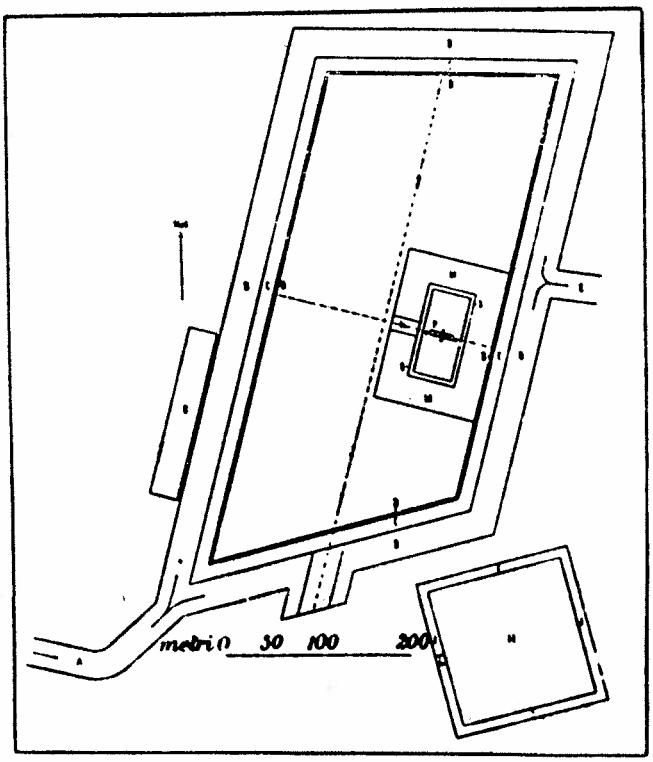
sklopu čitava naselja. Takvih primjera s područja stare Helade iz pretklasičnog doba moglo bi se naći veoma mnogo. Sličnu ideju susrećemo i zapadno od naše zemlje, na području predrimske Italije, na poznatim terramarama Emilije i dijela Lombardije. Iako su kasnija istraživanja oborila Pigorinijeva mišljenja o terramarikolima, nasljednicima palafitikola, te o villanovianima kao nasljednicima terramarikola, pojava terramara kao organiziranih naselja protoitalika brončanog doba u ovom dijelu Italije ostaje i dalje fenomen od prvorazredne vrijednosti. Doduše nisu se održala mišljenja da su terramare prototip organiziranog naselja na kome se temelje sva rimska iskustva u kastrametaciji i po kojima i sama najstarija *Roma quadrata* odražava sistem što su ga italski Indoevropljani sa sobom donijeli na tlo Italije, ali isto tako, kako smatra G. Devoto,[8] ne može se potpuno isključiti ni ova protoitalska komponenta u razmatranju postanka rimske kastrametacije, koja se ipak razlikuje i od grčke, formulirane u hipodamskoj teoriji, i od etruščanske, prakticirane u etruščanskoj disciplini. Za ilustraciju naše ideje donosim jedan primjer tih terramara, poznati Castellazzo di Fontanellato iz Emilije.[9] Kako se vidi (sl. 2), i to je naselje imalo svoj centar, svoju dominantu kultnog i „upravnog" karaktera, ali ona nije smještena u središtu, nego na krajnjoj periferiji, kao što

[6] Uspor. A. Kriesis, *Urbanism in Greece,* str 3. i d;. F. R. Hiorns, *Town building in History,* London, 1956, str. 28. i d..

[7] Tlocrt Tirinsa na sl. 1. uzet je iz djela: Sp. Marinatos-M. Hirmer.*Kreta und das, Mykenische Hellas,* München, 1959, sl. 31. na str. 111.

[8] G. Devoto, *Gli antichi, Italici,* Firenze, 1951, str. 209.

[9] Tlocrt terramare Castellazzo di Fontanellato na sl. 2. uzet je iz *Memorie dei Lincei* Roma, 1895.

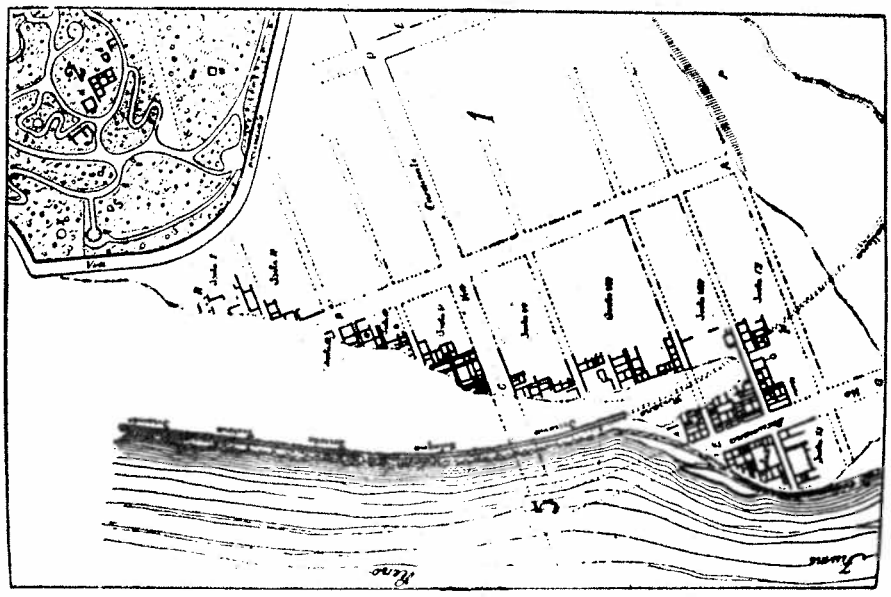

Sl. 2.
Terramara „Castellazzo di Fontanellato" (Emilija, Italija)

je to čest slučaj i u ostalim istraženim terramarama. To središte nalazi se uz sam rub „insule", gdje je naselje smješteno, uz sam opkop s kanalom. Ta težnja k perifernom smještaju dominante naselja je to izrazitija ako se uzme u obzir da su terramare, koliko se može zaključiti, imale neki ortogonalni sistem (kao i kasnija klasička naselja) komunikacija, a da je ona zapravo izvan tog sistema, na samoj periferiji.

Prije negoli prijeđemo na razmatranje analognih pojava u našoj zemlji, upozorio bih na poznati primjer etruščanskog urbanizma dokumentiranog istraživanjima lokaliteta Marzabotto kod Bolonje (sl. 3). Smatra se da je taj grad nastao po procedurama i idejama etruščanske discipline,[10] i to je zapravo jedini sačuvani primjer etruščanskog urbanizma. Iz ostataka vidi se da je grad bio organiziran u strogom ortogonalnom rasteru, s kardima i dekumanima. Ali gradska dominanta nalazi se izvan tog sistema, opet na krajnjoj periferiji, gdje se nalaze svetišta posvećena trijadi starih Etruščana. Po tome se i ovaj slučaj oštro odvaja od poznate rimske teorije i prakse u kastrametaciji i donekle se približuje italskim tradicijama.

[10] O etruščanskoj disciplini uspor. M. Pallottino, *Etruscologia*, Milano 1955, str. 213. i d.. Iz istog djela je kopirana situacija Marzabotta, koju donosimo na sl. 3.

Sl. 3.
Tlocrt grada Marzabotto (kraj Bolonje, Italija)

Ista pojava susreće se i na području naše zemlje, pogotovo u oblasti koju uzimamo u razmatranje. Nju zapažamo na gradinama ovog teritorija, kojih postanje treba tražiti također u brončanom doba i koje su nastavile život više-manje kroz čitavo željezno doba. Kao prvi primjer uzimam kasteljer iz Istre — Tabor Sežana. Na slici 4. vidi se jasno kontura čitava naselja na uzvisini i njegova adaptacija prirodnom smještaju[11]. Vanjski recint opasuje kasteljer unaokolo, a napose se izdvaja dominanta kao posebna cjelina, koja dominira čitavim platoom naselja. Ona je i ovdje smještena sasvim periferno, analogno primjerima koji su naprijed izneseni. Kasteljera s ovako smještenom dominantom naći ćemo veoma mnogo na tlu predrimske Istre.[12] Ovdje ne ulazimo u karakter tih dominanti u kulturno-društvenom pogledu. U svakom slučaju, njihova je funkcija analogna onoj iz kasnijih vremena, naravno, u skladu sa stupnjem društvenog razvoja. To pitanje bi bilo vrijedno posebno razmotriti.

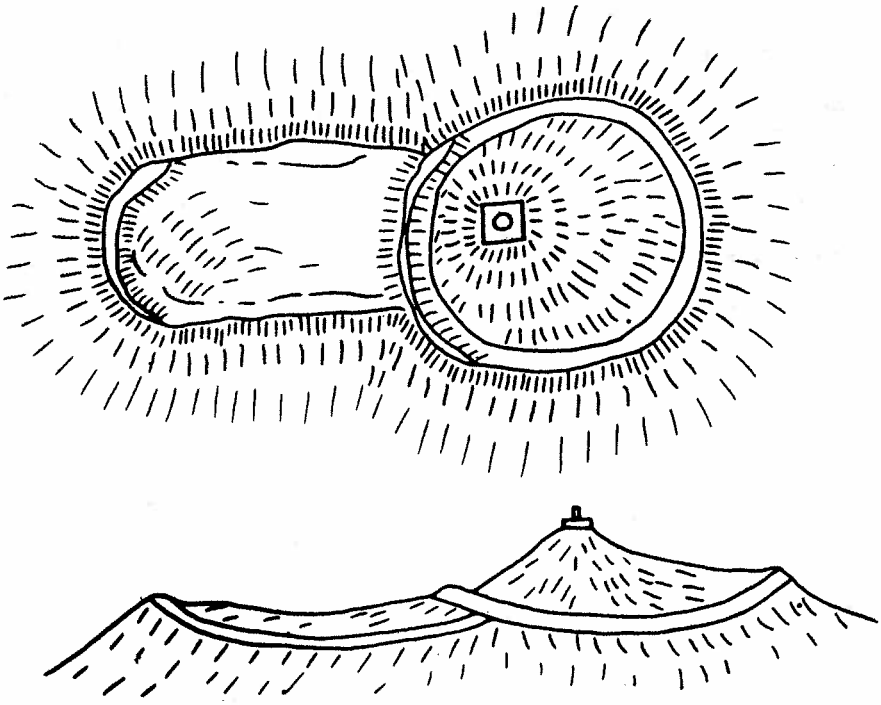
Drugi primjer uzimam s područja Liburna. Od gradina što ih je Buttler obradio[13] donosim gradinu kod Otona (sl. 5), nedaleko crkve Sv. Ilije. U njoj se jasno raspoznaje povišeni dio („Oberburg") i zapadno od njega niži plato („Vorburg"), s ostacima utvrđenja, koje je Buttler utvrdio[14]. U bitnim obilježi-

[11] Uspor. C. Marchesetti, *I castellieri preistorici di Trieste e della regione Giulia,* Trst, 1903, tab. Ia, po čemu je izrađen i naš crtež.

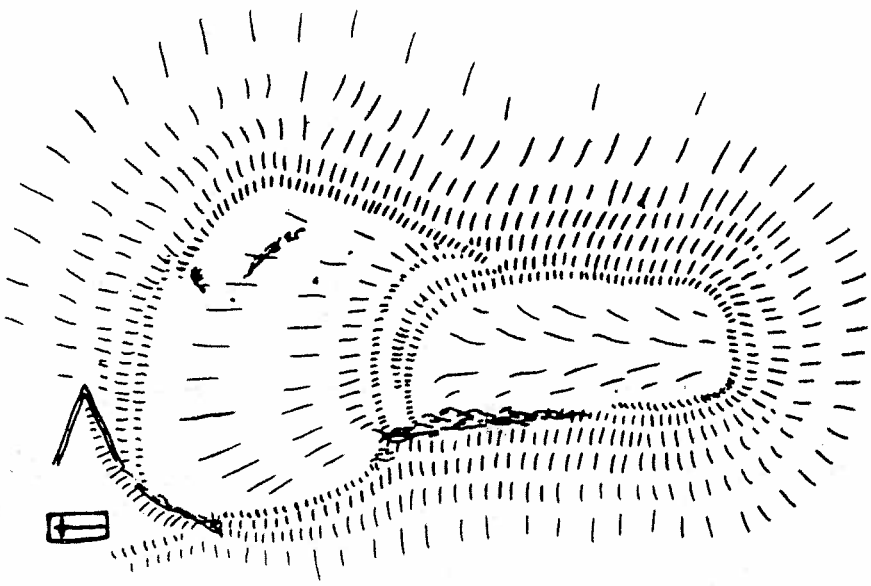
[12] Nekoliko primjera donosi i M. Prelog, *Poreč grad i spomenici,* Beograd, 1957, str. 2. i d..

[13] W. Buttler, *Burgwälle in Norddalmatien,* Bericht der Röm. Germ. Kommission 21, 1931.

[14] W. Buttler, *sp. dj.*, str. 191. i sl. 5. na tab. 34.

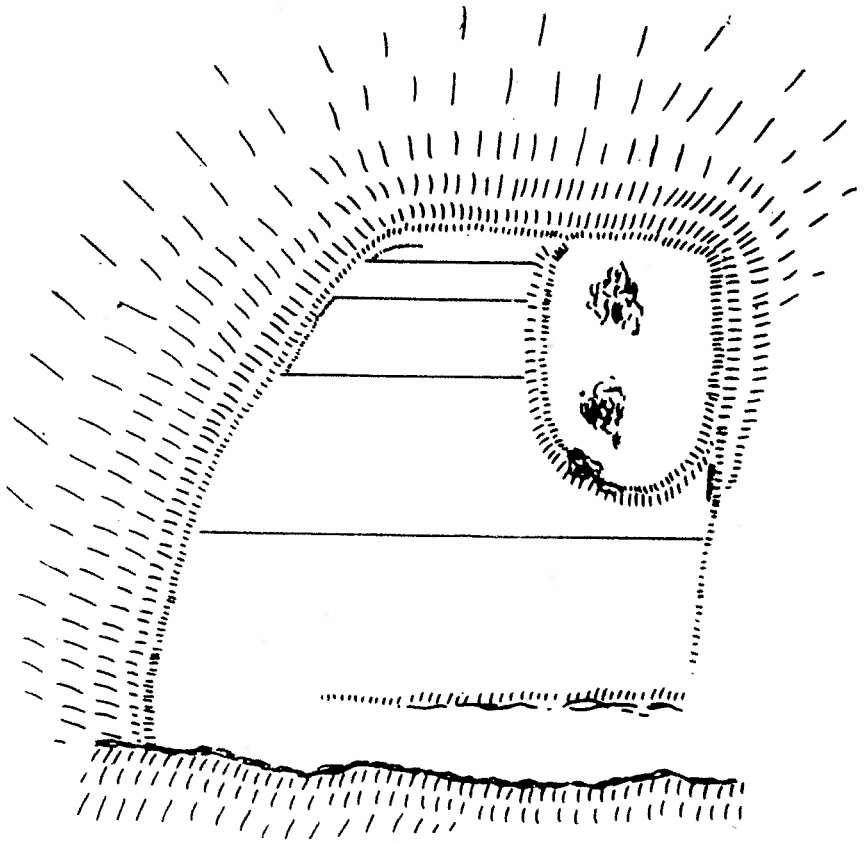
Sl. 4.
Kasteljer Tabor Sežana (Istra)

Sl. 5.
Gradina kod Otona (Bukovica, sjeverna Dalmacija)

jima ova se gradina podudara s naprijed spomenutim kasteljerom iz Istre. Takvih gradina na liburnskom području ima više (npr. Žažvić kod Bribira i mnogo drugih).

Sličnih rješenja susret ćemo i na teritoriji Liburnima susjednih Delmata. Na području Promine, koja ujedno predstavlja i granično područje uz Liburniju, Buttler[15] je obradio gradinu Sušel kod Lukara (sl. 6). To je poveći plato u obliku nepravilne četvorine, kojemu se dominanta nalazi uz sam rub platoa, odnosno uz njegov sjeveroistočni ugao. Zanimljivo je utvrditi ne samo

Sl. 6.
Gradina Sušel kod Lukara (područje Promine, Dalmacija)

njegov periferan položaj već i pravilan oblik, koji otkriva svjesne tendencije autohtonog življa u formiranju svojih užih centara. Gradina je imala funkciju povišenog naselja i u srednjem vijeku, ali joj Buttler, na temelju nalaza, traži početke u kasno brončano doba.[16]

[15] W. Buttler, *sp. dj*, str. 196. i sl. 4. na tab. 39.
[16] W. Buttler, *sp. dj.*, str. 196.

S ovih nekoliko primjera želio sam ilustrirati ideju da je zamisao o perifernom položaju dominanti u prahistorijskim naseljima, još u vrijeme kad tek stječu neke blijede rudimente urbanog karaktera,[17] bila formirana i da se primijenjivala gdje god se za to ukazala prilika jednako na tlu klasičke Helade, predrimske Italije, kao i na ilirskom području u predrimsko doba. Ta je ideja svojim realizacijama, koje su i materijalno bile prisutne u vrijeme šireg zamaha urbanizacije po principima rimskog urbanizma, uvjetovala u mnogim naseljima, kolonijama, municipijama i municipalitetima drugih rangova, lokaciju gradske dominante, koja u konačnoj razradi, što se tiče položaja u gradskom tkivu, jasno odstupa od normi rimskog urbanizma, jer se naslanja na autohtone tradicije. U potvrdu ove teze obradit će se u nastavku četiri gradska naselja s našeg obalnog područja: dvije kolonije (*Jader* — Zadar i *Parentium* — Poreč) i dva municipija (*Aenona* — Nin i *Asseria* — Podgrađe kod Benkovca). Uz ove primjere mogu se, naravno, povezati mnogi drugi

Antički Zadar (Jader) smjestio se na malom poluotoku, koji se pruža duž pravca prostiranja naše jadranske obale, u smjeru jugoistok-sjeverozapad. Na tom poluotoku nalazi se od prahistorijskih vremena centar naselja istog imena. Mogućnosti urbanističkih rješenja vezane su unaprijed veličinom i konfiguracijom prostora na poluotočiću, od prahistorije do danas. Počeci naselja na ovom mjestu sežu, vjerojatno, još u neolit, a u starije željezno doba bilo je ono jedno od važnijih središta ilirskih Liburna, kako ukazuju arheološki nalazi i podaci iz pisanih izvora.[18] Već u doba Cezareva prokonzulata u Iliriku u Jaderu su se nastanile grupe italskih elemenata i već tada je bilo formirano prvo municipalno tijelo s građanskim pravom, s kvatuorvirima na čelu, analogno pojavi konventa rimskih građana u Saloni. Vrlo vjerojatno, osnovana je, nakon građanskog rata između Cezara i Pompeja, u Zadru kolonija rimskih građana,[19] izvršena dedukcijom veterana, što je uvjetovalo ne samo podjelu agera i organizaciju rimskog katastra već i radikalniji zahvat u organizaciji urbanog tkiva na poluotoku.[20] Tada je Zadar dobio urbanističku fizionomiju, koja je ostala osnovom njegove organizacije urbanih prostora i komunikacija sve do danas, s pravilnom mrežom karda i dekumana, koji

---

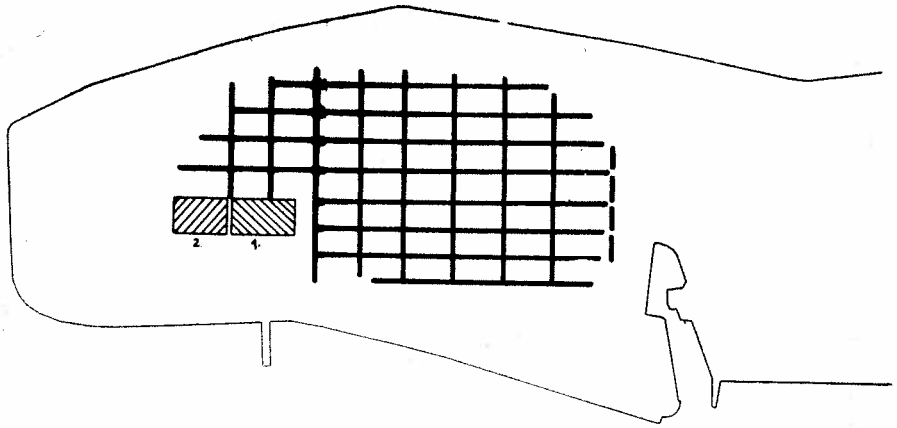
[17] Možda će se činiti presmionom misao da se ovdje može govoriti o nekim rudimentima urbanizma. Ali kad se te pojave smjeste u određeno vrijeme i prostor, onda je to dopušteno ako se ima na umu što zapravo predstavlja grad u antičkom smislu riječi. Osnovna prerogativa grada je s i g u r n o s t koju pružaju fortifikacije, zatim k o h e r e n c i j a njegovih stanovnika, koja se očituje i u izvjesnoj podjeli rada i društvenih aktivnosti, nadalje u l o g a c e n t r a naspram većem ili manjem okolnom teritoriju, što je za mnoga naselja potvrđeno i u izvorima (uspor. *.civitates Liburniae,* koje predstavljaju teritorijalne zajednice — općine — okupljene oko odgovarajućeg središta), a napokon i viši s t a n d a r d s t a n o v a n j a i uopće organizacije života na tom „gradskom" prostoru u relaciji prema selu u pravom smislu riječi. Uspor. F. R. Hiorns, *sp. dj.*, str. 20.i d.

[18] O prahistorijskim nalazima iz Zadra uspor.: Š. Batović, *Zadar u prethistoriji*, „Zbornik Zadar", Zagreb, 1964, str. 105—116. O pojavi imena Zadra i njegovih stanovnika u izvorima 4. st. prije n. e.: M. Suić, *Istočna Jadranska obala u Pseudo Skilakovu Periplu*, Rad Jugoslovenske akademije znanosti i umjetnosti 306, Zagreb, 1955, str. 153. i 160; D. Rendić-Miočević, *Prilozi etnografiji i topografiji naše obale u staro doba*, Vjesn. dalm. LII, str. 19; M. Suić, *O imenu Zadra*, Zbornik Zadar, Zagreb, 1964, str. 98.

[19] M. Suić, *Nekoliko pitanja u vezi s municipalitetom antičkog Zadra*, Zbornik Zadar, Zagreb, 1964, str. 117—128.

[20] M. Suić, *Limitacija agera rimskih kolonija na istočnoj Jadranskoj obali*, Zbornik Instituta za historijske nauke Filozofskog fakulteta u Zagrebu, I, Zadar, 1955, str. 25. i d.,

leže ispod ulica suvremenog Zadra.[21] Unatoč radikalnom zahvatu i planiranju naselja po normama kastrametacije, moramo pretpostaviti da čitavo naselje nije bilo odjednom izgrađeno, a na to ukazuje i datiranje pojedinih građevina, koje treba pridati raznim fazama, od Augusta, preko flavijevaca pa do u doba Severa.[22] Nesumnjivo je da, uz organizaciju blokova (insulâ) i komunikacija, u prvi plan dolazi izgradnja urbane dominante. Kako nalazi ukazuju, ona je u glavnim linijama bila dovršena u doba flavijevaca,[23] sedamdesetih godina n. e.. Nas zanima njezina lokacija unutar gradskog tkiva. Već prvi pogled na tlocrtnu situaciju antičkog Zadra (sl. 7), koja ima svojih materijalnih potvrda u arheološkim nalazima,[24] opažamo da se kapitolij s forumom smjestio na sam sjeverozapadni završetak grada. Taj se kompleks zapravo pruža na kraju pravilnog ortogonalnog sistema gradske površine. Iza njega, dalje prema završetku poluotoka na sjeverozapadnoj strani, taj sistem prestaje. Arheološki

Sl. 7.
Raster antičkog Zadra (1. — forum, 2. — kapitolij)

nalazi upućuju na postojanje još nekih objekata sjeverozapadno od kapitolija, ali njihov smještaj pokazuje da su oni potpuno nezavisni od kvadratnog rastera i da ga zapravo negiraju. Prema tome, kraj naselja, obuhvaćenog procedurom kastrametacije, treba tražiti uz sam završetak kompleksa na kome se dizao forum s kapitolijem, skoro do samog mora, koje im je u starini bilo

[21] M. Suić, *Novija arheološko-topografska istraživanja antičkog Zadra,* Zbornik Instituta za historijske nauke Filoz. fak. u Zagrebu II, Zadar, 1958, str. 26. i d..

[22] Analiza tehnike, stilske obrade elemenata arhitekture i stratigrafija pokazuju da prve faze foruma potječu iz Augustovog doba (taberne uz istočni rub foruma, kao i ostali hala s južne strane). Iz doba flavijevaca potječe hram, dok su portikat oko foruma, peribol oko hrama na kapitoliju i nova bazilika nastali poslije Hadrijana.

[23] Datiranje kolone (upravo kapitela) koja je pripadala hramu u Zadru izvršio je E. Weigand, *Die Stellung Dalmatiens in der römischen Reichskunst,* Strena Buliciana, Zagreb, 1924, str. 80. i sl. na tab. VI. Uspor. i C. Cecchelli, *Catalogo delle cose d' arte e di antichità d'Italia* — Zara, Roma, 1932, str. 14, koji je smješta kasnije, u 3. st.

[24] Za postojanje svake ulice trasirane na sl. 6, a pogotovo za površinu foruma i kapitolija, postoji materijalna dokumentacija, koja je prikupljena bilo zaštitnim bilo sistematskim istraživanjima nakon oslobođenja.

mnogo bliže, jer je poluotok znatno produžen prema sjeverozapadu nasipanjem i izgradnjom obale. Kako se vidi, Zadar je pružao idealnu mogućnost primjene normi rimskog urbanizma na ovom malom ravničarskom poluotoku. Ta mogućnost je i iskorištena ukoliko se to odnosi na sam raster ulica i organizaciju insula. Ali dominanta se ne nalazi blizu geometrijskog centra naselja, već na njegovoj krajnjoj periferiji. Ta pojava nije nipošto slučajna i mi je pripisujemo tradicijama. Ne samo zbog analogije što je pružaju naprijed navedeni primjeri naselja iz predrimskih vremena već, u ovom slučaju, i zbog toga što na to ukazuju i arheološki nalazi. Prilikom opsežnih arheoloških istraživanja foruma s kapitolijem, koja su poduzeta u ovo posljednje vrijeme, nađeni su na kapitoliju ostaci hrama u dvije faze, od kojih prvu treba povezati s osnutkom kolonije u drugoj polovici 1. st. n. e., kao i neke građevine uz forum. Na istom mjestu otkriveni su ostaci jednog pravilno izrađenog suhozida, duboko položenog na sam živac kamen, a taj suhozid teče paralelno s uzdužnim rimskim zidom, nosačem stilobata hrama. Otkrivanjem tog suhozida pronađeni su brojni ostaci grčke (apulske) i domaće keramike. Ne ulazeći zasad u analizu nalaza (o čemu će biti govora u izvještaju o istraživanjima), jasno je i izvan svake sumnje da navedeni zid pripada predrimskom vremenu. Vjerojatno se radi o ogradi svetog prostora (temenos) na kome se dizalo lokalno svetište predrimskog Jadera. Naravno, izgradnja novog naselja prilikom dedukcije zbrisala je ove ostatke, ali za nas je važno utvrditi da je njihovo postojanje prije osnivanja kolonije uvjetovalo čuvanje tradicije, a to ujedno znači i čuvanje funkcije same dominante.

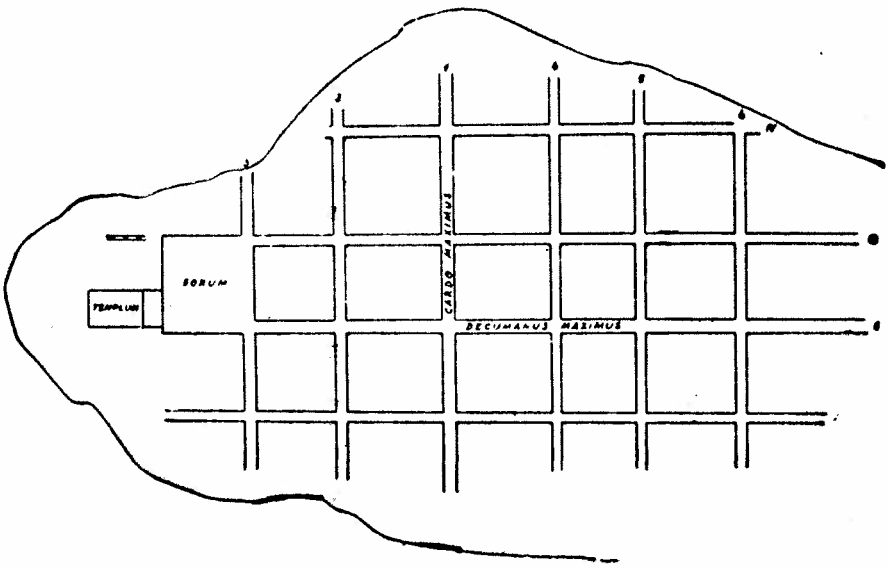
Veoma je slična situacija u antičkom *Parentiumu,* današnjem Poreču. Po prirodnom smještaju on odgovara Zadru, jer je i on smješten na omanjem poluotoku uz zapadnu istarsku obalu. Već krajem republike postojao je u njemu municipij rimskih građana, a u doba Tiberijeve vladavine postao je kolonijom rimskih građana.[25] I na njegovu prostoru primijenjen je strogi ortogonalni sistem gradskih ulica i blokova kao i u Zadru. Međutim, ni ovdje gradska dominanta ne leži uz geometrijsko središte naselja, nego opet na samom završetku poluotočića (sl. 8). Na temelju arheoloških rezultata može se utvrditi da je zapravo naselje završavalo s forumom na Maraforu i hramom koji se dizao tik uz morsku obalu na kraju poluotoka.[26] Da li je to slučajno? Vjerojatnija je pretpostavka da se na tom istom mjestu nalazilo i u predrimsko vrijeme središte naselja sa svetištem parentinskih Histra i da je prilikom urbanističkog preobražaja naselja po normama rimskog urbanizma sačuvana ta autohtona ideja i lokacija, sada odjevena u ruho rimske arhitekture.

Kudiakmo su se predrimski precedensi mogli lakše održati u onim naseljima koja nisu postala sjedištem kolonije rimskih građana, gdje nije bila izvršena dedukcija i podjela terena, u kojima je i nakon nastupa rimske vladavine ostalo isto autohtono stanovništvo i gdje se prema tome može govoriti o potpunom organskom kontinuitetu. Kao primjer uzimamo staru Asseriju (*Asseria,* danas Podgrađe kod Benkovca). Naselje se diže na povećem platou,

[25] Uspor. A Degrassi, *Il confine nord-orientale dell'Italia antica,* Bern, 1954, str. 68, gdje je i literatura.

[26] Crtež rastera starog Parentija donosi A. Degrassi, *Inscriptiones Italiae,* vol. X, regio X, fasc. II — Parentium, Roma, 1934, tab. II, i M. Prelog, sp. dj str. 4.

na kome se, bez sumnje, u daljoj prahistoriji nalazila jedna liburnska gradina. Vrlo rano, u doba Cezareva prokonzulata, Asserija je dobila *ius Italicum*, zajedno s nekim drugim teritorijalnim zajednicama starih Liburna.[27] Otada počinje i prodor jačih kulturnih antičkih utjecaja, pa tako i u pogledu organi-

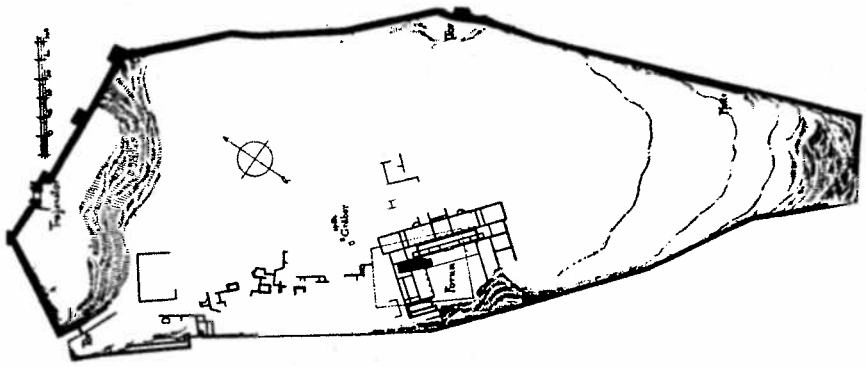
Sl. 8.
Raster antičkog Poreča

zacije urbanog prostora i preobražaja od gradine u grad rimskoantičkog tipa. Taj preobražaj odvijao se postepeno, u dužem procesu, ali je zahvatio ipak samo formu, dok su sadržaji ostali čvrsto vezani uz domaće tradicije. U slučaju Asserije to se vidi iz nekoliko pojava, ali zasad uzimamo opet samo jednu od njih, a to je lokacija središta i gradske dominante. Kako pokazuju rezultati istraživanja izvršenih prije prvog svjetskog rata,[28] forum sa svetištem stare Asserije (sl. 9) dizao se uz sam južni rub nekadašnje gradine, i taj neveliki kompleks završavao je zapravo na liniji gradskih perimetralnih bedema, pa nas svojim položajem podsjeća na pojavu iz terramara, iako, naravno, ne želimo tvrditi da između tamošnje pojave i ove u Asseriji postoji bilo kakva veza. Želimo samo podvući pojavu da smještaj dominante opet odstupa od normi rimske kastrametacije, koje su se, uzgred rečeno, mogle, gotovo kao školski primjer, i ovdje primijeniti na ravničastom platou nekadašnje gradine, i da toj pojavi treba tražiti uzroke u čuvanju prethodnih domaćih tradicija. Identičnih rješenja našli bismo i u ostalim gradinama koje su nastavile život u antici i stekle municipalnu autonomiju, osnovnu prerogativu grada u pravom smislu

[27] Uspor. M. Suić, *Municipium Varvariae*, Diadora II, Zadar 1962, str. 184. i d., gdje je i literatura o tom problemu.

[28] H. Liebl-W. Wilberg, *Ausgrabungen in Asseria*, Jahreshefte des Österreichische archäol. Institutes, Bd. XI, 1908, str. 17, odakle je i uzeta sl. 9.

riječi. Među ove spada u prvom redu stara *Varvarija*, današnji Bribir kod Skadrina, gdje se također gradska dominanta, kako ukazuju nalazi do kojih se došlo istraživanjima posljednjih godina, nalazila na strogoj periferiji, uz samu strmu liticu na jugoistočnoj strani platoa. Lokacija gradskog centra sa svetištem nije jedina pojava koja potvrđuje našu tezu kad je govor o naseljima tipa bivše gradine. Spomenuo bih samo rješenja gradskih vrata i prilaza, građenih,

Sl. 9.
Ostaci antičke Asserije (Podgrađe kod Benkovča, sjeverna Dalmacija)

doduše, tehnikom koja ukazuje na direktne klasične utjecaje, ali koji svojim funkcionalnim rješenjima reproduciraju praksu proboja fortifikacija i ulaza u naselje ne frontalno, kao što bi trebalo očekivati, već zaobilazno, bočno, po sistemu ulaza u puževu kućicu, dakle na način koji susrećemo i na gradinama i na kasteljerima.[29] No o tome će biti riječi drugom prilikom.

Neobično je poučan primjer starog Nina (*Aenona*), koji se nalazi 18 km sjeverno od Zadra. Vjerojatno je bio naseljen već u neolitu, a u starije željezno doba bio je središte jedne liburnske teritorijalne zajednice.[30] Municipalnu konstituciju Aenona je stekla veoma rano, najvjerojatnije kad i ostali istaknutiji liburnski centri, a to se vidi i po brojnim pojavama gentilicija *Iulius* u imenima njegovih stanovnika.[31]

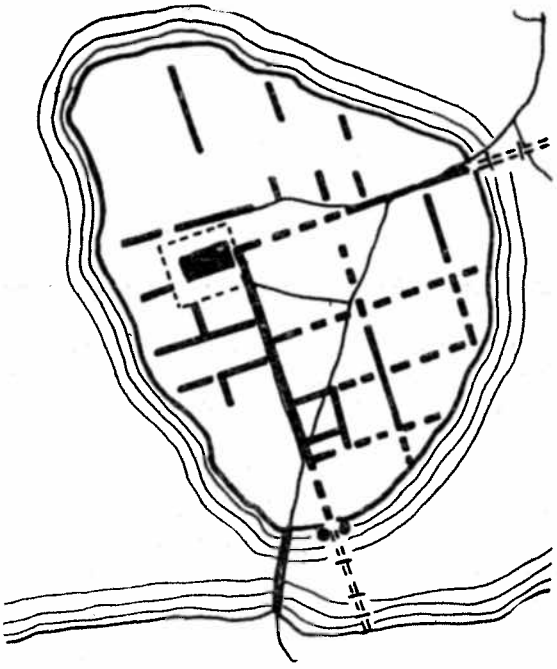
Naselje se nalazilo (a i danas se nalazi) na omanjem otočiću, zapravo pješčanom sprudu, blizu ušća rječice Jaruga, u dubokom omanjem zalivu. Otočić je ravničast i ovalnog, gotovo kružnog oblika. Svojom prirodnom konfiguracijom pružao je idealnu priliku za adaptaciju rimskog urbanog sistema i njegovo geometrijsko središte nudilo se samo od sebe za smještaj gradskog centra s forumom i hramom. Međutim, kako se vidi na skici na-

[29] Slična rješenja nalazimo u mnogim kasteljerima stare Histrije (Brioni i dr). kako se vidi iz dokumentacije koju donosi Marchesetti, sp. dj. passim, a u sjevernoj Dalmaciji — u staroj Varvariji (Bribir), kako su pokazala novija istraživanja. Tako je moralo biti i u Asseriji prije gradnje Trajanova slavoluka.

[30] Uspor. V. Brunelli, *Storia di Zara* I, Venecija, 1913, str. 101. i d.; Pauly-Wissowa-Kroll, *Realencyclop. d. klass. Altertumswissensch.* III A, col. 92, s.v. Aenona.

[31] M. Suić, *Novi antikni epigrafički spomenik iz Nina*, Vjesn. dalm. LII, Split. 1950, str. 54.

činjenoj prema zračnom snimku (sl. 10), situacija je sasvim drugačija. Oslanjajući se na arheološke nalaze i na indirektne ostatke sačuvane u suvremenom Ninu, moguće je u glavnim crtama rekonstruirati njegov raster, koji je i ovdje bio ortogonalan. Jedan kardo vodio je na most kojim je otočić bio spojen s kopnom i na koji se nadovezivala cesta prema Jaderu, a jedan dekuman ide u suprotnom pravcu, okomito na kardo, i vodi na drugi most (dokumentiran u jednom natpisu), na koji se nadovezivala cesta prema sjeveroistoku. Forum s hramom nalazi se, doduše, na križanju ovog karda i dekumana, ali on seže do samog kraja otočića, tj. do same obale, dakle dosta daleko od geometrijskog središta naselja i križanja središnjih gradskih komunikacija. Ukratko, i dominanta stare Aenone nalazila se na periferiji gradske površine, kao što je to

Sl. 10.
Raster antičkog Nina prema zračnom snimku (sjeverna Dalmacija)

bilo i u naprijed iznesenim primjerima. Nameće se logičan zaključak da su i ovdje preovladavale lokalne tradicije i da se hram s okolnim prostorom pojavio na istom mjestu gdje se u predrimsko doba nalazilo kultno i „političko-administrativno" središte naselja i čitave općine (u izvorima *civitas*).

Nema sumnje da se teza koju smo iznijeli može potkrijepiti brojnijim primjerima s prostranog ilirskog područja. Isto tako smo uvjereni da se problem retencija autohtonih tradicija, ukoliko se odnose na formiranje urbanih centara, ne iscrpljuje samo proučavanjem lokacije urbanističkih dominanti. Potpuno osvjetljenje problema traži detaljna ispitivanja i tipova

nastambi, fortifikacija, „komunalnih" uređaja, u kojima se također javljaju originalna (a, po svoj prilici, i tradicionalna) rješenja (npr. u opskrbi vodom, jer gradine nisu imale akvedukata) itd. Sigurno je da se sva naselja ne mogu svesti pod zajednički nazivnik, pa ni same gradine, jer neke su nastavile život a da pisu doživjele radikalnih intervencija, dok su neke usvojile do izvjesne mjere ideje rimskog urbanizma, pogotovo one koje su postale središtem municipalnih organizama. Ipak se može tvrditi da su mnoga naselja gradskog tipa koja se javljaju u antičkoj topografiji naše zemlje u izvjesnoj mjeri sačuvala, na ovaj ili onaj način, tradicije iz ranijeg predrimskog perioda. S tim treba povezati i problem početka urbanizacije pojedinih centara i utvrditi u kolikoj mjeri su izvjesna naselja i prije rimske dominacije posjedovala neke elemente urbanog karaktera. U ovaj kompleks treba ubrojiti i primjere koji odražavaju suprotne procese od naprijed iznijetih, ne samo prilagođavanje antičkih shema domaćim tradicijama nego i podvrgavanje tih shema autohtonim precedensima. Za tu misao i na ovom mjestu naveo bih primjer antičke Pule, koja je bila kolonija,[32] dakle tip naselja u kome se može i mora očekivati najveći stupanj strane intervencije, a gdje je, naprotiv, rimska urbana shema ustuknula pred čvrstim tradicijama predrimskog istarskog kasteljera, pa umjesto ortogonalnog rastera nalazimo jasan kasteljerski raster u sistemu koncentričnih i radijalnih komunikacija[33].

U nekim slučajevima vrijedno je problem dobro formulirati isto toliko koliko i riješiti ga. Vjerujemo da smo tome doprinijeli i ovim radom. Smatramo da je opravdano tražiti i u većim i u istaknutijim antičkim centrima tradicije koje sežu u daleko prahistorijsko doba. Naravno, njih ima i izvan ilirskog područja. One u nekim slučajevima mogu pokazivati i izrazite analogije s pojavama koje se obrađuju u ilirskim centrima. Ali je sigurno da pojavu onoga što odstupa od ustaljenih i dobro poznatih normi i shema antičko-rimskog urbanizma na i l i r s k o m etničkom području, a što je moguće protumačiti predrimskim precedensima, treba zahvaliti č u v a n j u i l i r s k i h t r a d i c i j a naslijeđenih iz prahistorijskog doba.

[32] O datiranju osnivanja kolonije u Puli postoji opsežna literatura. Uspor. M. Suić, *O municipalitetu antičke Salone*, Vjesn. dalm. LX, Split, 1958, str. 36. i d..

[33] Uspor. M. Prelog, *sp. dj.* str. 4; M. Suić, *Limitacija agera rimskih kolonija na istočnoj Jadranskoj obali*, Zbornik radova Inst. za hist. nauke Fil. fak. Zagreb, Zadar, 1955 str. 10. i d. i sl. 3.

MATE SUIĆ

ELÉMENTS AUTOCHTONES DANS L'URBANISME DES VILLES ANTIQUES DE LITORAL YOUGOSLAVE

(LES TRADITIONS AUTOCHTONES DANS L'EMPLACEMENT DE LA DOMINANTE DE LA VILLE)

RÉSUMÉ

Une étude approfondie des phénomènes épichoriques dans la culture provinciale antique de la région illyrienne a fourni d'importants résultats dans les travaux des archéologues yougoslaves. Cette courte étude est une contribution aux efforts de ces derniers. Elle se propose — et c'est la première tentative de ce genre — de déterminer l'influence des traditions pré-romaines sur l'urbanisation de certains centres illyriens du littoral yougoslave. L'un des problèmes à étudier en particulier est celui de l'emplacement de la dominante de la ville, c'est-à-dire de son centre cultuel et administratif. (Dans les agglomerations fortifiées préhistoriques, habitats litorales etc) En tant que tel, il existait déjà à l'époque pré-romaine dans différents types des agglo-. mérations. En examinant son importance et son rôle dans les communautés et agglomérations primitives (dont certaines possedeient à l'époque pré-romaine certains éléments urbaines et en soulignant la tendance de la population autochtone à résister à ce qui était étranger et à revêtir sa propre tradition de formes étrangères imposées, on a constaté la possibilité de rechercher dans l'urbanisme les éléments dus à la tradition autochtone. Le territoire étudié (Istrie et Dalmatie) de même que les pays voisins (Emilie, Etrurie en Italie, Grèce) présente des dominantes situées obligatoirement à la périphérie des localités préhistoriques. L'urbanisation plus intense correspondant à l'arrivée des Romains dans ces régions impose des schémas détaillés, propres à l'urbanisme romain. Les agglomerations antiques étudiées dans ce travail (*Parentium, Jader, Aenona, Asseria*) confirment l'hipothèse selon laquelle la tradition autochtone aurait considérablement influencé le choix de l'emplacement de la dominante des agglomerations lors même pendant l'application du schéma abstrait romain. Tous les dominantes, comme le montrent les dessins ci-joints, étaient situés à la périphérie, comme c'était le cas à l'époque pré-romaine. Les recherches effectuées à Zadar prouvent que la Capitole de la ville dressait à l'emplacement de la dominante (sanctuaire) de Zadar preromaine. Par conséquent ces agglomérations s'écartent distinctement de la théorie et de la pratique urbaniste romaine, d'après lesquelles cette dominante se trouve dans le centre de l'agglomeration, dans la croisement des voies de comunication principales de ville (*cordo* et *decumanus maximus*). Ce n'est pas, bien entendu, un phénomène proprement illyrien, mais il n'est pas romain non plus, et puisqu'on le retrouve sur le territoire illyrien il faut l'attribuer au maintien des conceptions et de l'usage autochtones. Ce phénomène n'est pas uniquement propre aux agglomerations jouissant du statut d'un municipe (telles *Aenona, Asseria* et *Parentium* jusqu'au règne du roi Tibérius) mais aussi aux colonies (*Jader, Pola*) fondées par des vétérans retirés et où cette particularité caractérisait l'organisation non seulement de l'„ager", mais aussi du territoire restreint où les colons s'étaient installés.

IVAN PUDIĆ

ŠUDIKOVSKI ZNACI

I

Uprava Polimskog muzeja u Ivangradu u Crnoj Gori, ranijim Beranama, poslala je 1957. godine G. Čremošniku (Ljubljana) nekoliko snimaka i crteža „natpisa" na kamenu koji se nalazi u ruševinama bivšeg manastira *Šudikove* i zamolila ga za stručno mišljenje o poreklu i značenju znakova. Zbog zauzetosti drugim poslovima, a i zbog bolesti, G. Čremošnik je ceo materijal poslao na proučavanje D. Sergejevskom, kustosu Zemaljskog muzeja u Sarajevu. Početkom 1958. god. D. Sergejevski upoznao me je sa snimcima i u sporazumu s njim ja sam stupio u vezu sa Polimskim muzejom. U maju 1959. posetio sam lokalitet Šudikovu i uz pomoć upravnika muzeja M. Barjaktarevića snimio ponovo znakove, napravio verne crteže i izvršio merenja.

Lokalitet Šudikova malena je zaravan na podnožju planine Tifrana, na desnoj obali Lima, 3 km od Ivangrada, na mestu gde Lim ulazi u klisuru. Na ovoj zaravni nalaze se ruševine manastira i Bogorodičine crkve Šudikove. Na suprotnoj, levoj obali Lima dižu se ostaci srednjovekovnog utvrđenja zvanog „Jerinina kula". Po predanju, na kuli je bila zvonara, sa koje se zvonilo na uzbunu iz manastira pomoću lanaca koji su vezivali kulu sa manastirom. Na lokalitetu još se lepo vide ostaci zidova malene crkvice, sa nešto očuvanog maltera i kamenog patosa. Na ostalom prostoru, koji je obrastao drvećem, vide se i ostaci zidova manastirskih zgrada. Na jugoistočnoj strani ima nekoliko niskih kamenjem oivičenih prostora, veličine 3 × 2 m, koji su obrasli travom. Svakako su to neki grobovi.

Crkva je bila malena: duga 6 m, široka 3,70 m, sa prepratom dužine 4,50 m i širine 4,50 m. Zidovi crkve nešto su deblji (0,50 m) od zidova preprate (0,40 m). Sadašnje stanje očuvanih ostataka zidova je: visina 0,20 do 1,15 m[1]. Na vratima koja vode iz prepate u crkvu nalazi se prag od klesanog kamena, dužine 1,22 m, širine 0,72 m, visine 0,27 m. Na njemu su uklesana tri udublje-

[1] Moja merenja se unekoliko razlikuju od merenja koja je 1923. izvršio i 1925. objavio D. Vuksan, *Šudikova — Jedan izveštaj* (Lovćenski odjek I/1), Cetinje, 1925. To je, verovatno, posledica kasnijeg daljeg propadanja objekta, nanosa zemlje, ali i namernih rušenja, prekopavanja, jer je lokalitet nezaštićen.

nja za osi dvokrilnih vrata i jedan žleb kojim je krilo vrata klizilo prilikom otvaranja i zatvaranja vrata. S desne strane, na ulazu iz preprate u crkvu, između desnog zida i desne ivice ovog kamenog praga, nalazi se *kamen oblika kvadra s uklesanim znacima* (tab. I. sl. 1.) S leve strane na ulazu iz preprate u crkvu, između levog zida i leve ivice kamenog praga, nalazi se sličan kamen, nešto manjih dimenzija. Na njemu nema nikakvih znakova. Oba kamena su vrsta crvenog krečnjaka. Dimenzije desnog kamena, na kome se nalaze uklesani znaci, su: 94/87/54 cm.[2] Oba kamena uzidana su ovde naknadno; služe umesto delova zida. Kamenje u zidovima crkvice i preprate je, inače, druge vrste oblika i veličine. Desni kamen, na kome se nalaze znaci, položen je u zemlju stranom na kojoj se nalazi nekoliko znakova. Kada je D. Vuksan opisivao ovu crkvu, zabeležio je da na donjem delu ovog kamena nema „natpisa".[3] Ova donja strana kamena, koja sada leži u zemlji i na kojoj ima uklesanih znakova, izjedena je od vlage. To ukazuje na to da je ova strana i pre, i to duže vremena, bila u zemlji. Osim toga, ovaj momenat ukazuje na to da su oba kamena, desni sa znacima i levi bez znakova, bila upotrebljena samo kao građevinski materijal, umesto delova zida; da se nije vodilo računa o „natpisima". Za ovu crkvu, prema tome, ovi „natpisi", nisu imali nikakvog značaja.

Levi kamen, na kome nema nikakvih znakova, nešto je manji od desnog, sa znacima. Osim toga, na njemu se vidi da je klesanjem smanjen na onu veličinu koja je zidaru bila potrebna da popuni deo zida. Pošto su oba kamena iste vrste i spolija, a levi kamen smanjen klesanjem i bez znakova, može se pomišljati i na to da su i na njemu bili slični znaci, koji su klesanjem uklonjeni. Vrsta crvenog krečnjaka ova dva kamena, kao i nekoliko komada manjeg nepravilno razbijenog kamenja na ovom lokalitetu iste vrste, ista je kao i stenje podnožja planine Tifran, gde se nalazi ovaj lokalitet. To govori u prilog tome da su oba ova kamena, kao i izvestan broj manjeg kamenja iste vrste koje je razbacano na lokalitetu, izrađena na ovom mestu ili u neposrednoj blizini. Verovatno su oni ostaci neke ranije građevine, svetišta, hrama, jer je poznata činjenica da se svetišta, hramovi, raznih religija smenjuju na istom mestu. D. Vuksan isto tako misli da je kamen sa „natpisima", a to znači oba ova velika kamena, s istog mesta,[4] dok P. J. Popović[5] misli da je kamen „donet odnekud i uzidan".

Lokalitet nije stručno ispitan. Amaterska ispitivanja, koja pominje D. Vuksan,[6] dovela su ovaj lokalitet u još teže stanje. Nema više ni onih „nekoliko desetina srpskih slova, koja su otpala s malterom".[7] Ispod ploče amvona

[2] I ove dimenzije se nešto razlikuju od onih koje je zabeležio P. J. Popović, *Iz srpskih starina*, 4), *Nerazumljive šare u kamenu* (Prilozi za književnost, jezik, istoriju i folklor. X s., 233). Kod njega su dimenzije 95/86/54 cm. D. Vuksan, *o.c.*, ne daje dimenzije ovog kamena.

[3] D. Vuksan, *o.c.*, s. 47. On je pregledao lokalitet 1923. godine.

[4] D. Vuksan, *o.c.*, s. 47:". . . da je ovaj kamen mogao služiti za kakvu trpezu. . . , da je morao biti ovdje i nađen. . . . , jer nema sumnje, na ovom mjestu, prije naše crkve, morala je stajati neka, mnogo starija, građevina".

[5] P.J. Popović, *o.c.*, s. 233; „Da je ovaj kvadar sa šarama, izrađen donet od nekuda i uzidan u ovu građevinu svedoči to što su gornje šare bile uzidane, jer je preko njega izidan bio taj zid koji deli crkvu od priprate".

[6] D. Vuksan, *o.c.*, s. 49.

[7] D. Vuksan, *o.c.*, s. 49.

bio je najpre sloj maltera, zatim sloj zemlje, porazbijane ploče i 25 cm debeo zid grobnice u kojoj su bile ispreturane kosti.[8] To je siguran znak da je grobnica ranije već bila prekopavana. Da li je tada još nešto nađeno u grobnici? Nemamo nikakvih potvrda. Po mišljenju dra V. Popovića, školskog lekara u Beranama koji je sudelovao u prekopavanju crkvice, kosti su stare 500 do 600 godina.[9] Nešto malo očuvane ornamentike ispod zida, što je u to vreme još bilo vidljivo, po mišljenju D. Vuksana, odgovara ornamentici iz „Patrijaršije i Đurđevih Stupova". D. Vuksan na osnovu toga misli da je crkva podignuta u doba Nemanjića.[10]

Manastir Šudikova bio je, verovatno, sedište episkopije budimljanske. Možda je i pomenuti grob u crkvi grob budimljanskog episkopa. U ovom manastiru bila je prepisivačka škola, o čemu su sačuvana tri zapisa. Prvi zapis iz 1573. pominje Minej, koji je pisao mitropolit Gerasim, drugi iz 1592. — Psaltir, koji je pisao jeromonah Danilo, i treći, iz 1602. godine, pominje Molebnik, koji je pisao đakon Mihajlo. Crkva je izgorela 1737. godine.[11]

II

Na desnom kamenu sa znacima, u onom položaju kako danas (1958) leži (vidi tab. I sl. 1.), nalaze se uklesani znaci: na prednjoj strani *A* (vid. tab. I, sl. 2), na gornjoj strani *B* (vidi tab. I, sl. 3), na desnoj strani *C* (vid. tab. Ia, sl. 4), na levoj strani *D* (vid. tab. Ia, sl. 5) i na donjoj strani (u zemlji) *E* (vid. tab. Ia, sl. 6 i tab. II). Jedina prazna strana kamena okrenuta je prema crkvi (zadnja strana). Ako se uzme da je kamen u svojoj prvobitnoj nameni bio položen u zemlji na praznu stranu, tada je redosled ispisanih strana sledeći: *A* = gornja strana, *C* = desna strana, *D* = leva strana, *E* = prednja strana, *B* = zadnja strana (vid. tab. II).

Ovakav položaj kamena, kakav se normalno može pretpostaviti da je morao biti, s praznom stranom okrenutom u zemlju, ukazivao bi na to da su znaci na strani *A* (vid. tab. II) imali centralni položaj i značenje. Da li znaci na pojedinim stranama idu sleva nadesno ili zdesna nalevo; da li se radi o pojedinim znacima i zasebnim na svakoj strani ili su to spojevi znakova i nastavljaju se na sledećim stranama; kojim redosledom? Na ovakvom predmetu, koji ima oblik kvadra, to je gotovo nemoguće utvrditi dok se ne ustanovi da li su to uopšte pismeni znaci ili skupine znakova, ili se radi samo o simbolima.

Znaci su uklesani plitko i bez oštrih ivica. Pada u oči veličina ovih znakova: na strani *A*, npr., znak α (vid. tab. II) dug je 51 cm, znak β (vid. tab. II) dug je 34 cm, znaci II, s obe strane osnovnog znaka, dugi su 17 cm.Žleb kojim su znaci uklesani redovno je plitak i širok prosečno 3—4 cm. I na drugim stranama (*B*, *C*, *D*, *E*) znaci su prosečno veliki kao i na strani *A*. Dok su znaci na *A*, *D*, *E*, i nešto slabije na *C*, veoma pravilno stilizovani do u pojedinosti, znaci na *B* (vidi tab. II) odstupaju prilično od te pravilnosti i simetričnosti.

[8] D. Vuksan, *o.c.*, s. 49.
[9] D. Vuksan, *o.c.*, s. 49.
[10] D. Vuksan, *o.c.*, s. 47.
[11] St. Stanojević, *Narodna enciklopedija*, IV (1929), s. 1084. Lj. Stojanović, *Stari srpski zapisi i natpisi*, II (1903), s. 118. Vlad. R. Petković, *Pregled crkvenih spomenika kroz povesnicu srpskog naroda*. Beograd, 1950, s. 354.

Dobija se utisak da je ove znake uklesala druga ruka, koja je manje vešta. Ili ih je uklesao veštiji majstor slobodnom rukom, bez prethodno naznačenih skica. Najoštećeniji su znaci na *B* i *E*. To bi ukazivalo na to da su ove strane tokom vremena bile u dodiru s vlagom, okrenute u zemlju.

Znak α (vid. tab. II) javlja se na svakoj strani, osim na strani *B*. Oblik ovog znaka uvek je isti, s tom razlikom što su mu sporedni kraci ravni, slomljeni na jednoj strani, ili na obe strane. Uvek se kod ovog znaka s jedne i druge strane glavne linije nalaze dve kraće linije ꞉ (vid. tab. II). Ove dve dodatne linije na stranama *C* i *D* nešto su modificirane: na *C* — δ, na *D* — ε.

Znak α (vid. tab. II) javlja se u raznim pismima sa različitim značenjima. On je jedan od brojnih znakova koji nemaju određenog smera, zbog oblika koji je s obe strane jednak. Znaci pod 1) (tab. III) jasno pokazuju smer nadesno; znaci pod 2) (tab. III) pokazuju nalevo.[12] U najstarijim pismima nije bilo određenog pravca u pisanju. U pismima iz istog vremena smer pisanja je naizmeničan. Tako u vreme postanka germanskog runskog pisma, latinsko i grčko pismo već nekoliko vekova nije imalo smer zdesna nalevo. Severnoitalska pisma u osnovi su pisma nalevo, jer su poreklom iz etrurskog pisma. I ona su, međutim, pod uticajem latinskog pisma, jer počinju, prema njemu, da menjaju pravac.

Za razvoj glavnog znaka koji se javlja, kako smo pomenuli, na svakoj strani, osim na *B*, u runskom pismu — vid. 3) (tab. III). Značio je najpre *k*, a kasnije i *ng*, *g*.[13] Ovaj znak sličan je i znaku 4) (tab. III) = *u* u etrurskom alfabetu.[14]

Znak α (tab. II) može se dovesti u vezu i sa grčkim arhaičnim kao pod 5) (tab. III) = *t*.

Pojava obrnutog znaka stara je pojava; posvedočena je i u severnoitalskim natpisima: vid. pod 6) (tab. III) itd.[15]

Znak za *k*, osim kao pod 3) (tab. III), javlja se i u zaobljenom obliku: vid. pod 7) (tab. III).[16] E. Behrens smatra ovaj znak vrlo starim.[17]

Prema A. Kirchhoffu,[18] ovaj znak ima sličnosti sa grčkim: vid 8) (tab. III). Prema ovom autoru, grčki alfabeti su modifikacije, a delimično i individualne inovacije, jednog prastarog pisma, koje je postalo iz feničkog pisma sa 22 znaka. Jedan deo znakova je odmah prilikom preuzimanja, a delom u toku kasnijeg individualnog razvoja, dobio drugu vrednost, jer je alfabet prilagođen glasovnim potrebama bitno različitog grčkog jezika. Oni znaci koji su za grčki glasovni sistem bili suvišni uzeti su za oznaku grčkih vokala, vid. pod 9) (tab. III) = α, ε, ι, ο. Za vokal *u* (υ) najpre se upotrebljavao znak prikazan na tab. III, vid. 10), a posle je stvoren nov znak: vid. 11) (tab. III). Kao znak za rastavljanje reči služi znak prikazan pod 12) (tab. III). Znak prikazan na tab. III, vid. 13), javlja se i u venetskom alfabetu.[19]

---

[12] H. Arntz, *Handbuch der Runenkunde*. Halle (Saale, 1935., s. 74).
[13] H. Arntz, *o.c.*, s. 95.
[14] H. Arntz, *o.c.*, s. 31.
[15] H. Arntz, *o.c.*, s. 45.
[16] H. Arntz. *o.c.*, s. 46.
[17] E. Behrens, *Zur Herkunft der Runen*. Leipzig-Strassburg, 1941., Anhang s. 1,3.
[18] A. Kirchhoff, *Studien zur Geschichte des griechischen Alphabets*. IV Aufl., 1887, s. 168. i sl..
[19] R. S. Conway, *The Prae-Italic Dialects*. Vol. I, s. 160.

Drugi znak, β (tab. II), na strani *A*, ima najviše sličnosti sa grčkim znakom za ω. Oko 5. veka st. e. nastala je potreba da se razlikuje dugo i kratko *o* u grčkom alfabetu. Najpre je u jonskom formiran još jedan znak prikazan na tab. III pod 14) za dugo *ō* i stavljen na kraj alfabeta.

Stari alfabeti imali su ujedno i brojčanu vrednost. Kada se iz grčkog alfabeta formirao latinski alfabet, grčke aspirate nisu bile potrebne u latinskom pismu. Znaci za aspirate upotrebljeni su samo kao znaci za brojeve. Tako je znak pod 15) (tab. III) postao znak za 50, χ, x — znak za 10, znak pod 16) (tab. III) — znak za 100, znak pod 17) (tab. III) — znak za 1.000[20]. Na osnovu toga ovaj bi znak β (tab. II) mogao da znači dugo o, možda i broj 100, ukoliko bi se pošlo od grčko-latinskog alfabeta.

Dalji karakterističan znak na strani *D* je ϛ (tab. II). On, svakako, ima najviše sličnosti sa znacima za glas *o* u velikom broju alfabeta.

III

Ovi znaci u Šudikovoj nisu usamljeni. Isti znaci, gotovo do u pojedinosti, nađeni su u Bugarskoj.[21] Ne samo da su pojedini znaci identični s onima u Bugarskoj, nego se i grupe znakova koje se ovdje pojavljuju na pojedinim stranama podudaraju sa grupama u Bugarskoj. Znak α (tab. II) koji je u Šudikovoj najčešći isto se tako najčešće javlja i u nalazima u Bugarskoj.

„Prabugarski" natpisi nađeni su na građevinama u Plisku, Preslavu, Madari itd. G. Feher,[22] kao i veliki broj drugih autora, mišljenja su da se radi o starobugarskim runama koje imaju veze sa turskim pismom na kamenim natpisima kod reka Orhon i Jenisej. Isto tako i znaci na posudama tzv. Atilinog blaga, nađeni u Nađ Sent-Miklošu u južnoj Ugarskoj, dovode se u vezu u pogledu postanka sa pomenutim starobugarskim i turskim pismom.[23]

Prabugarske znake vid. na tab. IV. Nema sumnje u identičnost šudikovskih znakova i ovih iz Bugarske. Ovaj kraj oko Šudikove bio je u 9. veku pod Bugarima. Đ. Sp. Radojičić, međutim, misli da je, i pored te činjenice, kasno za prabugarske natpise na ovoj teritoriji, jer postoje već dva slovenska pisma i nije bilo potrebe da se upotrebljava ovo prabugarsko pismo.[24] Kako god se objasnili ti znaci, oni su, bez sumnje i ovi u Šudikovoj i oni u Bu-

---

[20] A. Kirchhoff, *o.c.*, s. 55. i sl..

[21] Vid. o tome kod S. Mladenova, *Die Inschriften des altbulg. Goldschatzes von Nagy-Szent-Miklos* (Annuaire du Musée National de Sofia 1922—25), Sofia, 1926. Takođe: M. S. Mladenov, *Protobulgarisch und nicht petschenegisch* (Ann. de l'Université de Sofia, XXXI, 1934—35. Hist. — phillol.); Beschewliew W., *Die protobulgarischen Inschriften*, p. 150; Németh J., *Die Inschriften des Schatzes von Nagy-Szent-Miklós* (Bibl. Orientalis Hungarica, II). Budapest, 1932; Thomsen W., *Une inscription de la Trouvaille d'Or de Nagy-Szent-Miklos* (Det Kgl. Vanske Didenskabernes Selskab, Hist. — filol. Meddelelser I,1), København, 1917; Jelić L., *Die Inschrift auf der Buela Schale von Nagy-Szent-Miklos* (Die Wiege der Metallkunst der Völkerwanderung, Studien zur Kunst des Ostens), Wien, 1923, pp. 147—158.

[22] G. Feher, *Prablgari*. Sofija, 1929, s. 107. i sl..

[23] Vid.: Đ. Sp. Radojičić, *Šudikovski znaci* (Pitanja književnosti i jezika. Filozofski fakultet Sarajevo, Knj. IV i V. Sv. A). Sarajevo, 1957/58, s. 193. G. Feher, o.c..

[24] Đ. Sp. Radojičić, *o.c.*, s. 193.

garskoj — potpuno identični. I jedni i drugi su u tolikoj meri stilizovani, stalno se pojavljuje jedan najčešći znak, vid. 21) (tab. IV), da je teško prihvatljivo mišljenje da su to „slovaši".[25]

IV

U rešavanju pitanja značenja i upotrebe ovih znakova u Šudikovoj i znakova pomenutih u Bugarskoj, koji su identični, potrebno je ukazati i na značaj zidarskih, odnosno tesačkih, znakova ovog vremena.[26] Graditelji tesači imali su u srednjem veku svoje esnafe, bratstva i građevinska udruženja. Bio je običaj da na izrađenom tesaniku uklešu svoj znak. Svaki oslobođeni učenik toga zanata dobijao je svoj određeni znak. Znaci su imali i svoje određeno simbolično značenje, i jedan od teorijskih predmeta koji su učenici polagali bio je poznavanje tih znakova i objašnjavanje simbola. Jednostavni znaci postali su tokom vremena složeniji. Po različitim kategorijama ovih znakova razlikovali su se pojedini stupnjevi zanatlija (učenik, majstor, protomajstor).[27]

Na starim grčkim građevinama pojavljuje se vrlo često znak reprodukovan pod 18) (tab. III).[28] Rimski tesači upotrebljavali su znak pod 19) (tab. III).[29] Dok je arhitektura bila u rukama monaškog sveštenstva, najčešći znaci su bili kao pod 20 (tab. III).[30]

Veoma su karakteristični za ovo pitanje tesački znaci u Nemačkoj, u vremenu od 12. do 15. veka. Tako se, npr., u katedrali u Majncu (građena između 1081—1036. i 1183—1239) javljaju znaci kao pod 21) (tab. III), kasnije (posle 1239) znaci prikazani pod 22) (tab. III). U istoj crkvi — god. 1320. znaci kao pod 23) (tab. III), posle — 1405. znaci kao pod 24) (tab. III) itd.[31]

Kada je reč upravo o znacima na ovom kamenu u Šudikovoj i o njima istovetnim znacima u Bugarskoj, potrebno je naglasiti da se u vizantijskim građevinama nalaze tesanici na kojima su upotrebljena za ovakve tesarske znakove-simbole pojedina grčko-latinska slova, odnosno grupe slova.

Oblici i stilizacija pomenutih zidarskih tesačkih znakova pokazuju upadljivu sličnost sa znacima u Šudikovoj i Bugarskoj. Teritorija Nemačke, na kojoj se ovi znaci javljaju, potpuno je isključena iz uticaja prabugarskog, turskog i njima sličnih pisama, koja se navode kao izvor za znake u Šudikovoj, Bugarskoj, Nađ Sent-Miklošu itd. Ne ulazeći u objašnjavanje pojedinih znakova kao simbola, jer bi svako objašnjenje bilo više nego nagađanje, ovi znaci u Šudikovoj, kao i oni u Bugarskoj, mogu se smatrati sličnim po poreklu i upotrebi onim zidarskim klesačkim znacima. To tim pre što se znaci nalaze na građevinskim predmetima i u Bugarskoj i na kamenu u manastiru Šudikove.[32]

[25] Đ. Sp. Radojičić, *o.c.*, s. 194, 195. Vid. kod istog i ostalu literaturu.

[26] D. S. Milutinović, *Nauka o gradi* (*IV Obrađivanje kamena*), Beograd, 1894, s. s. 203—211.

[27] D. S. Milutinović, *o.s.*, S. 210.

[28] D. S. Milutinović, *o.c.*, s. 208 (sl. 36).

[29] D. S. Milutinović, *o.c.*, s. 208 (sl. 37).

[30] D. S. Milutinović, *o.c.*, s. 208 (sl. 39).

[31] D. S. Milutinović, *o.c.*, s. 208—211 (sl. 40—49).

[32] Kada je ovaj rad bio dovršen i predat u štampu, objavljen je o Šudikovskim znacima i rad D. Barjaktarevića, *Šudikovski natpisi* u Zborniku Filozofskog fakulteta u Prištini — I, s. 169—176 (Priština, 1963). Autor ovoga članka osvrnuće se naknadno na pomenuti rad D. Barjaktarevića.

IVAN PUDIĆ

INSCRIPTIONS DE ŠUDIKOVA

RÉSUMÉ

Sur la rive droite de la rivière Lim, à 3 kilomètres d'Ivangrad (Monténégro), au pied du mont Tifran, se dressent les ruines d'un monastère et de la petite église de Šudikova. Cette église était de dimensions très réduites: 6 × 3,70 m., avec un vestibule de 4,50 × 4,50. A droite de l'entrée du vestibule, dans l'église entre le mur droit et le bord du seuil de pierre, se trouve une pierre carrée de 94/87/54 cm, présentant des inscriptions (voir tab. 1.). A gauche de l'entrée du vestibule dans l'église, entre le bord gauche du mur et le bord gauche du seuil de pierre se trouve une autre pierre similaire, mais plus petite. Elle ne présente pas d'inscriptions. Les deux pierres sont des spolia.

La localité de Šudikova n'est pas encore étudiée. D. Vuksan y a fait des fouilles en amateur. Selon lui et suivant l'opinion de V. Popović, médecin attaché à l'école de Berane, aujourd'hui Ivangrad, qui avait participé aux fouilles de l'église, les ossements trouvés dans le tombeau sous l'ambon sont vieux d'environ 500 à 600 ans.[9] Partant de ce fait et se basant sur l'ornementation qui était encore en partie conservée au moment des fouilles, D. Vuksan estime que cette église fut fondés à l'époque des Nemanjići.[10]

Dans ce monastère existait un centre de transcription, dont on a conservé trois mentions. La première de 1573, cite un missel, copié par le métropolite Gerasim, le second, de 1592, un Psautier copié par le moine Danilo, et le troisième, de 1602, un livre de prières, copié par le diacre Mihajlo. L'église fut détruite par un incendie en 1737.

La pierre de droite présente des signes gravés (voir tab. I et II, sur ses faces A, B, C, D, E). Les inscriptions de la face A occupaient la position centrale. Les signes gravés dans la pierre sont peu profonds, leurs bords assez indistincts. Les dimensions de certains signes sont importantes: sur la face A, par exemple, le signe α (voir tab. II) est long de 51 cm., le signe β (voir tab. II) est long de 34 cm., les signes || placée des deux côtés du signe principal sont longs de 17 centimètres. La cannelure des signes est peu profonde et large en moyenne de 3 à 4 cm. Tandis que les inscriptions des faces A, D, E, et partiellement C, présentent une stylisation régulière, les inscriptions de la face B se distinguent par leur caractère irrégulier et asymétrique.

Le signe α (voir tab. II) apparaît sur toutes les faces, sauf sur la face B. La forme de ce signe ne change pas, il présente une seule modification: ses bras latéraux sont droits mais cassés sur un ou deux côtés. Ce signe central est toujours accompagné, des deux côtés, de deux traits courts, légèrement modifiés sur les faces C et D.

L'auteur de ce travail compare le signe principal α et le signe β aux signes similaires des alphabets anciens; et il est très aisé de les comparer, en particulier, aux signes dits „vieux-bulgares" relevés sur des constructions de Pliska, Preslav, Madari et ailleurs[21] (voir tab. IV). La parenté de ces signes de Šudikova avec les signes dits „vieux-bulgares" est évidente.

La région de Šudikova était au IX siècle sous la domination des Bulgares. Mais il existait à cette époque déjà deux alphabets slaves, et il était superflu d'utiliser ces signes „vieux-bulgares", si ce sont là vraiment des caracteres d'alphabet.

Pour faciliter la solution de ce problème, l'auter attire l'attention sur l'importance des signes laissés par des tailleurs de pierre de cette époque. Ces signes avaient également une signification symbolique. Ils apparaissent sur des constructions grecques de l'époque (voir tab. III — 18, 19, 20). Il existe d'autres signes caractéristiques de ce genre, par exemple ceux retrouvés en Allemagne et datant du XIIe au XVe siècle — cathédrale de Mayence (voir tab. III — 21, 22, 23, 24).

L'auteur donc conclut que ces signes de Šudikova, de même que ceux de Bulgarie, ressemblent beaucoup aux signes des tailleurs de pierre byzantins de cette époque et à ceux relevés sur le territorie de l'Allemagne (cathédrale de Mayence). Par conséquent, il faudrait rechercher leur origine, leur emploi et leur signification symbolique en rapport avec d'autres signes semblables laissés par les tailleurs de pierre, et souvent identiques, relevés sur des constructions byzantines et allemandes.

Tabla I.

Sl. 1.

Sl. 2

Sl. 3

Sl. 4.

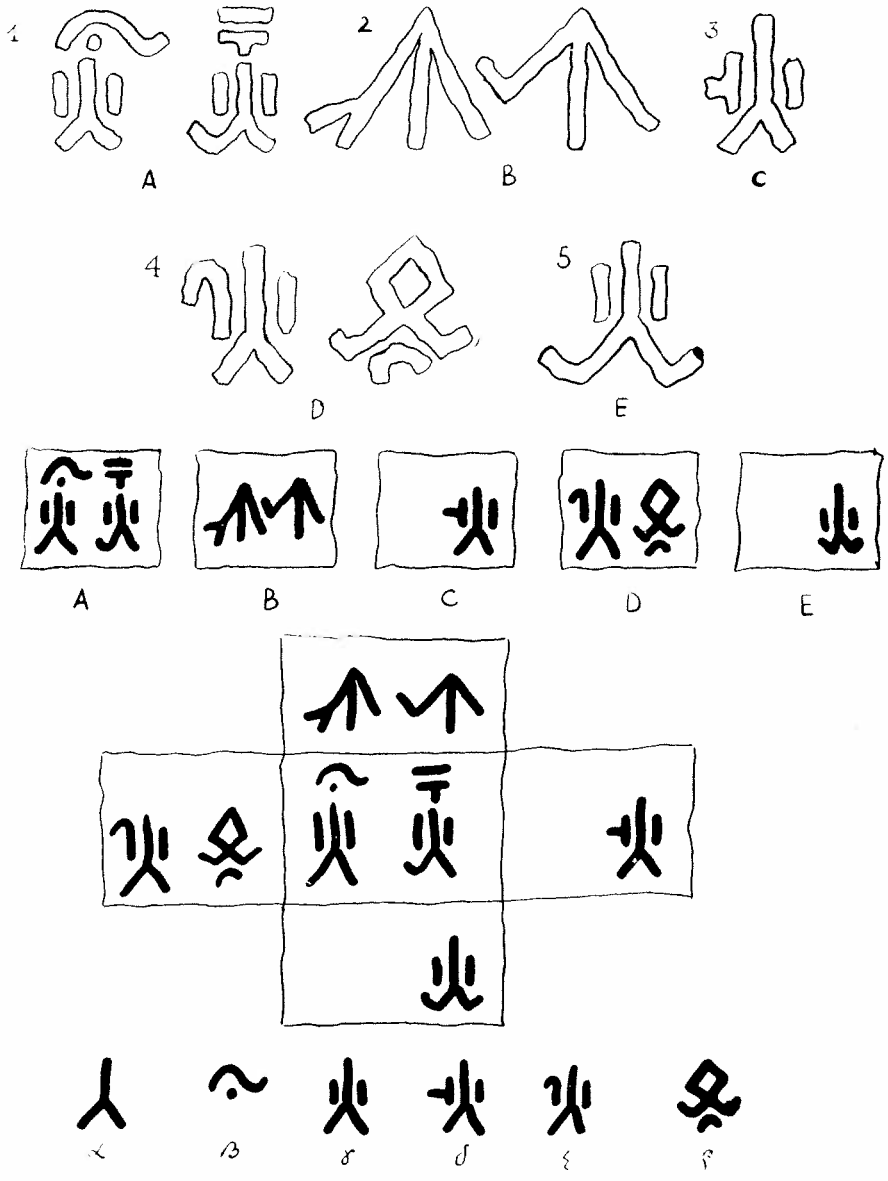

Sl. 5.

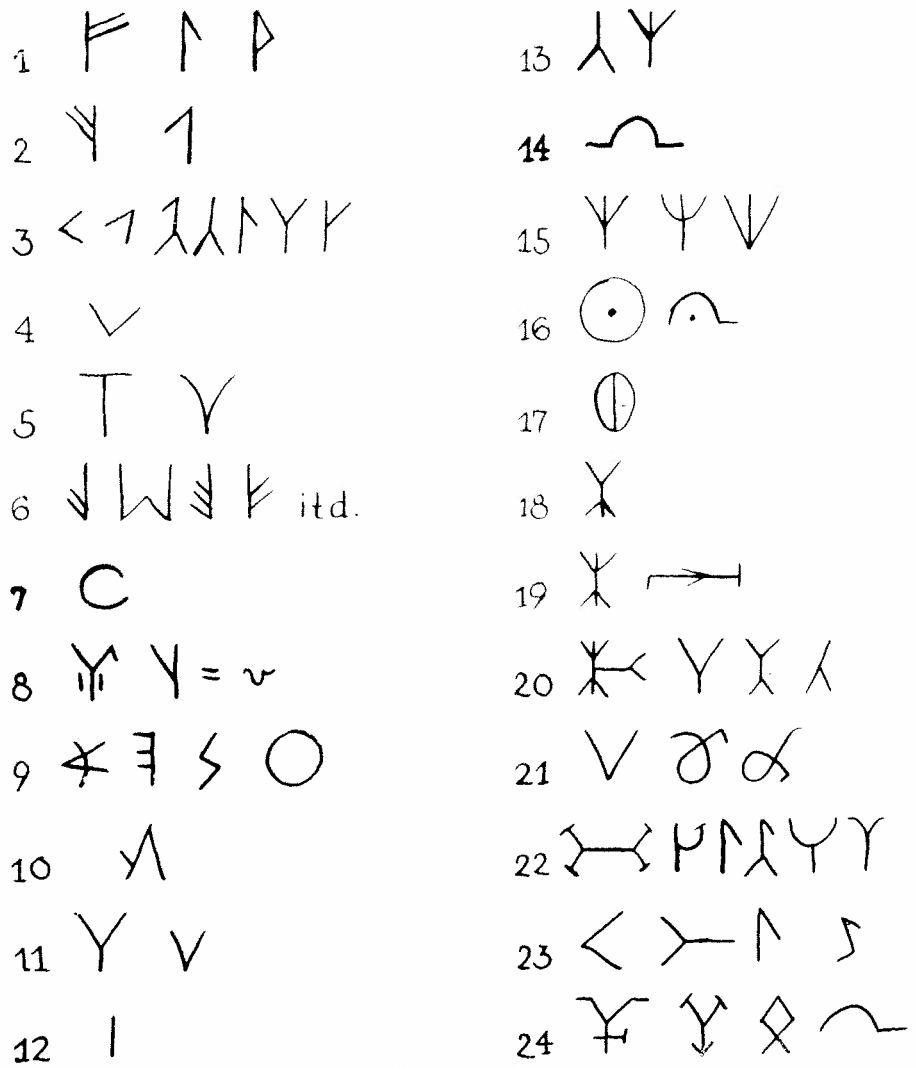
Sl. 6.

Tabla II

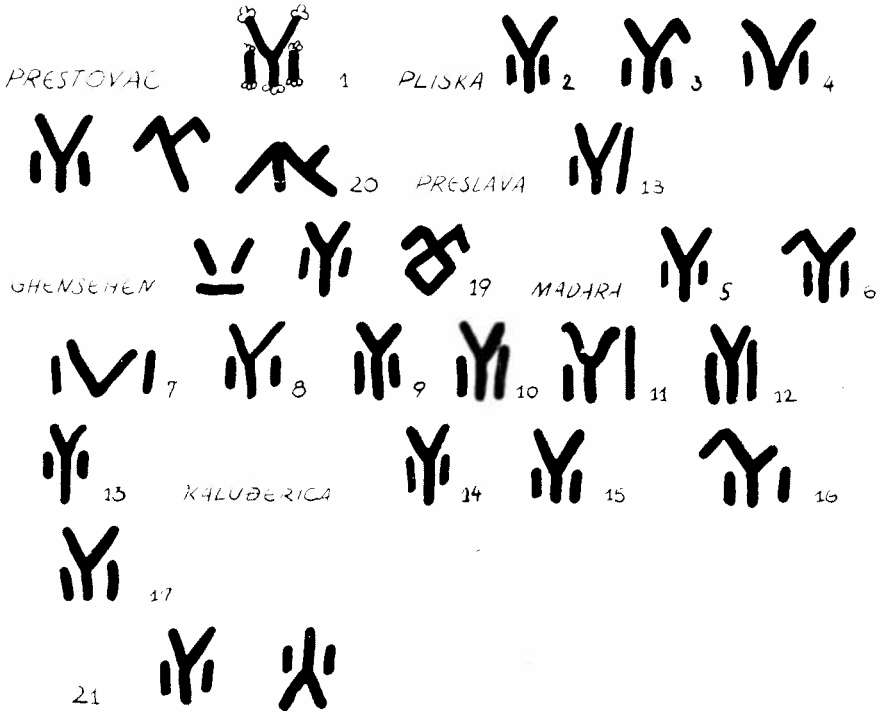
Šudikovski znaci — Les signes de Šudikova

Tabla III

Ostali znaci — Les autres signes correspondants

Tabla IV

Starobugarski znaci — Les signes protobulgares

MILOVAN GAVAZZI

STONE-ENCIRCLED GRAVES IN BOSNIA-HERZEGOVINA

Among the cultural elements, which have been hitherto considered as the most characteristic for megalithic tradition, one of the most widespread features is undoubtedly the sepulchral custom of encircling the body above the grave with a row of (mostly unelaborated) stones.[1] Such graves are well known in different countries of the Old World. A very restricted choice of selected examples from earlier times as well as of recent traditions of this kind may serve to introduce here the present theme concerning such traditions within South-east Europe. They had until now remained completely unknown in special literature beyond South-east Europe and had been mentioned only incidentally in some southeast European archeological papers (see below).

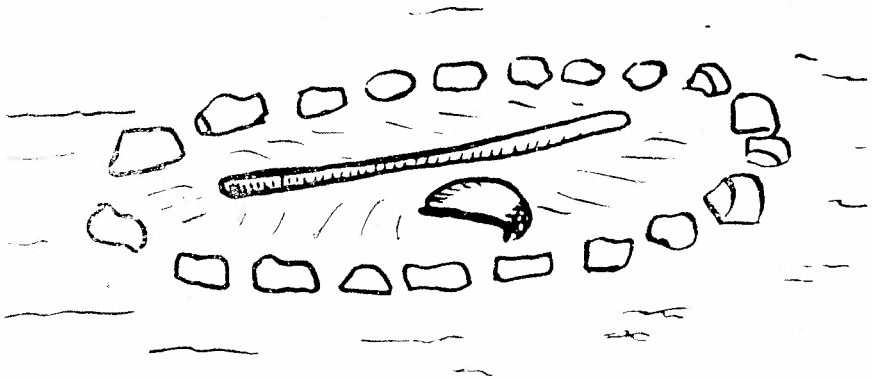

Fig. 1.
Stone-encircled grave in West Africa (Upper Volta, tribe Kurumba). — Schweeger-Hefel M., o. c. (see note 6), p. 268.

There are numerous stone-encircled graves already made public from different sites of India, especially in the eastern part. A recent survey on megalithic elements within India includes a general description of them as

[1] The term „stone-encircled graves" will be employed here provisorily as a more general term with wider meaning than the well known „cromlech", which is prefered for a special kind of stone-encircled monument.

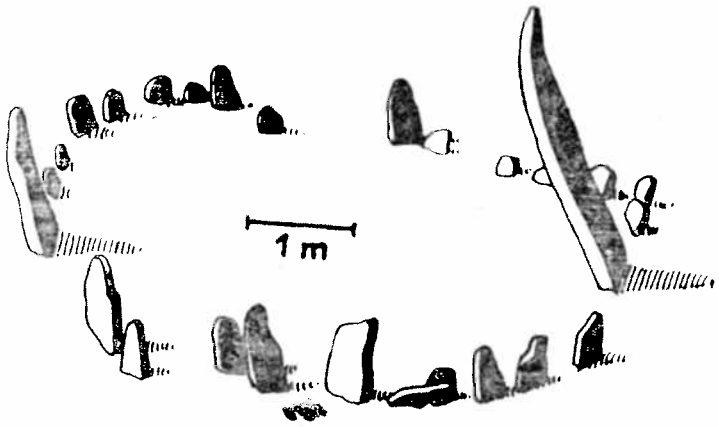

Fig. 2.
Stone-encircled grave in Southeast Asia (Upper Laos, Province of Hua Pan. — Loofs H., o. c. (see note 3), p. 47 (after M. Colani, v. I, p. 100, fig. 32).

follows: „Ce sont des cercles de diamètre variés. . . . faits de pierres, taillées ou non, entourant un monument funéraire ayant ou non l'apparence d'un amas de pierres formant cairn. Les diamètres de ces cercles varient de 8 à 138 pieds. L'aspect extérieur ne permet guère de préjuger du contenu de la tombe. . . . . Le cairn, fait de moëllons de dimensions assorties, n'est d' ordinaire qu'une protection des morts contre toute atteinte humaine individuelle ou collective, contre les animaux ou contre quelque agent naturel. De telles déprédations, au cours des siècles, peuvent détruire le cairn, ne laissant subsister que le cercle. . . . mais il existe des cercles privés de leur cairn habituel par suite d'une dégradation: le terme „cercle de pierres" serait donc plus approprié."[2]

From the „classical" region of old as well as of contemporary megalithic traits in Farther India and further Assam, Burma etc. there are also very impressive examples of the same kind of graves — for instance even in Annam (especially in Gio-linh, Huê).[3]

Cemeteries with such-circles have been noted (besides other megalithic traits) also in Mongolia, as for instance in the West of Ulaanbaatar (Ulan Bator), where „Eine Vorstellung von der Masse der vorhandenen Anlagen vermitteln die durch Steinsetzungen sichtbaren Gräber, die überall im Lande angetroffen werden und die sich stellenweise (z. B. in Chužirt am Fusse des Šonchlaï) zu grossen Gräberfeldern konzentrieren. . . . . In den Formen unterscheiden sich die Gräber beträchtlich. Die sichtbaren Steinsetzungen haben Kreis-. . . . oder Quadrat- bzw. Rechteckform. Sie wurden in

[2] Banerjee N. R. *Le problème des Mégalithes aux Indes.* — Antiquités Nationales et Internationales, fasc. III—IV (Mégalithes), Paris 1960, p. 64 (with further bibliographical data).

[3] Loofs H.: *Zur Frage des Megalithentums im südöstlichen Hinterindien.* — Anthropos 56 (Posieux 1961), fasc. 1—2, p. 58 (with further bibliographical data, especially in the note 16, p. 46). — See also Colani M.: *Mégalithes du Haut-Laos.* Paris 1935.

sehr unterschiedlichen Grössen von 3 bis 30 m Durchmesser beobachtet. Im Zentrum der Einfassungen sind vielfach steinerne Grabkammern deutlich sichtbar. Die Zeitstellung der einzelnen Grabformen ist noch nicht genau bekannt."[4]

In addition stone-encircled graves have already been noted from the outmost periphery of the Old World, in Japan, and well described for instance in a paper concerning the knowledge so far and the recent investigations of them in Northern Japan and Hokkaido, and stated, that „They can be recognized as intentionally planned and executed constructions, but not monumentals or huge as some of the dolmens are. They are often composed

Fig. 3.

Stone-encircled grave (with an erected stone-plate in the middle-Mongolia, Orhon). — Guisinde M. — Sano Ch., o. c. (see note 5), p. 453 (after Radloff and Torii R.: Les Ainou, p. 311).

of small round stones the size of two fists, laid on the surface of the ground more or less touching each other, with, in some places, a bigger stone or a special arrangement of several stones occupying the center of the circle. Some of the circles are built with big, elongated stones vertically erected with one third of their total height sunk into the ground. The stone circles are considerably extended on nicely chosen spots; they are circular or oval, or even rectangular; and they are clearly built for a religious cult, for special worship of the dead, for civic festivities, or for social gatherings."[5]

Not only from such different and very distant countries of the Asiatic mainland, but also from North Africa stone-encircled graves (with or without cairn) are often mentioned — as for instance from Nigeria (among the tribe of the Kurumba on the Upper Volta River as their regular type of grave),[6] among the Berbers.[7]

Such stone-encircled graves exist in a considerable quantity also in larger area of South-east Europe, although they did not attract the attention of specialists till recent times after World War II, when in archeological papers some Bosnian archeologists registered them from various, mainly mediaeval necropoles. One of the sources of the mediaeval archeology of Bosnia

[4] Grünert H.: *Historisch-archäologische Informationsreise in die Mongolische Volksrepublik vom 31. 8. bis 5. 10. 1959.* — Ethnographisch-archäologische Zeitschrift, H. 1 (Berlin 1960), p. 61.

[5] Gusinde M. — Sano Ch.: *Stone Circles in Northern Japan.* — Anthropos 55 (Posieux 1960), fasc. 3—4, p. 443/444 (with further bibliographical data)

[6] Schweeger-Hefel M.: *Zur Frage megalithischer Elemente bei den Kurumba.* — Zeitschrift f. Ethnologie, Bd. 88, H. 2 (Braunschweig 1963), p. 268.

[7] Schweeger-Hefel M., *o.c.*, p. 267 — after Pedralls D. P.: *Archéologie de l'Afrique Noire.* Paris 1950.

and Herzegovina describes such graves but briefly as existing within the famous necropolis of Radimlja (near Stolac in Herzegovina).[8]

One of the most impressive and important sites with such stone-encircled graves is the necropolis of Gvozno (Treskavica, district of Foča, SE Bosnia). Within this large necropolis one finds in addition to big grave-stones of usual from and dimensions (similar to very rude sarcophagues) a number of graves, encircled by unelaborated stones of medium dimensions. They are situated partly between the big stone monuments, partly on the periphery of the necropolis.[9] In various other necropoles of this country with such old stone-encircled graves as well as to the recently recorded tradidition of burials in several parts of Bosnia-Herzegovina, the dead (even soldiers of the last war) were very simly buried and the ground above the grave marked only by erecting a circle (often irregular) or an eliptical or even a parallelogram of unelaborated stones. There are ample indications, that such graves both in the past and in recent times belonged to the poorer or pauperised strata of the population. The above mentioned large and often very finely elaborated grave-stones, sometimes with inscriptions, belonged to the rich people of Bosnia-Herzegovina (resp. to the feudals in the past). This statement could probalby be of further importance for the study of megalithic stone-encircled graves.

In other parts of Bosnia-Herzegovina there are such graves registered in Žepa (ME of Rogatica, East Bosnia),[10] Brigovi (near Travnik, Central Bosnia),[11] Brezik (near Varoš, Central Bosnia),[12] Kupres (West Bosnia),[13] on the Duvno-field (South-west Bosnia),[14] in Prebilovci (near Čapljina, West Herzegovina),[15] Bjelojevići (near Stolac, West Herzegovina),[16] Gornji Borač (E of Mostar, East Herzegovina),[17] Blidinje (near the lake of Blidinje, NW Herzegovina).[18] All these graves have the same general feature, they differ of course as to the dimensions and sometimes the circle is not closed but show somewhat as an entrance.[19]

So far as present information can be obtained, archeologists have excavated only one of these graves in Bosnia-Herzegovina even within the already mentioned necropolis of Gvozno (Treskavica). The main result of this excavation was a cist, typical for similar graves in other megalithic media, consisting of four thic vertical stone-plates as sides of the grave, only leaned one against the other, and of several plates as a lid (without trace of a special

[8] Benac A.: *Radimlja.* — Sarajevo 1950, p. 5.
[9] Bešlagić Š.: *Proučavanje i zaštita stećaka.* — Naše starine I (Sarajevo 1953), p. 168.
[10] After M. Petrić.
[11] After Đ. Mazalić.
[12] After P. Andelić.
[13] Bešlagić Š.: *Kupres. Srednjovjekovni nadgrobni spomenici.* — Sarajevo 1954), passim.
[14] Bešlagić Š.: *Stećci Duvanjskog polja.* — Starinar VII—VII (Beograd 1956/57), p. 390, 391.
[15] After P. Andelić.
[16] After M. Petrić.
[17] After M. Petrić.
[18] Bešlagić Š.: *Stećci na Blidinju* (Zagreb 1959), p. 65.
[19] The author is very indebted to the above mentioned colleagues for their readily given information about the occurence of such graves, mostly from their field-trips.

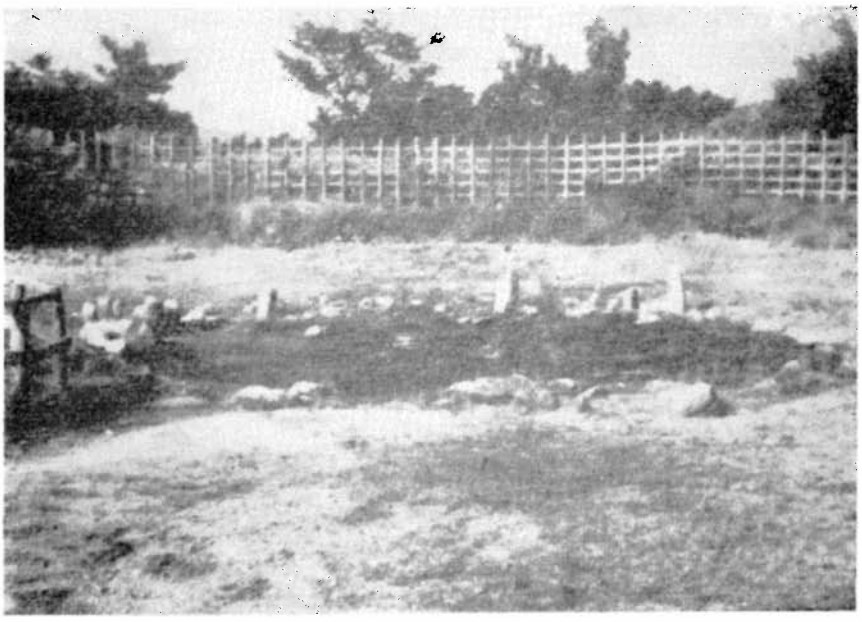

Fig. 4.
Stone circles in Nothern Japan (Nakadori near Oyu. — Guisinde M. — Sano Ch., o. c. (see note 5), plate after p. 448

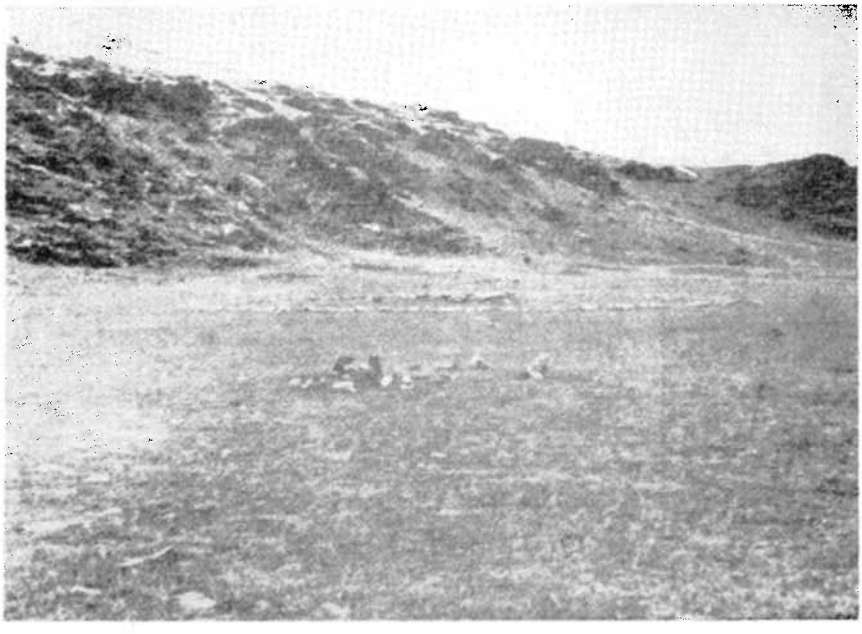

Fig. 5.
Stone-encircled grave(s) in West Mongolia (Chužirt on the foot of mountain Šonchlui). — Grünert H., o. c. (see note 4), plate 7 b.

Fig. 6.
Stone-circle (with cairn) of a grave in Southeast India (Madras, district of Chingleput, Sanur). — Benerjee N. R. o. c. (see note 2), plate 2.

Fig. 7.
Stone-encircled graves intermixed with great tombe-stones in Herzegovina (medieval necropolis of Radimlja near Stolac). — After a photograph by the author.

Fig. 8.
Stone-encircled graves in Southeast Bosnia (medieval necropolis of Gvozno, mountain Treskavica). — Bešlagić Š., o. c. (see note 9), p. 168.

Fig. 9.
Stone-encircled grave with partly displaced stones (on a cemetery with more than 13 such encircled graves) in West Herzegovina (locality Podolje, village Bjelojević near Stolac). — After a photograph by Mario Petrić, keeper of the Ethnographical Department of the Museum of Sarajevo.

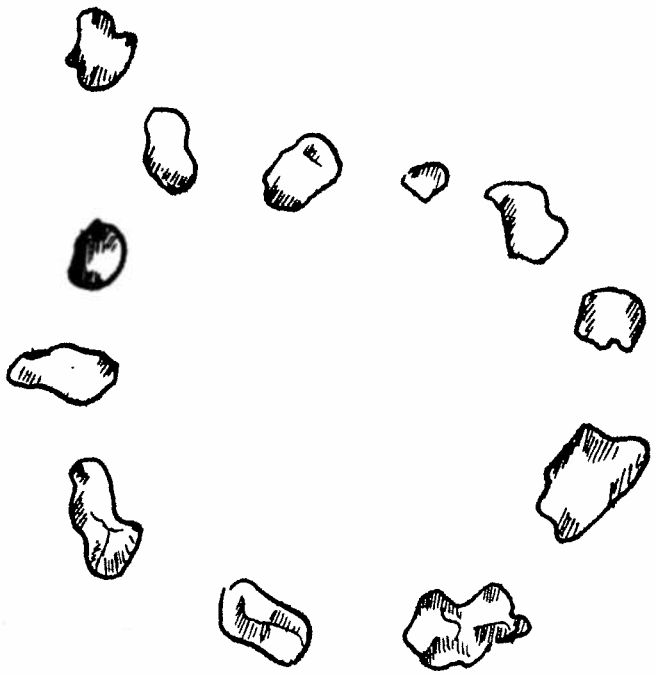

Fig. 10.
Ground-plan of a stone-encircled grave in West Hercegovina (locality Podolje, village Bjelojevići near Stolac). — After a design by Mario Petrić keeper (see under 9).

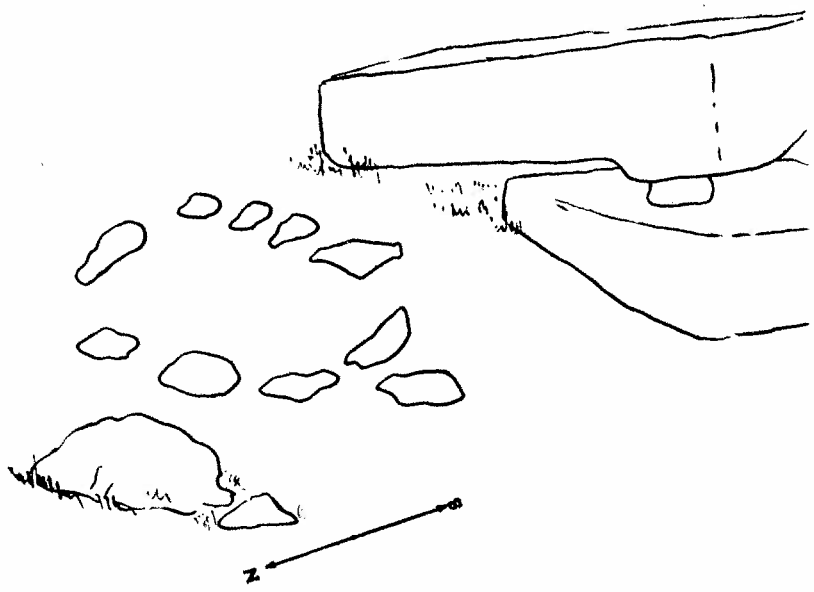

Fig. 11.
Stone-encircled grave beside of two great tombe-stones (the stones in the left corner not belonging to the circle) in East Bosnia (district of Goražde, territory of Žepa). — After a design by Mario Petrić, keeper (see under 9).

body of the grave). It was unfortunately impossible to date the grave because of lack of datable cultural remains.[20] Nevertheless the two elements: the cist in the grave as well as the stone-circle above it on the ground enable us to determine the grave as belonging to the megalithic tradition — at least formally.[21]

Outside Bosnia-Herzegovina such stone-encircled graves may be mentioned here for instance from the Dalmatian peninsula of Pelješac[22] as well as far from here to the South on the Greek island of Levkas.[23] Further detailed investigation would certainly discover many more places with such stone circles (or, less, other geometrical forms) not only in Bosnia-Herzegovina but also in other countries of the Balkans. One would then be able to see on a map the areas of their spread as well as the frequency of their occurrence in South-east Europe in general and could perhaps on this basis find a finger--post for further research upon their origin, diffusion and on their primary meaning and purpose.

MILOVAN GAVAZZI

GROBOVI S VIJENCEM OD KAMENA U BOSNI I HERCEGOVINI

KRATAK SADRŽAJ

Autor prikazuje tip grobnih oznaka, kojih prema dosadašnjim vrlo ograničenim podacima ima ipak — razasutih po gotovo čitavoj Bosni i Hercegovini (izuzevši sjeverni pojas), a sastoje se u tome što je mjesto gdje se nalazi grob označeno na površini zemlje vijencem kamenica (neobrađenih) u obliku kruga, elipsoida, pa i četvorokuta (katkada na jednom mjestu otvorenih kao da je ulaz). Unatoč dosadašnjim prazninama u poznavanju njihove rasprostranjenosti i frekvencije, mogu se pouzdano označiti kao vrlo značajne za grobne tradicije u Bosni i Hercegovini — održane ovdje-ondje i do naših dana, a, nesumnjivo, još više iz dalje prošlosti, od 19. stoljeća unatrag, iz srednjega vijeka, pa, vjerojatno, još i iz mnogo dalje epohe, od prehistorijskih vremena. Prema njihovu dosadašnjem poznava-

[20] For these data the author is indebted to Š. Bešlagić from the Institute for the protection of cultural monuments in Sarajevo.

[21] It should be added, that in the borderland between Serbia and Bosnia, about 5 km from the river Drina, in the surroundings of Loznica there was noted and described some 60 years ago a mounement similar to a cromlech (a stone-plate in the middle, encircled by a semicircle of 11 elaborated stones, two of them higher, erected, and by two further stones on the opposite side to the semi-circle so that it seems to be a partly destroyed circle, and the whole a possible megalitic momument like a cromlech, but a little one). For want of excavations in this place one couldn't even exclude the possibility of a similar stone-encircled grave as the Bosnian-Herzegovinian are (see Trojanović S.: *Die Megalithe in Serbien mit Bezug auf einige Kulturverhältnisse der Balkanhalbinsel,* in Mitteilungen der Anthropologischen Gesellschaft in Wien XXXIX (Wien 1909) p. 164 seq).

[22] After a notice by Prof. R. Heine-Geldern.

[23] After R. Heine-Geldern: *Die Megalithen Südostasiens und ihre Bedeutung für die Klärung der Megalithenfrage in Europa und Polynesien.* — Anthropos 23 (St Gabriel-Mölding 1928), p. 307.

nju može se izvesti zaključak da su takvi grobovi s vijencem kamenica grobovi siromašnoga stanovništva (dok su veće ploče, stele i stećci grobni spomenici imućnih, vlastele i sl. — vidno napose na nekropoli Gvozno).

Grobne oznake od vijenca kamenica nisu oznake samo ovih bosansko-hercegovačkih grobova (i osim njih još nekoliko sličnih, poznatih sa drugih strana Balkana), nego se takve oznake često javljaju nadaleko po starom svijetu (npr. u prednjoj i stražnjoj Indiji, Mongoliji, Japanu pa sjevernoj Africi itd.) i svagdje se označuju kao izrazito megalitski element (pored, redovno, i drugih takvih). Mnogo bolje i svestranije poznavanje ove vrste grobne tradicije u čitavoj jugoistočnoj Evropi, napose s arheološke strane, omogućit će pouzdaniji sud o njihovu podrijetlu, starini, značenju kamenoga vijenca i sl.

LJEPOSAVA ČOVIĆ-VEKIĆ

IZBOR TEKUĆE BIBLIOGRAFIJE RADOVA IZ PALEOBALKANISTIKE U JUGOSLAVIJI (1963—1964)*

1. *ARHEOLOGIJA I ISTORIJA UMJETNOSTI*

BASLER ĐURO:

Paleolitska nalazišta u sjevernoj Bosni (sa 6 slika i 2 table u tekstu) — Uvod — Nalazišta — Geološka problematika — Arheološka problematika — Zaključak — Glasnik Zemaljskog muzeja u Sarajevu, arheologija, nova serija, sv. XVIII (1963) — Sarajevo, 1963; 5—24; latin.

Résumé: Gisements paléolithique de la Bosnie du nord — I. Introduction — II. Les localités de fouilles — III. Problèmes geologiques — IV. Problèmes archéologiques 21—24.

BENAC ALOJZ:

Odnosi Bosne sa srednjom Evropom u neolitskom dobu — Glasnik Zemaljskog muzeja u Sarajevu, arheologija, nova serija, sv. XVIII (1963) — Sarajevo, 1963; 25—39; latin.

Zusammenfassung: Die Beziehungen Bosniens zu Mitteleuropa im Neolithikum; 37—39.

---

*) Nastojeći da pokrene rad na sistematskoj izradi i publikovanju bibliografija za one oblasti balkanoloških ispitivanja koje ulaze u domen njegovog djelovanja, Centar za balkanološka ispitivanja prilazi najprije radu na tekućoj jugoslovenskoj bibliografiji djela iz paleobalkanistike, što će biti stalna rubrika njegovog Godišnjaka. U ovom prvom broju u mogućnosti smo da objavimo samo izbor bibliografije za 1963. i, djelomično, 1964. On je izrađen obradom knjižnog fonda biblioteke Naučnog društva SR Bosne i Hercegovine i Narodne biblioteke u Sarajevu, pa su mogla biti iskorištena samo izdanja koja su u ove biblioteke stigla do ulaska rukopisa u štampu, tj. do maja 1965. godine. Publikacije iz 1964. godine koje budu prispjele kasnije biće obuhvaćene u slijedećem broju, zajedno sa publikacijama iz 1965. godine. Kao izbor, ova Bibliografija ne obuhvata sve radove, već prvenstveno radove sintetskog karaktera i radove koji donose građu od šireg značaja za paleobalkanistička ispitivanja. Tako su izostali mnogi radovi iz arheologije koji predstavljaju izvještaje o iskopavanju, kao i mnogi drugi radovi u kojim je prvenstveno ili isključivo objavljena grada. Pošto se u svom radu na paleobalkanistici ovaj Centar ograničava na period do X vijeka, uzeti su i u ovoj Bibliografiji u obzir prvenstveno radovi koji se odnose na periode do, zaključno, X vijeka. Razumljivo, ova granica nije se mogla tako oštro postaviti. Stoga su ovom Bibliografijom obuhvaćeni i neki radovi koji obrađuju pojave kasnijih perioda, ali su od interesa i za proučavanje razvoja do X vijeka. Radovi su podijeljeni na 4 grupe: 1. arheologija i istorija umjetnosti; 2. etnologija; 3. istorija; 4. lingvistika i filologija. Naravno, ni ovdje nije bilo moguće sprovesti striktno odvajanje, jer mnogi radovi zalaze u oblasti ili se koriste gradom kojima se specijalno bavi ne samo jedna od ovih disciplina. Tako su, npr., u grupu Etnologija uvršteni neki od referata održanih na Simpozijumu o srednjovjekovnom katunu, dok su drugi referati s ovog istog simpozijuma uvršteni u grupu Istorija, a u grupu Arheologija — radovi koji se koriste epigrafskim i numizmatičkim materijalom, mada se u njima raspravlja o određenim pitanjima iz istorije itd.

Kao i svaki početni rad, i ova Bibliografija, nesumnjivo, ima izvjesnih nedostataka ili praznina ali se nadamo da će i u ovom obliku biti od znatne koristi svakom ko se bavi paleobalkanističkim istraživanjima i da će, istovremeno, pružiti određeni uvid u rad na ovom području u čitavoj našoj zemlji.

BENAC ALOJZ

Prediliri, Protoiliri i Prailiri — Simpozijum o teritorijalnom i hronološkom razgraničenju Ilira u praistorijsko doba, Posebna izdanja Naučnog društva Bosne i Hercegovine, knj. IV, Centar za balkanološka ispitivanja, knj. 1 — Sarajevo, 1964; 59—94; latin.

Uporedni tekst na njemačkom jeziku: Vorillyrier, Protoillyrier und Urillyrier; 74—94.

CERMANOVIĆ-KUZMANOVIĆ ALEKSANDRINA:

Die Denkmäler des thrakischen Heros in Jugoslavien und das Problem des thrakischen Reitergottes — Archaeologia Iugoslavica, IV — Beograd, 1963; 31—57, + Taf. I—VII.

ČOVIĆ BORIVOJ:

Ilirski ratnik starijeg željeznog doba (sa 6 slika u tekstu) — Rekonstrukcije izgleda ilirskog ratnika u izložbi Vojnog muzeja JNA — Vesnik Vojnog muzeja JNA, 8—9 (1963) — Beograd, 1963; 31—38; latin.

ČOVIĆ BORIVOJ:

Osnovne karakteristike materijalne kulture Ilira na njihovom centralnom području — A. Pojmovi „Iliri" i „ilirski" i problem centralnog ilirskog područja — B. Hronološko pitanje — C. Osnovne crte arheološke građe „centralnog ilirskog područja"„ — 1. Naselja — 2. Grobnice — 3. Pokretni arheološki materijal: a) keramika, b) oružje i oruđe i c) nakit — Simpozijum o teritorijalnom i hronološkom razgraničenju Ilira u praistorijsko doba, Posebna izdanja Naučnog društva Bosne i Hercegovine, knj. IV, Centar za balkanološka ispitivanja, knj. 1 — Sarajevo, 1964; 95—134 + karta IV + tabla VI; latin..

Uporedni tekst na francuskom jeziku: Traits caracteristiques essentiels de la culture materielle des Illyriens — Région centrale — A. Notions „Illyriens" et „illyrien" et problème du territoire central illyrien — B. Problème chronologique — C. Varietes essentielles dess materiaux archeologiques de la région illyrienne centrale — 1. Agglomérations — 2. Tombes — 3. Materiaux archeologiques mobiles: a) céramique, b) armes et outils, c) bijoux — Napomene — Notes; 112—134.

ČOVIĆ BORIVOJ:

Pogrebni običaji praistorijskih stanovnika glasinačkog područja (sa 2 karte i 3 table u tekstu) — A) Rano bronzano doba — B) Srednje bronzano doba — C) Kasno bronzano doba — D) Starije željezno doba — E) Mlađe željezno doba — Glasnik Zemaljskog muzeja u Sarajevu, arheologija, nova serija, sv. XVIII (1963) — Sarajevo, 1963; 41—62; latin.

Zusammenfassung: Bestattungsbräuche der prähistorischen Bewohner des Gebietes von Glasinac — A) Frühbronzezeit (Glasinac I) — B) Mittlere Bronzezeit (Glasinac II) — C) Spätbronzezeit (Glasinac III) — D) und E) Altere und jüngere Eisenzeite (Glasinac IV, ca. 800—500, und Glasinac V, ca 500—250); 59—62.

ČREMOŠNIK IRMA:

Nošnja na rimskim spomenicima u Bosni i Hercegovini (sa 12 slika u tekstu) — Odijelo muškarca — Ženska nošnja — Nakit na odijelu — Zaključak — Glasnik Zemaljskog muzeja u Sarajevu, arheologija, nova serija, sv. XVIII, (1963) — Sarajevo, 1963; 103—125; latin..

Zusammenfassung: Trachten-darstellungen auf römischen Dankmälern in Bosnien und der Herzegowina — Kleidung der Männer — Frauentracht — Gewand-schmuck — Schlussfolgerung; 122—125.

DUŠANIĆ SLOBODAN — PETROVIĆ PETAR:

Epigraphic Contributions From the National Museum of Niš (sa 11 slika u tekstu) — Živa antika, god. XII, sv. 2 (1963) — Skopje, 1963; 365—395.

GABROVEC STANE:

Halštatske čelade jugovzhodnoalpskega kroga sa (2 slike i 4 karte u tekstu) — 1. Skledasti (šmarješki tip) čelade, karta 1.—2. Dvogrebenasti tip čelade, karta 2 — Arheo-

loški vestnik Slovenske akademije znanosti in umetnosti, XIII—XIV 1962—1963) — Ljubljana, 1962—1963; 293—325.

Zusammenfassung: Die halstättischen Helme des südostalpinen Kreises — 1. Der Schüsselhelm (Karte 1) — 2. Der Doppelkammhelm (Karte 2); 317—325.

GABROVEC STANE:

Problem severnozahodnega področja Ilirov — I. Zgodovina raziskav — II. Metodološka ishodišča — III. Ugotovitve — Simpozijum o teritorijalnom i hronološkom razgraničenju Ilira u praistorijsko doba, Posebna izdanja Naučnog društva Bosne i Hercegovine, knj. IV. Centar za balkanološka ispitivanja, knj. — 1 — Sarajevo, 1964; 215—252; latin.

Uporedni tekst na njemačkom jeziku: Das Problem des nordwestillyrischen Gebietes — I. Forschungsgeschichte — II. Der methodologische Ausgangspunkt — III. Ergebnisse — Opombe — Anmerkungen; 230—252.

GARAŠANIN MILUTIN:

Ein Beitrag zur Kenntis der Früneolithischen Verbindungen des Balkans und Vorderasiens — Anmerkungen — Archaeologia Iugoslavica IV (1963) — Beograd, 1963; 1—4 na njemačkom jeziku).

GARAŠANIN MILUTIN:

Istočna granica Ilira prema arheološkim spomenicima — Istorijsko-lingvistički podaci — Lokalna hronologija — Srednje bronzano doba — Gvozdeno doba I — Gvozdeno doba II — Gvozdeno doba III — Gvozdeno doba IV — Simpozijum o teritorijalnom i hronološkom razgraničenju Ilira u praistorijsko doba — Posebna izdanja Naučnog društva Bosne i Hercegovine, knj. IV, Centar za balkanološka ispitivanja, knj. 1 — Sarajevo, 1964; 135—175; latin..

Uporedni tekst na njemačkom jeziku: Die Ostgrenze der Illyrier auf Grund der Bodenfunde — Historisch-sprachwissenschaftlichen Daten — Die Lokalchronologie — Mittlere Bronzezeit — Die Eisenzeit I — Die Eisenzeit II — Die Eisenzeit III — Die Eisenzeit IV — Napomene — Anmerkungen; 151—175.

GARAŠANIN MILUTIN:

Naoružanje i oprema keltskog ratnika (sa 10 slika u tekstu) — Vesnik Vojnog muzeja JNA 8—9 (1963) — Beograd, 1963; 39—60; latin.

Résumé: L'armement du guerrier celtique; 60.

GORENC M. — VIKIĆ B.:

Die Aquae Jasae und ihr Verhältnis zum Pannonischen Limes (sa 20 slika) — Arheološki radovi i rasprave, knj. III (1963) — Zagreb, 1963; 111—117.

GRABAR ANDRÉ:

Deux témoignages archéologiques sur l'autocéphalie d'une église: Prespa et Ochrid — Zbornik radova Vizantološkog instituta, knj. VIII/2 (1964) — Beograd, 1964; 163—168 + sl. 1.

GRIERSON PH.:

A Misattributed Miliaresion of Basil II — Zbornik radova Vizantološkog instituta, knj. VIII/1 (1963) — Beograd, 1963; 111—116.

ILAKOVAC BORIS:

Rimska vrata sa koso užlijebljenim pragom (sa 25 slika u tekstu i jednim tabelarnim pregledom) — Opis — Osnove za rekonstrukcije — Zaključak — Radovi Instituta Jugoslovenske akademije znanosti i umjetnosti, sv. 10 (1963) — Zadar, 1963; 171—211; latin.

Summary: Roman Doors with Obliquely-Grooved Thresholds — Description — Reconstruction.

JOSIFOVSKA BORKA:

Jedan novi vojnički natpis iz Konjuha (sa 2 slike u tekstu) — Živa antika, god. XIII—XIV (1964) — Skopje, 1964; 166—170; ćiril..

Résumé: Une épitaphe militaire de Konjuh.

JOSIFOVSKA BORKA:

Nekoliko neobjavljenih nadgrobnih spomenika iz Makedonije (sa 5 slika u tekstu) — Živa antika, god. XIII—XIV (1964) — Skopje, 1964; 157—165; ćiril..

Résumé: Quelques stèles inédites de Macédoine.

JOVANOVIĆ B(orislav):

Les groupes de civilisation de l'âge des mètaux â Vinča — Archaeologia Iugoslavica IV (1963) — Beograd, 1963; 19—24 + tab. 2.

KARAMAN LJUBO:

Dalmatinske katedrale (sa 13 slika) — Uvod — Salona — Presvodene crkvice slobodnih tlorisnih oblika ranog srednjeg vijeka — Ranoromaničke trobrodne bazilike na hrvatskom teritoriju — Rab — Kotor — Srednjovjekovna katedrala u Dubrovniku — Zadar — Trogir — Šibenik — Korčula — Pag — Hvar — Dubrovnik — Najnovije vrijeme (XIX i XX stoljeće) — Radovi Instituta Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti u Zadru, sv. 10 (1963) — Zadar, 1963; 29—66; latin..

Summary: Dalmatia's Cathedrals.

KITZINGER E.:

Some Reflections on Portraiture in Byzantine Art (sa 7 slika) — Zbornik radova Vizantološkog instituta, knj. VIII/1 (1963) — Beograd, 1963; 185—193.

KLEMENC JOSIP:

Der pannonische Limes in Jugoslawien (sa 1 kartom) — Arheološki radovi i rasprave, knj. III (1963) — Zagreb, 1963; 55—68.

KORAĆ VOJISLAV:

O prirodi obnove i pravcima razvitka arhitekture u ranom srednjem veku u istočnim i zapadnim oblastima Jugoslavije — Obnova arhitekture u istočnim oblastima (Makedonija i deo Srbije) — Obnova vizantijske vlasti i graditeljstvo XI i XII veka u istočnim oblastima — Graditeljstvo u zapadnim oblastima (Dalmacija i Duklja, kasnije Zeta) — Počeci monumentalne arhitekture u Raškoj — Zbornik radova Vizantološkog instituta, knj. VIII/2 (1964) — Beograd, 1964; 209—226; ćiril..

Résumé: Sur la nature du renouvellement et des voies de developpement de l' architecture du haut moyen âge des régions orientales et occidentales de la Yougoslavie; 225—226.

KOVAČEVIĆ JOVAN:

Marginalije uz probleme arheologije i umetnosti ranog srednjeg veka — Nalaz iz Apahida (bivši komitat Kolož) — Ikonografije reljefa VII veka iz „église des Pèlerins" u Narboni — Ulcinjski i kotorski preromanski ciboriji — Zbornik Filozofskog fakulteta, knj. VII/1 (1963) — Beograd, 1963; 143—151; ćiril..

Résumé: Marginales aux problèmes de l'archéologie et de l'art du haut Moyen âge — Tumulus d'Apahid — Relief de l'église des Pèlerins à Narbonne — Ciboires préromans d'Ulcinj et de Kotor.

LISIČAR PETAR

Grčki i helenistički novci s otoka Korčule (sa 5 slika u tekstu i jednom kartom) — 1. Tetradrahme Aleksandra Velikog — 2. Ptolemeidska tetradrahma — 3. Tetradrahma Nikomeda Epifana — 4. Atenska tetradrahma II-og vijeka st. e. — 5. Korintski stater — Filozofski fakultet u Zadru, Radovi, razdio historije, arheologije i historije umjetnosti (1), god. 2, sv. 2 (1960/1961) — Zadar, 1963; 74—81; latin..

Résumé: Monnaies grecques et hellénistiques de l'ile Korčula; 80.

LISIČAR PETAR:

O jednom tipu lučne fibule iz naših arheoloških zbirki (sa 6 slika u tekstu) — — Filozofski fakultet u Zadru, Radovi, razdio historije, arheologije i historije umjetnosti (1), god. 2, 2 (1960/1961) — Zadar, 1963; 25—36; latin..

Résumé: Sur un type de la fibule demi-circulaire.

MAJEVSKI K.:

Recherche archéologiques de Novae en Bulgarie — Arheološki radovi i rasprave, knj. III (1963) — Zagreb, 1963; 166—167.

MAKSIMOVIĆ JOVANKA:

Ikonografija i program mozaika u Poreču (sa jednom slikom u tekstu) — Zbornik radova Vizantološkog instituta, knj. VIII/2 (1963) — Beograd, 1963; 247—262; sl. 12.

Summary: Iconography and the Program of Mosaics at Poreč (Parenzo).

MARASOVIĆ TOMISLAV:

Iskapanje ranosrednjovjekovne crkve Sv. Marije u Trogiru (sa 14 slika i 3 table) — I. Izvori i podaci o crkvi prije iskapanja — II. Istraživanja 1957—1959 — Opis ostataka crkve Sv. Marije — IV. Izvorni izgled — Tipološka pripadnost — VI. Vrijeme nastanka i razvitka — Starohrvatska prosvjeta, serija III, sv. 8—9, (1963) — Zagreb, 1963; 83—100; latin..

Résumé: Fouilles à l'église de Sainte Marie du haut moyen-âge à Trogir; 98—100.

MARIĆ ZDRAVKO:

Donja Dolina (sa 5 priloga u tekstu i 32 table) — Uvod — Trajanje naselja — Gradina — Nekropola stanovnika gradine — Faze kulturnog razvoja — Društveni odnosi i prilike — Religijske predstave — Etnički problem — Glasnik Zemaljskog muzeja u Sarajevu, arheologija, nova serija, sv. XIX (1964). — Sarajevo, 1964; 5—82; latin..

Zusammenfassung: Donja Dolina — Einleitung — Kulturelle Entwicklung — Donja Dolina und die Urnenfelderkultur — Die Urnenfelderkultur und die Illyrier — Donja Dolina-Pannonier-Oseriaten; 74—82.

MARIĆ ZDRAVKO:

Keltski elementi u mlađem željeznom dobu Bosne i Hercegovine (sa jednom kartom i 3 table u tekstu) — Važniji istorijski podaci o prodoru Kelta u Jugoslaviju — Faze keltskih uticaja na Bosnu i Hercegovinu, Prva faza keltskih uticaja na Bosnu i Hercegovinu (370—260. god. pr. n. e.), Druga faza keltskih uticaja na Bosnu i Hercegovinu (260—150. g.od. pr. n.e.), Treća faza keltskih uticaja na Bosnu i Hercegovinu (150. god. pr. n.e. — 9. god. n.e.) — Zaključna razmatranja — Glasnik Zemaljskog muzeja u Sarajevu, arheologija, nova serija, sv. XVIII (1963) — Sarajevo, 1963; 63—83; latin..

Résumé: Elements celtiques de la fin de l'âge du fer en Bosnie-Herzégovine — Phases des influences celtiques — Premièr phase des influences celtique en Bosnie-Herzégovine (370 à 260 avant notre ère) — Deuxième phase des influences celtiques en Bosnie-Herzégovine (260 à 150 avant notre ère) — Troisième phase des influences celtique en Bosnie-Herzégovine (150 — 9 de notre ère) — Conclusion; 81—83.

MARIĆ ZDRAVKO:

Problem sjevernog graničnog područja Ilira (sa 2 priloga i 3 table) — Kulturni razvoj sjeverne Bosne i usporedba sa jugom — Kasno bronzano doba — Željezno doba — Sjeverna granica Ilira prema arheološkim izvorima — Sjeverna granica Ilira prema istorijskim izvorima — Sjeverna granica Ilira prema lingvističkim podacima — Simpozijum o teritorijalnom i hronološkom razgraničenju Ilira u praistorijsko doba, Posebna izdanja Naučnog društva Bosne i Hercegovine, knj. IV, Centar za balkanološka ispitivanja, knj. 1 — Sarajevo, 1964; 177—213; latin..

Uporedni tekst na francuskom jeziku: Problème des limites septentrionales du territoire illyrien — Développement culturel de la Bosnie septentrionale et comparaison avec la région meridionale — Limites nord de l'Illyrie selon les sources archéologiques — Limites nord de l'Illyrie selon les sources historiques — Limites nord des Illyriens selon les données linguistiques — Napomene-Notes; 191—213.

MARUŠIĆ BRANKO:

Dva spomenika ranosrednjovjekovne arhitekture u Guranu kod Vodnjana (sa 17 slika, 14 tabli, 4 priloga i jednom slikom u tekstu) — I. Trobrodna bazilika na zemljištu Grope — II. Grobljanska crkva Sv. Šimuna — III. Analiza istraženih spomenika — Starohrvatska prosvjeta, serija III, sv. 8—9 (1963) — Zagreb, 1963; 121—149; latin..

Résumé: Deux monuments de l'architecture sacrée du haut moyen-âge à Guran près de Vodnja; 147—149.

MARUŠIĆ BRANKO:

Ranosrednjovjekovna nalazišta zapadno od Pazina (sa 14 slika, 2 table, 5 crteža i jednim prilogom — A. Popis između godine 1955. i godine 1957. utvrđenih ranosrednjovjekovnih nalazišta — B. Sistematska iskopavanja i sodnažni zahvati — Starohvratska prosvjeta, serija III, sv. 8—9 (1963) — Zagreb, 1963; 67—82; latin..

Résumé: Les fouilles du haut moyen âge à l'ouest de Pazin; 81—82.

MIHAILOV GEORGI:

La fortification de la Thrace par Antonion le Pieux et Marc Aurèle — Arheološki radovi i rasprave, knj. III (1963) — Zagreb, 1963; 163.

MILETIĆ NADA:

Nakit i oružje IX—XII veka u nekropolama Bosne i Hercegovine (sa 16 slika i jednom kartom u tekstu) — Schmuck und Waffen des IX—XII. Jahrhunderts in den Nekropolen Bosniens und der Herzegowina — Glasnik Zemaljskog muzeja u Sarajevu, arheologija, nova serija, sv. XVIII (1963) — Sarajevo, 1963; 155—178; latin. (Rezime na njemačkom jeziku).

NERSESSIAN DER S.:

Le lit de Solomon (sa 3 slike) — Zbornik radova Vizantološkog instituta, knj. VIII/1 (1963) — Beograd, 1963; 77—82.

NIOKLAJEVIĆ IVANKA:

La sculpture ornementale au XIIe siècle en Bosnie et en Herzégovine (sa 10 slika) — Zbornik radova Vizantološkog instituta, knj . VIII/2 (1964) — Beograd, 1964; 295—30 .

PAŠALIĆ ESAD:

Die Wirtschaftsbeziehungen zwischen dem Hinterland der Adria un dem römischen Limes an der Donau (sa jednom kartom) — Arheološki radovi i rasprave knj. III (1963) — Zagreb, 1963; 167—176.

PAŠKVALIN VELJKO:

Kultovi u antičko doba na području Bosne i Hercegovine (sa 3 karte i jednom slikom u tekstu) — Domaća božanstva — 1. Kultni spomenici Silvana, Dijane i nimfa. 2. Kult Binda-Neptuna, 3. Kult domaćeg boga Armata, 4. Kultni spomenici domaćeg nepoznatog božanstva, 5. Kultni spomenici Libera i Termina — Rimska božanstva. 1. Jupiter i rimska Trijada, 2. Pojedinačni kultovi rimskih božanstava — Grčka božanstva — Zaključak — Glasnik Zemaljskog muzeja u Sarajevu, arheologija, nova serija, sv. XVIII (1963) — Sarajevo, 1963; 127—153; latin..

Résumé: Cultes de l'époque antique sur le territoire de Bosnie-Herzégovine — Divinités autochtones — Divinités étrangères — Divinités grecques — Cultes traces — Divinités orientales; 151—153.

PILETIĆ DRAGOSLAV:

Rekonstrukcija naoružanja rimskog ratnika (sa 12 slika u tekstu) — Napadno oružje — Odbranbeno oružje — Zaključak — Vesnik Vojnog muzeja JNA 8—9 (1963) — Beograd, 1963; 61—80; latin..

Résumé: Reconstruction de l'armement du guerrier romain; 80.

SERGEJEVSKI DIMITRIJE:

Rimski rudnici željeza u sjeverozapadnoj Bosni (sa jednom kartom i 4 slike u tekstu) — Uvodne riječi — I. Predgovor — II. Tehnički elementi — III. Opis teritorije — IV. Natpisi iz Ljubije — V. Rudnici tokom I i II vijeka n.e. — VI. Rudnici u III vijeku n.e — VII. Rudnici u IV vijeku naše e. i kasnije — Prilog, Septimije Sever i rudnici željeza u Bosni — Literatura — Glasnik Zemaljskog muzeja u Sarajevu, arheologija, nova serija, sv. XVIII (1963) — Sarajevo, 1963; 84—102; latin..

Zusammenfassung: Die römische Eisenbergwerke im nordwestlichen Bosnien; 100 — 102.

SREJOVIĆ DRAGOSLAV:

Versuch einer historischen Wertung der Vinča-Gruppe (mit 3 Taf.) — Anmerkungen — Archeologia Iugoslavica IV (1963) — Beograd, 1963; 5—17.

STRIČEVIĆ ĐORĐE:

I monumenti dell'arte paleobizantina in rapporto con la tradizione antica ed all'arte medioevale nelle regioni centrali dei Balcani (Fig. 12) — Zbornik radova Vizantološkog instituta, knj. VIII/2 (1964) — Beograd, 1964; 399—415.

SUIĆ MATE:

Prologomena urbanizmu antičke Liburnije — Filozofski fakultet u Zadru, Radovi, razdio historije, arheologije i historije umjetnosti (1), god. 2, sv. 2 (1960/1961) — Zadar, 1963; — 82—94; latin..

Résumé: Prolegomenes a l'urbanisme de la Liburnie antique; 94.

ŠEŠEL JARO:

Clausurae Alpium Iuliarum — Eine Ankündigung — Arheološki radovi i rasprave, knj. III (1963) — Zagreb, 1963, 155—161.

TELEBAKOVIĆ-PECARSKI BRANKA:

Novi pogledi na problematiku stećaka — Starohrvatska prosvjeta, serija III, sv. 8—9 (1963) — Zagreb, 1963; 217—220; latin..

TODOROVIĆ JOVAN:

Die Grabung Hissar und ihre verhälthnisse zum Änaeolithikum und der Frühen Bronzezeit (Tl. 6) — Anmerkungen — Archeologia Iugoslavica IV (1963) — Beograd, 1963; 25—29.

TOMIĆ-KAROVIĆ KRUNA:

Tragovi Asklepijeva (Eskulapova) kulta na teritoriji Jugoslavije (sa 7 slika) — A. Skulpture, I. Macedonia, II. Dardania, III. Moesia superior, IV. Pannonia inferior, V. Pannonia superior, VI. Histria, VII. Dalmatia — B. Inskripcije, I. Macedonia, II. Dardania, III. Moesia superior, IV. Pannonia inferior, V. Pannonia superior, VI. Histria, VII. Dalmatia — C. Medalje i geme — D. Legende — Rasprave i građa za povijest nauka, knj. I (1963) — Zagreb, 1963; 187—205; latin.

Summary: Traces of Asclepius (Aesculapius) Cult on the Territory of Yogoslavia — I. Macedonia, II. Dardania, III. Moseia superior, IV. Pannonia inferior, V. Pannonia superior, VI. Histria, VII. Dalmatia..

VRYONIS Sp.:

An Attic Hoard of Byzantine Gold Coins (668—741) from the Thomas Whittemore Collection and the Numismatic Evidence for the Urban History of Byzantium — Zbornik radova Vizantološkog instituta, knj. VIII/1 (1963) — Beograd, 1963; 291—300.

VUČKOVIĆ-TODOROVIĆ DUŠANKA:

Recherches récentes sur le Limes danubien en Serbie (sa 7 priloga) — Arheološki radovi i rasprave, knj. III (1963) — Zagreb, 1963; 183—193.

VUČKOVIĆ-TODOROVIČ DUŠANKA:

Styberra — Античное поселение в селе Чепигове в окрестностях Прилепа (sa 30 tabli) — Введение — Географическое положение — Античние источники — Новые публикации — Обзор изданных находок — Обзор непубликованных объектов — Археологические раскопки в селе Чепигове — Изучение территории и материала откопанного в 1953 году — Архитектура — Надписи — Скульптура — Монеты — Керамика — Заключение — Archaeologia Jugoslavica, IV — Beograd, 1963; 59—101.

2. *ETNOLOGIJA*

BARJAKTAREVIĆ MIRKO:

Jedan elemenat iz naše stare religije očuvan u poslovici „prvi se štenci u vodu bacaju" — Zbornik Filozofskog fakulteta, knj. VII/1 (1963) — Beograd, 1963; 419—225; ćiril..

Résumé: Un élément de l'ancienne religion conservé dans le proverbe „on jette à l'eau les premiers chiots"; 425.

ČULIĆ ZORISLAVA:

Costumes nationaux de Bosnie-Herzégovine — Narodne nošnje u Bosni i Hercegovini (sa 47 tabli) — Uvod — Vrste materijala za narodne nošnje — Tipovi i varijante narodnih nošnji — Dinarske nošnje — Srednjobosanske nošnje — Posavske nošnje — Gradske nošnje — Završna razmatranja — Napomene — Zemaljski muzej u Sarajevu, 1963; 33; latin.

Rezime na francuskom jeziku..

ČULIĆ ZORISLAVA:

Neki stariji slovenski elementi u nošnjama Bosne i Hercegovine (sa 2 slike u tekstu) — Glasnik Zemaljskog muzeja u Sarajevu, etnologoja, nova serija, sv. XVIII (1963) — Sarajevo, 1963; 121—131; latin..

Résumé: Eléments slaves anciens dans les costumes nationaux de Bosnie-Herzégovine.

FABIJANIĆ RADMILA:

Car Dukljan u narodnim predanjima — Glasnik Etnografskog muzeja na Cetinju, knj. IV (1964) — Cetinje, 1964; 373—384; ćiril..

Резюме: Царь Дуклян в народных преданиях; 384.

FILIPOVIĆ S. MILENKO:

Srodstvo po mleku kod Južnih Slovena — Etnološki pregled 5 (1963), Beograd 1963; 33—67; ćiril..

Summary: Kinship by Milk Among the South Slavs; 65—67.

FILIPOVIĆ S. MILENKO:

Struktura i organizacija srednjovekovnog katuna — Predgovor — I. Veličina katuna — II. Etnička struktura katuna — III. Sastav katuna po poreklu — IV. Porodica i zadruga u katunu — V. Društvena podela u okviru katuna ili Vlaha — VI. Starešine katuna — VII. Niži organi u katunu — VIII. Viša natkatunska organizacija — Simpozijum o srednjovjekovnom katunu, Posebna izdanja Naučnog društva Bosne i Hercegovine, knj. II, Odeljenje istorijsko-filoloških nauka, knj. 1 — Sarajevo, 1963; 45—120; ćiril..

Zusammenfassung: Die Struktur und Organisation des mittelalterlichen Katuns; 108—112.

GAVAZZI MILOVAN:

Novije činjenice za dokaz opstojanja zadruga u doba slovenske zajednice (sa 2 crteža u tekstu) — Etnološki pregled 5 (1963) — Beograd, 1963; 23—32; latin..

Résumé: Quelques preuves récentes de l'existence des familles indivisées à l'epoque de la communauté Slave; 32.

KULIŠIĆ ŠPIRO:

Tragovi arhaične rodovske organizacije i pitanja balkansko-slovenske simbioze u razvoju našeg dinarskog rodovskog društva — Uvod — Matrijarhalno porijeklo dinarske zadruge — Bratska (fratrijarhalna) struktura dinarske zadruge — Porijeklo bratske zadruge — Običaj minorata i matrilokalnog braka — Matrilokalni brak i materinska filijacija u crnogorskim i hercegovačkim bratstvima — Tragovi dualne rodovske organizacije — Arbanaška zadruga i arbanaško bratstvo (Vllazni) — Arhaično pleme, rod i bratstvo — Katun i bratstvo — Tragovi vlaško-slovenske simbioze u svadbenim običajima — Beograd, 1963; (Biblioteka Etnološkog društva Jugoslavije 5); 104+2+ karta 1; latin..

Résumé: Traces de l'organisation archaique et problème de la symbiose balkano-slave dans l'évolution de la société gentilice dinarique — I Introduction — II Origine matriarcale de la zadruga (communauté) de famille dinarique — III Structure fratriarcale de la zadruga dinarique — IV Origine de la zadruga fratriarcale — V Coutume du minorat et du mariage matrilocal — VI Mariage matrilocal et filiation maternelle dans les clans monténégrins — VII Traces de l'organisation dualiste — VIII Zadruga et clan (vllazni) albanaises — IX Lingnage et clan archaïques — X Katun et bratstvo — XI Traces de la symbiose balkano-slave dans les coutumes nuptiales.

PALAVESTRA VLAJKO:

Naša narodna tradicija i Herodotove zabilješke o Neurima — Prilog proučavanju naše narodne tradicije — Glasnik Zemaljskog muzeja u Sarajevu, etnologija, nova serija, sv. XVIII (1963) — Sarajevo, 1963; 29—39; latin.

Zusammenfassung: Die südslawische Volksüberlieferung und Herodots Aufzeichnungen über die Neuroi — Ein Beitrag zur Erforschung der südslawischen Volksberlieferung; 37—39.

PETRIĆ MARIO:

O migracijama stanovništva u Bosni i Hercegovini (4 karte u tekstu) — Doseljavanje i unutrašnja kretanja — Glasnik Zemaljskog muzeja u Sarajevu, etnologija, nova serija, sv. XVII (1963) — Sarajevo, 1963; 5—10; latin..

Zusammenfassung: Über die Migration der Bevölkerung in Bosnien und Herzegowina — Zuwanderungen und Wanderungsbewegunen innerhalb des Landes selbst 13—16.

SEQUI EROS:

Elleni, Barbari e teratologismo nella tradizione Greca — Testi — Živa antika, god. XII, sv. 2 (1963) — Skopje, 1963; 231—254.

TRIFUNOSKI JOVAN:

Današnj vlaški katuni u Makedoniji (sa 8 slika u tekstu) — A. Prvi dio, I. Uvod — II. Poreklo Vlaha i njihov raniji život — III. Današnja stočarska kretanja i katuni — B. Drugi dio, I. Pljačkavica — II. Golak — III. Osogovo — IV. Perister — V. Nidže — Završno razmatranje — Simpozijum o srednjovjekovnom katunu, Posebna izdanja Naučnog društva Bosne i Hercegovine, knj. II, Odjeljenje istorijsko-filoloških nauka, knj. 1 — Sarajevo, 1963; 171—202; ćiril..

Zusammenfassung: Die arumänischen (wlachischen) Katun in Mazedonien; 200—202.

TRIFUNOSKI JOVAN:

Geografske karakteristike srednjovjekovnih katuna (sa 6 slika u tekstu) — Simpozijum o srednjovjekovnom katunu, Posebna izdanja Naučnog društva Bosne i Hercegovine, knj. II, Odeljenje istorijsko-floloških nauka, knj. 1 — Sarajevo, 1963; 21—43; ćiril..

Zusammenfassung: Die geographischen Verhältnisse der mittelalterlichen wlachischen Katune; 38—39.

ŽIVANČEVIĆ VLADIMIR:

Volos — Veles, slovensko božanstvo teriomorfnog porekla — Geneza Volosa — antropomorfiziranog medveda, njegovo kultsko-društveno poreklo i gentilicijska po-

vezanost — Volos, terimorfno božanstvo u Nestorovoj hronici, njegovo gentilicijsko mesto — Volos, šumski demon, animal furvus, analogija sa „divljim ljudima" i nekim božanstvima — Volos — demon vegetacije, njegova pojava u povorkama i kultnoj igri — Medved (Volos) u plugu — Plough — monday (Proerosia), sirvivali medvedeg praznika i sinkretizam kultova — Diskusija — Glasnik Etnografskog muzeja u Beogradu, knj. 26 (1964) — Beograd, 1963; 33—66; ćiril..

Summary: Volos — Veles, Slav Divinity of Theriomorphic Origin; 64—66.

3 *ISTORIJA*

AHRWEILER — GLYKATZI H.

Nouvelle hypothèse sur le tétartèron d'or et la politique monétaire de Nicéphore Phocas — Zbornik radova Vizantološkog instituta, knj. VIII/1 (1963). — Beograd, 1963; 1—9.

ALEXANDER PAUL J.:

The Donation of Constantine at Byzantium and Its Earliest Use Against the Western Empire — Zbornik radova Vizantološkog instituta, knj. VIII/1 (1963) — Beograd, 1963; 11—26.

ALFÖLDY GEZA:

Das Leben der dalmatinischen Stäte in der Zeit des Prinzipates — Živa antika, god XII, sv. 2 (1963) — Skopje, 1963; 323—337.

ANASTOS MILTON:

Justinian's Despotic Control over the Church as illustrated by his Edicts on the Theopaschite Formula and his Letter to Pope John II in 553 — Zbornik radova Vizantološkog instituta, knj. VIII/2 (1963) — Beograd, 1964; 1—11.

АНГЕЛОВ Д.

Църковно-православната идеология в новелите на Лъв VI и еретическите възгледи — Zbornik radova Vizantološkog instituta, knj. VIII/1 (1963) — Beograd, 1963; 27—37.

Zusammenfassung: Die kirchlische Ideologien in den Novellen Kaisers Leo VI und die häretischen Ansichten; 36—37.

BARIŠIĆ FRANJO:

Dosadašnji pokušaji ubikacije grada Justiniana Prima — Izvori o J.P. — Zbornik Filozofskog fakulteta, knj. VII/1 (1963) — Beograd, 1963; 127—142; ćiril..

Résumé: Discussions sur le site de Justiniana Prima; 141—142.

DOSTAÁL A.:

Une datation de l'activité de St. Méthode en Grande Moravie — Zbornik radova Vizantološkog instituta, knj. VIII/1 (1963) — Beograd, 1963; str. 9—95.

DVORNIK: F.:

The See of Constatinople in the First Latin Collections of Canon Law — Zbornik radova Vizantološkog instituta, knj. VIII/1 (1963) — Beograd, 1963; 97—101.

ĐURĐEV BRANISLAV:

Teritorijalizacija katunske organizacije do kraja XV veka (katun — knežina — pleme) — Simpozijum o srednjovjekovnom katunu, Posebna izdanja Naučnog društva Bosne i Hercegovine, knj. II, Odjeljenje istorijsko-filoloških nauka, knj. 1 — Sarajevo, 1963; 143—170; ćiril..

Zusammenfassung: Territorialisierung der Organisation der Katuni bis zum Ende des XV. Jahrhundert; 167—169.

FERLUGA JADRAN:

Drač i Dračka oblast pred kraj X i početak XI veka — Zbornik radova Vizantološkog instituta, knj. VIII/2 (1964) — Beograd, 1964; 117—132; ćiril.

Riassunto: Dorazzo e la sua regione nella seconda metà deli secolo X. e nella prima del secolo XI.; 131—132.

FERLUGA JADRAN:

Kekavmen i njegovi izvori — Zbornik Filozofskog fakulteta, knj. VII/1 (1963) — Beograd, 1963.; 185—196.

Summary: Kekaumenos and his Sources; 196.

FILIPOVIĆ MILENKO:

Katun u našoj istoriografiji — Simpozijum o srednjovjekovnom katunu, Posebna izdanja Naučnog društva Bosne i Hercegovine, knj. II, Odjeljenje istorijsko-filoloških nauka, knj. 1 — Sarajevo, 1963; 13—14; ćiril..

Zusammenfassung: Der Katun in der südslawischen Historiographie; 52—53.

GARAŠANIN MILUTIN:

Ka imenu Singidunuma — Zbornik Filozofskog fakulteta, knj. VII/1 (1963) — Beograd, 1963; 45—53; ćiril..

Zusammenfassung: Ein Beitrag zum Namen der Stadt Singidunum; 52—53.

GUILLAND R.:

Études sur l'histoire administrative de l'empire byzantin — Les titres nobiliaires de la hauté époque (IVe—VIe siècles) — Zbornik radova Vizantološkog instituta, knj. VIII/1 (1963) — Beograd, 1963; 117—133.

IRMSCHER JOHANNES:

Das Zeitalter Justinians — Živa antika, god. XII — XIV (1964) — Skopje, 1964; 171—186.

JENKINS R. J. H.:

Leo Choerosphactes and the Saracen Vizier — Zbornik radova Vizantološkog instituta, knj. VIII/1 (1963) — Beograd, 1963; 167—175.

KOVAČEVIĆ DESANKA:

Srednjovjekovni katun po dubrovačkim izvorima — Simpozijum o srednjovjekovnom katunu, Posebna izdanja Naučnog društva Bosne i Hercegovine, knj. II, Odjeljenje istorijsko-filoloških nauka, knj. 1 — Sarajevo, 1963; 121—142; ćiril..

Zusammenfassung: Die mittelalterlichen Katune nach den Quellen des Archive in Dubrovnik; 139—140.

LEMERLE PAUL:

A propos de la Chronique de Monemvasie et de quelques textes apparentés — Zbornik radova Vizantološkog instituta, knj. VIII/2 (1964) — Beograd, 1964; 235—240.

LUČIĆ JOSIP:

Ponovo o otoku Tauris — Živa antika, god. XIII—XIV (1964) — Skopje, 1964; 193—199; latin..

Résumé: De nouveau quelques mots sur l'île de Tauris.

MAKSIMOVIĆ LJUBOMIR:

O hronologiji slovenskih upada na vizantijsku teritoriju krajem sedamdesetih i početkom osamdesetih godina VI veka — Zbornik radova Vizantološkog instituta, knj. VIII/2 (1964) — Beograd, 1964; 263—271.

Summary: Chronological Notes about Slavonic Raids into Byzantine Territories at the End of the seventies and at the Beginning of the eighties of the 6th Century; 271.

MANGO C.:

A Forded Inscription of the Year 781 — Addendum— Zbornik radova Vizantološkog instituta, knj. VIII/1 (1963) — Beograd, 1963; 201—207.

MIRKOVIĆ MIROSLAVA:

Prilog istoriji rimske provincije Donja Panonija početkom III veka n.e. (sa 2 slike) — Zbornik Filozofskog fakulteta, knj. VII/1 (1963) — Beograd, 1963; 113—117; ćiril..

Summary: A Contribution to the History of Pannonia Inferior at the Begining of the 3rd Century; 117.

MORAVCSIK GY.:

Zur Geschichte des Herrschertitels „Caesar-царь" — Zbornik radova Vizantološkog instituta, knj. VIII/1 (1963) — Beograd, 1963; 228—236.

NOVAKOVIĆ RELJA:

O nekim pitanjima granica Srbije, Hrvatske i Bosne u X v. (sa jednom kartom u tekstu) — Zbornik Filozofskog fakulteta, knj. VII/1 (1963) — Beograd, 1963; 153—183; ćiril..

Zusammenfassung: Einige Fragen in Bezug auf die Grenzen Serbiens, Kroatiens und Bosniens im X. Jahrhundert. 182—183.

PAPAZOGLU FANULA:

O teritoriji ilirskog plemena Ardieja — Zbornik Filozofskog fakulteta, knj. VII/1 (1963) — Beograd, 1963; 71—86; ćiril..

Résumé: Sur le territoire des Ardiéens; 84—86.

SOULIS G. C.:

The Thessalian Vlachia — Zbornik radova Vizantološkog instituta, knj. VIII/1 (1963) Beograd, 1963; 271—273.

STEVANOVIĆ BOGDAN:

Neistoričnost kod antičnih autora — Živa antika, XIII—XIV (1964); Skopje, 1964; 187—192; ćiril..

Résumé: Non-historicité des auteurs antiques.

ŠKRIVANIĆ GAVRO:

Ratna veština starih Slovena po svedočanstvu izvora (sa 19 slika i crteža u tekstu) — Uvod — Pradomovina starih Slovena — Osobine starih Slovena — Oprema i naoružanje — Organizacija staroslovenske vojske — Pokreti — Obezbedenja na mestu — Borbeni postroji — Način ratovanja — Opsadne operacije — Prikrivanje u borbi — Operacije na vodi — Postupak sa zarobljenicima — Borbenost Slovena — Vesnik Vojnog muzeja INA 8—9 (1963); Beograd, 1963; 81—126; latin..

Résumé: The Military Skill of the old Slavs Accoriding to the Evidence of Contemporary Sources; 125.

TOMOVSKI TOMO:

Auf den Spuren der illyrischen Siedlung Uscana — Živa antika, god. XII, sv. 2 (1963) — Skopje, 1963; 339—343.

УДАЛЦОВА З. Б.:

Некоторие изменения в экономическом положении робов в Византии VI в (по данным законодательства Юстиниана) — Zbornik radova Vizantološkog instituta. knj. VIII/1 (1963) — Beograd, 1963; 281—290.

4. *LINGVISTIKA I FILOLOGIJA*

AJETI IDRIZ:

O nekim uzajamnim šiptarsko-srpskim jezičkim odnosima — Zbornik Filozofskog fakulteta u Prištini I (1963) — Priština, 1963; 149—167; latin..

BAJRAKTAREVIĆ DANILO:

Šudikovski natpis (sa 2 priloga u tekstu) — Zbornik Filozofskog fakulteta u Prištini, I (1963) — Priština, 1963; 169—176; ćiril..

BOEGLIN YVES EDUARD:

A propos de quelques survivances romanes dans la toponymie de l' Illyrie intérieure — Filologija 4 (1963) — Zagreb, 1963; 29—44.

Kratak sadržaj: Povodom izvesnih romanskih ostataka u slovenskoj toponimiji kontinentalne Ilirije.

BROZOVIĆ DALIBOR:

O rekonstrukciji predmigracionog mozaika hrvatskih dijalekata — Filologija 4 (1963) — Zagreb, 1963; 45—55; latin..

Summary: On the Reconstruction of the Premigration Mosaic of the Serbo-Croat Dialects..

BUDIMIR MILAN:

Antai Antes Anti Anticus : Zbornik radova Vizantološkog instituta, VIII/2 (1964) — Beograd, 1964; 37—45; ćiril..

Argumentum: Antai Antes Anti Anticus; 45.

CREPAJAC LJILJANA:

O dvema inversnim indoevropskim leksičkim grupama — I (a)-lebh/(a) — rebh — II (a) Bher-/ (a) bhel- — Zbornik Filozofskog fakulteta, knj. VII/1 (1963) — Beograd, 1963; 55—70; ćiril..

Argumentum: De duabus stirpibus indoeuropaeis inversis; 70.

GVITANOVIĆ VLADISLAV:

Prilog poznavanju kulturne povijesti na zadarskom području (glagoljica) — Gljagoljaši od IX stoljeća do danas — Radovi Instituta Jugoslovenske akademije znanosti i umjetnosti u Zadru, sv. X (1963) — Zadar, 1963; 309—345; latin..

Summary: A Contribution to the Knowledge of the Cultural History of the Zadar Region — Glagolian Script..

DEANOVIĆ MIRKO:

Latinski GN, romanski n(n), mn — Ivšićev zbornik — Zagreb, 1963;37—43; latin..

Riassunto: Latino GN, romanzo n(n), mn; 42—43.

KATIČIĆ RADOSLAV:

Aplis, Aplo — Apollōn — Živa antika, god. XIII—XIV, (1964). — Skopje, 1964; 98—100.

KATIČIČ RADOSLAV:

Das mitteldalmatische Namengebiet (sa jednom kartom u tekstu) — Živa antika, god. XII, sv. 2 (1963) — Skopje, 1963; 255—292.

KATIČIĆ RADOSLAV:

Illyrii proprie dicti — Živa antika, god. XIII—XIV (1964) — Skopje, 1964; 87—97.

KATIČIĆ RADOSLAV:

Suvremena istraživanja o jeziku starosjedilaca ilirskih provincija — Simpozijum o teritorijalnom i hronološkom razgraničenju Ilira u praistorijsko doba, Posebna izdanja Naučnog društva Bosne i Hercegovine, knj. IV, Centar za balkanološka ispitivanja, knj. 1 — Sarajevo, 1964; 9—58; latin..

Uporedni tekst na njemačkom jeziku: Die neuesten Forschungen über die einheimische Sprachschicht in den illyrischen Provinzen; 31—58.

MIHEVC-GABROVEC ERIKA:

L'emploi pléonastique du pronom possessif en grec — Živa antika, god. XIII—XIV (1964) — Skopje, 1964; 111—117.

MULAKU LATIF:

Nga toponomastika e Kosovës — Toponimet: Shalë, Bajgorë, Brecë, Vllahi — Zbornik Filozofskog fakulteta u Prištini, I (1963) — Priština, 1963; 177—195.

Kratak sadržaj: Iz toponomastike na Kosovu (Shalë, Bajgorë, Brecë, Vllahi); 194—195.

MULJAČIĆ ŽARKO:

Nova klasifikacija romanskih jezika i dalmatski — Radovi Naučnog društva Bosne i Hercegovine, knj. XX, Odjeljenje istorijsko-filoloških nauka, knj. 7 (1963) — Sarajevo, 1963; 77—96; latin..

Résumé: La position du Dalmate dans une nouvelle classification des langues romanes; 95.

PEŠIKAN MITAR:

O odrazu grčkog jezičkog osećanja na kompoziciju glagoljice i glagoljskih slova — Radovi Naučnog društva Bosne i Hercegovine, knj. XX, Odeljenje istorijsko-filoloških nauka, knj. 7 (1963) — Sarajevo, 1963; 97—104; latin..

Резюме: К вопросу отражениях греческого языкового чутя в композиции и глаголических букв; 104.

PETRUŠEVSKI MIHAIL:

Discussions mycénologiques — Dédiées à la mémoire de M. Ventris — Wanasoi› Wanasewija, Wanasevijo — Wanasoi: Dipisijoi, Wanasewijo: Dipisijewijo — Amotewija› Wanasewija, Zamaewija — Pasaro — Pijode ou Diwijode — Upojo Potinaja — Wanakate (et Potinija) Wanasoi — Wanakate Wanasewijo — Porowito, Porowitojo — Wanasoi, Νᾶσοι (Νῆσοι) Οὐήνασα — Καρνάσιον Καρνασος, — Wanasoi = Ϝαρνάσοῖι — Αρναπον(?) = 'Αρνασον(?) — Erede — Metuwo Newo (Metuwonewo) — Živa antika, god. XII, sv. 2 (1963) — Skopje, 1963; 293—312.

RADOJČIĆ ĐORĐE:

Istočna i zapadna komponenta starih južnoslovenskih književnosti — Glas Srpske akademije nauka i umetnosti, CCLVI, Odeljenje društvenih nauka, knj. 12 (1963) — Beograd, 1963; 1—24; ćiril..

Резюме: Восточный и западный компонент древних южнославянских литератур.

RENDIĆ-MIOČEVIĆ DUJE:

Ilirske onomastičke studije (II) — Imena Firmus, Valens, Maximus u procesu romanizacije ilirskog onomastika — Živa antika, god. XIII—XIV (1964) — Skopje, 1964; 101—110; latin..

Résumé: Etudes d'onomastique illyrienne (II) — Les noms romains Firmus, Valens, Maximus et leur appartition dans l'onomastique illyrienne.

SMAILOV MICHAEL:

Laryngeals and Vocalic Quality in Common Slavic — Zbornik za filologiju i lingvistiku, VI, Matica srpska (1963) — Novi Sad, 1963; 7—11.

Kratak sadržaj na srpskohrvatskom jeziku.

HRONIKA

Uvodne napomene

Na prvom sastanku stalnih naučnih saradnika Centra održanom u oktobru 1962. godine donesen je zaključak da se u sveskama Godišnjaka Centra za balkanološka ispitivanja redovno objavljuje hronika njegovog rada. Ispunjavajući ovaj zaključak, kao i zaključak s posljednjeg sastanka održanog u aprilu 1965. godine, u ovom broju Godišnjaka donosimo hroniku za period od osnivanja Centra do maja 1965. godine. Ova hronika obuhvata normativni akt o osnivanju Centra, sedmogodišnji plan rada, zaključke sa svih sastanaka stalnih naučnih saradnika Centra i kratka obavještenja. Cilj nam je da ovim putem obavijestimo javnost o svim važnijim vidovima djelatnosti ove institucije, a u isto vrijeme da doprinesemo eliminisanju svakog nepotrebnog paralelizma u radu na balkanološkim ispitivanjima. Bili bismo jako zadovoljni ako bi se u ovoj našoj hronici ubuduće objavljivale i vijesti o odgovarajućoj djelatnosti nekih drugih institucija ili pojedinaca u našoj zemlji. Time bi naša javnost bila mnogo potpunije obaviještena o problematici ovog sektora rada.

*
* *

RJEŠENJE O OSNIVANJU CENTRA ZA BALKANOLOŠKA ISPITIVANJA

Broj: 631—1/62 Sarajevo, 10. novembra 1962.

U duhu zaključaka godišnje Skupštine Naučnog društva NRBiH održane 24. aprila ove godine, na prijedlog Odjeljenja istorijsko-filoloških nauka donosen 24. jula ove godine i na osnovu odluke Predsjedništva Naučnog društva NRBiH donesene na sastanku održanom 19. februara 1962. godine, d o n o s i m

R J E Š E N J E

I

Osniva se Centar za balkanološka ispitivanja pri Naučnom društvu NR Bosne i Hercegovine.

II

Centar za balkanološka ispitivanja (u daljem tekstu Centar) djeluje u okviru Odjeljenja istorijsko-filoloških nauka Naučnog društva NR BiH.

III

Centrom neposredno rukovodi jedan od članova Naučnog društva, koga postavlja i razrješava Predsjedništvo Naučnog društva na prijedlog Odjeljenja istorijsko-filoloških nauka. On će svoj rad obavljati uz određeni mjesečni honorar, čiju visinu određuje Predsjedništvo.

IV

Stalni naučni saradnici Centra biraju se na redovnim sataancima Centra, a njihov izbor potvrđuje Odjeljenje istorijsko-filoloških nauka.

V

Program rada, kao i njegov obim, donosi se na redovnim sastancima stalnih saradnika Centra, a postaje punovažan kada se s njim saglasi Odjeljenje istorijsko-filoloških nauka.

VI

Zadatak Centra je da se bavi izučavanjem jezika, života i kulture balkanskih naroda. U tu svrhu Centar će se baviti i komparativnim studijama u susjednim zemljama, a sarađivaće s organizacijama, institucijama i pojedincima u drugim balkanskim zemljama koji se bave sličnim istraživanjima.

VII

U okviru svoje djelatnosti Centar će vršiti prikupljanje, obradu i izdavanje građe, te pripremanje i publikovanje studija i naučnih djela iz oblasti kojom se Centar bavi.

Svoju publicističku djelatnost Centar će obavljati putem Godišnjaka Centra i posebnih izdanja.

VIII

Centar će izraditi poseban pravilnik o organizaciji i radu Centra za balkanološka ispitivanja, koji treba da usvoji Odjeljenje istorijsko-filoloških nauka. Pravilnik će postati punovažan kada ga potvrdi Predsjedništvo Naučnog društva NR BiH.

IX

Finansiranje Centra se vrši iz posebne dotacije Naučnog društva, na osnovu prijedloga Odjeljenja istorijsko-filoloških nauka Društva.

Predsjednik,
prof. dr Vaso Butozan s.r.

*
* *

SEDMOGODIŠNJI PLAN RADA CENTRA ZA BALKANOLOŠKA ISPITIVANJA NAUČNOG DRUŠTVA SR BiH

Centar za balkanološka ispitivanja Naučnog društva SR BiH predvida u svom sedmogodišnjem planu niz poslova.

To je prvo, rad na obimnijim temama koje u izvjesnom smislu predstavljaju cjelinu: 1) „Teritorijalno i hronološko razgraničavanje Ilira u praistorijsko doba", 2) „Teritorijalno razgraničavanje i život Ilira u antičko doba", 3) „Iliri, Tračani i drugi stari narodi u etnogenezi Slovena". U vezi s tim održaće se simpozijumi posvećeni ovim temama, a probleme će obrađivati stalni saradnici Centra i neki drugi stručnjaci. Svaku temu obuhvatiće 4—6 naučnih referata.

U toku sedam godina Centar će izdavati svake godine redovnu publikaciju — GODIŠNJAK. U tri broja biće objavljeni materijali sa simpozijuma, a u ostalim sveskama — studije i rasprave iz naučnih oblasti kojima se bavi Centar i koje će vremenski obuhvatiti praistoriju, antičko doba, srednji vijek i turski period. Osim toga objavljivaće se i tekuća bibliografija iz struka kojima se Centar bavi.

Fond za naučni rad finansira dvije teme koje ulaze u plan rada Centra; na njima rade dva stalna saradnika Centra: dr Mate Suić („Zbornik grčkih i rimskih izvora") i dr Duje Rendić-Miočević („Epigrafski izvori za proučavanje istorije Ilira"). Ova dva korpusa biće izrađeni do 1965, a za štampu će biti pripremljeni i objavljeni u toku 1966—67, godine.

Na sastanku stalnih saradnika Centra održanom 7. X 1963. zaključeno je da je Centru neophodno potreban jedan, a po mogućnosti — dva stalno namještena stručnjaka, sa većom naučnom reputacijom, koji bi svojim radom na naučnim problemima i organizaciji doprinijeli daljem učvršćivanju Centra.

U toku ovih sedam godina Centar će pokušati da okupi nešto veći broj stručnjaka na obradi pojedinih tema, bez znatnijega proširivanja broja stalnih saradnika.

Centar će pratiti rad institucija koje se bave sličnim problemima i nastojati na neki način da koordinira izradu određenih tema. Sarađivaće sa Međunarodnom unijom za ispitivanja jugoistočne Evrope, čije je sjedište u Bukureštu. Učestvovaće u osnivanju Nacionalnog komiteta za balkanistiku, u čijem će sastavu sjediti i predstavnik Centra. Takođe će sarađivati sa Jugoslovensko-italijanskim odborom za istraživanje jadranske obale.

Ovaj sedmogodišnji plan rada Centra odvijaće se po godinama na slijedeći način:

PLAN RADA U 1964. GODINI

1. Pošto se Centar nalazi u fazi razvoja, potrebno je obaviti nekoliko putovanja u Beograd, Zagreb i Ljubljanu radi razgovora i konsultacija sa tamošnjim stručnjacima i saradnicima u vezi sa usklađivanjem rada i organizacionih formi rada Centra.

2. Centru je potreban jedan naučni saradnik koji bi bio stalni službenik Centra i koji bi radio na određenoj naučnoj tematici i organizaciji rada Centra.

3. U 1963. godini Centar je počeo da radi na temi: „Teritorijalno i hronološko razgraničavanje Ilira u praistorijsko doba"; u 1964. taj rad se nastavlja i pošto se naučni referati dovrše, održaće se simpozijum posvećen ovom problemu.

4. Radiće se na izvjesnom broju tema raznovrsne naučne tematike u okvirima balkanologije, a prema slobodnom izboru saradnika.

5. Nabavljaće se i dalje neophodna literatura.

6. Održaće se redovan godišnji sastanak stalnih saradnika, kome će biti prisutno 11 saradnika.

7. Biće održan simpozijum posvećen temi pod tačkom 3. Osim 6 referenata biće potrebno na trošak Centra pozvati bar još 5—6 stručnjaka iz zemlje i inostranstva koji se interesuju za simpozijum i koji će svojim prisustvom pridonijeti njegovom uspjehu. Osim toga biće pozvan veći broj stručnjaka i institucija da uzmu učešće u radu simpozijuma.

8. Materijal sa simpozijuma biće štampan u Godišnjaku Centra.

PLAN RADA U 1965. GODINI

1. Predviđeno je da se u 1965. godini u Centru po mogućnosti zaposli još jedan naučni saradnik. U tom slučaju Centar bi imao dva naučna saradnika.

2. Radiće se na temi: „Teritorijalno razgraničavanje i život Ilira u antičko doba". Predviđa se 4—6 naučnih referata.

3. U toku iste godine Centar će nastojati da okupi izvijestan broj stručnjaka koji će raditi na pojedinim temama i raspravama iz naučnih oblasti kojima se bavi Centar i te teme i rasprave objaviti u svom Godišnjaku. Njihova saradnja sa Centrom će trajati dok traje obrada teme.

4. I za ovu godinu se predviđaju sredstva za nabavku literature.

5. Održaće se najmanje jedan godišnji sastanak stalnih saradnika Centra. Biće prisutno oko 12 saradnika.

6. Biće objavljen Godišnjak sa raznim temama iz oblasti balkanologije.

PLAN RADA U 1966. GODINI

1. Biće i dalje angažovana dva naučna saradnika (zaposlena u 1964. i 1965. godini).

2. Produžava se rad na temi: „Teritorijalno razgraničenje i život Ilira u antičko doba". Taj rad treba da bude gotov iste godine kako bi se mogao održati simpozijum.

3. Održaće se simpozijum posvećen gore spomenutoj temi, a na nj će pored stručnjaka -referenata biti pozvani i drugi stručnjaci.

4. I dalje će se raditi na okupljanju stručnjaka kao vanjskih saradnika a obrađivaće se ostale teme iz pojedinih disciplina kojima se Centar bavi.

5. Predvida se i dalje nabavka literature.

6. Održaće se najmanje jedan godišnji sastanak stalnih saradnika Centra.

7. Materijal sa simpozijuma biće kompletno štampani u Godišnjaku.

PLAN RADA U 1967. GODINI

1. Biće angažovana dva naučna saradnika.

2. Počeće se pripremanje trećeg simpozijuma iz oblasti proučavanja starih balkanskih naroda: „Iliri, Tračani i drugi stari narodi naše zemlje u etnogenezi Slovena". Taj rad će biti započet u 1967, a završiće se u 1968. godini.

3. Pored toga, produžava se rad na raznim temama koje su započete u 1966. godini.

4. Nabaviće se potrebna literatura.

5. Održaće se godišnji sastanak stalnih saradnika Centra, kome će biti prisutno oko 14 saradnika.

6. Štampaće se Godišnjak Centra.

7. U ovoj godini biće objavljeni korpusi: dr Mate Suić — „Zbornik grčkih i rimskih izvora"; dr Duje Rendić-Miočević — „Epigrafski izvori za proučavanje istorije Ilira".

PLAN RADA U 1968. GODINI

1. U Centru će raditi dva naučna saradnika.

2. Produžava se rad na temi: „Iliri, Tračani i drugi stari narodi naše zemlje u etnogenezi Slovena". Tema će se završiti i pripremiti za simpozijum.

3. Počinje se rad na novim temama, koje će se štampati u 1969. godini.

4. Nabaviće se literatura potrebna za rad.

5. Održaće se simpozijum posvećen temi pod tačkom 1. Biće prisutni, pored saradnika sa referatima, i drugi stručnjaci iz zemlje i inostranstva.

6. Redovni godišnji sastanak stalnih saradnika Centra održaće se uz učešće od oko 15 saradnika.

7. Materijali sa simpozijuma biće štampani u Godišnjaku Centra.

PLAN RADA U 1969. GODINI

1. U Centru će raditi dva naučna saradnika.

2. Produžava se rad na raznim temama iz oblasti balkanistike započet u prethodnoj godini.

3. Nabaviće se literatura neophodna za rad saradnika.

4. Održaće se redovan godišnji sastanak stalnih saradnika Centra; biće prisutno oko 16 saradnika.

5. Biće objavljen Godišnjak sa materijalima na kojima su radili saradnici Centra u 1968. i 1969. godini.

PLAN RADA U 1970. GODINI

1. U Centru će raditi dva naučna saradnika.
2. Produžava se rad na pojedinim temama iz oblasti balkanistike.
3. Biće nabavljena neophodna literatura.
4. Održaće se redovni sastanak stalnih saradnika Centra.
5. Objaviće se redovna publikacija Centra — Godišnjak.

*
* *

PRVI SASTANAK STALNIH NAUČNIH SARADNIKA CENTRA ZA BALKANOLOŠKA ISPITIVANJA U SARAJEVU, ODRŽAN U SARAJEVU 23. I 24. OKTOBRA 1962.

P r i s u t n i: dr **Alojz Benac,** dopisni član Naučnog društva NR BiH i rukovodilac Centra; **Borivoj Čović,** kustos Zemaljskog muzeja u Sarajevu; dr **Stane Gabrovec,** viši kustos Narodnog muzeja u Ljubljani; dr **Milutin Garašanin,** vanredni profesor Filozofskog fakulteta u Beogradu; dr **Esad Pašalić,** redovni profesor Filozofskog fakulteta u Sarajevu; dr **Duje Rendić-Miočević,** redovni profesor Filozofskog fakulteta u Zagrebu; dr **Mate Suić,** vanredni profesor Filozofskog fakulteta u Zadru.

ZAKLJUČCI

1. Zadatak je Centra da radi na izučavanju života i kulture starobalkanskih naroda i njihovog udjela u etnogenezi balkanskih naroda.

2. Centar sačinjavaju rukovodilac Centra i njegovi članovi izabrani iz čitave zemlje; Centar punopravno odlučuje na sastancima svojih članova, koji se održavaju najmanje jedanput godišnje.

3. U ostvarivanju svojih programa Centar ima svoje saradnike iz naše zemlje drugih zemalja; tim saradnicima se povjeravaju određeni zadaci.

4. U ostvarivanju svoga rada Centar će u prvoj fazi rada obuhvatiti ove naučne discipline: istorija, epigrafika i filologija; 2. arheologija i paleoetnologija; 3. lingvistika.

5. Centar će svoja istraživanja usmjeriti prvenstveno na proučavanje Jugoslavije, a u isto vrijeme će ostvarivati saradnju u istraživanjima sa srodnim institucijama, organizacijama i pojedincima u našoj zemlji i drugim zemljama, koji se bave tretiranjem sličnih problema.

6. Centar nema zadatak da se bavi terensko-istraživačkim radom, već svoju djelatnost usmjerava na sistematizaciju građe i njeno objavljivanje, kao i na stvaranje sinteza u okviru postojećih problema. U isto vrijeme, Centar će s naročitim interesovanjem pratiti rezultate terensko-istraživačkih radova u odgovarajućim ustanovama i nastojati da putem širih sastanaka djeluje na zajedničko usmjeravanje naučnoistraživačkog rada iz ove problematike.

7. Čitav rad Centra odvijaće se u tri osnovna pravca: a) izbor i objavljivanje izvorne građe (izuzev arheološku); b) obrada građe i pripremne studije; c) sintetske studije. Pojedini problemi će sami po sebi diktirati postupnost u ovakvom radu.

8. Svoju publicističku djelatnost Centar ostvaruje izdavanjem: a) GODIŠNJAKA, u kojem se objavljuje i hronika rada Centra; b) zbornika izvora i slične građe, koji ulaze u seriju Naučnog društva GRAĐA; c) posebnih studija, koje ulaze u seriju Naučnog društva DJELA. Redakcioni odbor za izdanja Centra predstavljaju: dr Alojz Benac, dr Esad Pašalić i Borivoj Čović. Svi radovi za posebna izdanja primaju se na sastanku Centra. Urednik svih izdanja Centra je dr Alojz Benac.

9. U prvoj fazi rada Centar će pristupiti izradi „Zbornika grčkih i rimskih izvora o našoj zemlji i njenom autohtonom stanovništvu u antičko doba". U njemu će biti sakupljeno sve što su stari pisci znali i napisali o tadanjem stanovništvu na teritoriji Jugoslavije, a sadržavaće originalne tekstove, njihov prevod na srpskohrvatski jezik i potreban aparat za njihovo tumačenje, sa bibliografskim podacima. Zbornik će imati slijedeće dijelove: I. dio — klasični i helenistički GRČKI tekstovi koji se odnose na našu zemlju; II. dio — RIMSKI tekstovi na grčkom i latinskom jeziku, od najstarijih do vizantijskih autora; III. registar imena i pojmova. Obrađivač je dr Mate Suić, vanredni profesor Filozofskog fakulteta u Zadru.

Paralelno s ovim Zbornikom započeće izrada epigrafskih izvora — „Rerum Illyricarum fontes epigraphici". U ovom Zborniku će biti obuhvaćena sva epigrafska građa vezana za balkanske Ilire, prezentirana na način koji odgovara savremenom tretiranju te materije, uz komentar na našem i latinskom jeziku. Zbornik će imati slijedeće dijelove: I. latinske i grčke natpise iz zemlje, ili izvan nje, koji daju istorijske podatke o davnim sta-

novnicima naše zemlje (podaci značajni za istoriju, ekonomiku, društvene prilike, kulturne prilike i sl.); II. natpise koji sadrže epihorska ilirska imena iz naše zemlje (građa za ilirski onomastikon, za poznavanje ilirskog jezika u cjelini i sl.); III. natpise Ilira koji su živjeli i umrli izvan Ilirika (rudari u Dakiji, vojnici na Rajni i u Mauretaniji, mornari u flotama Ravene i Miseuma itd.). Obrađivač je dr Duje Rendić-Miočević, redovni profesor Filozofskog fakulteta u Zagrebu.

10. Centar će u prvoj fazi rada pripremiti i jedan simpozijum posvećen razgraničavanju ilirskog teritorija i teritorija drugih starobalkanskih naroda. Na njemu će biti saopšteni ovi referati:

1. Karakteristike materijalne kulture Ilira na njihovom centralnom području (B. Čović),
2. Problem istočnog i jugoistočnog graničnog područja Ilira (M. Garašanin),
3. Problem sjevernog graničnog područja Ilira (Z. Marić),
4. Problem sjeverozapadnog graničnog područja Ilira (S. Gabrovec) i
5. Hronološki aspekt problema etnogeneze Ilira (A. Benac).

11. Za nove članove Centra izabrani su prof. dr Franjo Barišić, filolog i vizantolog iz Beograda, i dr Radoslav Katičić, lingvista iz Zagreba.

*
* *

DRUGI REDOVNI GODIŠNJI SASTANAK STALNIH NAUČNIH SARADNIKA CENTRA ZA BALKANOLOŠKA ISPITIVANJA U SARAJEVU, ODRŽAN U SARAJEVU 7. OKTOBRA 1963.

P r i s u t n i: dr Alojz Benac, **dr Franjo Barišić,** redovni profesor Filozofskog fakulteta u Beogradu (izabran na prošlom sastanku), Borivoj Čović, dr Stane Gabrovec, dr Milutin Garašanin, **dr Radoslav Katičić,** docent Filozofskog fakulteta u Zagrebu (izabran na prošlom sastanku), dr Esad Pašalić, dr Duje Rendić-Miočević, Dimitrije Sergejevski i dr Mate Suić.

Z A K L J U Č C I

1. Centar za balkanološka ispitivanja će pristupiti sistematskom praćenju rada pojedinih institucija u našoj zemlji koje se bave istraživanjem onih problema za koje je, prema svom programu, zainteresovan i on. U tu svrhu će biti potrebno da se prikupe podaci i registruju svi takvi zahvati, kako bi Centar bio u mogućnosti da u izvjesnim slučajevima koordinira rad ili sam organizuje neke naučnoistraživačke zahvate.

2. Na sjednici je primljen k znanju izvještaj prof. dr-a Franje Barišića o osnivanju Međunarodnog udruženja za proučavanje jugoistočne Evrope (čije je sjedište sada u Bukureštu). Prof. Barišiću je preporučeno da se prilikom osnivanja Nacionalnog komiteta za balkanistiku organizuje sastanak predstavnika odgovarajućih stručnih udruženja i saveza kako bi se zajedno s predstavnikom Centra izvršio najpogodniji izbor ličnosti u Komitet.

3. U svrhu koordinacije i daljeg unapređivanja balkanologije kod nas, Centar će uspostaviti organizovanu saradnju sa novim Nacionalnim komitetom za balkanistiku, a samim tim će uspostaviti i potrebne odnose sa Međunarodnim udruženjem za proučavanje jugoistočne Evrope.

4. Prema sadašnjoj situaciji u našoj zemlji, ne bi trebalo žuriti s osnivanjem bilo kakvog balkanološkog instituta (što je neka vrsta sugestije Međunarodnog udruženja za sve članice), nego raditi na daljoj afirmaciji i izvođenju planskih zadataka ovog Centra. Ukoliko bi se prišlo osnivanju takvog instituta, najpogodnije njegovo sjedište bi bilo u Sarajevu.

5. U vezi s odredbama rješenja Naučnog društva SR BiH o osnivanju Centra za balkanološka ispitivanja, rukovodilac Centra će — uz pomoć stalnih saradnika iz Sarajeva — izraditi prednacrt Pravilnika o radu Centra, koji će zatim biti razmotren na slijedećem sastanku stalnih saradnika i onda podnesen Naučnom društvu na odobrenje.

6. Na sastanku je zaključeno da se u 1964. godini izradi prvi broj Godišnjaka Centra i da se prilozima obezbijedi njegovo redovno godišnje izlaženje. Pojedini od ovih brojeva treba da budu ispunjeni materijalom sa predviđenih simpozijuma.

7. Za novog stalnog saradnika Centra jednoglasno je izabran prof. dr Branislav Đurđev, redovni član Naučnog društva SR BiH, profesor Filozofskog fakulteta u Sarajevu, koji bi mogao da doprinese jačem angažovanju Centra u ispitivanju prilika u našoj zemlji u vrijeme turske vladavine.

8. Da bi Centar mogao da obavlja zadatke, stalni saradnici su stali na stanovište da bi u njemu morao da radi jedan (ili dvojica) stalni stručnjak; u slučaju da to budu dvojica, jedan bi mogao da vodi i tehničku stranu uređivanja izdanja Centra. Ovo bi bilo potrebno i zbog izrade tekuće bibliografije, koja bi se objavljivala u Godišnjaku Centra.

9. Centar je odobrio rad prof. dr-a Duje Rendića-Miočevića na stvaranju jugoslovensko-italijanskog Odbora za jadranska ispitivanja i zamolio ga da to nadalje vrši i kao delegat Centra. Prof. Rendić je zamoljen da se angažuje kako bi radom tog odbora bila obuhvaćena i razmjena stručnjaka i literature između dvije zemlje (naravno, u okviru jadranskih ispitivanja).

10. Na sjednici je zaključeno da se predviđeni simpozijum o teritorijalnom i hronološkom razgraničenju Ilira u praistorijsko doba održi u Sarajevu dne 15. i 16. maja 1964. godine. Pored ranije predviđenih, na simpozijumu će biti podnesen i referat R. Katičića „Suvremena istraživanja o jeziku starosjedilaca ilirskih provincija". Stalni saradnici Centra će do kraja decembra ove godine dostaviti svoje mišljenje koje bi pojedince iz zemlje i inostranstva trebalo posebno pozvati da učestvuju u simpozijumu kako bi on donio što više koristi učesnicima i rješavanju problema o kojem će se raspravljati. Centar će, osim toga, uputiti službene pozive svim odgovarajućim institucijama u našoj zemlji da pošalju zainteresovane stručnjake.

11. Na sastanku je usvojen plan rada za 1964. godinu i sedmogodišnji plan za period 1964—1970.

*
* *

TREĆI REDOVNI GODIŠNJI SASTANAK STALNIH NAUČNIH SARADNIKA CENTRA ZA BALKANOLOŠKA ISPITIVANJA U SARAJEVU, ODRŽAN U SARAJEVU 14. MAJA 1964.

P r i s u t n i : Dr Alojz Benac, dr Franjo Barišić, Borivoj Čović, **dr Branislav Đurđev,** redovni član Naučnog društva SR BiH, profesor Filozofskog fakulteta u Sarajevu (izabran na prošlom sastanku), dr Stane Gabrovec, dr Radoslav Katičić, dr Esad Pašalić, dr Duje Rendić-Miočević i Dimitrije Sergejevski.

Z A K L J U Č C I

1. Nezavisno od eventualnog osnivanja saveznog balkanološkog instituta, u Sarajevu treba da ostane Centar za paleobalkanološka ispitivanja. Ovaj Centar djelovaće, kao i dosada, u okviru Naučnog društva SR BiH.

Centar će imati dvije komisije za dvije osnovne oblasti svojih istraživanja: a) komisiju za život i kulturu starih balkanskih naroda i b) komisiju za život balkanskih naroda u osmanskom periodu.

U ove dvije oblasti on treba da bude istraživačko tijelo saveznog karaktera. Kao takav on će se uključiti u saradnju sa budućom saveznom institucijom za balkanološka ispitivanja, s tim što se mora precizirati da ta institucija ne preuzima istraživačku ulogu u naučnim disciplinama kojim se bavi Centar.

Svi dosadašnji stalni saradnici Centra ostaju to i dalje, pošto njihove specijalnosti odgovaraju ovako formulisanom okviru rada Centra. Potrebno je da se krug saradnika proširi, naročito s obzirom na predviđeno proširenje djelokruga njegovog rada na osmanistiku.

Ukoliko ne dođe do osnivanja saveznog instituta za balkanološka ispitivanja, Centar će iznova razmotriti sva ova pitanja i ponovo odrediti svoj program rada.

2. Materijal sa simpozijuma o teritorijalnom i hronološkom razgraničavanju Ilira u praistorijsko doba objaviće se u jednoj knjizi, s tim što će četiri referata biti prevedena na njemački, a dva referata i rezime diskusije — na francuski jezik. Diskusija na našem jeziku

biće objavljena u nešto skraćenom obliku, za šta treba da se pobrine redakcioni odbor. Redakcioni odbor se zadužuje takođe da izradi rezime diskusije, koji će biti preveden na francuski jezik.

Materijal treba pripremiti za štampu najkasnije do 25 juna 1964. godine, a biće objavljen u ediciji „Posebna izdanja" Naučnog društva SR BiH.

3. Pošto će materijali sa simpozijuma biti objavljivani po pravilu u okviru edicije „Posebna izdanja", Godišnjak će biti posvećen objavljivanju naučnih radova iz oblasti kojima se bavi Centar.

Za slijedeći broj Godišnjaka (1965) stalni saradnici Centra pripremiće radove iz naučnih oblasti kojima se specijalno bave.

4. Na saradnju u Godišnjaku pozvaće se, osim stalnih saradnika Centra, M. Budimir, M. Petruševski, B. Gavela, V. Vinja, I. Pudić, Z. Vinski, I. Ajeti i drugi istaknuti stručnjaci koji rade u ovim oblastima.

5. U vezi s planom rada za 1965. i pripremama za slijedeći simpozijum stalni saradnici Centra treba da dostave svoje planove i potrebe u pogledu finansijskih sredstava za 1965 — do septembra 1964.

Naziv simpozijuma koji će biti održan 1966. godine i radni naslovi referata ovog simpozijuma formulisani su ovako:

a) Naziv simpozijuma je „Iliri u rimsko doba".
b) Referati i referenti su:

1) Politička organizacija Ilira u doba njihove samostalnosti (Fanula Papazoglu),
2) Problemi teritorijalnog rasprostiranja Ilira u rimsko doba (Mate Suić),
3) Društveni odnosi i organizacija u unutrašnjosti rimske provincije Dalmacije (Esad Pašalić),
4) Problemi romanizacije Ilira s osobitim obzirom na kultove i onomastiku (Duje Rendić-Miočević) i
5) Umjetnost Ilira u rimsko doba (Dimitrije Sergejevski).

*
* *

S i m p o z i j u m o teritorijalnom i hronološkom razgraničavanju Ilira u praistorijsko doba održan je u Sarajevu 15. i 16. maja 1964, uz učešće 41 stručnjaka iz raznih jugoslovenskih naučnih institucija, kao i većeg broja gostiju iz naučnih ustanova u Sarajevu. Materijali sa simpozijuma objavljeni su u ediciji Naučnog društva SR BiH — Posebna izdanja, knjiga IV (Centar za balkanološka ispitivanja, knjiga 1), Sarajevo, 1964.

*
* *

ČETVRTI REDOVNI GODIŠNJI SASTANAK STALNIH NAUČNIH SARADNIKA CENTRA ZA BALKANOLOŠKA ISPITIVANJA U SARAJEVU, ODRŽAN U SARAJEVU 2. I 3. APRILA 1965.

P r i s u t n i: dr Alojz Benac, dr Franjo Barišić, Borivoj Čović, dr Branislav Đurđev, dr Stane Gabrovec, dr Milutin Garašanin, dr Radoslav Katičić, dr Esad Pašalić, dr Duje Rendić-Miočević, Dimitrije Sergejevski i dr Mate Suić.

Z A K L J U Č C I

1. Stalni saradnici Centra prihvataju izvještaj rukovodioca Centra o izvršenju zaključaka prošlogodišnjeg sastanka.

Centar nastavlja svoje djelovanje kao istraživačko tijelo saveznog karaktera za oblasti paleobalkanistike i osmanistike. On će sarađivati s Balkanološkim institutom, koji će osnovati SANiU. S obzirom na to da nije došlo do osnivanja saveznog balkanološkog instituta, Centar će samostalno i neposredno sarađivati u pitanjima paleobalkanistike i osmanistike sa svim odgovarajućim ustanovama u našoj zemlji i inostranstvu.

U cilju afirmacije rada Centra potrebno je njegovim dosadašnjim rezultatima i programu rada dati odgovarajući publicitet u specijalizovanim referativnim časopisima, u drugoj stručnoj i dnevnoj štampi.

Pored primjeraka materijala s održanog simpozijuma koje će Naučno društvo poslati u okviru razmjene, određeni broj primjeraka biće poslat na recenziju istaknutim stručnjacima u našoj zemlji i u inostranstvu. Takođe će se štampati i razaslati i prospekt za ovu knjigu.

2. Simpozijum koji će se održati 1966. godine nosiće naziv „Iliri u antičko doba", a na njemu će biti podneseni ovi referati:

1. „Politička organizacija Ilira u doba njihove samostalnosti" (Fanula Papazoglu);
2. „Problemi razgraničavanja ilirskih plemena u doba rimske vladavine"; ovaj referat će se sastojati od tri posebna kraća referata, i to:

a) Sjeverozapadno područje (Mate Suić)

b) Sjeverno područje (Ivica Degmedžić),

c) Jugoistočno područje (Fanula Papazoglu);

(U vezi s izradom ovog referata preuzimaju na sebe da se sporazumiju s autorima Ivicom Degmedžić i Fanulom Papazoglu stalni saradnici Centra D. Rendić-Miočević i M. Garašanin.)

3. „Autohtone ilirske institucije u doba rimske vladavine" (Mate Suić);
4. „Problemi ekonomskog razvitka u unutrašnjosti rimske provincije Dalmacije (Esad Pašalić);
5. „Problemi romanizacije Ilira s osobitim obzirom na kultove i onomastiku" (Duje Rendić-Miočević) i
6. „Umjetnost Ilira u rimsko doba" (Dimitrije Sergejevski).

Simpozijum će se održati oko 10. maja, a trajaće tri dana. Tačan datum odrediće se pošto se uskladi s terminom održavanja Kongresa arheologa Jugoslavije.

Referenti će do 15. marta 1965. dostaviti Centru kratke sadržaje svojih referata, veličine jedne petine do jedne četvrtine obima referata. Kratki sadržaji biće umnoženi i dostavljeni svim pozvanim učesnicima simpozijuma.

Stalni saradnici Centra dostaviće do 1. decembra 1965. svoje prijedloge za listu učesnika simpozijuma.

3. Prihvataju se radovi koje je za Godišnjak 1966. ugovorio rukovodilac Centra, a isto tako i najavljeni rad D. Rendića-Miočevića. Ovlašćuje se M. Suić da u pogledu saradnje u Godišnjaku razgovara s lingvistom iz Zadra Ž. Muljačićem, a R. Katičić s epigrafičarom iz Ljubljane J. Šašelom.

Pošto će rad Centra biti redovno registrovan u stalnoj rubrici Godišnjaka „Hronika", u svesci za 1965. biće obuhvaćen rad Centra od osnivanja do maja 1965. godine.

4. Prihvata se prijedlog A. Benca da Aleksandar Stipčević izradi za Centar bibliografiju o Ilirima. Ova bibliografija biće pripremljena za štampu početkom 1967. godine.

Tekuća jugoslovenska bibliografija iz oblasti paleobalkanistike biće redovna rubrika Godišnjaka. U Godišnjaku za 1965. objaviće se izbor tekuće jugoslovenske bibliografije iz ove oblasti za godinu 1963. i, djelimično, 1964.

Stalni saradnici Centra koji budu prisustvovali sastanku Izvršnog komiteta AIESEE maja o. g. u Sarajevu pokrenuće pitanje izrade značajnih tematskih bibliografija (npr. bibliografije o Tračanima i sl.), što na sebe treba da prezumu pojedine zemlje-članice ove organizacije.

5. Prihvataju se izvještaji autora D. Rendića-Miočevića i M. Suića o stanju rada na temama „Epigrafski izvori za proučavanje istorije Ilira" i „Zbornik grčkih i rimskih izvora o našoj zemlji i njenom autohtonom stanovništvu u antičko doba". Za obje teme prvi dio teksta biće dovršen i predat Centru u toku maja 1965. godine.

6. U okviru Centra formiraće se Komisija za osmanistiku. Nju će sačinjavati stalni saradnici Centra koji se bave ovim periodom, a oni će okupiti i druge saradnike za rad na pojedinim zadacima. U pogledu pokretanja ovog rada ovlašćuju se stalni saradnici Centra iz Sarajeva da povedu razgovore s Orijentalnim institutom i s orijentalistima Katedre za istoriju Filozofskog fakulteta u Sarajevu.

Prvi neposredni naučni zadaci ove Komisije bili bi:

a) pokretanje rada na proučavanju Vlaha na široj balkanskoj osnovi;
b) pokretanje rada na proučavanju migracija na Balkanu u turskom periodu.

Komisija će, zajedno s Orijentalnim institutom u Sarajevu, biti sazivač jedne konferencije na kojoj će se raspravljati o načinu publikovanja građe za osmanski period u našoj zemlji.

Drugi simpozijum o katunu održaće se u jesen 1966, a pripreme treba otpočeti u drugoj polovini ove godine.

7. U pogledu rada na stvaranju dokumentacionog fonda preduzeće se slijedeće:

a) Centar će nastojati da postepeno stvori evidenciju fondova dokumentacije u raznim ustanovama koji su od interesa za rad na zadacima Centra.

b) Rad na sistematizaciji građe iz oblasti materijalne kulture pokrenuće se preduzimanjem dvaju eksperimentalnih zahvata i obrade materijalne kulture jednog užeg regiona u cjelini (B. Čović s I. Marovićem) i kartiranja određenih karakterističnih, „vodećih" pojava na jednoj široj balkanskoj teritoriji (S. Gabrovec sa saradnicima).

c) R. Katičić će za idući sastanak stalnih saradnika Centra pripremiti okvirne smjernice za diskusiju o tome šta bi Centar mogao preduzeti u pogledu rada na onomastici, a specijalno topnomastici.

8. Prihvataju se slijedeće teme i zadaci:

a) B. Čović i I. Marović: „Karakteristike materijalne kulture na području ilirskog plemena Delmata";

b) S. Gabrovec, sa saradnicima (umjesto teme „Razgraničavanje ilirskih, panonskih i venetskih etničkih elemenata na osnovu materijalne kulture", predviđene planom rada za 1965.): „Obrada i kartiranje vodećih arheoloških tipova i pojava na ilirskom području u željezno doba";

(Teme pod a) i b) su eksperimentalnog karaktera).

c) R. Katičić: „Prikupljanje i sistematizacija onomastičke građe u južnoj Dalmaciji, zapadnoj Bosni i u Sandžaku";

d) Z. Marić: „Pogrebni običaji starobalkanskih naroda".

Centar će registrovati da D. Rendić-Miočević radi na problemu ilirske numografije u cjelini. Preporučuje se da svi stalni naučni saradnici Centra redovno informišu centar o temama na kojim rade van plana rada Centra i da Centar o tome vodi evidenciju.

9. Stalni saradnici Centra koji budu prisustvovali sastanku Izvršnog komiteta AIESEE maja o. g. u Sarajevu nastojaće da tom prilikom uspostave kontakte i pregovaraju o naučnoj saradnji s predstavnicima Albanije, s kojom su dosada veze ove vrste bile veoma slabe.

10. Za nove stalne naučne saradnike Centra izabrani su Nedim Filipović, orijentalista, redovni profesor Filozofskog fakulteta u Sarajevu i direktor Orijentalnog instituta, i Špiro Kulišić, etnolog iz Beograda.

IN MEMORIAM

PROFESOR DIMITRIJE SERGEJEVSKI

(1886—1965)

U Sarajevu je 10. decembra 1965. godine, na završetku osme decenije svoga života, iznenada umro profesor Dimitrije Sergejevski. Više od 40 godina Dimitrije Sergejevski je djelovao u sarajevskom Zemaljskom muzeju kao naučnik i muzejski radnik. S marljivošću i savješću pravog istraživača, on se uz velike napore i lične žrtve posvetio temeljitom proučavanju spomenika antičkog perioda na području Bosne i Hercegovine. Stalno vezan za Muzej, povučen, tih i skroman — nalazio je dosta vremena, daleko više no što je to uobičajeno, da studira, analizira, klasifikuje i naučno obraduje arheološko-istorijsku građu, koju je i sam skupljao na svojim čestim putovanjima po Bosni i Hercegovini.

Radovi Dimitrija Sergejevskog vidno su obogatili našu nauku. Problemi koje je izučavao i o kojima je pisao nisu ograničeni na neku usku oblast naučno-istraživačke djelatnosti. Interesovao se za širi krug pitanja iz starijih istorijskih perioda naše zemlje i uvijek ih egzaktno, znalački i temeljito izučavao. Posebno valja istaći njegov veliki doprinos u obradi epigrafske latinske građe i veliki broj studija koje je publikovao iz tog domena nauke; zatim, radove posvećene ilirskoj umjetnosti i kulturnim tradicijama autohtnog elementa u doba rimske vladavine; značajna su i njegova hodološka istraživanja, kojima je popunjeno i unaprijeđeno naše znanje o ilirsko-rimskim komunikacijama na području današnje Jugoslavije; treba, takođe, istaći uspješna ispitivanja kasnoantičkih spomenika, prvenstveno bazilika ovog vremena na teritoriji Bosne i Hercegovine.

Dimitrije Sergejevski se u svom arheološkom radu bavio i numizmatikom, ne samo kao vrijedan kolekcionar antičkog novca za muzej nego i kao stručnjak koji je proučavao numizmatičku građu. Pasionirana i zadivljujuća naklonost profesora Dimitrija Sergejevskog prema kamenim spomenicima odvela ga je i u srednjovjekovni period naše zemlje: proučavao je srednjovjekovne nadgrobne spomenike (stećke) i objavio o tome nekoliko zapaženih priloga. I neke

pripremljene ili u štampu predane studije iz područja antičke arheologije predstavljaju njegovu posthumnu zaostavštinu naše naučne literature.

Profesor Dimitrije Sergejevski je najveći broj svojih radova publikovao u Glasniku Zemaljskog muzeja *(Sarajevo), Skoro da nema broja Glasnika u kome od 1924. godine neprekidno do 1965. g. nije izašla neka studija, rasprava ili članak ovog strpljivog i vrijednog naučnika. U izdanju Muzeja pojavilo se i nekoliko njegovih monografija. Pored toga sarađivao je u* Spomeniku SKA *(Beograd),* Revue internationale des études balkaniques *(Beograd), u* Prähistorische Zeitschrift *(Berlin), u* Beiträge zur älteren europäischen Kulturgeschichte *(Klagenfurt) i drugim domaćim i inostranim publikacijama. Njegov rad poodavno je stekao puno i zavidno priznanje u našoj i stranoj javnosti. Za svoju naučnu djelatnost profesor Dimitrije Sergejevski je izabran za redovnog člana Naučnog društva Bosne i Hercegovine prilikom osnivanja ovog Društva. Visoko priznanje dodjelio mu je i* Deutsches archäologisches Institut zu Berlin *izborom za svog redovnog člana. Na posledniem kongresu Društva arheologa Jugoslavije (1963) podijeljen mu je naziv počasnog člana tog Društva. Prof. Sergejevski je bio stalni saradnik Centra za balkanološka ispitivanja od početka rada ove organizacije.*

Ovaj uzorni istraživač, predani poslenik naučne istine, velik znalac svoje struke, častan intelektualac i humanist bio je vrlo poštovan u krugu svojih brojnih poznanika, saradnika i učenika. Svuda i u svakoj prilici iz njega je zračila prijateljska i blagonaklona spremnost da pomogne, pouči i obdari drugoga. Iza sebe je ostavio ne samo značajno naučno djelo već također mnogo korisnih saznanja i uputa mlađim za njihov rad.

Piscu ovih redova, odanom poštovaocu profesora Dimitrija Sergejevskog i saradniku koji se mnogo čemu naučio u njegovom djelu ili njegovim misaonim preokupacijama — i ovom prilikom naviru intimne uspomene na njegov svijetao lik studioznog i akribičnog istraživača, pouzdanog učitelja, neumornog entuzijaste svog poziva koji nije mnogo tražio od života, ali je životu dao dosta naučne istine.

Palmam, qui meruit, ferat!
Slava i priznanje zaslužnome!

E. Pašalić